

TAUTINĖS MAŽUMOS LIETUVOJE

Virsmi ir atmintys

TAUTINĖS MAŽUMOS LIETUVOJE
VIRSMAI IR ATMINTYS

LIETUVOS KULTŪROS TYRIMŲ INSTITUTAS

TAUTINĖS MAŽUMOS LIETUVOJE
VIRSMAI IR ATMINTYS

Sudarytojas
Aivaras Stepukonis

Vilnius, 2014

UDK 323.15(474.5)
Ta315

Leidinį iš dalies finansavo Lietuvos Respublikos kultūros ministerija ir
Lietuvos kultūros taryba (sutarties nr. LKT/S(5.20) - LEK-74)

Sudarytojas
dr. Aivaras Stepukonis

Recenzentai:
prof. dr. Gintautas Mažeikis,
prof. dr. Tomas Kačerauskas,
doc. dr. Naglis Kardelis,
dr. Gediminas Degėsys,
dr. Linas Venclauskas

Leidinį spaudai rekomendavo
Lietuvos kultūros tyrimų instituto mokslo taryba

Viršelyje
Dalios Raicevičiūtės fotomontažas, 2014

ISBN 978-9955-868-68-2

© Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2014
© Sudarymas, Aivaras Stepukonis, 2014

Turinys

Pratarmė	7
I. TAUTINIŲ MAŽUMŲ PROBLEMATIKOS LINK: LIETUVOJE IR PASAULYJE	11
Aistė Račkauskaitė-Burneikienė	
Tautinių mažumų apsauga: svarbių tarptautinių priemonių apžvalga	12
Vytautas Rubavičius	
Nacionalinis tapatumas ir etnokultūrinės bendruomenės: Lietuvos kelias	30
Stanislovas Juknevičius	
Ar lietuviai taps tautine mažuma savo tėvynėje? Psichologiniai eurointegracijos aspektai. . .	59
Stanislovas Mostauskis	
Czeslawas Miloszas ir etninio neapsisprendimo projektas	72
II. TAUTINĖS MAŽUMOS TARPUKARIO LIETUVOJE	85
Akvilė Naudžiūnienė	
Tarpukario istorijos ir krašto pažinimo vadovėliai: tautinių mažumų „artumo“ ir nereikšmingumo dichotomija	86
Henryka Ilgiewicz	
Tautinių mažumų atstovų dalyvavimas tarpukario Vilniaus mokslo ir kultūros renginiuose . .	104
III. TAUTINĖS MAŽUMOS DABARTINĖJE LIETUVOJE	119
Vladimiras Gražulis, Ilona Kojelytė	
Kultūrinės įvairovės apraiškos dabartinėje Lietuvoje.	120
Rimantas Sliužinskas	
Klaipėdos tautinės bendruomenės ir bendrijos XX a. pab.–XXI a. pr.: kūrimosi ir veiklos ypatybės	133
IV. TIURKAI LIETUVOJE: TRADICIJOS VINGIAIS Į DABARTĮ	145
Halina Kobeckaitė	
Karaimotyra – neatskiriamas orientalistikos Vilniuje elementas	146
Galina Miškinienė	
Lietuvos totorių padavimai: tarp mito ir realybės	165

Gintarė Lukoševičiūtė

Kauno musulmonų religinė bendruomenė: istorija ir dabartis 174

V. ŽYDAI LIETUVOJE: ATMINTIS ŠIAPUS IR ANAPUS VAIZDO 189

Odeta Žukauskienė

Sugrįžusi žydų atmintis: vaizdinės reprezentacijos formos 190

Vilma Gradinskaitė

Jung Vilne sambūris ir jaunosios žydų dailininkų kartos siekiai. 211

Antanas Andrijauskas

Litvakų modernios tapybos tradicijų tęstinumas Lietuvoje 223

PRIEDAI

Apie autorius. 238

Asmenvardžių rodyklė 242

Contents 255

Preface 257

Summaries 260

About the Contributors. 272

Pratarmė

Žmonijos istorijoje tautos radosi, būdingas rasines, kultūrinės, bendruomeninės, kalbines bei kitas apibrėžtis įgavo ir toliau grynino šimtus ar net tūkstančius metų. – Radosi didelėms žmonių bendruomenėms buriantis į bendraašius savisaugos telkinius, žemiškąją tikrovę išlikimo tikslais padalijus į savąjį ir svetimąjį pasaulius. Tautos kūrėsi įtvirtindamos medžiagines (ypač gamtinės aplinkos) ir dvasines (ypač simbolinės aplinkos) ribas, leidusias kurti savąjį vidinį pasaulį, o kartu ir nustatyti sąlyginio atskirumo, uždarumo ir nelaidumo santykį su svetimuuoju išoriniu pasauliu. Tas sąlyginis atskirumas, uždarumas ir nelaidumas tapo būtina istorinio tautų pavidalinimosi sąlyga.

Šiandien tiek tautų buvimo savimi, tiek buvimo su kitomis tautomis sąlygos yra iš esmės pakitusios. Nors tautos tarpusavyje sąveikaudavo ir maišydavosi dar žiloje senovėje, vis dėlto nedarė to tokiais būdais, tempais ir mastais, kokiais sąveikaujama ir maišomasi dabartiniame globalaus susisiekiavimo ir sąveikumo amžiuje. Šiandien tiek daiktų, tiek ženklų plotmėse žmonija pereina (didele dalimi jau perėjo) į sąlyginio bendrumo, atvirumo ir laidumo būsenas – beveik visišką istorinių tautų radimosi sąlygų priešybę. Dabartinių visuomenių pokyčių kontekste stebint šias pamatines slinktis, gyvybiškai svarbu klausti: ar *tokiame* pasaulyje istorinėms tautoms dar likę vietos, ar jos apskritai išgyvensiančios?

Nūdienos pasaulyje tauta – greta civilizacijos ir religijos – tebėra vienas lemtingiausių ir bendriausių žmogaus tapatinimosi šaltinių bei švyturių. Ši savybė šiandienykštėje Europoje, ypač toje jos dalyje, kurioje tautinės valstybės buriasi į Europos Sąjungą, lėmė, kad su tautine tapatybe, be jau minėtų globalių iššūkių, susijęs ir susirūpinimas dėl jos vaidmens, teigiamo arba neigiamo poveikio, projektuojant paneuropinę tapatybę. Būtent šiame kontekste moksliniai atsakymai į klausimus, ką reiškia būti *lietuviais* arba *karaimų kilmės* lietuviais, arba lenkų kilmės lietuviais dabartiniame *globalėjančiame* pasaulyje, arba žydų kilmės lietuviais *Europos Sąjungoje* dabartinio globalėjančio pasaulio sąlygomis, arba totorių kilmės lietuviais *federalėjančioje* Europos Sąjungoje dabartinio globalėjančio pasaulio sąlygomis, – atsakymai į šiuos klausimus tampa ašiniu humanitarinių ir socialinių tyrimų uždaviniu, o kartu ir problemine erdve, kurioje leidinio *Tautinės mažumos Lietuvoje: virsmai ir atmintys* autoriai dalijasi savo naujausių tyrimų rezultatais ir įžvalgomis.

Sąvokos „tautinė mažuma“ vartoseną leidinyje įvairuoja, priklausomai nuo pavienio autoriaus pritaikytos tyrimų metodikos ir pasirinktos mokslinės leksikos, dažnai pramaišiu su giminiškomis „tautinės“, „etninės“, „kultūrinės“ ir „religinės“ bendruomenių sąvokomis. Nepaisant to, analitiniu požiūriu išskirtinos kelios reikšminės „tautinės mažumos“ prielaidos, kurios šį terminą daro ypatingą, nelygiavertį minėtoms giminiškoms sąvokoms. Šnekant apie tautinę mažumą, neišvengiamai užsimenama apie tautos: 1) būvį valstybėje; 2) būvį greta kitos tautos toje pačioje valstybėje; 3) įtampą, teisiniu, kultūriniu, politiniu, ūkiniu ir kitais požiūriais varžantis su kita toje pačioje valstybėje gyvenančia tauta dėl vietos ir įtakos

valstybėje; 4) sąlyginį kultūrinį uždaramą ir nepažinumą kitos toje pačioje valstybėje gyvenančios tautos atžvilgiu, o kartu ir nuolatinį hermeneutinį poreikį įveikti kultūrinius bei simbolinius tarpusavio nesusipratimus. Šias prielaidas, kurių bendrąjį semantinį vardiklį sudaro lyginamasis arba gretinamasis ryšys su kita toje pačioje valstybėje gyvenančia tauta, tautinių mažumų tyrimuose galima ryškinti, galima blukinti, tačiau visiškai jų atsisakyti nepavyks, nes jos glūdi ne tiek atsitiktiniame faktiniame, kiek privalomajame analitiniame „tautinės mažumos“ sampratos turinyje. „Tautinės bendruomenės“ ir kitų giminiškų sąvokų minėtos prielaidos nevaržo kaip tik dėl to, kad sąvokos „tautinės mažumos“ sampratai nėra tapačios. Įsisąmoninus šias ir kitas vartojamų giminiškų sąvokų skirtības, pačių sąvokų įvairovė diskusijoje apie tautines mažumas yra veiksminga.

Rikiuojant straipsnius leidinyje, spręstas galvosūkis, panašus į tą, kurį narplioja pokylio šeimininkas, susirūpinęs, kaip čia susodinus svečius prie stalo, kad tarp jų megztųsi gyvas pašnekesys, o jam pačiam – šeimininkui, kurio perspektyva sutampa su leidinio skaitytojo, – prisigretinus tai prie vienos draugijos, tai prie kitos, būtų įdomu stebėti, kaip pašnekovai vienas kitą papildė, kalbėdami apie tuos pačius arba panašius dalykus. Straipsnių rikiavimo logikos būta trejopos. Pirmą, teirautasi, ar straipsnis yra labiau teorinio probleminio, ar empirinio aprašomojo pobūdžio. Antra, domėtasi, ar straipsnyje tiriamas dauginis, ar vieninis objektas, kitaip tariant, ar sykiu aptariamos kelios tautinės mažumos, ar tik kuri nors viena. Tiek pirmosios, tiek antrosios kriterijų poros atveju pirmojo dėmens pranašumas lemdavo ir pirmesnę vietą straipsnių eilėje. Trečiasis loginis kriterijus buvo chronologinis. Laikas – slėpininga, taki, bet kartu daugiausia erdvės kūrybinei vaizduotei atverianti kategorija. Leidinyje pasirinktas racinis minties judesys, stabtelėjant dabartyje, peršokant į praeitį, o tada nuosekliai grįžtant į dabartį. Panašiai elgiamasi netiesiniuose, atgręžtiniuose, retrospektyviuose pasakojimuose, pavyzdžiui, grožinėje literatūroje arba kinematografijoje, scenarijų pradedant įvykių sekos atomazga ir tik tada neriant į istorines vyksmo ištakas aiškinamajai priežasčių ir padarinių grandinei išskleisti.

Metodologiniu požiūriu leidinys yra tarpdalykinis. Intelektiniame tyrimų audinyje visai kryžminamos skirtingų mokslo krypčių gijos: kultūrologija, etnologija, antropologija, orientalistika, filosofija, istoriografija, filologija, menotyra, sociologija, teisėtyra. Autoriai atstovauja bene keturioms lietuvių mokslininkų kartoms, pradedant jaunaisiais tyrėjais ir baigiant platų tarptautinį pripažinimą pelniusiais akademikais bei emeritais. Ši prasmingą daugiametės mokslinės patirties perdavimą ir perėmimą reikšmingai įsodrina gretutinės dalykinės autorių patirtys ambasadorystės, advokatūros, grožinės ir mokslinės literatūros vertimo, tapybos, kultūros ir meno kritikos baruose.

Baigiant keletą žodžių vertėtų tarti ir apie istorines leidinio gimimo aplinkybes. 2013 metų pavasarį Lietuvos kultūros tyrimų institutas, vykdydamas ilgalaikę tyrimų programą „Lietuvos kultūros raidos XX–XXI a. sandūroje tyrimai: tapatybės ir atmintys“, surengė mokslinę konferenciją „Tautinės mažumos Lietuvoje: virsmai ir atmintys“. Tų pačių metų rudenį Lie-

tuvos mokslo įstaigų darbuotojams išplatintas kvietimas teikti straipsnius to paties pavadinimo leidiniui. Į kvietimą atsiliepė 22 tyrėjai, iš kurių darbų atrinkta 14 geriausių. Leidinio sudarytojas tikisi, kad šie tyrimai, sujungti į rišlią teminę ir metodinę visumą, bus svarus akademinis indėlis į kol kas palyginti negausią, bet itin svarbią mokslinę raštiją tautinių mažumų Lietuvoje tema.

Aivaras Stepukonis

TAUTINIŲ MAŽUMŲ
PROBLEMATIKOS LINK:
LIETUVOJE IR PASAULYJE

Tautinių mažumų apsauga: svarbių tarptautinių priemonių apžvalga

Žmogaus teisių padėtis valstybėje gali būti vertinama atsižvelgiant į tarptautinių normų turinį. Dėl šios priežasties aktualus tarptautinių normų turinys, jų apimtis ir ribos. Straipsnyje siekiama nustatyti, kokios tarptautinės priemonės kuria tautinėms mažumoms priklausančių asmenų apsaugos normas ir koks yra šių normų turinys. Prieš nustatant tarptautinių normų turinį, įvertintina, kaip tarptautinėje teisėje apibrėžiama tautinė mažuma. Konkrečios tautinės mažumos sąvokos nepateikia nė vienas tarptautinis dokumentas, tačiau atskirų teisės aktų nuostatų ir jurisprudencijos analizė leidžia daryti išvadą, kad tautinė mažuma tarptautinėje teisėje apibrėžiama remiantis rasės, odos spalvos, kalbos, kultūros, religijos pagrindais. Kartu pripažįstama, kad tautinė mažuma valstybėje turi sudaryti mažiau nei pusę valstybės gyventojų. Tautinėms mažumoms priklausančių asmenų apsauga yra sudedamoji tarptautinės žmogaus teisių apsaugos sistemos dalis, todėl baziniai tautinėms mažumoms priklausančių asmenų apsaugos elementai yra nustatomi bendrųjų žmogaus teisių pagrindu. Straipsnyje atliktos analizės pagrindu darytina išvada, kad apsaugą tautinėms mažumoms priklausantiems asmenims *de facto* sukuria bendrosios žmogaus teisės, nors šias teises įtvirtinančios nuostatos aiškiai nenustato tautinėms mažumoms priklausančių asmenų teisių apsaugos. Bendrųjų žmogaus teisių teikiama apsauga papildoma ir plečiama specializuotomis nuostatomis, kurių pagrindu tautinėms mažumoms priklausantiems asmenims laiduojama apsauga, atsižvelgiant į atskirus šių asmenų poreikius.

Esminiai žodžiai: tautinė mažuma, bendrosios žmogaus teisės, lygybės ir diskriminavimo draudimo principai, tautinėms mažumoms priklausančių asmenų teisės.

Įvadas

Tarptautinė žmogaus teisių apsauga yra grindžiama samprata, kad asmenims žmogaus teisės turi būti užtikrinamos nepriklausomai nuo jų rasės, odos spalvos, politinių ir kitų įsitikinimų, religijos, etninės kilmės, kalbos, kultūros, lyties ir kitų pagrindų, kuriais draudžiama diskriminacija. Tarptautinė žmogaus teisių apsauga nustato valstybėms privalomojo pobūdžio tarptautines normas, kurias ragina įgyvendinti nacionalinėje teisėje bei praktikoje. Taigi tarptautinės normos sudaro sistemiską žmogaus teisių apsaugą, kurios turinys bei apimtis tampa privalomas nacionalinėms valstybėms. Dėl šios priežasties tautinėms mažumoms priklausančių asmenų padėtis tam tikroje valstybėje gali ir turi būti vertinama

atsižvelgiant į tarptautinių normų turinį. Vadinas, siekiant įvertinti kiekvienos valstybės nacionalinę praktiką, pirmiausia būtina nustatyti tarptautines normas, taikytinas valstybei: tarptautinių normų turinio analizė leidžia įvertinti atitinkamos valstybės veiksmų (ne)pagrįstumą tautinėms mažumoms priklausančių asmenų atžvilgiu. Tarptautinės priemonės, skirtos tautinėms mažumoms priklausančių asmenų apsaugai, yra aktualios ir Lietuvos Respublikai: tarptautinių priemonių turinys leidžia įvertinti ne tik nacionalinės valstybės (taip pat ir Lietuvos Respublikos) veiksmų teisėtumą, bet ir tautinėms mažumoms priklausančių asmenų reikalavimų pagrįstumą.

Suprantama, tautinėms mažumoms priklausančių asmenų teisės yra žmogaus teisės. Siekiant nustatyti ir įvertinti tarptautinių normų turinį bei jų reikšmę tautinėms mažumoms priklausančiams asmenims, yra nagrinėtini ir bendrąsias žmogaus teises įtvirtinantys tarptautiniai dokumentai, ir dokumentai, skirti tautinėms mažumoms priklausančių asmenų apsaugai. Nors tarptautinė žmogaus teisių apsauga yra grindžiama dviem esminiais – diskriminacijos draudimo ir lygybės užtikrinimo – principais, kartu pripažįstama, kad tam tikros pažeidžiamos visuomenės grupės reikalauja ypatingo valstybių dėmesio, todėl tokiems asmenims būtina užtikrinti konkrečias papildomas teises. Tautinėms mažumoms priklausančys asmenys yra priskiriami prie pažeidžiamų visuomenės grupių, kurių išskirtiniai bruožai (rasė, odos spalva, kalba, religija, tradicijos) potencialiai gali tapti draudžiamos diskriminacijos ar lygybės principo pažeidimo pagrindais. Pabrėžtina ir tai, kad nurodyti išskirtiniai tautinėms mažumoms priklausančių asmenų bruožai taip pat yra pagrindas reikalauti ypatingo valstybės požiūrio bei apsaugos.

Šiuo straipsniu siekiama nustatyti tarptautines priemones tautinėms mažumoms priklausančių asmenų apsaugai. Analizė straipsnyje pradedama nuo tautinės mažumos sampratos. Nors tautinių mažumų apsauga yra sudedamoji tarptautinės žmogaus teisių apsaugos sistemos dalis, nė vienas tarptautinis dokumentas neįtvirtina tautinės mažumos sąvokos. Taigi, prieš atliekant atitinkamų tarptautinių normų turinio analizę tautinėms mažumoms priklausančių asmenų teisių užtikrinimo atžvilgiu, pirmiausia straipsnyje siekiama nustatyti, kokiems subjektams skirta tautinėms mažumoms priklausančių asmenų apsauga. Šiuo straipsniu siekiama įvertinti tarptautinės žmogaus teisių apsaugos, kaip tarptautinės viešosios teisės srities, nustatomas privalomas tautinių mažumų apsaugos normas. Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacijos ir Europos Sąjungos dokumentai nėra nagrinėjami.

1. Tautinės mažumos samprata

Straipsnio analizė pradėtina nuo tautinės mažumos sampratos: norint įvertinti tarptautines priemones, skirtas tautinių mažumų apsaugai, pirmiausia būtina išsiaiškinti, kokiam subjektui skirta ši apsauga. Taigi pirmojoje straipsnio dalyje siekiama nustatyti tautinių mažumų apsaugos garantijas *ratione personae* (t. y. asmenų) pagrindu.

1.1. Tautinę mažumą apibrėžiantys kriterijai Jungtinių Tautų dokumentuose

Pastebėtina, kad nė vienas Jungtinių Tautų (toliau – JT) dokumentas neįtvirtina tautinės mažumos apibrėžimo. Tik atskirų dokumentų atitinkamos nuostatos leidžia nustatyti kriterijus, kurių pagrindu galime atpažinti tautinę mažumą.

JT Chartija (1945 m.) 1 str. 3 d. įtvirtino JT tikslą „įgyvendinti tarptautinį bendradarbiavimą sprendžiant ekonominio, socialinio, kultūrinio ir humanitarinio pobūdžio tarptautines problemas, ugdant ir skatinant pagarbą visoms žmogaus teisėms ir pagrindinėms laisvėms, nepaisant skirtingos rasės, lyties, kalbos bei religijos“; 55 str. c dalyje paskelbta, kad „siekdamos sudaryti stabilumo bei gerovės sąlygas, būtinas taikiems ir draugiškiems tautų savitarpio santykiams, pagrįstiems tautų lygiateisiškumo ir laisvo apsisprendimo principu, Jungtinės Tautos padeda siekti, kad visada būtų gerbiamos žmogaus teisės bei pagrindinės laisvės ir jų laikomasi, nepaisant skirtingos rasės, lyties, kalbos ar religijos“. JT Chartija – dokumentas, kurio pagrindu buvo įsteigta tarptautinė organizacija Jungtinės Tautos. Pirminiai šios tarptautinės organizacijos tikslai buvo siejami su tarptautinės taikos ir saugumo palaikymu. Du pasauliniai karai parodė tai, kad tarptautinė taika ir saugumas yra glaudžiai susiję su žmogaus teisių užtikrinimu bei pagarba žmogaus teisėms. Tai pripažino JT Chartija, atskirose nuostatose paskelbdama, kad pagarba žmogaus teisėms yra būdas ir priemonė siekti JT tikslų. Konkrečios žmogaus teisės JT Chartijoje nebuvo įtvirtintos, tačiau JT Chartijoje paskelbtas draudimas diskriminuoti asmenis užtikrinant žmogaus teises „nepaisant skirtingos rasės, lyties, kalbos bei religijos“ tampa aktualus tautinėms mažumoms priklausantiems asmenims: nors pati tautinės mažumos sąvoka nėra minima JT Chartijoje, draudimas diskriminuoti asmenis grindžiamas kriterijais, kuriais apibrėžiama tautinė mažuma, – tai skirtinga rasė, kalba, religija. Vadinas, galima teigti, kad nurodyto draudimo pagrindu asmenims, taip pat priklausantiems ir tautinėms mažumoms, žmogaus teisės ir pagrindinės laisvės turi būti užtikrinamos vienodai.

Visuotinė žmogaus teisių deklaracija (toliau – VŽTD) taip pat neįtvirtino tautinės mažumos apibrėžčių, tik išskyrė kriterijus, kurių pagrindu galime atpažinti tautinę mažumą. VŽTD 2 str. 1 d. paskelbė diskriminavimo draudimo principą ir nustatė, kad „kiekvienas turi teisę naudotis visomis šioje Deklaracijoje paskelbtomis teisėmis ir laisvėmis be jokių skirtumų, pavyzdžiui, dėl rasės, odos spalvos, lyties, kalbos, religijos, politinių ar kitokių įsitikinimų, nacionalinės ar socialinės kilmės, turtinės, gimimo ar kitokios padėties.“ Nurodytos VŽTD nuostatos pagrindu galime daryti išvadą, kad VŽTD garantuojamomis teisėmis visi asmenys naudojasi vienodais pagrindais, nepaisant jų išskirtinių bruožų – rasės, odos spalvos, kalbos, religijos, etninės kilmės, kurie yra aktualūs apibrėžiant tautinę mažumą.

Pažymėtina, kad ir vėliau priimti tarptautiniai dokumentai neįtvirtino tautinės mažumos sąvokos, tačiau išvardijo atskirus kriterijus, kurių pagrindu galime atpažinti tautinę mažumą. Pavyzdžiui, Konvencijoje dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį (1948 m.)

tautinę mažumą galime apibrėžti nacionalinės, etninės kilmės, rasės bei religijos pagrindais¹. Tarptautinė konvencija dėl visų formų rasinės diskriminacijos panaikinimo tautinę mažumą įvardija rasės sampratos kontekste². Pažymėtina, kad rasės samprata yra plati: ji apima ne tik asmens odos spalvą, bet ir asmens nacionalinę bei etninę kilmę³. Taigi rasės samprata remiasi kriterijais, apibrėžiančiais tautinę mažumą.

Tarptautinis ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas (1966 m.) (toliau – TESKTP) tautinę mažumą išskyrė rasės, odos spalvos, kalbos, religijos, tautybės pagrindais⁴, 2 str. įtvirtindamas diskriminacijos draudimo principo taikymą teisių, kurios yra garantuojamos TESKTP, atžvilgiu.

Atskiros analizės vertas Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto (toliau – TPPTP) 27 str.⁵, kuris yra vienintelė tarptautiniu universaliuoju mastu priimta nuostata, tiesiogiai įtvirtinanti tautinėms mažumoms priklausančių asmenų teises, tačiau taip pat nenustatanti tautinės mažumos apibrėžčių. TPPTP 27 str. įvardija tautinę mažumą tautybės, religijos, kalbos, kultūros pagrindais. Jungtinių Tautų Žmogaus Teisių Komitetas (toliau – JTŽTK), kuris įgyvendina TPPTP priežiūros institucijos funkcijas, yra pateikęs TPPTP 27 str. komentarą, kuriame išsamiai išdėstė savo nuomonę dėl TPPTP 27 str. nustatytų asmenų įvardijimo. 1994 m. „Bendruoju komentaru nr. 23: mažumų teisės (27 straipsnis)“ (angl. „*General Comment No. 23. The Rights of Minorities*“)⁶ JT ŽTK išaiškino, kad TPPTP 27 str. nustatytos teisės turi būti užtikrinamos nepriklausomai nuo asmens pilietybės, t. y. JTŽTK pripažino, kad TPPTP 27 str. taikymas neturi būti apribotas vien tik valstybės piliečiais⁷. Tokią išvadą JTŽTK padarė

¹ Konvencijos dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį 2 str. įtvirtino genocido sąvoką ir nustatė, kad „Šioje Konvencijoje genocidu laikoma toliau išvardyta veika, kuria siekiama visiškai ar iš dalies sunaikinti kokią nors nacionalinę, etninę, rasinę ar religinę grupę, būtent: a) tos grupės narių žudymas; b) rimtų fizinių ar psichikos sužalojimų darymas tos grupės nariams; c) tyčinis sudarymas tai grupei tokių gyvenimo sąlygų, kuriomis apgalvotai siekiama fiziškai sunaikinti ją visą ar jos dalį; d) priemonių, kuriomis siekiama riboti tai grupei priklausančių žmonių gimstamumą, panaudojimas; e) prievartinis vienos tokios grupės vaikų perdavimas kitai“.

² Tarptautinė konvencija dėl visų formų rasinės diskriminacijos panaikinimo 1 str. 1 d. įtvirtino rasinės diskriminacijos sąvoką: „rasinė diskriminacija“ reiškia kokių nors skirtumų, išimčių, apribojimų darymą ar pranašumo teikimą, pagrįstą rasės, odos spalvos, giminės, tautybės ar etninės kilmės požymiais, siekiant panaikinti arba apriboti pripažintas žmogaus teises ir pagrindines laisves ir neleisti vienodai naudotis jomis arba jas realizuoti politinėje, ekonominėje, socialinėje, kultūrinėje ar kurioje kitoje visuomenės gyvenimo srityje“.

³ Žr. Kristin Henrard, „The Protection of Minorities Through the Equality Provisions in the UN Human Rights Treaties: The UN Treaty Bodies“, p. 164.

⁴ TESKTP 2 str. įtvirtino diskriminacijos draudimo principą: „Valstybės, šio Pakto Šalys, įsipareigoja užtikrinti, kad šiame Pakte išdėstytos teisės bus įgyvendinamos be jokio diskriminavimo dėl rasės, odos spalvos, lyties, kalbos, religijos, politinių arba kokių nors kitų įsitikinimų, tautybės ar socialinės kilmės, turtinės padėties, gimimo ar dėl kokio nors kito požymio“.

⁵ TPPTP 27 str. nustatė, kad „tose valstybėse, kur yra tautinių, religinių ir kalbinių mažumų, asmenims, priklausančioms tokioms mažumoms, negali būti atimta teisė drauge su kitais jų grupės nariais turėti savo kultūrą, išpažinti ir praktikuoti savo religiją ar vartoti gimtąją kalbą“.

⁶ Žr. Human Rights Committee, *General Comment No. 23: The Rights of Minorities (Art. 27)*.

⁷ Žr. ten pat, paragr. 5.1.

atsižvelgdamas į TPPTP 2 str. 1 d. formuluoję, nustatančią, kad „kiekviena valstybė, šio Pakto Šalis, įsipareigoja gerbti ir visiems esantiems jos teritorijoje bei priklausantiems jos jurisdikcijai asmenims užtikrinti teises, pripažįstamas šiame Pakte, be jokių skirtumų, tokių kaip rasė, odos spalva, lytis, kalba, religija, politiniai arba kiti įsitikinimai, tautinė ar socialinė kilmė, turtinė padėtis, gimimas ar koks nors kitas požymis“. Kaip matyti, TPPTP 2 str. 1 d. TPPTP nustatytas teises užtikrina neatsižvelgdamas į tai, kokios pilietybės yra asmuo, vadinasi, TPPTP nustatytos teisės, vadovaujantis TPPTP 2 str. 1 d., valstybėje turi būti garantuojamos visiems asmenims, „esantiems jos teritorijoje bei priklausantiems jos jurisdikcijai“.

Vis dėlto tam tikrais atvejais pilietybės kriterijus yra svarbus: JTŽTK pripažįsta, kad tam tikras teises, pavyzdžiui, nustatytas TPPTP 25 str.⁸, valstybė garantuoja tik savo piliečiams, tačiau TPPTP 27 str. nustatytos teisės negali būti apribotos pilietybės kriterijaus taikymu⁹. Be to, nurodytame Bendrajame komentare nr. 23 JTŽTK dar labiau išplėtė TPPTP 27 str. taikymo apimtį *ratione personae* pagrindu, nurodydamas, kad TPPTP 27 str. taikymas neturi būti apribotas valstybės piliečiais, nuolatiniais gyventojais, todėl JTŽTK teigimu, net dirbti migravusiems asmenims ar valstybės lankytojams turi būti garantuojamos TPPTP 27 str. nustatytos teisės¹⁰. JTŽTK pabrėžė, kad tautinės mažumos buvimas valstybėje turi būti pagrįstas objektyviais kriterijais, o ne valstybės sprendimu¹¹. JTŽTK pabrėžė ir tai, kad TPPTP 27 str. teisės yra garantuojamos asmenims, kurie yra valstybės teritorijoje¹². Pati TPPTP 27 str. formuluoję nėra siejama nei su valstybės piliečiais, nei su nuolatiniais gyventojais. Vadinasi, tautinės mažumos buvimas valstybėje negali priklausyti nuo valstybės sprendimo pripažinti tam tikrą asmenų grupę tautine mažuma ar nepripažinti. Valstybės sprendimas gali būti laikomas pagrįstu tarptautinės teises normomis, jei jis priimtas atsižvelgiant į objektyvius kriterijus, kuriuos turėtume suprasti kaip išskirtinius bruožus (rasę, odos spalvą, kalbą, religiją, kultūrą), apibūdinančius tautinę mažumą. Tai leidžia daryti išvadą, kad valstybė neturi riboti teiktinos apsaugos, dirbtinai nepripažindama asmenims tautinės mažumos statuso.

JTŽTK, nagrinėdamas individualiąsias peticijas, taip pat pripažįsta, kad tautinės mažumos nariu laikytinas asmuo, išsiskiriantis objektyviai egzistuojančiais bruožais iš gyventojų daugumos, kurių valstybė negali ignoruoti¹³: išskirtiniai bruožai sudaro pagrindą reikalauti ypatingos valstybės apsaugos. Objektyvieji asmens bruožai remiasi subjektyviu asmens su-

⁸ TPPTP 25 str. nustato, kad „kiekvienas pilietis be jokios 2 straipsnyje nurodytos diskriminacijos ir be nepagrįstų apribojimų turi teisę ir galimybę: a) dalyvauti tvarkant viešuosius reikalus tiek tiesiogiai, tiek per laisvai išrinktus atstovus; b) balsuoti ir būti išrinktas per reguliariai rengiamus teisingus rinkimus remdamasis visuotine ir lygia rinkimų teise, slaptu balsavimu, kurie garantuoja laisvą rinkėjų valios išreiškimą; c) bendromis lygybės sąlygomis stoti į savo šalies valstybės tarnybą“.

⁹ Žr. Human Rights Committee, *General Comment No. 23: The Rights of Minorities (Art. 27)*, paragr. 5.1.

¹⁰ Žr. ten pat, paragr. 5.2.

¹¹ Žr. ten pat.

¹² Žr. ten pat.

¹³ Žr. JTŽTK 1981 m. liepos 30 d. sprendimas byloje *Sandra Lovelace v. Canada*.

vokimu, t. y. sąvokos, kaip tautinės mažumos nario, supratimu ir siekiu naudotis iš šio statuso kylančiomis konkrečiomis teisėmis.

Pažymėtina ir tai, kad be to, jog TPPTP 27 str. pagrindu tautinė mažuma išskiriama tautybės, religijos, kalbos, kultūros pagrindais, JTŽTK pripažįsta, kad tautinė mažuma turi atitikti ir kitą kriterijų – sudaryti mažiau nei pusę valstybės gyventojų¹⁴.

Nors šiame straipsnyje analizuojamos tarptautinės privalomojo pobūdžio normos, trumpai paminėtina JT Tautinėms, arba etninėms, religinėms ir kalbinėms mažumoms priklausančių asmenų teisių deklaracija¹⁵ (1992 m.): nors ši deklaracija nesukuria privalomųjų teisinių įsipareigojimų valstybėms dalyvėms, pabrėžtina jos reikšmė kaip vienintelio JT dokumento, kuris tikslingai visa apimtimi skirtas tautinėms mažumoms priklausančių asmenų apsaugai. Iki šios deklaracijos tik TPPTP 27 str. buvo vienintelė nuostata, skirta tautinėms mažumoms priklausantiems asmenims. Nors minėtoje deklaracijoje ir išvardijamos tautinėms mažumoms priklausančių asmenų teisės, bet ji neįtvirtina tautinės mažumos sąvokos, o pačią tautinę mažumą išskiria tautybės, etninės kilmės, religijos, kalbos, kultūros pagrindais.

1.2. Tautinę mažumą apibrėžiantys kriterijai Europos Tarybos dokumentuose

Pažymėtina, kad tautinės mažumos sąvokos neįtvirtina ir Europos Tarybos dokumentai. Tik atskirų teisės aktų nuostatų analizė leidžia daryti išvadą, kokių kriterijų pagrindu Europos Taryba įvardija tautinę mažumą. Europos Tarybos Statute įvardijamas Europos Tarybos siekis plėtoti žmogaus teises ir pagrindines laisves. Kaip jau minėta, tautinių mažumų apsauga yra sudedamoji tarptautinės žmogaus teisių apsaugos sistemos dalis. Aktualu įvertinti, kaip tautinė mažuma apibūdinama šios tarptautinės regioninės organizacijos dokumentuose.

Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija (1950 m.) (toliau – EŽTK) yra reikšminga bendrąsias žmogaus teises įtvirtinanti tarptautinė sutartis, kurios veiksmingą funkcionavimą užtikrina Europos Žmogaus Teisių Teismas (toliau – EŽTT). EŽTK nėra skirta tiesiogiai ginti tautinėms mažumoms priklausančius asmenis, todėl šioje tarptautinėje sutartyje nėra įtvirtintų tautinių mažumų apsaugos nuostatų. EŽTK 14 str., įtvirtinantis diskriminacijos draudimą¹⁶, nurodo ne tik JT pripažįstamus draudžiamos diskriminacijos pagrindus, aktualius tautinės mažumos apibrėžimui (rasę, odos spalvą, kalbą, religiją, tautybę), tačiau atskirai išskiria ir priklausymą tautinei mažumai. EŽTT yra linkęs tautine mažuma pripažinti tuos subjektus, kuriuos tautinėmis mažumomis pripažįsta valstybės¹⁷,

¹⁴ Žr. *Ballantyne, Davidson and McIntyre v. Canada*, paragr. 11.2.

¹⁵ Žr. Tautinėms, arba etninėms, religinėms ir kalbinėms mažumoms priklausančių asmenų teisių deklaracija, p. 94.

¹⁶ EŽTK 14 str. nustato, kad „naudojimasis šioje Konvencijoje pripažintomis teisėmis ir laisvėmis yra užtikrinamas be jokios diskriminacijos dėl asmens lyties, rasės, odos spalvos, kalbos, religijos, politinių ar kitokių pažiūrų, tautinės ar socialinės kilmės, priklausymo tautinei mažumai, nuosavybės, gimimo ar kitais pagrindais“.

¹⁷ Žr. EŽTT 2001 m. gruodžio 20 d. sprendimas byloje *Gorzelik and Others v. Poland*.

tačiau galima pastebėti ir tai, kad tautinėms mažumoms priklausantys asmenys sietini su pažeidžiamomis, ypatingo valstybės požiūrio reikalaujančiomis asmenų grupėmis, kurių išskirtinumo užtikrinimas yra demokratinės visuomenės tikslas¹⁸.

Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencija (1995 m.) (toliau – ir Konvencija) yra esminė tarptautinė sutartis, kuri tiesiogiai skirta tautinėms mažumoms priklausančių asmenų apsaugai. Pabrėžtina, kad ši tarptautinė sutartis taip pat neįtvirtina tautinės mažumos sąvokos. Paaikškindamos, kokiems asmenims valstybės Konvencijos dalyvės taiko Konvencijoje pripažįstamas teises, valstybės atskiruose savo pranešimuose arba pirmosiose ataskaitose, teikiamose dėl Konvencijos nuostatų įgyvendinimo, yra nurodžiusios šios tarptautinės sutarties taikymo asmenims pagrindus. Galima pastebėti, kad valstybės Konvencijos dalyvės yra pasirinkusios skirtingus požiūrius: kai kurios pripažįsta Konvencijos taikymą konkrečiai nurodytoms tautinėms mažumoms (Danija, Vokietija, Olandija, Slovėnija, Švedija bei Buvusi Jugoslavijos Respublika Makedonija)¹⁹, tokioms mažumoms, kurias pripažįsta ar apibrėžia valstybių nacionaliniai teisės aktai (Austrija), ar mažumoms, kurios atitinka tam tikrus kriterijus (Latvija)²⁰. Kai kurios valstybės (Austrija, Estija, Vokietija, Latvija, Lenkija, Buvusi Jugoslavijos Respublika Makedonija) aiškiai nurodė, kad tautinėmis mažumomis pripažįsta tik savo piliečius²¹.

Nors Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencija aiškiai nenustato tautinės mažumos sąvokos, šią laisvę palikdama valstybėms Konvencijos dalyvėms, vis dėlto galima pastebėti, kad valstybių laisvė šioje srityje ribojama Patariamąjo komiteto nuomonėmis ir Ministrų komiteto rezoliucijomis²². Patariamasis komitetas savo praktikoje pripažįsta, kad Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencijos taikymas negali būti apribotas pilietybės ar nuolatinio gyvenimo šalyje kriterijais: Patariamąjo komiteto nuomone, nurodyti kriterijai yra savavališki ir nepagrįsti, kurių pagrindu siaurinama Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencijos taikymo asmenų atžvilgiu apimtis²³. Tačiau tam tikros Konvencijoje nustatytos

¹⁸ Žr. EŽTT 1998 m. sausio 30 d. sprendimas byloje *Case of United Communist Party of Turkey v. Turkey*, paragr. 57; EŽTT 2007 m. lapkričio 13 d. sprendimas byloje *D. H. and Others v. the Czech Republic* [DK], paragr. 176; Gaetano Pentassuglia, "The Strasbourg Court and Minority Groups: Shooting in the Dark or a New Interpretive Ethos?", p. 2.

¹⁹ Žr. Council of Europe, Treaty Office, *Framework Convention for the Protection of National Minorities, List of Declarations, Reservations and other Communications*.

²⁰ Žr. Aistė Račkauskaitė-Burkeikienė, *Tautinėms mažumoms priklausančių asmenų kalbinės garantijos: tarptautinių standartų įgyvendinimas Lietuvos Respublikoje*, p. 60–62; Council of Europe, Treaty Office, *Framework Convention for the Protection of National Minorities, List of Declarations, Reservations and Other Communications*.

²¹ Žr. Council of Europe, Treaty Office, *Framework Convention for the Protection of National Minorities, List of Declarations, Reservations and other Communications*.

²² Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencijos 26 str. 1 d. nustato, kad „vertinti priemonių, kurių šalys imasi šios pagrindų Konvencijos principams įgyvendinti, tinkamumą Ministrų komitetui padeda patariamasis komitetas, kurio nariai turi pripažintą patirtį tautinių mažumų apsaugos srityje“.

²³ Žr. Aistė Račkauskaitė-Burkeikienė, *Tautinėms mažumoms priklausančių asmenų kalbinės garantijos: tarptautinių standartų įgyvendinimas Lietuvos Respublikoje*, p. 62–71.

teisės ir jų įgyvendinimas siejama su tradicinio ir (arba) gausaus gyvenimo būdo reikalavimais²⁴. Tik šiuos kriterijus atitinkanti mažuma gali reikalauti užtikrinti nurodytas teises.

Pažymėtina, kad Lietuvos Respublika, teikdama savo pirmąją ataskaitą dėl Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencijos nuostatų įgyvendinimo, nurodė, jog Lietuvos Respublikos teisės aktai nepateikia tautinės mažumos apibrėžčių, tačiau Lietuvos Respublikoje nėra tokių kalbinių ar etninių grupių, kurios nebūtų pripažįstamos tautinėmis mažumomis²⁵. Patariamasis komitetas pritarė Lietuvos Respublikos atviram ir lanksčiam požiūriui – kalbines ir etnines grupes pripažinti tautinėmis mažumomis ir garantuoti joms priklausančią apsaugą pagal Konvenciją²⁶.

Pirmojoje šio straipsnio dalyje atlikta analizė atskleidė tai, kad nė vienas tarptautinis universalus ar regioninis dokumentas neįtvirtina tautinės mažumos sąvokos, tik pateikia kriterijus (rasė, odos spalva, tautybė, etninė kilmė, religija, kalba, kultūra, mažesnis nei pusės valstybės gyventojų skaičius), kurių pagrindu galime įvardyti minėtą subjektą. Išskirtini pilietybės ir nuolatinio gyvenimo kriterijai, kurie nepagrįstai siejami su tautinės mažumos sąvoka: tautinės mažumos sąvokai taikytini kriterijai neturėtų būti tokie patys, kokius valstybės gali pagrįstai taikyti tautinėms mažumoms priklausančių asmenų teisių apimtį atžvilgiu. Pilietybės ar nuolatinio, koncentruoto gyvenimo būdo gali būti reikalaujama kaip sąlygos tam tikroms teisėms užtikrinti, bet ne pačiai tautinei mažumai įvardyti valstybėje. Vadinas, jeigu tautinėms mažumoms priklausančios asmenys neatitiks minėto gyvenimo kriterijaus kaip būtinų atitinkamų teisių užtikrinimo sąlygų, šios teisės jiems nebus garantuojamos, tačiau tai nepaneigs objektyvaus tautinės mažumos buvimo valstybėje, atsižvelgiant į minėtų asmenų išskirtinius bruožus. Pažymėtina, kad nei pilietybė, nei nuolatinis ar tradicinis gyvenimas negali būti pripažįstami kriterijais, objektyviai apibrėžiančiais tautinę mažumą.

²⁴ Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencijos 10 str. 2 d. nustato, kad „šalys tose teritorijose, kuriose tradiciškai arba gausiai gyvena tautinėms mažumoms priklausančios asmenys, jiems prašant ir jei toks prašymas atitinka realų poreikį, kiek įmanoma stengiasi minėtiems asmenims sudaryti sąlygas tautinės mažumos kalbą vartoti bendraujant su administracinės valdžios institucijomis“; 11 str. 3 d. įtvirtina nuostatą, nustatančią, kad „šalys tose teritorijose, kuriose tradiciškai gausiai gyvena tautinei mažumai priklausančios asmenys, remdamosi savo teisinės sistemos reikalavimais, o prireikus ir sutartimis su kitomis valstybėmis, bei atsižvelgusios į konkrečias sąlygas, visuomenei skirtus tradicinius vietovių, gatvių pavadinimus ir kitus topografinius įrašus stengiasi daryti taip pat ir mažumos kalba, jeigu yra pakankamas tokio žymėjimo poreikis.“; 14 str. 2 d. įtvirtina nuostatą, nustatančią, kad „šalys tose teritorijose, kuriose tradiciškai arba gausiai gyvena tautinėms mažumoms priklausančios asmenys, jei yra pakankamas poreikis, savo švietimo sistemose stengiasi kiek įmanoma užtikrinti, kad mažumoms priklausančios asmenys turėtų reikiamas galimybes mokytis tos mažumos kalbos arba mokytis ta kalba“.

²⁵ Žr. *Report Submitted by Lithuania Pursuant to Article 25, Paragraph 1 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities*, p. 20.

²⁶ Žr. *Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities*, paragr. 19.

2. Tautinių mažumų apsauga tarptautinėje teisėje

Išanalizavus tautinę mažumą apibrėžiančius kriterijus, aktualu nustatyti, kokios apimties teisės garantuojamos šiems asmenims tarptautinėje teisėje.

2.1. Tautinių mažumų apsauga JT dokumentuose

Vienintelė tiesiogiai tautinėms mažumoms priklausantiems asmenims skirta nuostata įtvirtinta TPPTP 27 str. Kiti JT dokumentai tautinių mažumų apsaugai yra aktualūs tik bendrųjų diskriminavimo draudimo ir lygybės principų pagrindais. Diskriminaciją draudžia ir VŽTD, ir Konvencija dėl visų formų rasinės diskriminacijos panaikinimo, ir TESKTP bei pats TPPTP. Pažymėtina, kad diskriminavimo draudimo ir lygybės principai yra reikšmingi siekiant užtikrinti vienodą naudojimąsi žmogaus teisėmis visiems asmenims, tarp jų ir tiems, kurie priklauso tautinėms mažumoms. Diskriminavimo draudimo ir lygybės principai yra ne tik sietini su valstybės susilaikymu nuo neigiamų veiksmų atlikimo, bet ir apima valstybių aktyvius veiksmus²⁷, skatinančius žmogaus teisių užtikrinimą.

JTŽTK jau minėtame Bendrajame komentare nr. 23 akcentavo TPPTP 27 str. svarbą, pabrėždamas, kad TPPTP 27 str. garantuojamos teisės turi būti atskirtos nuo kitų TPPTP nustatytų teisių: TPPTP 27 str. nustatytos teisės yra užtikrinamos šiame TPPTP straipsnyje nurodytoms mažumoms priklausantiems asmenims, o kitos TPPTP teisės garantuojamos visiems asmenims, nepriklausomai nuo to, ar jie priklauso mažumai, ar ne²⁸. Vadinasi, JTŽTK pastebėjo, kad tautinėms mažumoms priklausantys asmenys reikalauja ypatingos apsaugos: be bendrųjų TPPTP nuostatų, šiems asmenims turi būti užtikrinamos ir atskirosios teisės (TPPTP 27 str.). JTŽTK minėtame Bendrajame komentare nr. 23 akcentavo tai, kad TPPTP 27 str. nustatytos teisės nepažeidžia valstybės suvereniteto ir teritorinio vientisumo²⁹. Tai reiškia, kad TPPTP 27 str. nustatytomis teisėmis asmenys turi naudotis valstybės, kurioje jie yra, teritorijoje: TPPTP 27 str. garantijos negali remtis atsiskyrimu ir atskiros valstybės įkūrimu. Reikėtų akcentuoti ir tai, kad JTŽTK Bendrajame komentare nr. 23 pabrėžė TPPTP 27 str. garantuojamų teisių individualumą, kurios gali būti ginamos TPPTP fakultatyviojo protokolo pagrindu³⁰.

Pažymėtina ir tai, kad TPPTP 27 str. taikymo apimtis yra aiškinama plačiai: JTŽTK jurisprudencija pripažįsta, kad TPPTP 27 str. taikymo sritis apima kultūrinį tautinėms ma-

²⁷ Žr. Kristin Henrard, "The Protection of Minorities through the Equality Provisions in the UN Human Rights Treaties: the UN Treaty Bodies," p. 143.

²⁸ Žr. Human Rights Committee, *General Comment No. 23: The Rights of Minorities (Art. 27)*, paragr. 5.3.

²⁹ Žr. ten pat, paragr. 3.2.

³⁰ Žr. ten pat, paragr. 3.1.

žumoms priklausančių asmenų gyvenimo būdą. Tai gali būti įvairios tradicinio gyvenimo sritys – gyvenimas rezervatuose, medžioklė, žvejyba³¹, taip pat kalbos, religijos išlaikymas³².

TPPTP yra aktualus ir dėl TPPTP 26 str. nustatyto lygybės reikalavimo³³. JTŽTK, taikydamas TPPTP 26 str., byloje *Waldman prieš Kanadą*³⁴ pripažino, kad valstybė negali nepagrįstai finansuoti vieno religinių mokyklų, taip jas be objektyvaus ir būtino pagrindo išskirdama iš kitų religinių mokyklų. Vienodo elgesio reikalavimas ir diskriminavimo draudimas reikalauja su asmenimis elgtis vienodai, išskyrus JTŽTK pateisinamas išimtis: skirtingas elgesys turi būti objektyvus ir būtinas³⁵. Skirtingas elgesys yra reikšmingas tautinėms mažumoms priklausantiems asmenims: siekiant faktinės šių asmenų lygybės su gyventojų dauguma, skirtingas elgesys siekiant nurodyto tikslo gali būti paaiškinamas kaip pagrįstas.

Ypač svarbi *Raihman prieš Latviją*³⁶ byla, nagrinėta JTŽTK. Šiuo atveju rusakalbis žydų kilmės pareiškėjas kreipėsi į JTŽTK, nurodydamas, kad Latvija pažeidžia jo atžvilgiu TPPTP nuostatas, nes oficialiuose dokumentuose rašo jo vardą ir pavardę pagal latvių kalbos asmenvardžių rašybos taisykles, nors nuo jo gimimo jo vardas ir pavardė buvo rašomi kaip „Leonid Raihman“. Tokie pareiškėjo vardas ir pavardė buvo rašomi iki 1998 m., kai Latvijos nacionalinės institucijos jo vardą pakeitė į „Leonīds Raihmanš“. Pareiškėjas nurodė, kad pagal kilmę jo vardas ir pavardė turi būti rašomi „Leonid Raihman“, bet valstybinės institucijos jo vardą ir pavardę užrašė pagal latvių kalbos gramatikos taisykles „Leonīds Raihmanš“, t. y. pridėjo latvių kalbai būdingas vyriškosios giminės galūnes.

Nagrinėjamoje byloje JTŽTK taikė TPPTP 17 str.³⁷ JTŽTK pažymėjo, kad asmens privatumas yra susijęs su asmens tapatybės raiška, o asmens pavardė sudaro svarbų asmens tapatybės komponentą. Todėl apsauga nuo neteisėto ir savavališko kišimosi į asmens privatumą apima ir apsaugą nuo neteisėto ir savavališko kišimosi į teisę pasirinkti ir pasikeisti savo vardą. JTŽTK pripažino, kad pareiškėjo vardas ir pavardė buvo rašomi pagal nacionalinę teisinę reguliavimą, vadinasi, valstybės veiksmai buvo teisėti, tačiau JTŽTK vertino, ar tokie valstybės veiksmai buvo pagrįsti³⁸ bei proporcingi. JTŽTK konstatavo, kad pareiškėjas patiria nepatogumų,

³¹ Žr. ten pat, paragr. 7; JTŽTK 2009 m. kovo 27 d. sprendimas byloje *Ángela Poma Poma v. Peru*; JTŽTK 1981 m. liepos 30 d. sprendimas byloje *Sandra Lovelace v. Canada*.

³² Žr. Human Rights Committee, *General Comment No. 23: The Rights of Minorities (Art. 27)*, para. 6.2.

³³ TPPTP 26 str. nustato, kad „visi žmonės yra lygūs įstatymui ir turi teisę į vienodą, be jokios diskriminacijos įstatymo apsaugą. Šiuo atžvilgiu įstatymas turi drausti bet kokią diskriminaciją ir užtikrinti visiems vienodą ir veiksmingą apsaugą nuo diskriminacijos rasės, odos spalvos, lyties, kalbos, religijos, politinių arba kokių nors kitokių požymių pagrindu“.

³⁴ Žr. JTŽTK 1999 m. lapkričio 3 d. sprendimas *Waldman v. Canada* byloje.

³⁵ Žr. JTŽTK 2002 m. kovo 26 d. sprendimas byloje *Müller and Engelhard v. Namibia*, paragr. 6.7; Human Rights Committee, *General Comment No. 23: The Rights of Minorities (Art. 27)*, paragr. 6.2.

³⁶ Žr. JTŽTK 2010 m. spalio 28 d. sprendimas byloje *Raihman v. Latvia*.

³⁷ Žr. TPPTP 17 str. 1 d. nustato, kad „niekas neturi patirti savavališko ar neteisėto kišimosi į jo asmeninį ir šeimyninį gyvenimą, jo būsto neliečiamybę, susirašinėjimo slaptumą, neteisėto kėsینimosi į jo garbę ir orumą“.

³⁸ Žr. JTŽTK 2010 m. spalio 28 d. sprendimas byloje *Raihman v. Latvia*, paragr. 8.2.

kurie nėra pagrįsti ir proporcingi siekiamam tikslui. Nors JTŽTK pripažino, kad būdai, kaip apsaugoti ir skatinti valstybinę kalbą, priskirtini valstybės diskrecijai, JTŽTK pažymėjo ir tai, kad prievartinis linksniuojamos galūnės pridėjimas prie asmens vardo, kuris buvo vartojamas dešimtmečius, modifikuojant tarimą, yra neproporcinga priemonė valstybinės kalbos apsaugai³⁹. Dėl nurodytų priežasčių JTŽTK nustatė TPPTP 17 str. nuostatos pažeidimą.

Aktualu atkreipti dėmesį į tai, kad JTŽTK asmens teisę pasirinkti ir pasikeisti vardą apgyvendinęs taikydamas TPPTP 17 str., t. y. bendrosios žmogaus teisės, kuri yra tiesiogiai reikšminga tautinėms mažumoms priklausančių asmenų tapatybei, pagrindu. Fernand'as de Varennesas, nagrinėdamas JTŽTK *Raihman prieš Latviją* bylą, pabrėžia JTŽTK išaiškinimų reikšmingumą taikant tarptautines žmogaus teisių normas srityje, kuri yra priskirta valstybės diskrecijai⁴⁰.

Nors, kaip minėta, Tautinėms, arba etninėms, religinėms ir kalbinėms mažumoms priklausančių asmenų teisių deklaracija nėra tarptautinė sutartis, joje įtvirtinamas ilgas tautinėms mažumoms priklausančių asmenų teisių sąrašas, apimantis jau minėtas teises, pripažįstamas TPPTP 27 str., taip pat naujas teises, pavyzdžiui, teisę aktyviai dalyvauti valstybės kultūriname, religiniame, socialiniame, ekonominiame ir viešajame gyvenime (šios deklaracijos 2 str.). Taigi ši deklaracija plečia JT privalomosiomis normomis garantuojamų teisių apimtį.

2.2. Tautinių mažumų apsauga Europos Tarybos dokumentuose

Europos Tarybos dokumentų analizę vertėtų pradėti nuo EŽTK nuostatų. Kaip jau minėta, EŽTK tekstas tiesiogiai neįtvirtina tautinėms mažumoms priklausančių asmenų teisių, tačiau šiems asmenims reikšmingų EŽTT išaiškinimų galime rasti atskirų bendrųjų žmogaus teisių kontekste.

Pažymėtina, kad EŽTT tautinių mažumų buvimą valstybėse vertina kaip demokratinės visuomenės bruožą, kurios tikslas taip pat yra šių asmenų apsauga. EŽTT byloje *D. H. prieš Čekijos Respubliką*⁴¹, vertindamas Čekijos Respublikos veiksmų teisėtumą dėl romų vaikų mokymo specialiose vaikams su protine negalia skirtose mokyklose, pabrėžė, kad valstybė turi atsižvelgti į šią atskirą pažeidžiamų asmenų grupę, kuri reikalauja ypatingos valstybių apsaugos bei atitinkamo požiūrio⁴². Nagrinėjamu atveju EŽTT nustatė EŽTK Protokolo nr. 1 2 str. kartu su EŽTK 14 str. pažeidimą. Teismas akcentavo, kad nurodytais veiksmais valstybė dar labiau izoliavo romus nuo gyventojų daugumos, nesudarydama sąlygų jiems integruotis⁴³. EŽTT, kaip ir JTŽTK, iš esmės nedraudžia skirtingo elgesio, tačiau pripažįsta, kad toks elge-

³⁹ Žr. ten pat, paragr. 8.3.

⁴⁰ Žr. Fernand de Varennes, "Official Languages Preferences, and the Recognition of a Person's Name: A Significant Clarification after Raihman v. Latvia," p. 20.

⁴¹ Žr. EŽTT 2007 m. lapkričio 13 d. sprendimas byloje *D.H. and Others v. the Czech Republic*.

⁴² Žr. ten pat.

⁴³ Žr. ten pat.

sys turi būti objektyvus ir būtinas. Nagrinėdamas bylą *D. H. prieš Čekijos Respubliką* EŽTT nenustatė, kad romų vaikų mokymas mokyklose, skirtose protinę negalią turintiems mokiniams, kurių mokymo programos yra paprastesnės nei kitose bendrojo ugdymo mokyklose, gali būti pateisinamas objektyvumo ir pagrįstumo kriterijais. Dėl šių priežasčių Čekija buvo pripažinta pažeidusi minėtas EŽTK nuostatas.

EŽTT jurisprudencija rodo ir tai, kad valstybėms, kurios yra EŽTK dalyvės, kyla pareiga iširti ir nustatyti, ar smurtiniai veiksmai galėjo turėti rasistinių motyvų. *Nachova ir kiti prieš Bulgariją*⁴⁴ bylos atveju į EŽTT kreipėsi žuvusių romų kilmės asmenų giminaičiai, tvirtindami, kad jų artimuosius nužudė policija, jų sulaikymo metu pažeisdama EŽTK reikalavimus. EŽTT, nagrinėdamas šią bylą, nustatė EŽTK 2 str. kartu su EŽTK 14 str. pažeidimą: EŽTT konstatavo, kad valstybė, užtikrindama teisę į gyvybę, privalo iširti, ar smurtiniai aktai neturėjo rasistinių priežasčių⁴⁵. Vadinas, EŽTK 2 str. įtvirtinta teisė turi būti garantuojama be diskriminacijos. Ši pareiga valstybėms kyla iš sisteminio EŽTK 2 str. ir EŽTK 14 str. taikymo.

Byloje *Aziz prieš Kiprą*⁴⁶ pareiškėjas kreipėsi dėl EŽTK Protokolo nr. 1 3 str.⁴⁷ pažeidimo, nurodydamas, kad atitinkamos valstybinės Kipro institucijos neįtraukė pareiškėjo į rinkėjų sąrašus dėl jo turkiškos kilmės. Tokie valstybės veiksmai apribojo pareiškėjo galimybes balsuoti parlamento rinkimuose. Šios bylos atveju EŽTT nustatė EŽTK Protokolo nr. 1 3 str. kartu su EŽTK 14 str. pažeidimą, nusprendęs, kad valstybė (Kipras) turkų kilmės asmenis išskyrė be jokio protingo ir objektyvaus pagrindo⁴⁸, tokiu būdu apribodama Kipro turkų galimybes balsuoti parlamento rinkimuose.

Pentassuglia teigia, kad EŽTT praktika yra grindžiama pliuralizmu, tapatybe ir diskriminavimo draudimu⁴⁹. Nagrinėdamas su tautinėms mažumoms priklausančiais asmenimis susijusias bylas, EŽTT vadovaujasi demokratinei visuomenei būdingais tokių asmenų tapatybės, diskriminacijos draudimo bei pliuralizmo kriterijais. Pažymėtina, kad EŽTT gina individualias asmenų teises, kuriomis gali būti naudojamos drauge su kitais. Todėl ir tautinėms mažumoms priklausančių asmenų apsauga tiek, kiek ji pateikiama EŽTT jurisprudencijoje, yra grindžiama individualiomis žmogaus teisėmis, t. y. tautinė mažuma nėra ginama kaip grupė.

Svarbu ir tai, kad EŽTT, aiškindamas EŽTK, ne visada linkęs pripažinti, kad tautinėms mažumoms priklausančių asmenų apsauga yra EŽTK taikymo sritis. *Mentzen prieš Latviją*⁵⁰

⁴⁴ Žr. EŽTT 2005 m. liepos 6 d. sprendimas byloje *Case of Nachova and Others v. Bulgaria*.

⁴⁵ Žr. ten pat.

⁴⁶ Žr. EŽTT 2004 m. birželio 22 d. sprendimas byloje *Aziz v. Cyprus*.

⁴⁷ EŽTK Protokolo nr. 1 3 str. įtvirtina teisę į laisvus rinkimus ir nustato, kad „aukštosios Susitariančiosios Šalys įsipareigoja pagrįstais terminais organizuoti laisvus rinkimus, kai yra slapta balsuojama, kad sudarytų tokias sąlygas, kurios garantuotų žmonių nuomonės raiškos laisvę renkant įstatymų leidybos institucijas“.

⁴⁸ Žr. EŽTT 2004 m. birželio 22 d. sprendimas byloje *Aziz v. Cyprus*, paragr. 36–38.

⁴⁹ Žr. Gaetano Pentassuglia, „The Strasbourg Court and Minority Groups: Shooting in the Dark or a New Interpretive Ethos?“, p. 2.

⁵⁰ Žr. *Mentzen v. Latvia*.

bylos atveju pareiškėja skundė Latvijos veiksmus kaip pažeidžiančius EŽTK 8 str. reikalavimus, nes Latvijos valstybės institucijos, išduodamos pareiškėjai pasą po jos santuokos su kitataučiu sudarymo, paso pagrindiniame lape pareiškėjos pavardei pritaikė latvių kalbos gramatikos taisykles, t. y. vietoj pareiškėjos pasirinktos vyro pavardės „Mentzen“ įrašė pavardę „Mencena“. Nors EŽTT pritarė nuostatai, kad asmens vardas ir pavardė yra EŽTK 8 str. taikymo sritis, nagrinėjamą petiją EŽTT pripažino kaip aiškiai nepagrįstą ir nepriimtina: EŽTT pripažino plačią valstybių diskreciją valstybinės kalbos vartojimo srityje⁵¹.

Aptartas *Mentzen prieš Latviją* atvejis EŽTT savo faktinėmis aplinkybėmis buvo tapatus *Raihman prieš Latviją* nagrinėtai bylai JTŽTK: EŽTT atsisakė *Mentzen* petiją nagrinėti iš esmės, o JTŽTK *Raihman* petiją, grindžiamą tomis pačiomis aplinkybėmis, pripažino pagrįsta ir netgi nustatė TPPTP 17 str. pažeidimą. Varennesas pastebi, kad *Raihman* byla pripažino tarptautinių žmogaus normų taikymą net ir tose srityse, kai valstybė vardus ir pavardes pripažįsta tik valstybine kalba⁵². Lyginant *Raihman* ir *Mentzen* bylas, galima daryti išvadą, kad JTŽTK pripažino aukštesnę žmogaus teisių užtikrinimo normą nei EŽTT. Pažymėtina, kad JTŽTK ir EŽTT skirtingas išvadas padarė aiškindami tos pačios žmogaus teisės – pagarbos asmens ir privačiam gyvenimui – turinį.

Plačiausios apimties teises tautinėms mažumoms priklausantiems asmenims ET pripažįsta Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencijoje. Ši tarptautinė sutartis yra skirta tautinėms mažumoms priklausančių asmenų apsaugai. Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencija plačiai reguliuoja tautinėms mažumoms priklausančių asmenų teises, nustatydama teisę vartoti vardą ir pavardę mažumos kalba, tradicinių vietovių, gatvių pavadinimų ir kitų topografinių įrašų vartojimą mažumos kalba, mokymąsi mažumos kalba, teisę į žodžio, minties, sąžinės ir religijos laisvę, veiksmingą dalyvavimą kultūriniame, socialiniame ir ekonominiame gyvenime bei kitas teises. Beje, Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencija tik savo pavadinime nurodo tautines mažumas kaip kolektyvą – pačioje Konvencijoje teisės formuluojamos kaip individualios, kuriomis galima naudotis drauge su kitais kolektyvo nariais. Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencijos komentare nurodoma, kad jokių kolektyvinių teisių ši konvencija nenustato⁵³.

Verta atkreipti dėmesį į tai, kad Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencijai būdingos programinio tipo nuostatos, t. y. kai kurios iš jų nėra visiškai tiksliai apibrėžtos, jų taikymo pagrindų nustatymą paliekant valstybių laisvei. Tai rodo, kad Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencijai būdingas netiesioginis taikymas: siekdamas, kad šios konvencijos nuostatos galėtų tiesiogiai veikti nacionalinėje teisėje, valstybės nacionaliniais teisės aktais

⁵¹ Žr. *Mentzen v. Latvia*, paragr. 2, parts a, b, c.

⁵² Žr. Fernand de Varennes, "Official Languages Preferences, and the Recognition of a Person's Name: A Significant Clarification after *Raihman v. Latvia*," p. 20.

⁵³ Žr. Council of Europe, *Framework Convention for the Protection of National Minorities and Explanatory Report*, paragr. 31.

turi sukonkretinti atitinkamų nuostatų turinį, atsižvelgdamos į joms būdingas aplinkybes. Pavyzdžiui, Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencijos 14 str. 2 d. nustato, kad „šalys tose teritorijose, kuriose tradiciškai arba gausiai gyvena tautinėms mažumoms priklausančys asmenys, jei yra pakankamas poreikis, savo švietimo sistemose stengiasi kiek įmanoma užtikrinti, kad mažumoms priklausančys asmenys turėtų reikiamas galimybes mokytis tos mažumos kalbos arba mokytis ta kalba.“⁵⁴

Suprantama, Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencija negalėjo savo tekste visoms valstybėms nustatyti, kas jų teritorijose yra tradiciškai arba gausiai tautinėms mažumoms priklausančiais asmenimis apgyvendinta valstybės teritorija ar kas yra pakankamas poreikis. Manytina, kad kiekviena valstybė geriausiai gali nustatyti šiuos kriterijus, o Patariamasis komitetas ir Ministrų komitetas vertina tokių kriterijų atitiktį Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencijos reikalavimams ir pačios Konvencijos esmei. Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencijos komentare nurodoma, kad netiesioginio taikymo nuostatų atžvilgiu valstybės turi laisvę pasirinkti priemones, kuriomis siekia nustatytų tikslų, atsižvelgdamos į ypatingas aplinkybes⁵⁵.

Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencija suteikia valstybėms laisvę įgyvendinant atitinkamas jos nuostatas, tačiau tai yra tarptautinė sutartis, kurios valstybėms dalyvėms galioja *pacta sunt servanda* (liet. „sutarčių reikia laikytis“) principas. Vadinasi, valstybės, tapdamos Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencijos dalyvėmis, įsipareigoja laikytis šios sutarties. Vienas iš pirminių valstybių tikslų yra priimti aiškiai apibrėžtus nacionalinės teisės aktus, sukonkretinančius netiesioginių nuostatų taikymo pagrindus nacionaliniu lygiu. Pažymėtina, kad Ministrų komitetas 2012 m. lapkričio 28 d. priimta Rezoliucija Lietuvos Respublikai konstatavo, kad Lietuvos Respublika imasi veiksmų įgyvendinti Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvenciją ir paragino Lietuvos Respubliką siekti Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencijos įgyvendinimo gerinimo, užtikrinant aiškią ir nuoseklią teisinę bazę⁵⁶.

Kitas nagrinėjamai temai aktualus ET dokumentas – Europos regioninių, arba mažumų kalbų, chartija⁵⁷ (Lietuvos Respublika nėra šios tarptautinės sutarties dalyvė). Šia tarptautine sutartimi siekiama apsaugoti regionines, arba mažumų, kalbas kaip Europos paveldą bei suteikti galimybę šių kalbų vartotojams vartoti jas privačiai ir viešai⁵⁸. Chartija saugo nuro-

⁵⁴ Netiesioginės nuostatos taip pat yra įtvirtintos Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencijos 10 str. 2 d., 11 str. 3 d. (žr. 25 nuorodą).

⁵⁵ Žr. Council of Europe, *Framework Convention for the Protection of National Minorities and Explanatory Report*, paragr. 11.

⁵⁶ Žr. Council of Europe, Committee of Ministers, *Resolution CM/ResCMN(2012)19 on the Implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by Lithuania*.

⁵⁷ Žr. Europos regioninių, arba mažumų, kalbų chartija, p. 121.

⁵⁸ Žr. Council of Europe, *Human Rights, Regional and Minority Languages, About the Charter*.

dytas kalbas, savo nuostatomis sukurdamą apsaugą ir jų vartotojams⁵⁹. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad Chartija įtvirtina lankstų mechanizmą valstybėms, prisiimančioms įsipareigojimus: pagal Chartijos 2 str. 2 d. kiekviena šalis ratifikacijos, priėmimo ar patvirtinimo metu bet kuriai iš nurodytų kalbų įsipareigoja taikyti mažiausiai trisdešimt penkis šios Chartijos III dalies nuostatų punktus arba papunkčius, mažiausiai tris pasirinkdama iš 8 ir 12 straipsnių ir vieną iš 9, 10, 11, 13 straipsnių. Šios tarptautinės sutarties įgyvendinimo priežiūrą atlieka Ministrų komitetas bei Ekspertų komitetas (žr. Chartijos 15, 16, 17 str.).

Kristin Henrard nurodo, kad tautinių mažumų apsaugos sistema – tai taisyklių ir mechanizmų visuma, sudaranti galimybes integruotis atitinkamoms asmenų grupėms, tačiau kartu leidžianti išlaikyti jų konkrečius bruožus. Tokia sistema yra grindžiama dviem ramsčiais: iš vienos pusės – diskriminacijos draudimo principu, iš kitos – priemonėmis, skirtomis apsaugoti ir skatinti mažumų tapatybę⁶⁰. Atlikta analizė leidžia teigti, kad tautinių mažumų apsaugos sistema yra grindžiama bendrosiomis žmogaus teisėmis bei konkrečiomis tikslinėmis teisėmis, papildančiomis bendrųjų žmogaus teisių turinį.

Išvados

Tautinė mažuma tarptautinėje teisėje yra suprantama kaip asmenų grupė, gyvenanti konkrečios valstybės teritorijoje, sudaranti mažiau nei pusę valstybės gyventojų ir išsiskirianti iš valstybės gyventojų jai būdinga kalba, religija, etnine kilme, tautybe, kultūra, papročiais. Tautinės mažumos įvardijimas neturėtų būti siejamas su pilietybės ir (arba) nuolatinio gyvenimo šalyje kriterijais, tačiau šie reikalavimai gali būti taikomi konkrečioms teisėms užtikrinti – toms, kurios siejamos su asmens pilietybe (pavyzdžiui, aktyviaja ar pasyviaja rinkimų teise), tradiciniu ir (arba) gausiu gyvenimo būdu (mokymasis mažumos kalba, tradicinių vietovardžių, gatvių pavadinimų ir kitų topografinių įrašų vartojimas mažumos kalba, kalbos vartojimas santykiuose su administracine valdžia). Tautinėms mažumoms priklausančius asmenis apibūdina minėti išskirtiniai objektyvūs bruožai, kurie lemia ir asmens subjektyvų savęs priskyrimą tam tikrai tautinei mažumai.

Tarptautinės priemonės tautinėms mažumoms priklausančių asmenų apsaugai yra grindžiamos diskriminavimo draudimo, lygybės principais, bendrosiomis žmogaus teisėmis bei konkrečiomis tautinėms mažumoms priklausančių asmenų teisėmis. Bendrųjų žmogaus teisių pagrindu kuriamos tarptautinės priemonės formuoja bazines tautinėms mažumoms priklausančių asmenų teisių apsaugos normas. Tarptautinių institucijų praktika rodo, kad bendrųjų žmogaus teisių apsaugos apimtis tautinėms mažumoms priklausančioms asmenims

⁵⁹ Žr. Aistė Račkauskaitė-Burneikienė, *Tautinėms mažumoms priklausančių asmenų kalbinės garantijos: tarptautinių standartų įgyvendinimas Lietuvos Respublikoje*, p. 57.

⁶⁰ Žr. Kristin Henrard, *Devising an Adequate System of Minority Protection: Individual Human Rights, Minority Rights and the Right to Self-Determination*, p. 10.

yra priklausoma nuo tarptautinių institucijų praktikos: šių institucijų pateikiami išaiškinimai tam tikrais atvejais gali sukurti įvairiapusę tautinėms mažumoms priklausančių asmenų apsaugą (pavyzdžiui, Jungtinių Tautų Žmogaus Teisių Komiteto sprendimas byloje *Raihman prieš Latviją*). Tačiau vertėtų pažymėti ir tai, kad bendrosios žmogaus teisės, tiesiogiai savo nuostatose neįtvirtindamos tautinėms mažumoms priklausančių asmenų teisių, sudaro pagrindą teigti, kad šių asmenų teisių bendrųjų žmogaus teisių turinys neapima (pavyzdžiui, Europos Žmogaus Teisių Teismo priimtino sprendimas byloje *Menzten prieš Latviją*). Vadinas, nors bendrosios žmogaus teisės *per se* (t. y. pačios savaime) nesukuria apsaugos tautinėms mažumoms priklausančioms asmenims, ši apsauga tam tikrais atvejais gali būti kildinama iš tarptautinių institucijų praktikos turinio aiškinant bendrąsias žmogaus teises.

Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencija yra unikali tarptautinė regioninė sutartis, skirta tautinėms mažumoms priklausančioms asmenims. Šios tarptautinės sutarties turinys patvirtina, kad teisės minėtiems asmenims yra užtikrinamos atsižvelgiant į jų ypatingus poreikius. Atsižvelgus į tai bei į anksčiau padarytas išvadas, galima teigti, kad tikslinė tautinėms mažumoms priklausančių asmenų apsauga papildo bendrųjų žmogaus teisių pagrindų teikiamą apsaugą, suteikdama jai platesnę apimtį. Todėl galima teigti, kad bendrųjų žmogaus teisių pagrindų ir tikslinių dokumentų ar nuostatų pagrindų kuriamos tarptautinės priemonės, taikomos kartu, ne tik papildo viena kitos turinį, bet ir užtikrina veiksmingesnę tautinėms mažumoms priklausančių asmenų apsaugą. Vadinas, efektyvi tautinėms mažumoms priklausančių asmenų apsauga turėtų būti grindžiama bendrosiomis žmogaus teisėmis bei tikslinėmis nuostatomis, tiesiogiai skirtomis tautinėms mažumoms priklausančių asmenų apsaugai.

Literatūra

- Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities, Strasbourg, 21 February 2003 ACFC/INF/OP/I (2003) 008.
- Ballantyne, Davidson and McIntyre v. Canada, no. 359/1989, 385/1989, JTŽTK 1993 m. kovo 31 d. sprendimas, U.N. Doc. CCPR/C/47/D/359/1989 and 385/1989/Rev.1.
- Council of Europe, Human Rights, Regional and Minority Languages, About the Charter, dialoginis tinklalapis, URL: http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/aboutcharter/default_en.asp, žiūrėta 2014 m. balandžio 9 d.
- Council of Europe, Strasbourg, February 1995 h (95) 10, *Framework Convention for the Protection of National Minorities and Explanatory Report*.
- Council of Europe, Treaty Office, *Framework Convention for the Protection of National Minorities, List of Declarations, Reservations and Other Communications*, URL: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ListeDeclarations.asp?NT=157&CM=8&DF=06/04/2014&CL=ENG&VL=1>, dialoginis tinklalapis, žiūrėta 2014 m. balandžio 6 d.
- Council of Europe, Committee of Ministers, *Resolution CM/ResCMN(2012)19 on the Im-*

- plementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by Lithuania (Adopted by the Committee of Ministers on 28 November 2012 at the 1156th meeting of the Ministers' Deputies).*
- Europos regioninių, arba mažumų, kalbų chartija / Rimgaudas Mališauskas (sud.), *Mažumų teisės: tarptautinių dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1996.
- Europos Tarybos statutas, *Valstybės žinios*, 2002, nr. 13-481.
- EŽTT 1998 m. sausio 30 d. sprendimas byloje *Case of United Communist Party of Turkey v. Turkey*, pareiškimo nr. 19392/92, Reports 1998-I.
- EŽTT 2001 m. gruodžio 20 d. sprendimas byloje *Gorzelik and Others v. Poland*, no. 44158/98.
- EŽTT 2004 m. birželio 22 d. sprendimas byloje *Aziz v. Cyprus*, pareiškimo nr. 69949/01, *European Court of Human Rights*, URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#> Reports of Judgments and Decisions 2004-V>.
- EŽTT 2005 m. liepos 6 d. sprendimas byloje *Case of Nachova and Others v. Bulgaria*, Reports of Judgments and Decisions 2005-VII.
- EŽTT 2007 m. lapkričio 13 d. sprendimas byloje *D. H. and Others v. the Czech Republic [DK]*, pareiškimo nr. 57325/00, ECHR 2007-IV.
- Henrard, Kristin, *Devising an Adequate System of Minority Protection: Individual Human Rights, Minority Rights and the Right to Self-Determination*, Hague: Kluwer Law International, 2000.
- Henrard, Kristin, "The Protection of Minorities Through the Equality Provisions in the UN Human Rights Treaties: The UN Treaty Bodies," *International Journal on Minority and Group Rights* 14 (2007) 141–180.
- Human Rights Committee, *General Comment No. 23: The Rights of Minorities* (Art. 27), 8 April 1994, CCPR/C/21/Rev.1/Add.5.
- JT Chartija, *Valstybės žinios*, 2002, nr. 15-557.
- JTŽTK 1981 m. liepos 30 d. sprendimas byloje *Sandra Lovelace v. Canada*, pareiškimo nr. 24/1977 (R.6/24).
- JTŽTK 1999 m. lapkričio 3 d. sprendimas *Waldman v. Canada* byloje, pareiškimo nr. 694/1996.
- JTŽTK 2002 m. kovo 26 d. sprendimas byloje *Müller and Engelhard v. Namibia*, pareiškimo nr. 919/2000.
- JTŽTK 2009 m. kovo 27 d. sprendimas byloje *Ángela Poma Poma v. Peru*, pareiškimo nr. 1457/2006, UN Doc. CCPR/C/95/D/1457/2006.
- JTŽTK 2010 m. spalio 28 d. sprendimas byloje *Raihan v. Latvia*, pareiškimo nr. 1621/2007, CCPR/C/100/D/1621/2007.
- Konvencija dėl kelio užkirtimo genocido nusi kaltimui ir baudimo už jį, *Valstybės žinios*, 2002, nr. 23-855.
- Mentzen v. Latvia* (dec.), no. 71074/01, 7 December 2004, ECHR 2004-XII.
- Pentassuglia, Gaetano, "The Strasbourg Court and Minority Groups: Shooting in the Dark or a New Interpretive Ethos?," *International Journal on Minority and Group Rights* 19 (2012) 1–23.
- Račkauskaitė-Burneikienė, Aistė, *Tautinėms mažumoms priklausančių asmenų kalbinės garantijos: tarptautinių standartų įgyvendinimas Lietuvos Respublikoje*, daktaro disertacija, socialiniai mokslai, teisė, Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2012.
- Report Submitted by Lithuania Pursuant to Article 25, Paragraph 1 of the Framework Conven-

- tion for the Protection of National Minorities, 31 October 2001, ACFC/SR(2001)007.
- Tarptautinė konvencija dėl visų formų rasinės diskriminacijos panaikinimo, *Valstybės žinios*, 1998, nr. 108-2957.
- Tarptautinis ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas, *Valstybės žinios*, 2002, nr. 77-3290.
- Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas, *Valstybės žinios*, 2002, nr. 77-3288.
- Tautinėms, arba etninėms, religinėms ir kalbinėms mažumoms priklausančių asmenų teisių deklaracija / Rimgaudas Mališauskas (sud.), *Mažumų teisės: Tarptautinių dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1996.
- Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencija, *Valstybės žinios*, 2000, nr. 20-497.
- Varennes, Fernand de, "Official Languages Preferences, and the Recognition of a Person's Name: A Significant Clarification after Raihman v. Latvia," *European Yearbook of Minority Issues*, Vol. 9, 2010, ISBN 9789004 229341 I., 5–20.
- Visuotinė žmogaus teisių deklaracija, *Valstybės žinios*, 2006, nr. 68-2497.
- Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija, iš dalies pakeista Protokolais nr. 11 ir nr. 14, *Valstybės žinios*, 2011, nr. 156-7390.

Nacionalinis tapatumas ir etnokultūrinės bendruomenės: Lietuvos kelias

Nacionalinio tapatumo išlaikymo ar stiprinimo, etnokultūrinių bendruomenių ir nacionalinės valstybės santykių problemos pastaruoju metu vis labiau svarstomos įvairiais politiniais lygmenimis, jos gvildenamos kultūriniuose ir akademinuose sluoksniuose, nepaprastai sparčiai daugėja ir su šiais klausimais susijusių mokslinių tyrimų, kuriuos skatina noras aiškiau suvokti ES raidos prieštaravimus ir jų aplinkoje vykstančių nacionalinių tapatumų sąveiką bei kaitą, maišantis tautoms imigracijos ir emigracijos srautuose, plintant diasporizacijai ir getoizacijai. Nacionalinio tapatumo išsaugojimo ar įtvirtinimo klausimai apima ir etnokultūrinių, etnoreliginių bei tautinių bendruomenių santykių, kitaip tariant, jų sugyvenimo problemas, nes nacionaliniai tapatumai įsitvirtina ir skleidžiasi sąveikoje su *kitu* – kitais nacionaliniais ir tautiniais tapatumais, kitomis etninėmis bendruomenėmis. Kuriantis nacionalinėms valstybėms santykiai su *kitu* tapo svarbiu vidaus ir užsienio politikos veiksniu. Visoms nacionalinėms valstybėms būdingos savos tų santykių istorijos, kurios išlieka kultūrinėje atmintyje kartu su joje įsitvirtinusiomis įvairiais vidinio ir išorinio *kito* vaizdiniais. Atsižvelgdami į ES aplinkoje ryškėjantį valstybių ir tautų sąveikų pobūdį, tų sąveikų konceptualizavimo tendencijas, taip pat išgalėjusią multikultūralizmo politiką, aptarsime lietuvių tautos virtimo nacija, nacionalinio tapatumo susiklostymo ir jo sąveikos su vietinėmis etnokultūrinėmis bendruomenėmis ypatumus, taip pat esminius lietuviškojo nacionalizmo bruožus. Mums labiau rūpi nacionalinio tapatumo susiklostymas ir jo kaita iki Lietuvai atgaunant nepriklausomybę, tačiau į praeitį žvelgiame remdamiesi jau sukaupta laisvinimosi iš sovietinės okupacijos ir nepriklausomybės metų patirtimi.

Esminiai žodžiai: etnokultūrinė bendruomenė, Europos Sąjunga, kitas, kultūra, nacija, nacionalinis tapatumas, nacionalizmas, tauta.

Įvadas

Aktyvėjant eurointegraciniais vyksmams, nacionalinio tapatumo, nacionalinės kultūros, valstybės raidos ir valstybingumo pobūdžio klausimai vis labiau svarstomi daugelyje Europos Sąjungos šalių. Stiprinant supranacionalinius europinius ryšius, o dalį valstybių konstitucinių galių „nuleidžiant“ į regionų lygmenį keičiasi ir valstybinės galios pobūdis. Valstybinių galių kaitą lemia politinė ES ateities vizija – valstybių sąjunga, arba federacija. Nacionalinius tapatumus, ypač mažųjų ir skurdžių valstybių, silpnina didelė socialinė atskirtis, sisteminė korupcija, darbo ieškančių žmonių emigracija. Nepaisant ES vykdomos socialinės sanglaudos

politikos, kol kas nepavyksta išlyginti nacionalinių išsivystymo ir gerovės „indeksų“, net ryškėja tendencija, jog daugėja skurdžiai gyvenančiųjų.

Atgavusi nepriklausomybę Lietuvos visuomenė ir lietuvių tauta perėjo į kapitalistinės politinės, socialinės ir ekonominės formacijos aplinką, tad išgyveno nepaprastai sparčius visas gyvenimo sritis apimančius pokyčius, kurie suvoktini kaip esminiai egzistenciniai iššūkiai. Vykdamas reformas buvo nueita paprasčiausiu keliu – visapusiškai atsiverta vadinamajai laisvajai rinkai, nesuvokiant nei jos jėgų veikimo pobūdžio globalizacijos sąlygomis, nei būtinų valstybinės politikos gairių, tvarkantis su tos rinkos jėgų keliamais iššūkiais. Visuomenė patyrė pagreitinotos raidos, kartu ir socialinių saitų irimo tarpsnį, nelabai suvokdama nei raidos esmės, nei jos tikslingumo, nespėdama deramai prisitaikyti prie naujų vertybinių orientacijų, kurias nustatinėjo politinis elitas ir nauji privatizuotos ekonomikos veikėjai. Iš sovietinės okupacijos buvo vaduotasi susitelkiant lietuvių pagrindui, gaivinant kultūrinę atmintį, kurioje nepaprastai svarbus buvo nepriklausomos tarpukario valstybės simbolinis dėmuo. Tikėtasi išsilaisvinus kurti panašią nacionalinių vertybių ir nacionalinio tapatumo puoselėjimo atžvilgiu valstybę. Tačiau naujos istorinės aplinkybės, globalizacijos veiksniai nacionalinio tapatumo klausimą ištūmė iš politinės darbotvarkės, ir visuomenė neteko aiškesnių kultūrinių bei ideologinių saviraidos gairių.

Politinis elitas gana greitai sumojo ES politinę nuostatą apeiti ar marginalizuoti nacionalinio tapatumo tvirtinimo klausimus, nes jie suvoktini kaip visapusiškai išgyvendintino nacionalizmo šaltinis. Nacionalinio tapatumo klausimai keičiami pilietinės visuomenės ir pilietiškumo ugdymo programomis bei projektais¹. Tačiau pilietinė visuomenė kyla iš „apačios“ – jos šaknys glūdi gyvybingoje realioje savivaldoje, o kaip tik savivalda Lietuvoje ir nebuvo plėtojama. Atvirkščiai – išsilaisvinus iš sovietinės okupacijos, per kelerius metus įstatymais buvo panaikinti visi Sąjūdžio dokumentuose išsakyti realios tiesioginio atstovavimo savivaldos principai. Todėl pilietiškumas suvokiamas tik kaip žmonių dalyvavimas nevyriausybinėse organizacijose, tačiau ir šioje srityje negalime pasigirti svarbiais laimėjimais.

Pastaruoju metu nacionalinio tapatumo ir nacionalizmo klausimai vis labiau įsitvirtina politinėje įvairių šalių, taip pat ir aukščiausio ES lygmens darbotvarkėje. Nepaprastai sparčiai daugėja ir su tais klausimais susijusių mokslinių tyrimų, kuriuos skatina noras aiškiau suvokti ES raidos prieštaravimus ir jų aplinkoje vykstančią nacionalinių tapatumų sąveiką bei kaitą, maišantis tautoms imigracijos ir emigracijos srautuose, plintant diasporizacijai ir getoizacijai. Kol ES plėtojosi vien kaip politinio elito projektas, kuriame svarbiausia buvo ekonominiai dalykai, susiję su rinkų jungimu ir jų laisvinimu, tol šalyse narėse visuomenės menkai domėjosi plėtros klausimais, tačiau kai plėtros politika jau apėmė ir socialinę bei kultūros sritis, ES raidos, jos ateities projektavimo klausimai tapo svarbūs kiekvienos šalies

¹ Apie europinę valstybių „išnacionalinimo“ nuostatą ir jos ypatumus bei ją paremtos politikos prieštaravimus žr. Vytautas Rubavičius, „Nacionalinis tapatumas: išlaikymas, savikūra ir tapatumo politika“; tas pats autorius, „Europinis politinis tapatumas: demosas, pilietinės vertybės ir nacionaliniai bruožai“.

visuomenei ir įsitvirtino partijų darbotvarkėse. Sociologiniai tyrimai patvirtina, kad esminiu skirtingų visuomenių, o kartu ir partijų vidinės kovos klausimu tampa su nacionaliniu bei kultūriniu tapatumu susiję dalykai. Nuo 2000-ųjų tyrėjai ėmė vis labiau domėtis, kaip nacionalinis tapatumas paveikia su ES plėtra susijusias nuostatas ir politinę darbotvarkę, kadangi tapatumas daugiau reiškia visuomenėms nei ES plėtros ir integracijos politiką įgyvendinantiems politiniams elitams ir turi būti palaikomas politikos priemonėmis².

Nacionalinio tapatumo išsaugojimo ar stiprinimo klausimai apima ir etnokultūrinių, etnoreliginių bei tautinių bendruomenių santykių, kitaip tariant, jų sugyvenimo problemas, nes nacionaliniai tapatumai įsitvirtina ir skleidžiasi sąveikoje su *kitu* – kitais nacionaliniais ir tautiniais tapatumais, kitomis etninėmis bendruomenėmis. *Kitas* visada yra išorinis ir vidinis. Kuriantis nacionalinėms valstybėms, santykiai su *kitu* tapo svarbiu vidaus ir užsienio politikos dėmeniu. Tas dėmuo darosi vis aktualesnis ir ES plėtros sąlygomis, ypač prisijungiant naujoms, tragiškus istorijos tarpsnius išgyvenusioms nacionalinėms daugiatautėms valstybėms. Atsižvelgdami į ES aplinkoje ryškėjančias valstybių ir tautų sąveikų, taip pat tų sąveikų konceptualizavimo tendencijas, aptarsime lietuvių tautos virtimo nacija, nacionalinio tapatumo susiklostymo ir jo sąveikos su vietinėmis etnokultūrinėmis bendruomenėmis ypatumus, taip pat esminius lietuviškojo nacionalizmo bruožus. Mums labiau rūpi nacionalinio tapatumo susiklostymas ir jo kaita iki Lietuvai atgaunant nepriklausomybę, tačiau į praeitį žvelgiame remdamiesi jau sukaupta nepriklausomybės metų raidos patirtimi, tik čia neturime galimybių išsamiau tą patirtį gyldinti mums rūpimu aspektu³. Pirmiausia iškelsime ir aptarsime ES susiklosčiusio požiūrio į nacionalinio tapatumo klausimus ir etnokultūrinės bendruomenės nuostatas bei bruožus.

Atsigręžimas į nacionalinį tapatumą

Šiuolaikinė kapitalizmo sistema rutuliojasi steigdama ir plėtodama globalias, jokių nacionalinių valstybių sienų nepripažįstančias rinkas. Valstybių, ypač mažųjų, galios nukreipiamos globalių rinkų poreikiams – jų apsaugai ir plėtrai. Rinkas vis labiau laisvinant iš nacionalinių valstybių priežiūros, silpnėja ir nacionalinis tapatumas – pripažįstant nelygstamą kapitalo judėjimo laisvę, žmonės paverčiami paskui jį judančia darbo jėga. Suprantama, jei pati valstybė nesiima politinių priemonių nacionalinio tapatumo silpnėjimui kompensuoti, įtvirtindama reikiamas švietimo sistemos bei kultūrinės kūrybos gaires. Tapatumus, tarp jų ir nacionalinius, veikia ne tik mūsų įvardyti kapitalizmo sistemos raidos bei globalizacijos,

² Žr. Liesbet Hooghe, Gary Marks, "A Postfunctionalist Theory of European Integration: From Permissive Consensus to Constraining Dissensus," p. 12.

³ Apie kai kuriuos nacionalinio tapatumo kaitos atgavus nepriklausomybę aspektus, taip pat nacionalinio tapatumo politikos bei politinių gairių ypatumus žr. Vytautas Rubavičius, „Nacionalinio išsivadavimo ir nutautinimo patirtys“, tas pats autorius, „Nacionalinis tapatumas medijų aplinkoje“.

bet ir europinės integracijos veiksniai. Šiuo atžvilgiu svarbi ES kūrėjų įgyvendinama politika kuo daugiau valstybės galių perkelti į viršnacionalinį ir nuleisti į subnacionalinį, regioninį lygmenį, šitaip menkinant jos galią tvirtinti nacionalinį tapatumą, taip pat tautinio tapatumo sąsajas su valstybe, o sykiu ruošiant europinės federalizacijos pagrindą.

Dera prisiminti, jog nacionalinė valstybė yra teritorinė, o nacionalinis tapatumas – įvietintas, įteritorintas. Įsivietinimo pobūdį keičia globalizacijos veiksniai, jų paskatinta žmonių migracija ir žemės vertimas laisvai disponuojama preke. Žmonės mokosi gyventi keliose vietose – tėvynėje ir diasporoje, tad jų ryšiai su gimtine tampa kaitūs ir jiems palaikyti reikia sąmoningų pastangų. Masinė emigracija keičia ir giminystės ryšius bei santykius, vadinasi, ir socialinius saitus. Šių pokyčių pobūdis, jų poveikis nacionaliniam bei kultūriniam tapatumui kol kas nėra deramai gvildenamas. Vadinamasis laisvas darbo jėgos judėjimas paskatina diasporų ir getų kūrimąsi, tad neišvengiamai iškelia ir etnokultūrinių bendruomenių santykių problemas, kurios vis labiau jaučiamos įvairiose Europos šalyse, ypač grindžiančiose savo valstybingumą aiškiai suvokiamu, įtvirtintu ir puoselėjamu nacionaliniu tapatumu, kuriam palaikyti palenкта ir valstybės kultūros politika.

Pastaruoju metu pastebimą mokslininkų ir politikų atsigrėžimą į nacionalinius, tautinius dalykus ir nacionalizmo problemas skatina kelios esminės priežastys, tiksliau, jų telkiniai. Dera turėti galvoje, kad priežastys išskirtinos gana sąlygiškai, nes kiek jų beįžvelgtume, visos yra susijusios. Vienas priežasčių telkinys – tai minėti ES plėtros prieštaravimai ir ypatumai. Kitas telkinys – išryškėjęs pernelyg tiesmukai taikomos multikultūralizmo politikos ydingumas, kurį pagvildinsime kiek plačiau. Šios politikos esmė – ginti etnokultūrinės ir sociokultūrinės mažumas nuo visokio asimiliavimo, o sykiu ir laiduoti demokratišką, lygiateisį tų grupių sugyvenimą. Visiškai suprantama yra apsauga nuo prievartinio asimiliavimo, tačiau buvo kreipiamas dėmesys ir į asimiliuoties verčiančias aplinkybes. Tokių aplinkybių „nukenksminimas“ turėjo padėti imigrantams pasijusti laisvais, lygiaverčiais piliečiais naujosios tėvynės. Multikultūralizmo politika susiklostė praeito amžiaus 7-ame dešimtmetyje Kanadoje – vietiniai indėnai laimėjo ilgai trukusias kovas už savo kultūrinės, politinės ir ekonominės teises, tos teisės buvo įtvirtintos įstatymais ir laikui bėgant tapo savaime suprantama politine nuostata. Ta politika įsitvirtino kaip prieš asimiliaciją nukreipta sociokultūrinės įvairovės puoselėjimo nuostata, vėliau išplito Australijoje, Jungtinėse Valstijose, Švedijoje, Didžiojoje Britanijoje ir tapo paveikia „politiškai korektiško“ viešo politinio kalbėjimo, taip pat juridinės praktikos žmogaus teisių srityje priemone. Tose šalyse svarbu buvo ginti vietinių tautų ir tautelių – autochtonų teises, stiprėjant kultūrinio tapatumo tvirtinimo tendencijai. Ta politika apėmė ir imigrantus. Buvo tikimasi, kad multikultūralizmo puoselėjimo ir „besąlygiško svetingumo“ nuostatomis grindžiama imigracijos politika paskatins naujų etnokultūrinių ir etnoreliginių bendruomenių integracinius vyksmus, tačiau socialiniai vyksmai pasisuko kita – tų bendruomenių getoizavimosi linkme.

Uždarų bendruomenių gausėjimas jau savaime tapo politine problema, tačiau tų bendruomenių lyderiai ėmė neigti ir pačią europinę integracijos sampratą bei politiką – juk reikala-

vimas integruotis yra akivaizdžiai diskriminacinis ir prieštarauja piliečių lygybės principui. Tad nėra ir negali būti jokių valstybinių tautų „šeimininkių“, prie kurių gyvenimo būdo ir kultūros reikėtų taikytis. Kultūrinė religinė getoizacija savo ruožtu skatina kurtis stiprius etnokultūrinius tapatumus, taip pat juos palaikančius bei įtvirtinančius diskursus ir socialines praktikas. Getoizacija ir imigrantų religinių kultūrinių bendruomenių reiškiamos teisės sukėlė vadinamųjų „priimančiųjų“ tautų atsaką – susirūpinta savaisiais tapatumais. Tad ėmė rasti naujos tautinių santykių įtampos. Jas kurį laiką buvo stengiamasi glaistyti ir nutylėti, kol Prancūzijoje 2005-ųjų pabaigoje nenuvilnijo visą Europą sukrėtusi imigrantų musulmonų riaušių banga. Ji paskatino daugelio Europos šalių politikus ir mokslininkus pradėti kalbėti apie pačioje multikultūralizmo ir „besalygiško svetingumo“ politikoje glūdinčius pavojus.

Tautinių ir etnokultūrinių bendruomenių santykių įtampos naujomis ES plėtros sąlygomis aptariamose 2010 metais išleistoje vokiečių finansininko ir visuomenės veikėjo Thilo Sarrazino knygoje *Deutschland schafft sich ab*⁴ (liet. „Vokietija išsimontuoja“). Ji sukėlė didžiulę pritirimo, taip pat įvairiapusiškos kritikos bei atsiribojimų bangą ir susilaukė daugybės leidimų. Į autoriaus išsakytas mintis apie imigracijos keliamą pavojų tais pačiais metais savaip atsiliepė ir Vokietijos kanclerė Angela Merkel. Ši politikė pažymėjo imigracijos keliamus iššūkius. O jau 2011 m. vasario mėnesį Prancūzijos prezidentas Nicolas Sarkozy interviu televizijos kanalui TF 1 pareiškė, esą prancūzai pernelyg ilgai rūpinęsi atvykėlių tapatumu, apleisdami vietinių gyventojų tapatumą. Anglijos premjeras Davidas Cameronas tą patį mėnesį prabilo apie europinio multikultūralizmo žlugimą, aiškindamas, kad jau atėjo laikas nebesitaikstyti su europiniame sociume įsitvirtinusiomis segreguotomis bendruomenėmis, nepripažįstančiomis europinių vertybių ir nesirengiančiomis integruotis į visuomenę. Pastaruoju metu kaip tik Anglijoje pastebimas karingojo islamizmo ideologijos plitimas, kuria užsikrečia ir dalis vietinio jaunimo, vykstančio kovoti su Vakaraais į karštuosius Artimųjų Rytų kraštus.

Išryškėjo esminis multikultūralizmo politikos prieštaravimas: kaip tam tikras žmogaus teisių išplėtimas ji tarsi nukreipta ateitin, tačiau sykiu, kaip ironiškai pažymi Aleksandras Tevdokus-Burmuli, europinio sociumo struktūros pakeitimas sociokultūriniu, o faktiškai bendruomeniniu gentiniu pagrindu, jau savaime yra sociumo archajinimas, tad ir senojo pasaulio gyventojų atsakas įgauna archajiškas formas⁵, kurias jau derėtų suvokti kaip etninių bendruomenių konfliktų apraiškas⁶. Galima numanyti, kad archajinimo supratimas sąmoningai ironiškas, nurodantis į kai kurių ypač archajiškų socialinių santykių bei ritualų iškilimą ir plitimą naujųjų medijų kultūros sąlygomis ir sykiu besiremiantis visuomenių modernėjimo ir modernizavimo prielaida bei iš jos kylančia ideologija. Neneigiant tos ideologijos bei

⁴ Thilo Sarrazin, *Deutschland schafft sich ab: Wie wir unser Land aufs Spiel setzen*.

⁵ Ж.р. Александр Тэвдой-Бурмули, «Мультикультурализм: Между панацеей и проклятием», p. 25.

⁶ Įvairūs multikultūralizmo ideologijos ir politikos ypatumai, naujos susiklostančios europinės realijos gvildenamos specialiaame žurnalo *Актуальные проблемы Европы / Urgent Problems of Europe* numeryje „Crisis of Multiculturalism?“ (2011, nr. 4).

modernizavimo praktikų, dera pasakyti, kad socialinė tikrovė netelpa į tautų ir visuomenių „modernėjimo“ koncepcijos rėmus, nes visuomenėse sukauptos socialinių santykių patirtys išlieka kultūrinėje atmintyje ar ritualinėje „genetikoje“ ir, susiklosčius tam tikroms aplinkybėms, gali daug kam netikėtai prisikelti ir išsiskleisti.

Niekur neišnyko vergoviniai santykiai – Europoje stebimas prekybos žmonėmis, ypač moterimis ir vaikais, augimas, o Lietuvoje kai kuriuose regionuose įsitvirtino ir feodalinio pavaldumo santykiai bei mentalitetas. Tačiau pastebėtas labai svarbus dalykas – multikultūralizmo politika, nukreipta ardyti bei dekonstruoti, „išesminti“ didžiuosius tautinius tapatumus kaip prievartos ir diskriminacijos šaltinį, įtvirtina kitokius esminius – etnokultūrinius ir etnoreliginius – tapatumus. Kitaip tariant, politiniu lygmeniu vykdoma tapatumus „išesminanti“ dekonstrukcija grindžiama savu esmingumu, kuriam būdingi archajiški bruožai. Minėtas rusų tyrinėtojas prieiną aiškią išvadą – Europoje ryškėja nacionalinių ir tautinių tapatumų stiprinimo tendencijos, o sykiu ir sudėtingi tapatumų sąveikų vyksmai. Tų vyksmų apraiška laikytinas ir 2014 m. Šveicarijoje įvykęs referendumas dėl imigracijos ribojimo – nors visuomenė šiuo klausimu pasidalijo į dvi dalis, tačiau kiek daugiau žmonių pritarė ribojimui.

Dera atkreipti dėmesį į kitą svarbų dalyką. Į ES įsiliejo naujos Rytų ir Vidurio Europos valstybės, kurios sovietinės okupacijos jungą nusimetė, išgyvendamos nacionalinę sutelktį ir nacionalinio išsivadavimo proveržį. Tad ES „padaugėjo“ nacionalinių jausmų ir su nacionaliniais bei etnokultūriniais tapatumais susijusių klausimų bei problemų. Pati ES, kaip viršvalstybinis darinys, veikia stiprių nacionalinių valstybių aplinkoje, todėl reikėtų kelti klausimą, ar pilietinis europietiškas, besąlygiško „svetingumo kitam“ politinė nuostata ir dar visai neseniai teigtas konstitucinis patriotiškumas bus pajėgūs atlaikyti stiprėjančią Rusijos, Kinijos, Turkijos ir kai kurių kitų šalių valstybinį nacionalizmą ir jo pagrindu stiprėjančią agresyvumą kaimyninių šalių atžvilgiu. Agresyvus Rusijos elgesys kaimyninių ir kai kurių ES šalių atžvilgiu jau tampa rimtu iššūkiu ES politiniam sluoksniui, o sykiu ir europinės visuomenės formavimo politikai.

Etnokultūrinis tapatumas, tauta ir nacija

Vis labiau plintantys nacionalizmo, nacionalinės jausenos, patriotiškumo, nacionalinių valstybių ateities tyrinėjimai paskatino vėl aiškintis, kas yra nacija, tauta, etninė bendruomenė, nacionalizmas bei nacionalinis ir kitokie tapatumai; kaip nacijoje ar tautoje siejasi tautiškumas ir pilietiškumas; koks nacionalinio ar tautinio tapatumo indėlis tvirtinant visuomenės sanglaudą, kuriant ir palaikant bendruomeninius ryšius. Dekonstravimo priemonės įvaldę ir dekonstravimo patirties sukaupę, socialinio konstruktyvizmo bei „įsivaizduojamų bendruomenių“⁷ nuostatos besilaikantys tyrinėtojai (tokių – dauguma) sutaria, jog nėra ir negali

⁷ Benedict Anderson, *Įsivaizduojamos bendruomenės: apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*.

būti jokių nacionalumo, tautiškumo bei etniškumo ir jais grindžiamų tapatumų esmių, tad neįmanomos ir tikslios šių dalykų apibrėžtys. Siūloma vengti tapatumo, taip pat rasės, tautos ir pan. sąvokų, kadangi jos netinkančios analitiniais tyrinėjimams, nes reifikuojančios nesamus dalykus, tad keistinos įvairių tapatinimosi, savipratos, skyrimosi ir kitokių praktikų sampratomis. Suponuojama, kad žmogus galės laisvai tas praktikas pasirinkti ar nuo vieno pereiti prie kitų, kaip, tarkim, vyksta emigracinių ir imigracinių srautų aplinkoje. Toks požiūris dėstomas Rogerio Brubakerio ir Fredericko Cooperio studijoje „Beyond ‘Identity’”⁸. Autoriai pripažįsta, kad kasdienis kalbėjimas apie tapatumus ir tapatumų politiką yra realus ir svarbus reiškinys, o tauta yra plačiai socialinėse ir politinėse praktikose vartojama kategorija, tačiau teigia būtinumą griežtai atskirti kasdienio kalbėjimo ir analizės lygmenis: tauta, kaip analitinė kategorija, nevartotina, kad neteiktume sąvokai, kuri būdinga nacionalizmo praktikoms, tikrumo, kuris įtaigaujantis, tarsi tautos egzistuoti kaip realios bendruomenės⁹.

Vargu ar įmanoma visiškai atskirti analitinės sąvokos nuo kasdienio kalbėjimo kategorijų – visos sąvokos vienaip ar kitaip reifikuoja nurodomus reiškinius, priskirdamos tiems reiškiniams buvimą. Be to, socialinius reiškinius nusakančios analitinės kategorijos bei sąvokos „veikia“ kasdienės kalbos ir kasdienio gyvenimo žinijos pagrindu. Tiems, kurie laikosi šių autorių teigiamo analitinio požiūrio, tektų atsisakyti daugybės su dvasiniais, juolab tikėjimo, reiškiniais susijusių ir tuos reiškinius įvardijančių sąvokų. Tačiau pripažįstant nacionalizmo praktikų tikrumą, tenka sutikti, jog tas praktikas taikančios ar jas patiriančios bendruomenės (išsi)ugdo tam tikrus tautiškumo bruožus, įgaunančius realią ženklinę ar simbolinę reikšmę, kuri veikia tautinės bendrijos kalboje ir jos kasdieniame gyvenime. Visiškai atskyrus analitinį ir kasdienės kalbos lygmenis nebebūtų įmanoma iš analitinės srities pereiti į politikos sritį arba tektų politiką laikyti vien tikslingu manipuliavimu regimybėmis, kurias žmonės klaidingai laiko tikromis. O juk ir toks manipuliavimas daro realų poveikį žmonių gyvenimui, jų socialiniams santykiams.

Dažnai aiškinama, esą „bendra *vieno*, išskirtinio ir nekintamo etninio, kultūrinio ar kokio kito tapatumo samprata yra pavojinga smegenų plovimo atmaina“¹⁰. Vargu ar kas šiuo metu imtų teigti, kad tapatumai yra nekintamos duotybės ar kad jų išskirtinumas yra besąlygiškas, kad tapatumai yra visiško *vienumo* pobūdžio, tačiau būtina atsižvelgti į tai, kad visokios individualybės tam tikru atžvilgiu yra išskirtinės jau vien dėl savo unikalios istorijos. Vis labiau aiškėja, koks sudėtingas yra kintantis, tačiau save nepaliaujamai identifikuojantis tapatumo audinys, kuriame išskiriami keli jo bendrumo lygmenys. Pastaruosius subendrina kalba ir savimonė, įtvirtindama ašinį „Aš“ principą. Svarstymai apie tautinių tapatumų esmes taip pat remiasi ne konkrečiais, galimais aiškiai suvokti dalykais, o tautų psichologijos, kultūrinės antropologijos paveldu: nacionalinio charakterio bruožais, kultūrinės ir meninės kūrybos

⁸ Roger Brubaker, Frederick Cooper, „Beyond ‘identity.’”

⁹ Žr. ten pat, p. 5.

¹⁰ Eric Hobsbawm, „Language, Culture, and National Identity,” p. 1067.

ypatumais, gyvenimo būdo bruožais ir kitais dalykais, kuriuos sunku subendrinti aiškiomis, juolab vienintelėmis, esmėmis. Vėliau mes plačiau pagvildinsime kultūros sistemos veikimą unikalaus, išskirtinio tapatumo formavimo požiūriu.

Pripažįstant reliacinį, santykišką sąvokų pobūdį ir sutinkant, jog nacionaliniai ir kitokie bendruomeniniai tapatumai kuriami bei perkuriami, dera neužmiršti: nacionaliniai, tautiniai ir etniniai bruožai veikia kaip stipri visuomenių ir bendruomenių sanglaudos, žmonių tapatinimosi, jų individualių tapatumų kūrimo, taip pat žmonių skyrimosi jėga, o nacionalinio tapatumo kūrimas ir nacionalistinė mobilizacija buvo ir tebėra nacionalinių moderniųjų valstybių egzistavimo pagrindas, taip pat svarbus jų vidaus politikos ir valstybinių santykių veiksnys. Ole Wæveris aiškina, jog nepaisant tapatumo sąvokos reliacinio pobūdžio, galima ir būtina nustatinėti tas sąvokas, kurios bėgant amžiams veikė ar veikdavo kaip tapatumo – pridurtume, tautiškumo bei nacionalumo – gaminimo „įrankiai“¹¹. Šiuo atžvilgiu minėtina Craigo Calhouno nuomonė, jog laikydami nacionalizmą ankstesnės tvarkos reliktu ar moraliniu ydingumu, nepastebime išliekančios nacionalizmo galios veikti ir formuoti tokius diskursus, kurie tvirtina veiksmingą nacionalinį solidarumą, svarbų demokratiją palaikančiai socialinei sanglaudai ir ją laiduojančioms socialinėms praktikoms¹². „Analitiškumo“ išpažinėjai sąvokas suvokia gamtamokslinio pažinimo paradigmos pagrindu, o tautiškumas ir nacionalumas yra kitokios – socialinės tikrovės, sakytume, ontologinės realijos, nes žmonės veikia – kuria ir perkuria – socialinę tikrovę, pasiremdami tautinėmis bei nacionalinėmis paskatomis ar jomis motyvuodami savo veiklą.

Mokslinėje literatūroje išskiriamos kelios teorinės etnokultūrinių ir tautinių tapatumų tyrimo prieigos. Etnosimbolinės pakraipos teorijos aiškinasi simbolinės tvarkos reikšmę kultūriniam tapatumui palaikyti, socialinio konstruktyvizmo atstovai teigia tautas esant neseną, modernybės laikų konstruktą ir jokiems socialiniams tapatumams nepripažįsta ilgalaikių, juolab amžinų, esmių, o perenialistinės teorijos laikosi požiūrio, kad etninės bendruomenės ir tautos gyvuoja nuo seniausių laikų. Tačiau visos teorijos pripažįsta etnokultūrinės bendruomenės esant gyvenamojo pasaulio realija, nesvarbu, kaip sunkiai sektųsi nustatyti jų tapatumą ar saviidentifikacijos pobūdį ir kaip tas tapatumas keistųsi laikui bėgant. Visose teorijose tapatumo klausimas išlieka svarbus, suvokiama jo galia saistyti žmones į tam tikrą save įvardijančią bendruomenę, gyvenančią apibrėžtoje teritorijoje.

Anthony Smithas etnokultūrinėmis bendruomenėmis laiko įsivardijusias ar įvardytas žmonių grupes, kurias sieja bendri kilmės mitai, pasakojimai ir kultūra, susijusi su konkrečia gyvenama teritorija, ir solidarumo jausena¹³. Bendruomenės tapatumas yra palaikomas kultūros priemonėmis, kurios laiduoja kartų patirties, taip pat „savumo“ jausenos perdavą,

¹¹ Ole Wæver, „Identity, Communities and Foreign Policy: Discourse Analysis in Foreign Policy Theory,” p. 24.

¹² Žr. Craig Calhoun, „Constitutional Patriotism and the Public Sphere: Interests, Identity, and Solidarity in the Integration of Europe,” p. 260.

¹³ Žr. Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, p. 32.

savos praeities puoselėjimą, tad ir bendro likimo pojūtį. Tautos, kaip didesni dariniai, išsaugo etnokultūrinio tapatumo požymius, tačiau juos išplečia, nes įgauna daugiau kultūrinių galių. Svarbiausius jų tapatumo bruožus formuoja mitai, prisiminimai, vertybės, tradicijos ir simboliai, kuriuos galima tik sąlygiškai išskirti. Juk, pavyzdžiui, visose tradicijose puoselėjami simboliai ir vertybės, o tradicijų laikymasis grindžiamas pasakojimais ir prisiminimais. Smithas tautą, kuri išlaiko didžią etnokultūrinių bruožų, nusako kaip savo vardą turinčią, istorinėje teritorijoje gyvenančią bendruomenę, kuriai būdinga savi mitai ir prisiminimai, bendra viešoji kultūra, bendra teisė ir sutelktiniai veiksmai¹⁴. Labai svarbi yra bendrų mitų ar mitinių pasakojimų, ypač susijusių su kilme, reikšmė – tie pasakojimai padeda puoselėti giminytės pajautą, kuri etnokultūrinę bendruomenę bei tautą leidžia įsivaizduoti kaip pačią didžiausią šeimą. Suprantama, kilmės pasakojimai dažnai nesutampa su faktine istorija, tačiau tapatumui palaikyti svarbiausia ne chronologija ar faktų tikrumas, o bendros istorijos pajauta ir išgyvenimas.

Svarstymams apie nacionalinį ir kitokius – „mažesnius“ – tapatumus, įvairių bendruomenių santykius nacionalinės valstybės aplinkoje svarbu bendrais bruožais nusakyti sąvokų „nacija“ ir „tauta“ turinį, apibūdinti jų sąsają ir skirtingumą, kuris užsienio ir mūsų tyrinėtojų darbuose žymimas dviem sąvokomis – *nation* ir *modern nation*, tauta ir modernioji tauta. Tautai, kaip minėjome, teikiamas etnokultūrinis turinys, o moderniomis tautomis laikomos kapitalizmo sistemoje gyvuojančios ir valstybingumo siekiančios ar valstybingumą plėtojančios tautos, kurias sovietmečiu buvo įprasta vadinti nacijomis. Modernumas šiuo atžvilgiu nurodo kapitalistinės modernybės tarpsnį. Tokią sąvokų porą vartoja Paulius Subačius¹⁵, atsiribodamas nuo lietuvių istorikų, kurie lietuvių nacijos susiformavimą ir lietuvių nacionalinio sąjūdžio iškilmą aiškino remdamiesi marksistiniu požiūriu į tautų raidą.

Sovietmečiu tautų vartimo nacijomis tyrinėjimai buvo ganėtinai išplėtoti. Tyrinėjimus skatino ne tik sovietinių ideologų gerai suvokiama nacionalinių problemų svarba, juolab vykdant okupacinę kolonizacinę politiką, bet ir kitas didelės ideologinės svarbos klausimas – kaip nacijos virsta socialistinėmis nacijomis. Svarbu buvo ideologiškai pagrįsti ir įvairių Sovietų Sąjungos tautų, tarp jų ir sudarančių valstybes, vartimą vieninga „tarybine liaudimi“. Esminis marksistinio nacijos supratimo bruožas – iškeliami kapitalistiniai santykiai, keičiantys tautos socialinę struktūrą bei jos savimonę, taip pat santykius su kitomis tautomis: „Nacijų susidarymo laikas sutampa su kapitalistinės visuomenės klasių formavimosi laiku [...], kai, dėl kapitalizmo poveikio plėtojantis socialiniams ir etniniais ryšiams, atsiranda nacionaliniai ryšiai“¹⁶. Nors nacionalinių ryšių pobūdis ir turinys neaptariami, tačiau jie siejami su valstybingumo siekiu: „nacijos formavimosi baigiamajame etape paprastai pilna

¹⁴ Žr. Anthony D. Smith, „When is a Nation,” p. 15.

¹⁵ Žr. Paulius Subačius, *Lietuvių tapatybės kalvė: tautinio išsivadavimo kultūra*.

¹⁶ Leonas Mulevičius, „Lietuvių nacijos susidarymas, jos padėtis ir socialinė struktūra“, p. 70.

visuomenės socialinė struktūra, formuojasi politinės partijos bei politinės programos, kalba tampa bendrine kalba¹⁷.

Vytautas Merkys, išsamiai gvildenęs lietuvių nacionalinio išsivadavimo sąjūdžio ypatumus, naciją suvokia kaip tautą ir kai kada vartoja sąvoką *tauta* (nacija), tačiau jo tyrinėjimai apima konkretų istorinį tarpsnį – kapitalistinių santykių išsigalėjimą, modernių tautų iškilimą ir jų savimonės brendimą, taip pat socialinių sluoksnių susiklostymą XIX amžiuje¹⁸. Apibendrintai nacijos ir tautos sąryšį galėtume nusakyti taip: nacijos yra kapitalizmo laikų tautos, siekiančios valstybinės saviorganizacijos arba įgavusios tokios saviorganizacijos (nacionalinių valstybių kūrimo) patirtį. Tad nacijoms būdingas ne tik etnokultūrinis religinis tapatumas, bet ir pilietinamas tautiškumas, arba tautinis pilietiškumas, kadangi valstybės kūrimo ir palaikymo veikla rutuliojasi ugdant ir pilietinę visuomenę, grindžiamą etnokultūrinę priklausomybę peržengiančiu ar net tos priklausomybės svarbą neigiančiu piliečių lygybės ir pilietiškumo supratimu.

Nacijos skiriasi tautiškumo (etnokultūriškumo ir religingumo) bei pilietiškumo sąveikos pavidalais, taip pat nacionalistinės jausenos laipsniu ir kultūrine tos jausenos raiška, tačiau demokratinis pilietiškumas susiklostė ir buvo įtvirtintas nacionalinių valstybių aplinkoje, stiprinant nacionalinius tapatumus ir nacionalinę valstybių politiką. Pilietiškumas ne išrandamas ir diegiamas, o kyla iš tautų raidos, jų sąmonėjimo, tautoms įgaunant nacijų bruožų ir pereinant į valstybinės raidos pakopą. Demokratijos įsitvirtinimas ir išplitimas sietinas su šiais vyksmais. Smithas taip pat skiria tautinio tapatumo rūšis, atskaitos tašku pasirinkdamas modernių laikų nacionalines valstybes – vienoks jis buvo prieš kuriantis tokioms valstybėms, kitoks – toms valstybėms įsitvirtinus. Šiuo atžvilgiu svarbus yra pilietybės institutas – bendros visų valstybės gyventojų juridinės teisės ir pareigos, taip pat pilietiškumas. Ikimoderniais laikais piliečio teisės buvo tik tam tikrų socialinių sluoksnių privilegija.

Kultūra, lietuvybė ir *kitas*

Svarstydami nacionalinio ir kitokių tapatumų santykius, į juos žvelgiame kaip į tam tikras duotybes. Nors jas sunku apibūdinti, vis dėlto suvokiame jų „tvarumą“ ir poveikio galią. Nusakant etnokultūrinius ir tautinius tapatumus iškeliamas kultūros vaidmuo. Tačiau kultūra nėra vien tam tikros galimos išskaičiuoti priemonės tapatumams palaikyti – kultūros ir tapatumo ryšys yra gilesnis, sakytume, egzistencinis. Kultūra yra tapatumų palaikymo ar stiprinimo sistema, kurią galima nusakyti ir kaip veiksmingą atmintį. Drįstume teigti, jog tapatumų palaikymas yra pirminis kultūros tikslas. Šį jos tikslą dera pasvarstyti išsamiau.

¹⁷ Ten pat.

¹⁸ Žr. Vytautas Merkys, „Įvadas“.

Nors kultūros svarba lyg ir akivaizdi, tačiau kultūros veikimas yra toks įvairialypis, kad nepaprastai sunku nusakyti esmines jos funkcijas ir „priedermes“. Į klausimą, kas yra kultūra, pabandysiu atsakyti apibendrinamas įvairių kultūrinės ir socialinės antropologijos bei kultūrologijos atstovų įžvalgas. Kultūra – tai gimtosios kalbos pagrindu istoriškai susiklostanti visuma būdų, laiduojančių tam tikroje teritorijoje gyvenančių bendruomenių *sugyvenimą* su gamtos, vidinių ir išorinių kitokių bendruomenių aplinka. Bendruomenėms svarbiausia yra sugyventi su gamtine aplinka ir savimi – išlaikyti bendruomeninę apibrėžtą savastį ir užsitikrinti išgyvenimo priemones bei būdus, kurie tampa paprotiniais ir ritualiniais savasties tvirtinimo veiksniais. Kultūra yra tokio sugyvenimo pagrindas ir forma, iš savo saugomo simbolinio lobyno teikianti tam sugyvenimui reikalingas bendruomeniškumo palaikymo ir stiprinimo, taip pat individo auklėjimo ir saviugdos „priemones“.

Nusakytas sugyvenimas suponuoja stiprų bendruomenišką žmonių sąryšingumą, *mes* jausenos, taip pat *mes* ir *kiti* skirties puoselėjimą, kitaip tariant, klaninio, gentinio, tautinio ir galop nacionalinio tapatumo tvirtinimą. Tapatumo ugdymas įmanomas tik atsiskiriant ar išsiskiriant nuo *kitų* – kitų socialinių grupių, genčių, tautelių, nacijų, – todėl kultūrinėje atmintyje visada esama tam tikrų *kito* pavidalų, kuriuos galima suaktualinti, nelygu istorinės aplinkybės ar sociokultūriniai bei politiniai poreikiai. Kai mes kalbame apie *kitą*, suponuojame tą *kitą* esant tam tikro tapatumo darinį, pagal kurį galime nustatyti ir jo elementus, kitaip tariant, konkrečios etnokultūrinės bendruomenės narius. *Kitas* visada yra konkrečios identifikacijos ženklas. Pačiame tapatume taip pat glūdi *kito* skirties „operatorius“ – kitas individas, kita bendruomenė, kitas, bet savas.

Nesama vienalyčio, kartą ir visiems laikams duoto tapatumo ir to tapatumo esmės – tapatumai formuojasi, ugdomi tam tikruose santykiuose su kitais ir pačiais savimi konkrečiose istorinėse aplinkybėse. Tapatumai yra santykiški. Ypač šitai ryšku, kai įdėmiau pažvelgiame į bendresnius etninius, tautinius bei nacionalinius tapatumus: pasimato įvairios tapatinimosi pagal kalbą, luomus, tikėjimus ir jų variantus, pagal regioninės etninės atminties ypatumus. Virginijus Savukynas iškėlė ir aptarė kai kuriuos mūsų lietuviybės sampratoje ir nuovokoje glūdinčius kitoniškumo aspektus, susijusius su įvairiose vietovėse vykusiais lietuvių kalbinių bendruomenių tapatumo formavimusi pagal skirtingas konfesijas, taip pat istorinių aplinkybių nulemtus kalbinės asimiliacijos vyksmus¹⁹. Tačiau kad ir koks santykiškas yra bendruomeninis tapatumas, dažnai vadinamas socialiniu, jis visada yra tikras, aiškiai jaučiamas ir išgyvenamas.

Žmogus, kaip ir jo tapatumas, veiklos atžvilgiu yra autonomiškas, tačiau substanciškai santykiškas, sąsajus. Santykiškumas nenaikina jo tikrumo esmės, kaip bando įteigti kai kurie plačiai išplitusio socialinio konstruktyvizmo atstovai, nes žmonių gyvenamasis pasaulis, jo socialinė materija yra žmonių santykių materija. Nors tie santykiai kaitūs, tačiau ne tik kultū-

¹⁹ Plačiau žr. Virginijus Savukynas, *Istorija ir mitologijos: tapatybės raiškos XVII–XIX amžiaus Lietuvoje*.

rinėje, bet ir individo atmintyje išlieka ir kaitos pėdsakai, ir tų santykių apibrėžtys²⁰. Visokios savastys yra nepaliaujamai kuriamos, palaikomos ir skleidžiamos. Tačiau ta kūryba vyksta ne savavališkai, o kultūros ir kalbos teikiamais būdais. Nors savastys yra kuriamos ir plėtojamos, kitaip tariant, yra kaičios, tačiau jos išgyvenamos kaip tikros, esmiškos ir veiksmingos, o ne kaip sąlygiški, galimi laisvai rinktis ir keisti konstruktai.

Apibendrintai kalbant, bendruomeninis ar socialinis ir iš jo kylantis individualus tapatumas yra tam tikra stabili sugyvenimo forma. Mūsų atveju tai – įvairiose vietovėse pasireiškiantį lietuviškumą surinkusi ir nacionaliniu tapatumu pavertusi lietuvybė. Visokia žmonių veikla, žmonių ugdymas, jų bendravimas ir kūryba galimi tik kultūrinės atminties teikiamais būdais, apimančiais ir religinę patirtį. Tad kultūra ir jos raiška per kultūrinę atmintį yra socialinių santykių palaikymo ir tvirtinimo būdas, o socialiniai santykiai yra gyvybingas kultūrinės raiškos aspektas. Pasak Catherine Guissan, praeities pateiktis įtvirtina simbolinį universumą, padedantį kurti ir palaikyti socialinius ryšius, kurie reiškiasi kaip *habitus* ar *sensus communis*²¹. Esminis šį universumą struktūrinantis ir jo tvarumą palaikantis dėmuo yra visoms visuomenėms būdinga religija. Ji įtvirtina *sacrum* ir *profanum* skirtį, taip pat vertybių hierarchijos pobūdį, kuria bendresnius pasaulėvaizdžio, pasaulio tvarkos ir pasaulėvokos rėmus, kuriose rutuliojasi socialiniai santykiai. Religinis matmuo išlieka ir sekuliariose visuomenėse, tik jį stengiamasi pakeisti kitu pasaulio tvarką palaikančios galios šaltiniu: dieviškoji galia keičiama žmogaus visagalybės vaizdiniu, kuriam suteikiamas teisinis pobūdis.

Atkūrusi savo valstybę lietuvių tauta ėmėsi tvirtinti lietuvybę kaip nacionalinį tapatumą. Pirmiausia reikėjo vienaip ar kitaip atsisaistyti nuo tos politinės tautos, kuri ilgą laiką etnokultūrinę lietuvių tautą laikė lenkų tautos dalimi – lietuviškai kalbančia liaudimi. Ta liaudis įgauti lietuvių politinės tautos pavidalą galėjo tik lietuvių kalbos pagrindu atsiskirdama nuo lenkų politinės tautos, o atskirtį ji turėjo versti tapatinimosi, santalkos priemone. LDK politinė tauta buvo aukštųjų valdančiųjų luomų lenkakalbė bendruomenė. Tiems luomams buvo priskiriami bajorai, dvasininkai ir miestelėnai. Luominio tapatinimosi saitai buvo nepaprastai stiprūs ir savaime suprantami, todėl *lietuvio* ir *lenko* skirtis buvo suvokiama vien kaip kilmės vietos ir jos liaudiškos aplinkos bruožas *lenkiškojo* tapatumo plotmėje: „LDK dvasininkų, bajorų ir iš dalies miestiečių luomų žmonės sena tradicija vadinosi *lietuviais*, tačiau iš tikrųjų jie jau buvo politinės lenkų tautos subtauta. Lietuvoje *lietuvio* ir *lenko* etnonimai nesudarė nė jokios priešpriešos, jie imti tiesiog painioti“²².

Lenkiškajam tapatumui liaudiškieji įvairiakalbiai tapatumai parūpo tik XIX a. įsisiūbavus modernizacijos vyksmams ir po Prancūzų revoliucijos pasikeitus valdžios legitimavimo pobūdžiui. Nuvertus kilmingųjų luomų valdžią, kuri ir buvo grindžiama kilmingumu, teko

²⁰ Plačiai tapatumų formavimosi ir tapatinimosi lygmenis yra aptaręs Bronislovas Kuzmickas, „Individo kultūrinio tapatumo sklaida (tarp tradicijos ir inovacijos)“.

²¹ Žr. Catherine Guissan, *A Political Theory of Identity in European Integration: Memory and Policies*, p. 14.

²² Vytautas Merkys, *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.*, p. 36.

ieškoti kito valdžios pagrindimo būdo ir kito valdžios šaltinio. Teko atsakyti į labai svarbų klausimą, iš kur kyla valdžia ir kas ją palaiko. Romantizmo idėjų veikiami mąstytojai atkreipė dėmesį į tautas ir jų dvasią, į tautos supratimą įtraukdami ir žemuosius sluoksnius, kurie puoselėjo liaudies kultūrą. Naujomis politinėmis sąlygomis į politinę areną išėjo įvairiakalbės neistorinės liaudys ir greitai virto tautomis, tapusiomis valstybinės valdžios teisėtumo šaltiniu. Valdantieji luomai savosioms liaudims politinės tautos „kūną“ suteikdavo kalbos ir tikėjimo pagrindu, o kitakalbiai neišvengiamai turėjo vienaip ar kitaip asimiliuotis. Lenkų liaudis, anksčiau gyvavusi kaip visokeriopai išnaudojami beteisiai „cholopai“, pilietines teises įgijo įtraukta į politinę lenkų tautą.

Toks pat likimas laukė ir lietuvių, kurie jau buvo suvokiami kaip „kita lenkų tauta“, o šis lenkėjimas kai kurių šiuolaikinių lietuvių istorikų laikomas esminiu ano meto europeizacijos požymiu ir puoselėtinu civilizaciniu gėriu. Tad lietuvių sulenkėjimas ir įsiliejimas į lenkų tautą vaizduojamas kaip natūralus istorinis civilizavimosi vyksmas. Tačiau istorija žaidžia savus žaidimus: lietuvių tauta pasinaudojo kapitalistinės modernizacijos vyksmo galimybe ir, ėmusi kurti savo valstybę, vienu ypu pakeitė savo būseną – iš sulenkinant „modernizuojamos“ etnokultūrinės bendruomenės tapo istoriniu modernizacijos subjektu, veikiančiu toje pat modernizacijos arenoje kaip ir politinė lenkų tauta. Naujoji lietuvių tauta ėmė idėmiai peržiūrinėti savo istoriją, nes valstybingumo siekiamas reikšti būtinas istorinis kilmės ir raidos pagrindimas. Todėl neišvengiamai civilizacinis lenkėjimo ir lenkinimo „gėris“ imamas suvokti kaip lietuvių menkinę ir naikinę polonizacijos blogis, kurio pančius ir apžavus naujomis istorinėmis aplinkybėmis pavyko nusimesti. Lietuvių tautai, kaip istorijos subjektui, prireikė savos istoriografijos, bendroje LDK istorijoje įtvirtinančios aiškų, tautiškai ir valstybiškai centruotą požiūrį ir atsiribojančios nuo lenkiškosios istoriografijos, kuriai svarbiausia „lenkų garbė ir didybė“.

Visoje Europoje didžiųjų valstybių teritorijose neišvengiamai arši tapo kova dėl kitakalbių liaudžių, kurios modernėjimo vyksme ėmėsi tautinės savimonės ugdymo ir iškėlė siekį susikurti savas valstybes, reikšdamos pretenzijas ir į gyvenamą teritoriją. O tos teritorijos didžiųjų tautų buvo suvokiamos kaip nedaloma jų valstybių dalis. Tad didžiulis Lietuvos plotas iki šiol daugelio lenkų politikų suvokiamas kaip istorinėmis aplinkybėmis pasinaudojusį „lietuvių chamų“ nuo Lenkijos „atplėšta“ dalis. Lenkų vykdyta kultūrinė ir religinė polonizacija – ne išimtis. Kituose Europos regionuose vyko konkrečių istorinių ir kultūrinių aplinkybių nulėmtos kovos ir asimiliacijos, tad kultūrinėse atmintyse, kurios veikia valstybinius santykius, gyvybingos išlieka savos mažųjų ir didžiųjų tautų krauju aplaistytos „atsiskyrimo“ istorijos, kurios pasitelkiamos nacionaliniams tapatumams palaikyti ar stiprinti.

Lietuvių tautos iškilimas ir atsiskyrimas nuo lenkų politinės tautos vyko XIX a. pab.–XX a. pr. tautinių, kultūrinių, visuomeninių sąjūdžių, susikuriančių partijų ir susiskaidžiusio bažnytinio luomo kovų aplinkoje. Kurį laiką gajos buvo LDK paveldo pagrindu kuriamos federacinės valstybės idėjos, kuriomis stiprinta lenkų politinės tautos savimonė, tačiau jomis

grindžiamas lenkiškasis nacionalizmas XX a. pr. susilaukė aiškaus lietuvių tautos žadintojų atsako – užmojo kurti savo valstybę. Lūžiniais laikomi 1905-ieji, kai istorinių aplinkybių, o ypač Didžiojo Vilniaus Seimo veiklos ir su ja susijusių įvykių, paveiktas inteligentiškas lietuvių tautinis sąjūdis pasklido plačiuose valstietijos sluoksniuose. Tomas Balkelis teigė: „Galiausiai, politinės ideologijos, grindžiamos tradiciniais elito politinio bei pilietinio lojalumo istoriniais modeliais, nesugebėjo žengti koja kojon su tokiomis galingomis ir homogenizuojančiomis moderniosios masių politikos srovėmis kaip nacionalizmas ir socializmas“²³. Šiuo atžvilgiu vertėtų prisiminti, kad lietuviškojo nacionalizmo idėjos įsitvirtino gerokai vėluodamos, perimdamos lenkiškojo nacionalizmo patirtį ir sykiu su tuo nacionalizmu polemizuodamos.

Lenkų politinės tautos formavimuisi svarbus buvo luominis valdžios supratimas, kuris išliko gana ilgai – šitai liudija aršios ideologinės ir politinės kovos dėl lietuviybės su lietuviybės priešininkais, kurie lietuviybės puoselėtojus vadino „raudonaisiais litvomanais“. Dera prisiminti Merkio įžvalgą apie 1863 m. sukilimo poveikį, kuris turėjo ilgalaikių politinių pasekmių lietuvių tautos atgimimui: sukilimas „visuomenėje paliko stiprų nacionalistinį užtaisą prieš tuos Vilniaus vyskupijos etnosus, kurie telkėsi į modernišką vokiško tipo tautas“²⁴. Čia kalbama apie sukilėlių siekius stiprinti visokius kitakalbius liaudinius etnosus sulydančią modernią lenkų tautą. Tas užtaisas buvo nukreiptas prieš lietuvius ir baltarusius. Tad lenkiškasis *kitas* buvo ir yra ne koks istorinis kuriozas ar lietuvių trumparegiško nacionalizmo, kaip dažnai jį pavadina įvairių pakraipų „pažanguoliai“, gaminyš, o suvokta istorinė būtinybė atsiriboti nuo lenkų politinės tautos, suvokiant ją kaip *kitą* tautą, su kuria turi saistytį jau ne tautos ir subtautos, o lygiaverčiai kaimyniniai dviejų savas valstybes kuriančių nacijų santykiai. Galime tik džiaugtis, kad lietuviai nesusiviliojo „antrosios lenkų tautos“ statusu, o neįtikėtina savimone ir savikūra „judesiu“ nusimetė šį luobą ir pasirodė europinėje politinėje arenoje kaip savo valstybingumo siekianti moderni tauta.

Lenkiškasis *kitas* apima daug aspektų, kurie vienaip ar kitaip subendrinami istoriniais pasakojimais apie Lietuvos valstybės sunykimą Abiejų Tautų Respublikoje, lietuvių lenkinimo vyksmą, taip pat ir skaudžiai įsirėžusią kultūrinę atmintin Vilniaus okupaciją ir visą Lietuvai priešišką Lenkijos valstybės politiką tarpukariu. Reikėtų pažymėti, kad savo valstybę kurianti lietuvių nacija nesulaukė jokio Lenkijos valstybės palaikančio veiksmo – Lietuvos atkūrimą ir valstybės kūrimo darbą nepaprastai sunkino Vilniaus krašto okupavimas, dėl kurio Lietuva neteko apie du trečdalius to krašto etninių žemių, nesiliovė agresyvūs priešiški diplomatiniai žaidimai, kurių kulminacija – garsusis 1938 metų ultimatas. Šitai rodo, kaip giliai į lenkų kultūrinę atmintį ir mentalitetą yra įsirėžęs ir kaip skausmingai išgyvenamas lietuvių atsiskyrimo ir savos valstybės kūrimo vyksmas. Pastarųjų metų Lenkijos veiksmai „ginant“ vietinių lenkų teises, o tiksliau – stengiantis įtvirtinti Vilniaus krašto autonomiją ir

²³ Tomas Balkelis, *Moderniosios Lietuvos kūrimas*, p. 132.

²⁴ Vytautas Merkys, *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.*, p. 39–40.

išskirti šį regioną iš Lietuvos teritorijos, vietinius lenkus „verčiant“ lenkų tautos ir Lenkijos valstybės atstovais Lietuvoje, liudija, jog su anuo atsiskyrimu kol kas nesiruošiama taikstyti.

Valstybės kūrimasis ir etnokultūrinės bendruomenės

Atkuriant Lietuvos valstybę ir įtvirtinant ją tarptautinėje arenoje, svarbu buvo nustatyti deramas vidaus santykių su etnokultūrinėmis bendruomenėmis gaires, kurios sykiu padėtų stiprinti ir lietuvybę. Atbundančiai lietuvių tautai teko sunkūs išbandymai, nes kaimyninių tautų aplinka nebuvo palanki jos siekiams: „Lietuviai, kitų laikomi jau moritūri (mirsimieji), atgavę žadą, pasijuto apsiausti karingo vokiečių, rusų ir lenkų nacionalizmo“²⁵. Dar ilgai buvo juntamas ir kultūrinių kūrybinių lietuvybės stiprinimo ir sklaidos galių stygius. Lietuvos tarpukario raida rodo, kokia veiksminga visuomeninės sąmonės formavimo požiūriu buvo lietuvybės tvirtinimo politika, kurios pagrindines gaires suformulavo ir nuosekliai siekė įgyvendinti prezidentas Antanas Smetona: „Vieningas tautiškos linkmės turi būti auklėjimas mokykloje, visose valstybės ir visuomenės įstaigose, visame kultūrinių organizacijų tinklo bendravime“²⁶. Atkreiptinas dėmesys, jog tose politikos gairėse pradedama nuo mokyklos, kuri ir suvokiama kaip pagrindinis nacionalinio tapatumo, lietuvybės tvirtinimo veiksnys. Tačiau pats Smetona, kaip niekas kitas, puikiai suvokė, koks sunkus yra lietuvybės kėlimo ir ugdymo darbas ir dėl kokių priežasčių taip yra. Jam tarsi savaime aišku buvo, jog esame daug nustoję „lietuviškos kilmės pajėgų“, todėl „kas kituose kraštuose savaime suprantama, tai Lietuvoje, deja, dar abejojama“, o abejojama ne tik dėl menko kultūrinio bei politinio akiračio, bet ir dėl to, „kad dar toli gražu ne visų lietuvių sąmonė tautiška“²⁷. Visuomeninė sąmonė niekaip negalėjo būti tautiška jau vien dėl to, kad lietuvybė tvirtėjo kaimiškiosios bendruomenės pagrindu, o miestuose ir miesteliuose gyveno didelės žydų bendruomenės su savo ilgaamžė kultūrine atmintimi ir urbanistinio ekonominio gyvenimo patirtimi.

Iškeltas tautinės valstybės ir lietuvybės stiprinimo tikslas nestelbė etnokultūrinių mažumų, juolab neteigė būtinumo asimiliuoti ar asimiliuotis – jis buvo savaip grindžiamas mažumų teisių puoselėjimu, jų kultūrinio tapatumo ugdymu ir bendra politine teisingumo siekio nuostata. Smetona atmets visokias rasistines, didvalstybines, imperialistines idėjas, teisinančias vienų tautų viešpatavimą ir nužeminančias kitas tautas bei žmones. Jis ypač paryškina, kad Lietuvoje „tautinės mažumos *ne svetimšaliai*, o savi piliečiai, *ne svetimtaučiai*, o *kitataučiai*“²⁸. Labai aiški sąmoninga toliaregiška ir politiškai visiškai šiuolaikiškai skambanti mintis, o sykiu ir pastangos tarsi natūralią daugeliui žmonių tapatinimosi *savas* ir *svetimas* skirtį, kuri lemia tam tikrą susipriešinimą su svetimais, keisti kitokia skirtimi: visi mes *savi*, tačiau

²⁵ Antanas Smetona, *Raštai, IV: Lietuvių santykiai su lenkais*, „Pratarmė“.

²⁶ Antanas Smetona, *A. Smetonos pasakyta parašyta 1927–1934*, p. 329.

²⁷ Ten pat.

²⁸ Ten pat, p. 342.

kitokie. Šitai dera laikyti esminiu lietuviškojo nacionalizmo bruožu. Kaip tik modernių laikų nacionalizmas yra ta tautinio tapatinimosi jausena, kuri buvo puoselėjama kuriant nacionalines valstybes. Stiprinant lietuvių, sykiu puoselėjami ir santykiai su *kitais*, kuriems Lietuva taip pat yra sava arba gimtinė. Tie *kiti* yra savo gimtosiomis kalbomis kalbančios ir savo kultūrinį tapatumą puoselėjančios tautinės bendruomenės. Tokia politinė nuostata buvo įgyvendinama miestuose, kur kartu gyveno ir sugyveno kelios tautinės bendruomenės. Vilniaus krašto okupacija išplėšė iš Lietuvos lenkų bendruomenę, tačiau Lietuvos miestų ir miestelių kraštovaizdis buvo neįsivaizduojamas be sinagogų ir žydų kapų.

Kuriant nacionalines valstybes svarbus yra nacionalizmo veiksnys ir jo galia. Nacionalizmo reiškiniui skirta gausybė knygų ir straipsnių, tad čia apsiribosime iškėlę kelis esminius jo bruožus. Kultūros palaikomas vienoks ar kitoks tapatumas gyvuoja tik bendros *mes* jausenos forma. Ta jausena formuojantis nacionalinėms valstybėms įvardijama kaip nacionalizmas. Nacionalizmas yra būtinas sociopsichologinis nacionalinių valstybių kūrimosi ir jų palaikymo veiksnys. Esama įvairiausių jo atmainų – mažųjų tautų nacionalizmas labai skiriasi nuo didžiųjų tautų valstybinio nacionalizmo, šovinizmo bei imperializmo. Čia nėra galimybių plačiau aptarti nei nacionalizmo apibrėžčių, nei jo apraiškų įvairovės, todėl išskirsime tik keletą nacionalizmo ir patriotiškumo sąsajų.

Didžiama tyrinėtojų sutaria, jog nacionalizmas ir patriotiškumas yra glaudžiai susijusios, kai kada ir neatskiriamos nacionalinio tapatumo apraiškos. Nacionalizmas, kaip ir patriotiškumas, suvokiamas kaip stipraus emocinio ryšio su savo tauta ar nacija palaikymas ir puoselėjimas, o tas ryšys laikomas ir išgyvenamas kaip esminis individo savasties sandas. Tačiau dalis tyrinėtojų linkę skirti nacionalizmą ir patriotiškumą pagal kritinės savistabos galią. Nacionalizmu įvardijami nekritiško savosios tautos ar nacijos iškėlimo, garbinimo jausmai, kurie siejami su politinio autoritariškumo tvirtinimu, o patriotiškumu laikomi tokie jausmai, kurie grindžiami kritiniu požiūriu į savuosius, taip pat į politinio autoritariškumo apraiškas. Nacionalizmui priskiriamas polinkis žeminti kitas etnokultūrines ar tautines bendruomenes, apskritai *kitas*, o patriotiškumui – tolerantiškumo ir demokratiškumo bruožai²⁹. Vis dėlto pripažįstama abu šiuos reiškinius kylant iš nacionalinio tapatumo. Tačiau nedera pamiršti, kad ir kritiškas požiūris į savuosius nepanaikina Montserat Guibernau įžvalgos, jog visoms tautoms būdingos tam tikros savybės, kurios daro jas ypatingas ir savaip „viršesnes“ ar „geresnes“ (*superior*) už kitas³⁰.

Mums čia svarbu paryškinti esminį lietuviškojo nacionalizmo ypatumą – jis buvo nukreiptas savam tautiniam tapatumui bei valstybingumui stiprinti ir niekada nebuvo panaudotas svetimoms teritorijoms užgrobti ar kitoms etnokultūrinėms bendruomenėms engti. Šiuo atžvilgiu jis ryškiai skyrėsi ir skiriasi nuo lenkiškojo nacionalizmo, kuris lietuvių ir Lietuvos

²⁹ Plačiau žr. Thomas Blank, Peter Schmidt, „National Identity in a United Germany: Nationalism or Patriotism: An Empirical Test with Representative Data.”

³⁰ Montserat Guibernau, „Anthony D. Smith on Nations and National Identity: A Critical Assessment,” p. 137.

valstybės atžvilgiu reikėsi kaip imperializmas. Šitas jo pobūdis buvo tarsi savaime aiškus ano meto politiniam ir kultūriniam Lietuvos elitui. Stasys Šalkauskis jau 1923 m. pranašiskai įspėjo, jog Lenkija, „savo imperialistiniu užsimojimu užgavusi iki gyvam kaului beveik visas kaimynines tautas, negali nesusilaukti savo istorinės Nemezidos“, nes „per jos galvą tiesia sau draugiškas, o jai grūmojančias rankas vokiečiai ir rusai“³¹. Jis nurodė esminę lenkų istorinę klaidą, nulėmusią tokius santykius su kaimyninėmis tautomis, su kuriomis ją ilgai siejo glaudūs istoriniai ryšiai: „atgavusi nepriklausomybę lenkų tauta [...] faktinius istorinius santykius palaikė juridiniu pagrindu imperialistinėms savo užgaidoms vykdyti“³². Imperializmas nusakomas kaip „nusižengimas prieš prievolę mylėti kitas tautas“, todėl „kovoti tiek su savo tautos, tiek su kitų tautų imperializmu sudaro ne tik teisę, bet ir prievolę kiekvienam tikram patriotui“³³.

Tad Lietuvos politinėje kultūroje labai aiškiai regėti principinė sugyvenimo ir su vidiniu, ir su išoriniu *kitu* nuostata, plaukianti iš kultūros prigimties. Sugyvenimo ir meilės saviems bei kitiems principu buvo grindžiamas ir lietuviškasis nacionalistinis patriotiškumas. Kitas svarbus dalykas tas, kad lietuviškasis nacionalizmas, nors ugdytas autoritarinės politinės sistemos aplinkoje, glaudžiai susijęs ne su tautos vado ar vadinamosios „valdžios vertikalės“ garbinimu, o su patriotiškumu meilės savai žemei, gimtinei, istorijai ir kalbai pagrindu.

Lietuviai ir lietuvybė miestuose

Kuriant nacionalinę valstybę, ypač svarbus miesto ir miesto bendruomenių vaidmuo. Miestai yra tos ypatingos vietos, kuriose steigiasi ir veikia politinės ir kultūrinės institucijos, formuojasi jų tinklas, nustatantis bendrą valstybinį komunikacinį susižinojimo režimą. Miestuose įsikūrusios valdžios institucijos, tad jie yra politinės ir kultūrinės galios vietos. Apibendrintai galima tvirtinti, kad miestai yra politinės ir kultūrinės kūrybos, taip pat tos kūrybos rezultatų sklaidos, kitaip tariant, civilizacijos gėrybių „fabrikai“. Politinė ir kultūrinė „gamyba“ yra iš esmės susijusi su socialinių santykių kūryba, todėl kaip tik miestai skleidžia visokias socialines „naujoves“. Kaimo vietovės labiau išlaiko vadinamąją liaudies kultūrą, pasaulėjautą, šimtmečių tradicijas ir vietinę kolektyvinę atmintį. Tačiau istorinė kultūrinė atmintis, jos puoselėjimas ir tvirtinimas – jau miesto ir jame įkuriamų institucijų reikalas. Tos institucijos vykdo kultūrinės kūrybos, nacionalinio tapatumo tvirtinimo, istorinio kultūrinio paveldo saugojimo ir panaudojimo, taip pat santykių su vidiniais ir išoriniais *kitais* politiką. Tokios politikos kūrimas ir vykdymas susijęs su miesto bendruomenių savivoka, kūrybine galia, ypač su jų istorinės kultūrinės atminties „kokybe“. Tad konkretus naciona-

³¹ Stasys Šalkauskis, *Lietuvių tauta ir jos ugdymas*, p. 95.

³² Ten pat.

³³ Ten pat, p. 94.

linio tapatumo turinys, jo kūrybinė galia ir sklaida priklauso nuo istoriškai susiklostančios miesto ir kaimo bendruomenių, taip pat miestuose gyvuojančių etnokultūrinių bendruomenių sąveikos, kurios pobūdį nulemia istorinė raida ir politinės aplinkybės.

Lietuvių tauta, įgyvendindama valstybingumo siekį, nacija virto iš kaimo bendruomenių: „Išėjo naujas lietuvių tipas iš valstiečių luomo, dvigubai priešingas sulenkėjusiam Lietuvos gaivalui, – priešingas savo kalba ir savo socialiniais reikalavimais“³⁴. Lietuviškasis tapatumas, lietuviybė buvo įsitvirtinta per trumpą laiką valstybės sostinė tapusiame Kaune, kuris, palyginti su Vilniumi, buvo provincija, tad nacionaliniame tapatume iki šiol vyrauja kaimo kultūros ir mentaliteto bruožai. Juolab kad stokojama istorinių lietuviškų miesto bendruomenių, kurių kolektyvinė kultūrinė atmintis siektų bent jau šimtmetį. Šiuo atžvilgiu lietuviybės centru buvo ir išliko Kaunas, kurio bendruomenė išlaikė ir tarpukariu kurtos lietuviybės kultūrinę atmintį.

Vadinamosiose etnografinėse Lietuvos žemėse gyventą įvairių tautų, pats lietuvių supratimas buvo ganėtinai problemiškas dėl lenkiškojo bei gudiškojo dėmens³⁵. Merkys gvildeno tautinės priklausomybės supratimo XIX a. ypatumus, kurie padeda suvokti sudėtingą tautinių santykių pynę Vilniaus krašte, taip pat asimiliacinius vyksmus, susiejusius lenkus, lietuvius ir baltarusius³⁶, Savukynas nušvietė sudėtingą etninių lietuvių bendruomenių skaidymąsi ir tapatinimąsi pagal tikėjimą³⁷. Lietuviybės tyrinėtojai dar nėra atkreipę deramo dėmesio į miesto bendruomenių raidą ir jos poveikį lietuviybės sklaidai bei tvirtinimui. Iškalbingas yra apibendrinantis miestų ir jų gyventojų sudėtį tyrusio istoriko Ziganto Kiaupos teiginys: „Lietuvos miestų gyventojai visada buvo daugiakalbiai. XIX a. pradžioje juose vyravo lenkiškai, žydiškai kalbantys. XX a. pradžioje jau aiškiai pastebimi ir lietuviškai kalbantys miestų gyventojai, mažesniuose miestuose jų gal jau buvo dauguma“³⁸. Tad lietuvių tauta niekaip negalėjo būti visavertė su spauda ir kultūros renginių sklaida susijusių civilizacinių gėrybių vartotoja.

Nacionalinio tapatumo kūrimo ir tvirtinimo aplinkybes, kurias dera suvokti kaip didžiulius egzistencinius iššūkius, su kuriais buvo sėkmingai susitvarkyta, atskleidžia kai kurie 1923 m. surašymo duomenys³⁹. Valstybėje tuo metu buvo surašyta 2 028 971 žmogus. Miestuose gyveno 14,9 proc. žmonių. Pažymėtina esminė surašymo pagal tautybes nuostata:

³⁴ Antanas Smetona, *Raštai, I: Vienybės gairėmis*, p. 105.

³⁵ Plačiau apie lietuvių kilmės lenkus, LDK lietuviybės tradiciją naujaisiais laikais, lenkakalbės lietuviybės sampratą žr. Vytautas Merkys, *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.*; Darius Kuolys, *Res Lituana: kunigaikštystės bendrija. Kn. 1: Respublikos steigimas*; Krzysztof Buchowski, *Litvomanai ir polonizuotojai: mitai, abipusės nuostatos ir stereotipai lenkų ir lietuvių santykiuose pirmoje XX amžiaus pusėje*; apie ideologines ir kultūrines lietuviybės susiklostymo bei plitimo aplinkybes XIX a. žr. Paulius Subačius, *Lietuvių tapatybės kalvė: tautinio išsivadavimo kultūra*.

³⁶ Žr. Vytautas Merkys, *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.*

³⁷ Žr. Virginijus Savukynas, *Istorija ir mitologijos: tapatybės raiškos XVII–XIX amžiaus Lietuvoje*.

³⁸ Žr. Zigmantas Kiaupa, *Lietuvos miestai*, p. 38.

³⁹ Žr. *Lietuvos gyventojai / Population de la Lithuanie: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys*.

„pačių gyventojų tautinis apsisprendimas – kuo kiekvienas save laiko“⁴⁰. Tautinė sudėtis buvo tarsi palanki lietuviybei tvirtinti: lietuvių dauguma (83,88 proc.) ryškiai stebė tautines mažumas – žydus (7,58 proc.), lenkus (3,23 proc.), rusus (2,49 proc.), vokiečius (1,44 proc.), latvius (0,73 proc.). Tačiau kitokią vaizdą sudarė miestiečių tautinė sudėtis. Miestuose lietuvių gyveno tik 57,1 proc., o žydų – 32,2 proc. Miesteliuose tas pasiskirstymas buvo jau kiek palankesnis lietuviams – 66,4 ir 28,7 proc., tačiau didesniuose gyvavo didelės žydų bendruomenės. Štai Jurbarko iš 4,4 tūkst. gyventojų žydų buvo 1,9 tūkst., o lietuvių – 2 tūkst., Telšiuose iš 4,7 tūkst. žydų buvo 1,55, o lietuvių – 2,93 tūkst., Plungėje iš 4,24 tūkst. žydų buvo 1,8, o lietuvių – 2,36 tūkst. Zarasuose gyveno ir bendravo trys bendruomenės: iš 3,8 tūkst. gyventojų lietuvių buvo 1,5, žydų – 1,32, rusų – 0,72 tūkst.

Labai aiškiai matyti išsiskaidymas į dvi ar daugiau bendruomenių. Tad akivaizdu, kad miestų ir miestelių bendruomenės buvo bent jau dvitautės su savais tikėjimais, tradicijomis ir kultūrinės kūrybos nuostatomis bei tikslais. Suprantama, ir su ekonominiais ryšiais. Galima sakyti, kad miestuose vyravo skirtingų bendruomeninių gyvenimo būdų dermė, kuriai buvo būdinga ir savita urbanistinė vizualinė raiška. Žydai jau LDK laikais buvo priskiriami miestiečių luomui, tad jų kolektyvinė atmintis siekė gilesnius laikus ir miestiško gyvenimo gebėjimai buvo kur kas labiau išlavinti nei lietuvių bendruomenės. Iškalbingi yra paties Kauno tautinės sudėties duomenys: iš 92,5 tūkst. gyventojų lietuvių bendruomenėje būta 54,5 tūkst., žydų bendruomenėje – 25 tūkst., pastebimos buvo ir lenkų (4 tūkst.), vokiečių (3,2 tūkst.), rusų (2,9 tūkst.) bendruomenės. Žydų bendruomenės vyravo Senajame mieste ir Vilijampolėje. Panevėžyje gyveno 19 tūkst. žmonių: lietuvių kiek daugiau nei 10 tūkst., o žydų – apie 7 tūkstančius. Šiauliai buvo santykinai lietuviškiausias miestas: iš 21 tūkst. gyventojų lietuvių buvo apie 15 tūkst., o žydų – beveik 5,5 tūkstančio. Tad miestų ir miestelių urbanistinėje raiškoje derėjo regimi skirtingų bendruomenių gyvensenos, tikėjimų, kalendorinių ritualų pavidalai, žymėję etnokultūrinių skirtingumų topografiją. Tačiau bendroje lietuviybės tvirtinimo aplinkoje tarpukario metais išskirtinas esminis tautinių bendruomenių sugyvenimo bruožas. Labai reti buvo etniniu pagrindu kylantys konfliktai, tačiau visų tautų mentalitete buvo įsirišę tam tikri tarsi savaime suprantami *kito* – kitataučio žydo, vokiečio, ruso, lietuvio, lenko – bruožai.

Nacionaliniam tapatumui, taip pat valstybės kūrimo uždavinius atliepančiai bendresnei kultūrinei atminčiai kurti, tvirtinti bei skleisti svarbi yra bendra valstybinė komunikacinė erdvė, kurioje bendruomenės saistomos bendrų žinijs perdavimo kanalų – spaudos ir jos pristatymo, leidybos, radijo, pašto ir telegrafo, kelių tinklo. Negailėta jėgų pašto ir telefono–telegrafo tinklui plėsti: per dešimtmetį sukurta veiksminga pašto tarnybos sistema (darbuotojų padaugėjo nuo 64 iki 2 382), išsiplėtė telefono–telegrafo tinklas ir juo besinaudojančių žmonių

⁴⁰ Ten pat, p. XXXIV.

sluoksnius (nuo 1 200 km linijų ir 360 abonentų 1919 m. iki 7 133 km linijų ir 10 884 abonentų 1927 m.), daugėjo ir radijo aparatai – 1924 m. užfiksuojami 6 abonentai, o 1928 m. – jau 7 900⁴¹.

Kita būtina sąlyga – visuomenės ir ją sudarančių bendruomenių gebėjimas greitai priimti tas žinias ir jas suvokti, kitaip tariant, kalbinis ir kultūrinis raštingumas. Mokyklų tinklo plėtra buvo svarbiausias valstybinės politikos uždavinys, kuriam negailėta jėgų.⁴² Jų tinklas neabejotinai gerino bendrą komunikacinę erdvę, juolab kad reikėjo susidoroti su nemenku raštingumo stokos iššūkiu: surašymo duomenimis, tarp vyresnių nei 10 metų lietuvių buvo 32 proc. analfabetų⁴³. Tad Lietuvai buvo svarbu įtvirtinti visuotinį raštingumą, kuris daugelyje Europos šalių jau nebebuvo problema.

Sparčią mokyklų tinklo plėtrą liudija statistiniai duomenys. 1913 m. duomenimis, tuometinėje Lietuvos teritorijoje veikė 875 pradžios mokyklos, kuriose mokėsi 51 221 vaikas, 1918 m., atkuriant valstybingumą, – 1 036 mokyklos, kuriose 1 232 mokytojai mokė 45 540 mokinių, o po dešimtmečio, 1928 m. – jau 2 386, kuriose dirbo 3 473 mokytojai ir mokėsi 124 295 vaikai⁴⁴. Per kitą dešimtmetį buvo statomos naujos mokyklos, labai pagerėjo mokyklų aprūpinimas, mokytojų kvalifikacija, daugėjo pradinės mokyklos mokytojų ir mokinių. 1938 m. dirbo 5 110 mokytojų, o mokyklas lankė 283 778 mokiniai⁴⁵. 1937 m. veikė 89 vidurinės mokyklos ir 60 gimnazijų, kuriose mokėsi daugiau kaip 20 tūkst. mokinių⁴⁶. Kaip tik tarpukariu sukurta švietimo sistema išauklėjo tuos „buržuazinius nacionalistus“, kurie pokario metais su ginklu rankose priešinosi sovietiniams okupantams. Jų pasipriešinimas giliai įsirėžė į kultūrinę atmintį ir buvo svarbus lietuviybės išsaugojimo ir puoselėjimo veiksnys.

Tautinis tapatumas sovietmečiu

Nacionalinio tapatumo ryšiai ėmė keistis sovietinės okupacijos metais. Išgyvenusi karo baisumus lietuvių tauta neteko valstybės ir valstybingumo. Tauta vėl imta suvokti kaip etnokultūrinė bendruomenė, kuriai lemta įsilieti į naują socialinį kultūrinį ir politinį darinį – rusakalbę tarybinę liaudį (*sovetskij narod*). Todėl jau reikėtų kalbėti ne apie nacionalinio tapatumo puoselėjimą, o apie lietuviybės, tautiškumo, kultūrinio tapatumo išlaikymą ir puoselėjimą. Okupacinė valdžia vykdė visa apimančią rusifikacijos politiką, rusų kalbą

⁴¹ Žr. P. T. T. Valdyba, „Paštų, Telegrafų ir Telefonų Valdybos darbai, atlikti nuo 1918 met. Lapkričio mėn. 16 d. ligi 1928 sausio m. 1 d.“.

⁴² Žr. Išsamiai švietimo sistemos ir tautinės kultūros kūrimo vyksmas tarpukario Lietuvoje ir A. Smetonos indėlis atskleistas Algimanto Liekio veikle *Prezidentinė Lietuva (1919–1920, 1926–1940)*, p. 558–603.

⁴³ *Lietuvos gyventojai / Population de la Lithuanie: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, p. L.

⁴⁴ Žr. J. Vokietaitis, „Pradžios mokslo plitimo 10 metų (1918–1928) apžvalga“, p. 314.

⁴⁵ Žr. P. Papečkys, „Mūsų laimėjimai švietimo dirvoje“, p. 272.

⁴⁶ Žr. ten pat, p. 230, 282.

įtvirtindama kaip valdžios ir pažangios ateities visuomenės kalbą⁴⁷. Kraštas buvo keičiamas jau laikantis griežtų sovietinės ideologijos nuostatų ir Maskvoje kuriamų industrinės plėtros planų. Pokarį Lietuva pasitiko ištuštėjusiais Vilniaus ir Klaipėdos miestais, kurie pirmiausia ir sutraukė daug kaimo gyventojų. Miestiečiais tapę kaimiečiai, taip pat aukštojo mokslo siekti atvykę kaimo vaikai stokojo miestietiško gyvenimo įgūdžių, taip pat ir tuos įgūdžius palaikančios kultūrinės atminties. Jiems teko mokytis miesto, bandyti suvokti jo vizualinę raišką ir joje glūdintį daugiakalbį paveldą, kuris didžia dalimi taip ir liko neprakalbintas ir neįsisąmonintas. Tam įsisąmoninimui trukdė ne tik kultūrinio akiračio stoka, bet ir griežta ideologinė sovietinė nuostata trinti iš dabarties visas buržuazinę, taip pat ir ankstesnę istoriją primenančias liekanas: pastarosios buvo suvokiamos kaip kliuviniai auklėti naują tarybinį žmogų, kuriam „pasaulio istorija“ paskelbta kreiserio „Aurora“ šūviais, o „tarybinė liaudis“ yra naujoji pasaulio raidos pakopa.

Vėlesnė planinė urbanizacija, ypač vykusį 7-ame dešimtmetyje, ryškiai pakeitė Lietuvą – nuo žemės paviršiaus buvo nušluota daugybė vienkiamų ir kaimelių kartu su geografiniais pavadinimais ir juose įsišaknijusia gimta kultūrine atmintimi. Sovietinė urbanizacija vyko sąmoningai silpninant vietinių gyventojų sąsajas su gimtine, naikinant istorinį kultūrinį paveldą, kuriame gausu sakralinės, taip pat tautos kilmės pasakojimą palaikančios simbolikos, tvirtinančios lietuviybės savimonės „struktūrą“. Per trumpą laiką pasikeitė ir šalies, ir didžiųjų jos miestų gyventojų sudėtis. Žemės ūkis tapo pramoninis, dauguma valstiečių – darbininkais, persikėlusiais į vadinamąsias miesto tipo gyvenvietes. 1939 metais Lietuvos miestuose gyveno 23 proc. žmonių, o 1970-aisiais – jau pusė visų gyventojų. Ši tendencija tik stiprėjo. Keitėsi ir miestų tautinė sudėtis.

Vilnius ir Klaipėda miestiečiais vertė buvusius kaimiečius. Tačiau didžiųjų miestų bendruomenės jau formavosi kitokios tautinės skirties pagrindu – lietuviai ir rusakalbiai atvykėliai. Vilnius neteko lenkų ir žydų, Kaunas – žydų, Klaipėda – vietinių vokiečių ir lietuvininkų. Rusakalbių atvykėlių ypač gausu buvo Klaipėdoje, nes joje įsikūrė daug karinių dalinių, intensyviai buvo kuriamas jūrų laivynas, statoma daug didelių įmonių, kurioms reikėjo darbo jėgos, taip pat kvalifikuotų specialistų. Atvykėliai turėjo pranašumą prieš vietinius, kadangi jie jau savaime buvo „tarybinės liaudies“ atstovai, su jais būdinga sąmone ir savimone. „Tarybinė liaudis“ gyveno visoje Sovietų Sąjungos teritorijoje, tad tautiniai dariniai, etnokultūrinės bendruomenės vis labiau jautėsi kaip tam tikri inkliuzai, kuriems lemta išnykti visoms tautoms susiliejus. Reikėjo sąmoningų pastangų atsispirti šiam naujos rusakalbės visuomenės kūrimo ir kūrimosi vyksmui.

Nors sovietinė ideologija dėjo pastangas sukurti naują tarybinį žmogų – „internacionalistą“, tačiau kaimo miestiečiais tapusių kaimo žmonių sąmonėje lietuviybė buvo suleidusi

⁴⁷ Plačiau apie sovietinę tautų susiliejimo ir rusifikacijos politikos ypatumus žr. Vilius Ivanauskas, „Nacionalinis klausimas internacionaliniame sovietų idėjiniame lauke“; Saulius Grybkauskas, „Internacionalizmas, tautų draugystė ir patriotizmas sovietinėje nacionalinėje politikoje“.

galias šaknis. Esminiu lietuvių tapatumo, o sykiu ir tapatinimosi veiksmu pripažįstama kalba ir jos pagrindu kuriama kultūra. Lietuviams pasisekė ne tik išsaugoti gimtąją kalbą, bet ir atsilaikyti prieš bandymus surusinti aukštąsias mokyklas. Beje, vieninteliams visoje Sovietų Sąjungoje. Šitai labai padėjo puoselėti lietuviybę, ją tvirtinti ir skleisti kultūrinės kūrybos pavaldais. Nepaisant pramonės plėtros, Lietuva išliko tautiškai bene vienalytiškiausia „sąjunginė respublika“. Tačiau miestuose vis labiau buvo juntamas didelių rusakalbių bendruomenių „spaudimas“ ir viešos rusų kalbos išplitimas. Lietuvių sąmonėje įsitvirtino aiškus *kito* – rusakalbio atvykėlio, „ruskio“, supratimas ir juos grindžiamas požiūris, kuris nebuvo atvirai reiškiamas. Senesnės kartos žmonių sąmonėje tam *kitam* buvo būdingas ir ryškus okupanto bruožas, kuris jau buvo nunykęs daugelio tarybinės visuomenės aplinkoje augusių sąmonėje.

Rusakalbiai atvykėliai buvo „tarybinės liaudies“ atstovai ir vykdavo ten, kur juos „pašaukdavo partija“ ar kur rasdavosi darbo jėgos poreikis. Rusakalbiams svarbiausias buvo bendras Sovietų Sąjungos kultūrinės komunikacijos ir kūrybinės raiškos tinklas, taip pat ir organizacinė bendravalstybinė struktūra. Atvykėlių net negalima vadinti bendruomenėmis, nes jiems nebuvo būdinga nei vietinio bendruomeniškumo, nei bendros kultūrinės atminties jausena. Tik vėliau, jau Lietuvai atgavus nepriklausomybę, rusakalbiai ėmė burtis į savas bendruomenes, kurios įgavo tam tikrų rusų tautos diasporos bruožų dėl išlikusių ar sąmoningai stiprinamų jausminių ryšių su Rusija. Dabartinės Rusijos valdžia kaip tik ir stengiasi rusakalbiams vietiniams gyventojams įskiepyti gyvenimo diasporoje jauseną.

Lietuviybė, tautinis tapatumas buvo palaikomi sąmoningos kūrybos pastangomis, gilini musis į senąsias tradicijas, etnografiniais tyrinėjimais, papročių puoselėjimu, jaunimo telkimusi į etnografinius kolektyvus, romuviečių sąjūdžiu. Didelį lietuviybės išlaikymo ir puoselėjimo darbą nudirbo respublikinių dainų švenčių rengėjai ir dalyviai, sukūrę visą šalį apimančią šventėms ruošti reikalingą ir nepertraukiamai veikiančią infrastruktūrą, įtraukusią švietimo ir aukštojo mokslo sistemą.

Vykstant sparčiai urbanizacijai daugybė žmonių persikėlė į naujus gyvenamuosius kvartalus, kurie įtvirtino tam tikrą sovietinio gyvenimo vienovę ir gyvenimo būdą, ir architektūrinės išvaizdos požiūriu. Tačiau Lietuvos urbanistai savo veikloje ypač iškėlė ir įtvirtino socialinės ir kultūrinės gerovės principą, o kultūros infrastruktūros kūrimas padėjo palaikyti ir lietuviybės puoselėjimo kultūrinį mechanizmą. Lietuvos sovietinio urbanizavimo tikslą Kazys Šešelgis nusakė kaip būtinumą „pasiekti tolygų visų šalies gyventojų būtiną ir kultūrinį aptarnavimą“⁴⁸. Todėl gyvenamieji pastatai, ištisi jų kvartalai statyti kartu kuriant mokyklų, sveikatos apsaugos įstaigų, stadionų, kultūros namų ir kitokių kultūros įstaigų tinklą. Šitai ypač pravertė kaimiškose vietovėse, kur kultūriniai statiniai ne tik skleidė naująją ideologiją, bet ir tapo bendruomenių susitelkimo, jų kultūrinės kūrybos ir tradicijų puoselėjimo centrais.

⁴⁸ Kazys Šešelgis, *Gyvenimas. Mokslo darbai*, p. 205.

Ypač svarbus tautinio tapatumo saugojimui ir puoselėjimui buvo senųjų miestų kvartalų, senamiesčių išsaugojimo ir atstatymo sąjūdis, kilęs 7-ame praeito amžiaus dešimtmetyje. Ėmė ryškėti lietuvių miestiečių aspiracijos įsigyventi į istorinį urbanistinį paveldą. Pradėta atstatinėti Vilniaus, Klaipėdos, Kėdainių senamiesčius. Sudarytas ir moksliškai pagrįstas saugotinių paminklų sąrašas, taip pat jų vertingumo nustatymo metodikos, kuriose atsižvelgiama į plano ir erdvinės statinių sąveikos ypatumus. Buvo rengiami senamiesčių regeneracijos projektai, kurie didino urbanistinę miesto lietuvių bendruomenių savivoką, įtvirtino supratimą apie civilizacinę miesto aplinkos reikšmę. Dera pritarti Dalios Dijokienės išvadai, kad Lietuvos urbanistikos paveldo tyrinėjimai ir juos grindžiančios nuostatos „savo laikotarpiu netgi pranoko tarptautinę mintį – *miestų paveldą* respektuojanti chartija priimta 1987 m., o Lietuvoje jau nuo 1969 m. tvirtinami urbanistikos vertybių sąrašai ir vykdomi tiriamieji darbai“⁴⁹.

Tas lietuvių urbanistų ir architektų pirmeiviškumas aiškintinas sąmoningomis pastangomis palaikyti ir tvirtinti lietuvių okupacijos ir sovietizacijos sąlygomis, regimu istoriniu kultūriniu paveldu stiprinti lietuvių šaknis ir ugdyti lietuvių tautos istorinį sąmoningumą. Kaip simbolinis sovietizuojamos visuomenės savimonės slinkties ženklas, rodantis stiprėjančią istorinių lietuvių šaknų nuovoką, 1962-aisiais iškyla atstatyta Trakų pilis. Tai suaktualino dalį didžiojo istorinio kilmės ir valstybingumo pasakojimo, kuris lietuvių tautą vaizduoja kaip svarbią Europos istorijos veikėją, sukūrusią ir ilgai išlaikiusią galingą valstybę. Tas pasakojimas palaikė nepriklausomo valstybingumo svarbos nuovoką, ryšius su tarpukario Lietuvos valstybės istorija, kuri sovietinės istoriografijos buvo sąmoningai juodinama ir iškreipiama, okupacijos vyksmą pridengiant išgalvota politine 1940-aisiais įvykusios „socialistinės revoliucijos“ Lietuvoje koncepcija, kurioje Lietuvos okupacija vaizduojama kaip „broliška“ Sovietų Sąjungos pagalba, padėjusi nusimesti vietinės „fašistinės“ valdžios išnaudojimo jungą.

Svarstant tautinio tapatumo puoselėjimo, lietuvių „tarybiškėjimo“ ypatumus, santykius su rusakalbiais miesto bendruomenių atžvilgiu išsiskiria Kauno miestiečiai. Kaune išliko ne tik istorinė miesto lietuvių bendruomenė su savo kultūrine atmintimi ir miestiško gyvenimo būdo supratimu, bet ir netektą valstybingumą primenantys ir atminties gyvybingumą palaikantys urbanistiniai statiniai bei ženklai, kurių nebuvo įmanoma sunaikinti. Tai prieškariu statyti valstybinių, kultūros įstaigų pastatai, kai kurie monumentai, tam tikros miesto erdvės, susijusios su nepriklausomos Lietuvos istorijos pasakojimais. Nei Vilniuje, nei Klaipėdoje nebuvo svarbaus lietuvių kultūrinei atminčiai palaikyti ar tvirtinti vizualinio urbanistinio paveldo, o kaip tik toks paveldas yra pirminė miestiečio ir miestiečių bendruomenės tapatumą kuriantis bei tvirtinantis veiksnys. Kauniečiai išlaikė įsivietinusią nepriklausomybės laikais susiklosčiusią simbolinę socialinę ir kultūrinę lietuvių tvirtinimo sistemą, kurioje glūdėjo ir politinio veiksmingumo dėmuo. Vaizdinėje istorinėje urbanistinėje aplinkoje priklausymas vietai, o su ja – ir tam tikram tapatumui yra visą laiką jaučiamas ir išgyvenamas,

⁴⁹ Dalia Dijokienė, „Urbanistikos paveldo tvarkybos ištakos ir šiandieninė situacija Lietuvoje“, p. 244.

o ne vien įsivaizduojamas⁵⁰. Kultūrinės atminties tęstinumas, vietoviškumas ir, sakytume, jos „materialumas“ buvo skiriamasis Kauno miesto bendruomenės bruožas, ypač išryškėjęs, kai Lietuva ėmė gyventi vienodinamomis urbanizuoto krašto sąlygomis.

Tautinio tapatumo puoselėjimui svarbus buvo išlikęs mažųjų miestelių urbanistinis nepriklausomybės laikus menantis paveldas ir juose gyvenantys lietuviai, kuriems buvo būdingi stiprūs giminytės ir bendruomeniškumo jausmai.

Nacionalinis tapatumas ir etnokultūrinės bendruomenės ES aplinkoje

Europos Sąjunga kūrėsi atsiribodama nuo tragiškos pasaulinio karo ir masinio žmonių žudymo praeities. Karo ir žudynių priežastimi laikytas vokiškasis nacionalizmas, todėl naujosios Europos kūrėjai stengėsi atsiriboti nuo visokio nacionalizmo. Nacionalizmas tapo tuo *kitu*, kurio atžvilgiu naujoji Europa tvirtino ateities gaires ir kurį visokiais būdais stengėsi išgyvendinti bei marginalizuoti. Kitoks *kito* pavidalas Vakarų pasauliui buvo sovietinis blokas, vėliau įvardytas kaip „blogio imperija“. Pastaroji daugeliui kairiųjų Vakarų intelektualų buvo įgavusi patrauklių ateities visuomenės bruožų. Sovietinio bloko *kitas* nesileido marginalizuojamas. Iš sovietinio lagerio išsilaisvinusias ir į ES įstojusias šalis, tarp jų ir Lietuvą, galime įsivaizduoti kaip jau pačiai ES būdingą vidinį *kitą*, kuriam būdingi išgyvendintų nacionalinių jausenų, siejamų su nacionalizmu, ir sykiu sovietiško bruožai.

Lietuvos išsilaisvinimą dera laikyti nacionalinio išsivadavimo apraiška, kurią paskatino nacionalinės bei tautinės aspiracijos. Pastarosios, ES politikos formuotojų akimis žiūrint, pavojingai susijusios su nacionalizmu. Šiuo atžvilgiu ES politikams priimtinesni transnacionalinio ateistinio, tad ir sekuliaraus sovietizmo bruožai, įskiepyti sovietiniam žmogui – ateistui internacionalistui. Kaip tik išsilaisvusių iš sovietinio lagerio visuomenių patirtis teikia unikalią galimybę išgyventi ne tik tarpinę posovietinio perėjimo būseną, bet ir suvokti, kaip toje patirtyje veikia esminiai ES *kito* bruožai, taip pat dalyvauti formuojant ES politiką to *kito* atžvilgiu.

Naujosioms ES narėms būdinga aktyvi su nacionaliniu tapatumu susijusios kultūrinės atminties veikseną, laiduojanti gyvybingą kultūros, vietovės ir tapatumo sąryšį. ES kultūros politika yra nusitaikiusi į tą sąryšį – nuo vietovės ir tapatumo atsietą kultūrą virsta kultūrinės gamybos ir kultūrinės inžinerijos rinkinių aruodu, pasitelkiamu norimiems socialiniams, taip pat vis labiau plintantiems socialinės inžinerijos projektams vykdyti. Nacionaliniam tapatumui tvirtinti ar palaikyti svarbūs yra bendri kilmės mitai ir pasakojimai, kurie kultūroje išsiskleidžia įvairiopo istoriniu ir simboliniu turiniu. Pati ES stokoja istorinio, bendresnio europinio tapatumui būtino kilmės pasakojimo, kuris formuotų simbolinį to tapatumo

⁵⁰ Žr. Christopher Tilley, „Introduction: Identity, Place, Landscape and Heritage,” p. 22.

universumą, todėl jos raidai nebūdinga jokia kultūrinė atmintis⁵¹. Tad problemiškas tampa ir europietiško tapatumo kūrimas pasiremiant tradiciniu kultūros ir jos sklaidos modeliu.

Europos politikų ir mąstytojų iškeliamas svetingumo principas bei pozityvaus turinio priskyrimas *kitam* – imigrantui, musulmonui – kaip tik ir suponuoja „integristinę“ politiką, kurią naujieji europiečiai turėtų peržengti. Laikydami radikalaus *kito* supratimo, neturėtume imigrantų vadinti imigrantais ar atvykėliais, nes šitai jau nustato teritorinę atskirtį ir teritorinį skirtingumą. Tad dera daryti išvadą, jog visi, save vadinantys europiečiais, turi įsijausti į atvykėlių, svetimšalių, prašalaičių būseną. Tik taip galima susitvarkyti su natyvistiniais savosios žemės prietaisais, taip pat su integristine, vadinasi, kitą žeminančia, kultūrine politine praktika, kuri susijusi ir su kultūriniu tapatumu.

Suvokiant, jog *kitam* negalima priskirti jokios apibrėžties, kadangi apibrėžtis jau nustato tapatumą bei išskirtį, ir neišvengiamai ją priskiriant, antraip nebūtų įmanoma kalbėti apie politinį veiksma, tenka „savo“ apibrėžtį perleisti *kitam*. Tad galima teigti, jog europietiškas besąlygiškas atvirumas – tai atsidavimas *kito* malonei. Giorgio Agambenas tvirtina, jog mes Europą turime suvokti ne kaip neįmanomą „nacijų Europą“, kurios laukianti greita katastrofa, o kaip atteritorinę ar eksteritorinę erdvę, nesutampančią su jokia teritorija ir jokia tauta, o toje erdvėje visi Europos šalių gyventojai jaustųsi esą egzodą išgyvenantys žmonės ar pabėgėliai⁵². Pažymėtina, jog ir tokios erdvės kūrimas paremiamas Europos paveldu – Europos miestuose glūdinčia pasaulio miestų priederme, kurią būtina vėlei atrasti⁵³. Tačiau tokios politikos įgyvendinimas grėstų katastrofa pačiai ES. Juk pastaruoju metu regimas, sakykime, globalizacijos posūkis: atgimsta Kinijos ir Rusijos imperinės aspiracijos, kai kurios kitos didelės valstybės ėmė labai rūpintis valstybingumu, kurio dalį galių pasiglemžė globalizacijos metu sustiprėjusios tarptautinės organizacijos, sąjungos, korporacijos ir finansų institucijos.

Valstybingumo galios puoselėjimas neišvengiamai turi būti palaikomas nacionalinių tapatumų puoselėjimo stiprinimo politikos. Tokia politika grindžiama valstybingumu, tad ir valstybinio teritoriškumo jausenos ugdymu ir puoselėjimu. Geopolitikos atgimimą regime įvairiausiuose pasaulio regionuose, tos politikos apraiškų gausu ir didžiųjų pasaulio valstybių santykiuose, kurie pastaruoju metu pereina į ilgalaikių, su kovomis dėl teritorijų ar pretenzijomis į jas susijusių konfliktų būseną. Tuos konfliktus ypač paskatino Rusijos politika savo kaimynių atžvilgiu, įgyvendinama ilgalaikė imperinė „žemių susigrąžinimo“ strategija, kuri vykdoma atvirais karinės agresijos būdais – taip buvo atplėštos didelės suverenių valstybių Gruzijos ir Ukrainos teritorijos. ES pastebimas nacionalinių ir nacionalistinių sąjūdžių aktyvėjimas, kurį liudija 2014 metais vykę Škotijos, Katalonijos, Venecijos referendumai,

⁵¹ Žr. Catherine Guissan, *A Political Theory of Identity in European Integration: Memory and Policies*, p. 2–3.

⁵² Žr. Giorgio Agamben, *Means without End: Notes on Politics*, p. 23–24.

⁵³ Žr. ten pat, p. 24.

Olandijoje gausėjančios jėgos, raginančios išstoti iš ES, taip pat vis problemiškesnis požiūris į imigrantus ir jų uždaras etnoreligines bendruomenes bei getoizaciją.

Kaip tik mažųjų valstybių nacionalinius tapatumus silpnina ir ardo įtvirtintas besąlygiškos *kapitalo laisvės* principas: beatodairiškai vykdyta privatizacija, suprimityvintos laisvosios rinkos galių supratimu grindžiama vidaus politika nuskurdino daugelį išsilaisvinusių šalių visuomenių, įsuko vis didėjančios socialinės atskirties spiralę ir paskatino žmones ieškoti darbo kitose šalyse. Lietuvių tauta dėl emigracijos nukentėjo ypač skaudžiai – netekta beveik ketvirtadalio gyventojų, pačių kūrybingiausių, darbščiausių, produktyviausių. Neišvengiamai susilpnėjo ir visuminė valstybingumo, tėvynės meilės, savųjų šaknų jausena.

Mažosioms valstybėms ir jų valstybinėms tautoms pavojingas yra ir besąlygiško svetingumo principu paremtos migracinės politikos įgyvendinimas. Kitas svarbus dalykas yra ES vykdomos „vienybė įvairovėje“ (*unity in diversity*) politikos ypatumai. Nacionaliniams ir etnokultūriniais tapatumams palaikyti svarbu puoselėti kultūrinį tapatumą ir išskirtinumą. Tačiau ES priamųjų politinių dokumentų retorika rodo, kad pati įvairovės sąvoka vis labiau suvokiama ir taikoma ne kultūrų skirtingumui, jų išskirtinumui nusakyti, o „įkeliamą“ į pačią kultūrą, teigiant būtinumą palaikyti kiekvienos kultūros vidinę įvairovę ir jos skirtingumus, šitaip išgyvendinant kultūroms būdingus esencializmus ir svarbų etninio skirtingumo nuovokos aspektą⁵⁴. Todėl palaikomos bei kuriamos tokios kultūrinės programos, kuriose nebūtų konkretesnio visuminio ar etnokultūrinių bruožų kupino kultūrinio turinio⁵⁵. Pripažįstamoje ir išpažįstamoje tautų ir kultūrų įvairovėje neskatinama ieškoti jokių tapatumo bruožų, juolab kurti kultūrinės tuos bruožus, o sykiu ir tapatumus puoselėjančias programas. Tokios programos, taip pat nacionalinius ir etnokultūrinius tapatumus, jų ryšius su gyvenamąja vietoje puoselėjanti politika suvokiama kaip išgyvendintinos hegemonizmo ar diskriminacijos apraiškos bendresnėje kultūrų „nuetninimo“ perspektyvoje.

Vietoj išvadų

Nacionalinio tapatumo, jam būtinos kultūrinės atminties stiprinimas tampa svarbus politinis ES, o ypač iš ilgametės sovietinės okupacijos išsilaisvinusių šalių, raidos klausimas. Išgyvenusi nacionalinio išsivadavimo proveržį ir jo nulemtą nacionalinės sanglaudos metą, atgavusi nepriklausomybę, Lietuva, kaip ir daugelis tokių šalių, atsidūrė globalizacijos, neoliberalios rinkos ekonomikos ir ją palaikančios ideologijos aplinkoje, kurioje jau buvo iškeltos ne nacionalinės valstybės, o valstybinio vadinamosios laisvosios rinkos palaikymo ir stiprinimo mechanizmo kūrimo gairės. Lietuvių nacija ir Lietuvos visuomenė nebeteko aiškesnių ideologinių ir kultūrinių valstybės supratimo, tapatinimosi su valstybe nuostatų.

⁵⁴ Žr. Monika Sassatelli, *Becoming Europeans: Cultural Identity and Cultural Politics*, p. 194.

⁵⁵ Žr. ten pat, p. 198.

Valstybė išgyvena didžiulę emigracijos bangą – išvyko daugiau kaip penktadalis gyventojų, tad ryškiai sumenko jos genofondas, reprodukcinė ir kultūrinės kūrybos galios. Globalizacijos, eurointegracijos, taip pat ir masinės emigracijos bei vartojimo kultūros išplitimas ir įsigalėjimas silpnina ir nacionalinį tapatumą, juolab kad nacionalinio tapatumo menkinimas politiniu lygmeniu nėra suvokiamas kaip egzistencinės reikšmės iššūkis, į kurį būtina deramai atsakyti.

Lietuvos etnokultūrinėms bendruomenėms sudarytos sąlygos puoselėti savą kalbą ir kultūrą, tačiau pastaruoju metu ryškėja lenkų etnokultūrinės bendruomenės politiniai siekiai įgyvendinti kalbinę ir kultūrinę autonomiją Vilniaus krašte, stiprinant tapatinimosi su Lenkijos valstybe ir politine lenkų tauta jauseną. Besikeičianti ir agresyviėjanti geopolitinė aplinka, santykiai su lenkų etnokultūrine bendruomene ir Lenkijos valstybe skatina nacionalinio tapatumo tvirtinimo klausimus suvokti kaip egzistencinius nacijos gyvavimo, jos kultūrinių galių stiprinimo ir kūrybinės sklaidos europinėje kultūros erdvėje plėtimo uždavinius.

Literatūra

- Agamben, Giorgio, *Means without End: Notes on Politics*, transl. by Vincenzo Binetti and Cesare Casarino, Minneapolis and London: University of Minnesota Press, 2000.
- Anderson, Benedict, *Įsivaizduojamos bendruomenės: apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*, iš anglų kalbos vertė Aušra Čižikienė, Vilnius: Baltos lankos, 1999.
- Balkelis, Tomas, *Moderniosios Lietuvos kūrimas*, iš anglų kalbos vertė Žilvinas Bieliauskas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012.
- Blank, Thomas; Peter Schmidt, "National Identity in a United Germany: Nationalism or Patriotism: An Empirical Test with Representative Data," *Political Psychology*, 2003, 24(2): 289–312.
- Brubaker, Roger; Frederick Cooper, "Beyond 'identity,'" *Theory and Society*, 2000, 29(1): 1–47.
- Buchowski, Krzysztof, *Litvomanai ir polonizuotojai: mitai, abipusės nuostatos ir stereotipai lenkų ir lietuvių santykiuose pirmoje XX amžiaus pusėje*, iš lenkų kalbos vertė Irena Aleksaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2012.
- Calhoun, Craig, "Constitutional Patriotism and the Public Sphere: Interests, Identity, and Solidarity in the Integration of Europe," *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 2005, 18(3): 257–290.
- Dijokienė, Dalia, „Urbanistikos paveldo tvarkybos ištakos ir šiandieninė situacija Lietuvoje“, *Urbanistika ir architektūra (Town Planning and Architecture)*, 2011, 35(4): 238–248.
- Grybkauskas, Saulius, „Internacionalizmas, tautų draugystė ir patriotizmas sovietinėje nacionalinėje politikoje“ / Česlovas Laurinavičius (sud.), *Epochas jungiantis nacionalizmas: tautos (de)konstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio Lietuvoje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 205–226.
- Guibernau, Montserrat, "Anthony D. Smith on Nations and National Identity: A Critical Assessment," *Nations and Nationalism*, 2004, 10(1–2): 125–141.

- Guissan, Catherine, *A Political Theory of Identity in European Integration: Memory and Policies*, Oxon, New York: Routledge, 2013.
- Hobsbawm, Eric, "Language, Culture, and National Identity," *Social Research*, 1996, 63(4): 1065–1080.
- Hooghe, Liesbet; Gary Marks, "A Postfunctionalist Theory of European Integration: From Permissive Consensus to Constraining Dissensus," *British Journal of Political Science*, 2008, 39(1): 1–23.
- Ivanauskas, Vilius, „Nacionalinis klausimas internacionaliniame sovietų idėjiniame lauke“ / Česlovas Laurinavičius (sud.), *Epochas jungiantis nacionalizmas: tautos (de)konstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio Lietuvoje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, p. 131–168.
- Kiaupa, Zigmantas, *Lietuvos miestai*, Vilnius: Šviesa, 2007.
- Kuolys, Darius, *Res Litwana: kunigaikštystės bendrija. Kn. 1: Respublikos steigimas*, Vilnius: Lietuvos literatūros ir tautosakos institutas, 2009.
- Kuzmickas, Bronislovas, „Individo kultūrinio tapatumo sklaida (tarp tradicijos ir inovacijos)“ / Jūratė Morkūnienė (sud.), *Individo tapatumas*, Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2012, p. 11–94.
- Liekis, Algimantas, *Prezidentinė Lietuva (1919–1920, 1926–1940)*, Vilnius: Mokslotyros institutas, 2013.
- Lietuvos gyventojai / Population de la Lithuanie: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, Kaunas: Finansų Ministerija, Centrinis Statistikos Biuras, 1926.
- Merkys, Vytautas, „Įvadas“ / Vytautas Merkys (sud.), *Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas: (ligi 1904 metų)*, Vilnius: Mokslas, 1987, p. 3–17.
- Merkys, Vytautas, *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.*, Vilnius: Versus aureus, 2006.
- Merkys, Vytautas, *Развитие промышленности и формирование пролетариата Литвы в XIX в.*, Vilnius: Mintis, 1969.
- Mulevičius, Leonas, „Lietuvių nacijos susidarymas, jos padėtis ir socialinė struktūra“ / Vytautas Merkys (sud.), *Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas: (ligi 1904 metų)*, Vilnius: Mokslas, 1987, p. 18–71.
- P. T. T. Valdyba, „Paštų, Telegrafų ir Telefonų Valdybos darbai, atlikti nuo 1918 met. Lapkričio mėn. 16 d. ligi 1928 sausio m. 1 d.“ / *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis: 1918–1928*, Kaunas: Spindulys, 1931, p. 296–307.
- Papečkys, P., „Mūsų laimėjimai švietimo dirvoje“ / Vincas Kemežys (sud.), *Lietuva 1918–1938. Leidinys 20 metų Lietuvos Nepriklausomybės sukakčiai paminėti*, Kaunas: Spaudos fondas, 1938, p. 267–289.
- Rubavičius, Vytautas, „Europinis politinis tapatumas: demosas, pilietinės vertybės ir nacionaliniai bruožai“ / Rita Repšienė (sud.), *Istorinės realybės ir mitai nacionalinėse kultūrose: dabarties vizija*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno instituto leidykla, 2009, p. 114–152.
- Rubavičius, Vytautas, „Nacionalinio išsivadavimo ir nutautinimo patirtys“, *Metai*, nr. 8–9, 2012, p. 101–115.
- Rubavičius, Vytautas, „Nacionalinis tapatumas medijų aplinkoje“ / Žilvinė Gaižutytė-Filipavičienė, Vytautas Rubavičius (sud.), *Nacionalinis tapatumas medijų kultūroje*, Kaunas: kitos knygos, 2011, p. 15–27.
- Rubavičius, Vytautas, „Nacionalinis tapatumas: išlaikymas, savikūra ir tapatumo politika“ / Antanas Andrijauskas, Vytautas Rubavičius

- (sud.), *Nacionalinio tapatumo testinimas ir savikūra eurointegracijos sąlygomis*, Vilnius: Kronta, 2008, p. 108–123.
- Sarrazin, Thilo, *Deutschland schafft sich ab: Wie wir unser Land aufs Spiel setzen*, München: Deutsche Verlags-Anhalt, 2010.
- Sassatelli, Monika, *Becoming Europeans: Cultural Identity and Cultural Politics*, Basingstoke, New York: Palgrave MacMillan, 2009.
- Savukynas, Virginijus, *Istorija ir mitologijos: tapatybės raiškos XVII–XIX amžiaus Lietuvoje*, Vilnius: Viešosios politikos strategijų centras, 2012.
- Smetona, Antanas, A. *Smetonos pasakyta parašyta 1927–1934*, Kaunas: Spindulys, 1992.
- Smetona, Antanas, *Raštai, I: Vienybės gairėmis*, Kaunas: Spindulys, 1930.
- Smetona, Antanas, *Raštai, IV: Lietuvių santykiai su lenkais*, Kaunas: Spindulys, 1931.
- Smith, Anthony D., “When is a Nation,” *Geopolitics*, 2002, 7(2): 5–32.
- Smith, Anthony D., *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blackwell, 1986.
- Subačius, Paulius, *Lietuvių tapatybės kalvė: tautinio išsivadavimo kultūra*, Vilnius: Aidai, 1999.
- Šalkauskis, Stasys, *Lietuvių tauta ir jos ugdymas*, Kaunas: Sakalas, 1933.
- Šešelgis, Kazys, *Gyvenimas. Mokslo darbai*, Vilnius: Technika, 2000.
- Tilley, Christopher, “Introduction: Identity, Place, Landscape and Heritage,” *Journal of Material Culture*, 2006, 11(1/2), p. 7–32.
- Vokietaitis, J., „Pradžios mokslo plitimo 10 metų (1918–1928) apžvalga“ / *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis: 1918–1928*, Kaunas: Spindulys, 1931, p. 308–318.
- Wæver, Ole, “Identity, Communities and Foreign Policy: Discourse Analysis in Foreign Policy Theory” / Lene Hansen, Ole Wæver (eds.), *European Integration and National Identity: The Challenge of the Nordic States*, London and New York: Routledge, 2002.
- Тэвдой-Бурмули, Александр, «Мультикультурализм: Между панацеей и проклятием», *Актуальные проблемы Европы / Urgent problems of Europe*, 2011, nr. 4, p. 14–34.

Ar lietuviai taps tautine mažuma savo tėvynėje? Psichologiniai eurointegracijos aspektai

Straipsnis skirtas psichologinių skirtumų tarp eurointegracijos šalininkų ir priešininkų Lietuvoje analizei. Pradžioje nagrinėjamos teorinės tyrimo prielaidos: psichikos struktūra, kolektyvinio komplekso sąvoka, santykiai tarp *ego* ir kompleksų, vėliau, pasitelkus šias sąvokas, analizuojami lietuviško tautiškumo raidos bruožai Vakarų visuomenėse vykstančių procesų kontekste. Straipsnyje teigiama, jog, stiprėjant niveliuojančioms eurointegracijos jėgoms, tautiškumo reikšmė žmonių gyvenime mažėja, todėl neatmestina galimybė, kad kada nors savo tėvynėje lietuviai taps mažuma.

Esminiai žodžiai: Lietuva, tautiškumas, globalizacija, eurointegracija, pasąmonė, kolektyvinis kompleksas.

Įvadas

Straipsnį rašyti paskatino šalies populiariojoje, o neretai ir mokslinėje spaudoje dažnai įsiplieskiantys, prigęstantys ir vėl įsiliepsnojantys ginčai tarp eurointegracijos šalininkų ir priešininkų. Ši iš esmės intelektualinė polemika kartais pasiekia tokia įtampą, kad oponentams apibūdinti pradedami vartoti psichiatrijos terminai¹ ar aukščiausią paniekos laipsnį išreiškiantys naujadarai². Straipsnio tikslas – šiame iš pirmo žvilgsnio grynai politologiniame ginče rasti bendrą vardiklį, priešininkų pozicijas analizuojant pasitelkus psichologijos sąvokas.

Tautiškumas arba globalizacija – žodžiai, kuriais dažniausiai apibūdinamos skirtingos lietuvių kilmės, esmės ir istorinės raidos sampratos³. Eurointegracijos šalininkų manymu, globalizacija – pagrindinė šiuolaikinio pasaulio raidos tendencija, todėl priešintis jai yra beprasmiška ir beviltiška. Jų oponentai akcentuoja tautiškumą ardančias dabartinės Vakarų, o kartu ir Lietuvos visuomenės raidos tendencijas. Kaip rašo Vytautas Radžvilas, „vargu ar yra prasmė įrodinėti, jog toliau žengiant dabartiniu keliu tauta gali tiesiog išnykti“⁴. Jeigu šis įspėjimas pradėtų pildytis, neišvengiamai ateitų laikas, kai lietuviai, pasak kadaise populiarus

¹ Žr., pvz., Klaudijus Maniokas, „Europeizacijos draugai ir priešai: kodėl ES kai kam vėl pradeda panašėti į Sovietų Sąjungą“.

² Žr. „Europeizatorių galerija“.

³ Žr. Česlovas Iškauskas, „T. Venclova: tautiškumas vs globalizacija“.

⁴ Vytautas Radžvilas, „Pamąstymai“.

filmo pavadinimo, taptų „savais tarp svetimų ir svetimais tarp savų“⁵. Kokie psichologiniai veiksniai lemia, skatina ar netiesiogiai veikia eurointegracijos ir tautiškumo stiprinimo procesus – tai pagrindinė straipsnyje aptariama problema.

Skirtingos psichologijos mokyklos politinių procesų ir veikėjų analizei taiko skirtingus metodus⁶. Straipsnyje daugiausia remsimės analitinės psichologijos idėjomis. Šios mokyklos atstovų indėlis į XX amžiuje vykusią ir dabar tebevykstančių politinių procesų analizę yra svarus ir praktiškai nekvėstionuojamas. Be klasikinių tapusių Carlo Gustavo Jungo darbų, čia minėtini Jameso Hillmano, Roberto Hinshaw ir Luigi Zojos tyrinėjimai⁷. Šiame straipsnyje nauja yra tai, kad analitinės psichologijos sąvokos taikomos Lietuvoje vykstančių procesų analizei.

Sąmonė ir pasąmonė: teorinės tyrimo prielaidos

Šiame darbe remsimės dviem pagrindinėmis prielaidomis. Pirmą prielaidą siejasi su psichikos struktūra. Analitinė psichologija išskiria dvi psichikos dalis – sąmonę ir pasąmonę – ir postuluoja pasąmonės prioritetą prieš sąmonę. Kaip rašė Jungas, „galima kiek nori tvirtinti, kad psichika susideda iš sąmonės ir jos turinių, bet tai nepaneigia, o tik patvirtina faktą, jog egzistuoja visų sąmoningų reiškinių pagrindas, arba matrica, – *priešsąmonė* ir *posąmonė*, *viršsąmonė* ir *pasąmonė*“⁸. Mūsų nagrinėjamų problemų kontekste tai reiškia, kad būtina analizuoti ne tik sąmoningus politikų bei visuomenės veikėjų sprendimus, bet ir bandyti atskleisti, kokių pasąmonės jėgų išraiška yra arba gali būti jų žodžiai ir veiksmai.

Antra prielaida siejasi su kolektyvinės pasąmonės struktūra. Kaip teigia Jungas, „asmeninė pasąmonė daugiausiai susideda iš kompleksų, o kolektyvinės pasąmonės turinį daugiausiai sudaro archetipai“⁹. Bene labiausiai paplitę kompleksai – vorų, gyvačių baimė, valdžios ar turto troškimas. Jei kokio nors komplekso atsiradimą galima paaiškinti individo biografijos faktais, kalbama apie individualius kompleksus, jei tautos ar žmonijos istorija – kolektyvinius.

Archetipai – tai su tam tikrais vaizdiniais susiję jausmai. Kaip rašo Jungas, archetipai

sykiu yra ir vaizdiniai, ir emocijos. Galima kalbėti apie archetipus tik tuo atveju, jei šie abu aspektai pasireiškia vienu metu. Kai yra tik vaizdinys, susiduriame su paprastu žodiniu vaizdu (vaizdingu žodžiu), kuris nėra labai

⁵ Никита Михалков (реж.), *Свой среди чужих, чужой среди своих*.

⁶ Žr. Martha L. Cottam, Beth Dietz-Uhler, Elena Masters, Thomas Preston, *Introduction to Political Psychology*; Gediminas Navaitis, *Politikų psichologija*.

⁷ Žr. James Hillman, *A Terrible Love of War*; Robert Hinshaw, Luigi Zoja (eds.), *Jungian Reflections on September 11: A Global Nightmare*.

⁸ Carl Gustav Jung, „On the Nature of Psyche,” p. 168.

⁹ Carl Gustav Jung, „The Concept of the Collective Unconscious,” p. 42.

svarbus. Bet kartu su emociniu aspektu vaizdinys įgyja dvasiškumo ir dieviškumo (arba psichinės energijos); jis tampa dinamišku ir gali sukelti kokias nors pasekmes.¹⁰

Dažniausiai archetipai pasireiškia kaip tipinėse situacijose atliekami veiksmai ir patiriami jausmai. Psichiniai turiniai nesąmoningi galėjo tapti tik daug kartų patirti ir pakartotinai išgyventi. Jungas šį procesą aprašo taip:

Archetipų esama tiek, kiek tipiškų gyvenimo situacijų. Begaliniai pasikartojimai atspaudžia šį patyrimą psichinėje konstitucijoje, bet ne turiniu užpildytų vaizdinių forma, o formomis be turinio, kurios iš esmės yra pažiūrų ar elgesio galimybės. Jei gyvenime atsitinka kas nors, kas atitinka archetipą, jis ima veikti. Tada, panašiai kaip instinktyvios reakcijos atveju, atsiranda būtinumas veikti taip, o ne kitaip, kuris nugali protą ir valią, arba sukelia konfliktą, peraugantį į patologiją, t. y. sukelia neurozę.¹¹

Šalia archetipo svarbų vaidmenį kolektyvinės sąmonės struktūroje atlieka kolektyviniai kompleksai. Kolektyvinio komplekso sąvoka platesnė nei archetipo ir leidžia geriau atspindėti kolektyvinėje sąmonėje vykstančius procesus. Pavyzdžiui, 1937 metais parašytame straipsnyje Jungas vokiškąją fašizmą traktavo kaip germanų ir skandinavų dievo *Wotano* archetipo atgimimą¹². Bet ar šio archetipo užtenka, norint bent kiek išsamiau paaiškinti vokiečių sąmonės, o kartu ir psichikos funkcionavimo ypatumus nacių valdymo metais? Akivaizdu, kad be *Wotano*, vokiečius veikė daug kitų sąmonės faktorių, arba archetipų. Maža to, skirtingas socialines grupes valdančią biurokratiją, kariuomenę, valstiečius, tarnautojus veikė skirtingos sąmonės jėgos. Kolektyvinio komplekso sąvoka ir suteikia galimybę išskirti, sisteminti ir analizuoti šiuos tarp įvairių grupių egzistuojančius skirtumus. Kolektyvinis kompleksas – tam tikrai žmonių grupei bendras sąmonės sluoksnis, besireiškiantis kaip archetipų, simbolių, vertybių, nuostatų, jausmų, pažiūrų sistema. Sąvoka yra artima tam, ką *Johannas Gottfriedas Herderis* vadino „tautos dvasia“ (*Volksgeist*)¹³, kai kurie rasizmo teoretikai – „rasės siela“¹⁴, o psichologijoje ši sąvoka kartais apibūdinama dar ir kaip „kolektyvinė dvasia“¹⁵.

¹⁰ Carl Gustav Jung, *Žvelgiant į sąmonę*, p. 105.

¹¹ Carl Gustav Jung, „The Archetypes and the Collective Unconscious,” p. 66–67.

¹² Žr. Carl Gustav Jung, „Wotan.”

¹³ Žr. Johann Gottfried von Herder, *Reflections on the Philosophy of the History of Mankind*.

¹⁴ Žr. „Classical Definition of Race.”

¹⁵ Kaip rašo Eli Weisstub ir Esti Galili-Weisstub, „nacizmą galima traktuoti kaip archetipinę „kolektyvinės dvasios gynybą“ (‘Collective Trauma and Cultural Complexes,’ p. 163).

Vienas iš reikšmingiausių per visą žmonijos istoriją kolektyvių kompleksų – tautiškumo. Jis pasireiškia tais atvejais, kai kurios nors tautos atstovas jaučia, mąsto, elgiasi tik tai tautai būdingu būdu. Pavyzdžiui, lietuvis, pagalvojęs apie Žalgirio mūšį, patiria pasididžiavimo jausmą, žydas, pamatęs ką nors godžiai valgant kiaulieną, – pasišlykštėjimą, ir panašiai. Būtiną pabrėžti, kad kolektyvinis tautiškumo kompleksas pasireiškia tik tais atvejais, kai tam tikri jausmai patiriami ar veiksmai atliekami nesąmoningai, kai žmogui nereikia galvoti, kad jis – lietuvis (lenkas, vokiečių ar rusas) ir todėl privalo jausti, elgtis ar mąstyti vienaip, o ne kitaip. Tautinio auklėjimo tikslas ir yra kuo daugiau sąmoningų psichikos turinių paversti nesąmoningais, tai yra formuoti tai tautai būdingą kolektyvinį kompleksą ar, vartojant Herderio terminiją, tautos dvasią.

Pagrindinė tautinio, kaip ir bet kokio kito kolektyvinio komplekso, formavimo priemonė – kalba, pagrindiniai formavimo būdai – mitologija, religija, menas. Kuo daugiau žmonių ir kuo ilgiau dalyvauja formuojant kompleksą, tuo jis stipresnis. Tauta egzistuoja, kol egzistuoja jos narių veiklą, jausmus, mintis lemiančios sąmonės struktūros, kitaip tariant, kolektyvinis kompleksas; jam išnykus, telieka ta pačia kalba kalbančių individų grupė.

Kolektyvinėje sąmonėje glūdinčių ir prieš tautiškumą nukreiptų jėgų visumą galima pavadinti *globalizacijos* kompleksu. Pastarasis vienija tuos, kurių pasaulėžiūra ir pasaulėjauta atspindi šiuo metu Vakaruose vyraujančias tendencijas. Be abejo, daugeliu atvejų skirtumai tarp tautiškumo ir globalizacijos šalininkų yra labiau kiekybinio nei kokybinio pobūdžio: nė vienas globalizacijos ar (siauresne prasme) eurointegracijos šalininkas nekalba prieš tautiškumą ir nė vienas tautiškumo apologetas neneigia saikingos ir apgalvotos eurointegracijos galimybių. Ir vis dėlto tai ne vienas kitą papildantys, o neigiantys kompleksai. Be to, polemikos tarp tautiškumo ir globalizacijos toną daug lemia ne tik tai, kokių sąmonės jėgų poveikį patiria jos dalyviai, bet ir tų jėgų intensyvumas.

Atsižvelgiant į santykį su įvairiomis kolektyvinėje sąmonėje glūdinčiomis jėgomis, galima išskirti keturias pagrindines žmonių grupes: abejinguosius, kompleksuotus, pašauktuosius ir apsėstuosius. Abejingiesiems priklauso tie, kurie žino apie kokio nors psichologinio reiškinių egzistavimą, bet nuo jo atsiriboja. Paprasčiausi tokios nuostatos pavyzdžiai: „Aš žinau, kad kai kurie žmonės neapkenčia kitos rasės atstovų, bet man tai svetima“; arba „Aš žinau, kad kai kurie žmonės kovoja už tautiškumo išsaugojimą, bet aš jiems nepriklausau“.

Antrą grupę sudaro kompleksuotieji. Kompleksuoti žmonės gyvena visakraujį savo epochos socialines normas atitinkantį gyvenimą, tik kai kuriose situacijose patiria tam tikrų iš sąmonės kylančių jėgų poveikį. Pavyzdžiui, rasistinį kompleksą turintys individai išgyvena psichinį diskomfortą, bendraudami su kitos rasės atstovais, ar tautiškumo komplekso poveikį patiriantys žmonės negali ramiai žiūrėti, kaip tyčiojamasi iš tautos simbolių.

Trečią grupę galima pavadinti pašauktaisiais. Tai žmonės, kurie ne tik patiria tam tikrų iš sąmonės kylančių jėgų poveikį, bet ir joms atsiduoda. Kasdieninėje kalboje tokia nuostata paprastai apibūdinama žodžiais: „Aš negaliu kitaip“. Kaip rašo Jungas:

tikra asmenybė visada turi paskirtį, kuria tiki; jai pataria *pistis*, kaip Dievas, nors tai galbūt, kaip pasakytų eilinis žmogus, tėra tik individualios paskirties jausmas. Ši paskirtis, beje, veikia kaip dieviškas įstatymas, kurio neįmanoma išvengti. Tai, kad daugelis žūsta savo kelyje, nieko nereiškia turinčiam pašaukimą žmogui. Jis privalo paklusti savo įstatymui taip, tarsi lieptų demonas, kuris šnabžda jam į ausį ir gundo naujais, netikėtais keliais. Kas turi pašaukimą, girdi gelmių balsą, tas yra pasmerktas. Todėl, anot padavimo, jis turi asmeninį demoną, kuris jam kažką pataria ir kurio užduotis privalo vykdyti. Visiems žinomas šios rūšies pavyzdys – Faustas, o istorinis faktas – Sokrato daimonas. [...] Pašaukimas ar pašaukimo jausmas – tai ne tik didžiųjų žmonių prerogatyva, bet ir paprastų, netgi eilinių; skirtumas tiktai tas, kad mėkėjant asmenybei pašaukimas tampa vis labiau užvualiutas ir nesąmoningas, tarsi vidinio demono balsas vis labiau toltų, kalbėtų vis rečiau ...¹⁶

Ketvirtą grupę sudaro apsėstieji – žmonės, kurių *ego* yra visiškai integruotas į kokį nors kolektyvinį kompleksą, yra jo dalis. Pagrindinis apsėstųjų skirtumas nuo pašauktųjų – apsėstieji nesuvokia, jog yra kokio nors komplekso valdžioje, ir savo pažiūras, elgesį, gyvenimo būdą laiko vieninteliu teisingu. Kasdieninėje kalboje tokia nuostata paprastai išreiškiama žodžiais: „Visi klysta, teisūs tik mes“.

Apsėstųjų egzistavimas – bene geriausias kolektyvinių kompleksų egzistavimo įrodymas. Jei yra apsėstieji, yra ir tai, kas apsėda. Be to, jei skirtingi individai yra apsėsti tų pačių ar labai panašių jėgų, vadinasi, tų jėgų ištakų reikia ieškoti ne individualioje, o kolektyvinėje sąmonėje. Įvairiose istorinėse kultūrinėse epochose tos jėgos pasireiškėdavo ir būdavo įvardijamos labai įvairiai: dvasios, daimonai, idėjos, dievai. Silpnėjant religinių vaizdinių reikšmei žmonių gyvenime, stiprėjo socialinių ir politinių vaizdinių reikšmė. Kaip rašė Jungas, „seni, gąsdinę žmones dievai niekur nedingo, o tik pakeitė vardus: dabar jie rimuojasi su „izmais“¹⁷. Niekas nepareikalavo XX a. tiek aukų, kaip komunizmas ir fašizmas.

Taigi, kolektyvinė sąmonė ir yra bendras eurointegracijos šalininkų ir priešininkų vardiklis, o nesusižneikėjimas pirmiausia kyla iš to, jog jie yra veikiami, patiria įtakas, o kartais net yra valdomi skirtingų sąmonės struktūrų. Iš vienos pusės tai esti tautiškumo kompleksas, iš kitos – jį ardančios, griaunančios ar bent jau silpninančios globalizacijos tendencijos. Priklausomai nuo to, kiek kokio nors diskusijos dalyvio *ego* yra integruotas į kurį nors iš šių kompleksų, formuojasi jo jausmai, norai, mintys, bendro pasaulio ir Lietuvos vietos jame matymas.

¹⁶ Карл Густав Юнг, *Бог и бессознательное*, с. 464–465.

¹⁷ Carl Gustav Jung, *Essays on Contemporary Events*, p. 95.

Lietuviškojo tautiškumo raidos bruožai

Lietuvių tautinį savitumą atspindinčios sąjaučios struktūros gimė kartu su lietuvių kalba, buvo formuojamos pagoniškų, o vėliau krikščioniškų apeigų, grūdinosi kovose su įvairaus plauko atėjūnais, liejosi graudžiomis ir ilgesingomis liaudies dainomis. XIX amžiaus antroje pusėje jos prasiskverbė į sąjaučios inteligentų protus, užvaldė jų norus, jausmus, mintis, pavertė kovotojais už tautinę ir nacionalinę idėją.

Atkūrus valstybingumą, tautiškumas atsidūrė ir politikų, ir visuomenės dėmesio centre. Pirmiausia buvo bandyta susivokti, kas sudaro lietuviškumo esmę ir kokiomis kryptimis galima ir būtina jį plėtoti. Išskirtinį vaidmenį čia suvaidino Vydūno ir Stasio Šalkauskio darbai. Populiarioje kultūrinėje spaudoje buvo inicijuota diskusija apie lietuvių tautinio charakterio ypatumus¹⁸. Be to, nepriklausomoje Lietuvoje susiformavo profesionali filosofija, buvo puoselėjamas bei tiriamas profesionalus ir liaudies menas¹⁹, intensyviai kuriama tautinė mitologija ir net pasakos²⁰. Visa tai davė savo vaisių: pakartotinės sovietinės okupacijos metais tūkstančiai žmonių stėjo ginti nepriklausomybę. Daugelis užmokėjo už tai savo gyvybe.

Nors pirmosios nepriklausomybės metais tautiškumui ugdyti ir puoselėti buvo dedama daug pastangų, teigti, kad visų jų dėka buvo suformuota tvirta ir sugebanti bet kokioms išorinėms deformacijoms pasipriešinti tautos dvasia, būtų per drąsu. Kuo ilgiau formuojamos sąjaučios struktūros, tuo jos tvirtesnės, o štai Lietuvoje tik įgaunantis pagreitį tautinės sąjaučios formavimosi procesas buvo sustabdytas brutalios išorinės jėgos – šalis vėl buvo inkorporuota į Rusijos imperiją, tik kitaip pasivadinusią ir persidažiusią kitomis spalvomis.

Sovietmetis – juodžiausias puslapis lietuviško tautiškumo raidoje. Pirmiausia, fiziškai buvo sunaikinta ar bent jau izoliuota geriausia tautos dalis – tie, kurių vaidmuo formuojant ir palaikant tautiškumą buvo didžiausias. Antra, tauta buvo suskaldyta. Pirmas skilimas įvyko karo pabaigoje, didelei tautos daliai pasitraukus į Vakarus. Faktiškai dėl masinės emigracijos susiformavo dvi Lietuvos. Vienoje geležinės uždangos pusėje buvo tauta be tėvynės, kitoje – tėvynė be tautos. Laikui bėgant, praraja tarp jų tik didėjo ir net iškovojo nepriklausomybę neišnyko visai.²¹

Likusieji Lietuvoje savo ruožtu suskilo dar bent į keturias grupes. Pirmąją grupę sudarė rezistentai, visą okupacijos laiką siekę Lietuvos nepriklausomybės. Psichologine prasme tai buvo kolektyvinio lietuviybės komplekso įtakos veikiami žmonės. Ši įtaka buvo labai įvairi, pradedant prarastos nepriklausomybės nostalgija, baigiant aktyvia pagrindine veikla ir net gyvybės paaukojimu, – užtenka prisiminti Romą Kalantą. Būtent šios dvasinės tradicijos tęsėjai ir yra šiuolaikiniai tautinės idėjos šalininkai ir gynėjai.

¹⁸ Žr. V. Jakubėnas, „Lietuvių tauta ir jos ateitis: atsakymai į anketą“, p. 516–518.

¹⁹ Žr. Paulius Galaunė, *Lietuvių liaudies menas: jo meninių formų plėtojimosi pagrindai*.

²⁰ Žr. Oskaras Milašius, *Lietuviškos pasakos*.

²¹ Žr. Roberta Tracevičiūtė, „Išėjimą pageidauja svaresnio balso“.

Antrą, jiems priešingą, grupę sudarė vadinamieji internacionalistai. Jos negalima sumenkinti, paprasčiausiai apšaukus šiuos asmenis kolaborantais. Tarp jų buvo nemažai idealistų, bet jų idealizmas buvo nukreiptas ne tautiškumui stiprinti, o griauti. Nereikia pamiršti, kad XX amžiuje didesnę ar menkesnę marksizmo įtaką patyrė praktiškai visos šalys. Kaip rašo Jungas:

komunistinis pasaulis turi vieną didelį mitą, kurį mes vadiname iliuzija ir veltui viliamės, kad vertindami jį iš aukšto priversime išnykti. Tai laiko išbandymus pakėlusį archetipinę svajonę apie Aukso amžių (arba Rojų), kur kiekvienas turi visko iki valiai, o didis, teisingas ir išmintingas vadas valdo žmonijos vaikystę. Šis galingas archetipas savo infantiliškuoju pavidalu pavergė žmones, ir jis niekada neišnyks iš žemės, nors ir kaip iš aukšto jį vertintume.²²

Tad nekelia nuostabos tai, kad romantiškas banditas Che Gevara ilgai buvo, o ir dabar dar yra nemažos Vakarų jaunimo dalies dievaitis.

Trečią, pagrindinę, sovietinės Lietuvos gyventojų dalį sudarė *homo sovieticus*. Svarbiais *homo sovieticus* bruožais buvo indiferentiškas požiūris į darbą ir vadinamą bendraliaudinę nuosavybę, pasyvumas, iniciatyvos stoka²³. Aleksandras Solženicinas mini ir kitus, ne tokius nekaltus socialistinės santvarkos suformuotus žmonių bruožus: nuolatinė baimė, nepasitikėjimas, išdavystė, žiaurumas, melas²⁴. Tačiau pagrindiniai *homo sovieticus* bruožai, skiriantys jį nuo visų ankstesnių žmonių tipų, buvo prisitaikėliškumas ir bedievytė.

Prisitaikymas – būtina sėkmingo gyvų organizmų funkcionavimo sąlyga. Tai tinka ir žmonėms: kuo geriau individas prisitaiko prie kokioje nors visuomenėje egzistuojančių sąlygų, tuo daugiau jis gali toje visuomenėje pasiekti. Tačiau istorijoje neretai susiklosto situacijos, kai prisitaikymas tampa ne tik sėkmingo funkcionavimo, bet išlikimo klausimu. Pirmiausia tai pasakytina apie totalitarines valstybes. Tokia ir buvo Sovietų Sąjunga. Neprisitaikiusieji buvo arba fiziškai sunaikinami, arba izoliuojami. Būtent todėl gebėjimas prisitaikyti, o kartu ir susitaikyti tapo pagrindiniu naujo tipo individo bruožu.

Kitas bruožas – ateizmas. Be abejo, bedievių buvo visais laikais ir visose tautose, bet pirmą kartą žmonijos istorijoje atsirado visuomenė, kurioje netikintieji sudarė agresyvią valstybės palaikomą daugumą. Priverstinė ateizacija sunaikino krikščioniškos pasaulėžiūros, moralės pagrindus. Būtent todėl po nepriklausomybės paskelbimo vadinamasis politinis elitas taip lengvai, kone džiaugsmingai puolė į sekuliarios Vakarų kultūros glėbį. Eurointegratoriams nereikėjo naikinti krikščionybės – tai už juos padarė bolševikai.

²² Carl Gustav Jung, *Žvelgiant į pasąmonę*, p. 90.

²³ Žr. Aleksandr Zinovjev, *Homo sovieticus*.

²⁴ Žr. Александр Солженицын, *Архипелаг Гулаг*, с. 771–784.

Ir pagaliau ketvirtą grupę sudarė negausi, bet grėsminga slaptų kolaborantų bendruomenė. Tai buvo valstybės saugumo akys ir ausys. Šios institucijos dėmesio centre atsidūrė inteligentija, kaip potencialiai pavojingiausia grupė. Ypač slaptų kolaborantų reikšmė išaugo kovos už nepriklausomybę metais. Bet kokioje pasaulio valstybėje politinės represinės struktūros pirmiausia stengiasi užkirsti kelią nepageidaujamiems procesams ir reiškiniams; jei to padaryti neįmanoma – imasi jiems vadovauti. Kai kova už nepriklausomybę įgavo masinį pobūdį, KGB metė stipriausias pajėgas į Sąjūdį ir besikuriančias valstybines institucijas, siekdamos užimti jose jei ne vadovaujančias, tai bent kitas svarbias pozicijas. To juodojo desanto įtaka politiniame, ekonominiame, kultūriniame šalies gyvenime jaučiama ir šiandien.

Atrodytų, atkovojus nepriklausomybę tautiškumo raidai ir stiprinimui bus sudarytos palankiausios sąlygos. Tačiau atsitiko kitaip. Politinis atgimimas nesutapo su tautiniu. Pagrindinė priežastis – iš esmės nepakitusi daugumos Lietuvos gyventojų psichologija. *Homo sovieticus* transformavosi į *homo europieticus*, bet jo bruožai išliko tie patys – prisitaikėliškumas ir bedievyستė. Kita priežastis – liberalistinės ideologijos dominavimas politiniame Vakarų gyvenime. Liberalizmas tautiškumo nenaikina – jis leidžia jam paprasčiausiai nunykti.

Tautiškumas ir liberalizmas

Liberalizmas – politinė filosofija, ideologija ar tiesiog pasaulėžiūra, akcentuojanti laisvės ir lygybės svarbą žmonių gyvenime. Dažniausiai išskiriamos dvi liberalizmo rūšys – politinis ir socialinis. Liberalizmas, kaip politinis sąjūdis, atsirado XVIII amžiuje ir reiškėsi kaip tautų, pirmiausia būsimų amerikiečių, politinės nepriklausomybės siekis. Skatindamas nacionalinį išsivadavimą, politinis liberalizmas skatino tautiškumą: Pavyzdžiui, amerikiečiai siekė nepriklausomybės ne tik todėl, kad norėjo būti nepriklausomi nuo metropolijos, šiuo atveju – Anglijos, bet todėl, kad suvokė save kaip naują, kitokią, nei anglai, airiai ar prancūzai, tautą. Panašiai ir kitose tautose politinės nepriklausomybės siekis visada buvo susietas su tautinės savimonės pakilimu, ir atvirkščiai.

Socialinis liberalizmas plito kaip kova už tam tikrų socialinių grupių ar individo laisvę. Šios liberalizmo atmainos vaidmuo formuojant kolektyvinę sąmonę yra dvejopas. Pirmiausia liberalizmas sudarė sąlygas atsirasti ir funkcionuoti įvairiausioms bendruomenėms, kurių kiekviena gali kurti, palaikyti, puoselėti savitas sąmonės struktūras. Kai kurios iš šių struktūrų buvo trumpalaikės ir turėjo reikšmės tik atskiroms tautoms, kai kurios persmelkė visą Naujajam laikui Europos istoriją, tačiau bet kuriuo atveju atsiradus liberalizmui Vakarų sąmonės geografija gerokai išsiplėtė. Antra vertus, postuludamas individo prioritetą prieš kolektyvą, laisvo pasirinkimo svarbą ir reikšmę žmonių gyvenime, socialinis liberalizmas pakirto tautiškumo šaknis. Pailiustruosime tai tik požiūriu į kultūrą pavyzdžiu.

Tradicškai kultūra buvo siejama su vertybėmis – su to, kas visuomenei svarbu, palaikytina, skatintina, išskyrimu. Dvidešimto amžiaus antroje pusėje į socialinius ir humanitarinius

mokslus pradeda skverbtis kultūros, kaip laisvai pasirenkamų simbolių repertuaro, samprata. Vieno iš lietuviškojo liberalizmo šauklių Vytauto Kavolio manymu,

suvokiant kultūrą kaip vertybių sistemą, ji atrodo vientisa, uždaryta, homogeniška, visiems privaloma, pastovi, nekintanti. O suprantant ją kaip simbolinių formų ir praktikų repertuarą, atsiranda daug galimybių, iš kurių tos kultūros nariams galima rinktis pagal savo interesus, beveik viskas toje kultūroje tampa galima. Kultūros kaip simbolinių formų ir praktikų repertuaro samprata leidžia kultūroje egzistuoti prieštaraujančioms ir besivaržančioms vertybėms, ji nereikalauja homogeniškumo, koherencijos, ji leidžia kultūrai priimti naujas idėjas, neprarandant savo tapatybės. Kultūra – atviras dalykas – tik imk ir naudokis pagal savo pasiryžimą ir interesus.²⁵

Tačiau laisvas pasirinkimas – nuosprendis tautai. Tautos egzistuoja tol, kad jų nariai renkasi ne ką nori, o ką reikia, tai yra tipiškose situacijose elgiasi, mąsto, jaučia kaip tipiški savo tautos atstovai. Sovietinėje Lietuvoje lietuviai nesirinko, kokį krepšinio klubą – Žalgirį ar CSKA – jiems palaikyti, o „sirgo“ tik už Žalgirį, žydai nesirinko, kiaulieną ar vištieną jiems valgyti, – valgė tik vištieną, prancūzai nesirinko, vyną ar samaną jiems gerti, – gėrė tik vyną, ir panašiai. Tam, kad susiformuotų tautos siela, būtinos veiklos schemos, imperatyvai ar, kalbant Jungo žodžiais, „nesuskaičiuojami pasikartojimai“. Tik jie sukuria kolektyvinį kompleksą, kuris garantuoja tautos išlikimą net nepalankiausiomis sąlygomis.

Galima paprieštarauti, kad kultūros kaip simbolinių formų ir praktikų repertuaro samprata neneigia tautiškumo, nes leidžia „kultūrai priimti naujas idėjas, neprarandant savo tapatybės“. Tačiau ką reiškia „neprarandant savo (kultūros) tapatybės“? Kitaip tariant, kiek lietuvių kultūra gali priimti rusų, lenkų ar baltarusių kultūrų „simbolinių formų ir praktikų repertuarą“, kad neprarastų savo tapatybės? Ir kur ta riba, peržengęs kurią „pagal savo interesus ir pasiryžimą“ besirenkantis kultūros atstovas nustoja būti tos „kultūros nariu“? Ieškant atsakymų į šiuos ir kitus iš jų išplaukiančius klausimus, aiškėja, jog susieti liberalistinę kultūros sampratą su tautiškumu labai sunku, gal net neįmanoma.

Tautiškumui prieštarauja ir liberalizmo propaguojama, skleidžiama, palaikoma politinė sistema – liberalioji demokratija²⁶. Čia vertėtų prisiminti, jog Platonas demokratiją laikė viena iš blogiausių valdymo formų, tik laipteliu esančią aukščiau už tironiją. Pagrindinis demokratijos trūkumas – tai labai nestabili politinė sistema, dažnai tarnaujanti tik kaip priedanga iškreiptoms, korumpuotoms valdymo formoms. Pagrindinės iš jų – plutokratija, kleptokratija ir šarlatanokratija.

²⁵ Vytautas Kavolis, *Kultūros dirbtuvė*, p. 32–33.

²⁶ Plačiau apie liberalizmo ir demokratijos santykį žr. Alvydas Jokūbaitis, *Trys politikos aspektai: praktika, teorija, menas*.

Plutokratijos stiprėjimas – neatsiejama dabartinio politinio Vakarų gyvenimo dalis²⁷. Finansinio kapitalo skverbimasis į politiką toks akivaizdus, kad jo jau negalima nuslėpti. Vienas iš 2000 metais atlikto Pasaulio vertybių tyrimo klausimų buvo formuluojamas taip: „Kaip manote, ar jūsų šalį valdo nedidelė savanaudiškų interesų siekianti žmonių grupė, ar ji valdoma siekiant naudos visiems?“ Pirmam variantui pritarė 60 proc. Ispanijos, 61 proc. Šveicarijos, 63 proc. JAV gyventojų²⁸ (į 2000 m. Lietuvoje atliktą apklausą šis klausimas nebuvo įtrauktas, bet 1990 m. nuomonei, jog šalį valdo nedidelė savanaudiškų interesų siekianti žmonių grupė, pritarė 50 proc. šalies gyventojų).

Kita vis labiau dabarties pasaulyje plintanti valdymo forma – *kleptokratija*, vagių valdžia. Kaip rašė Platonas, „geri žmonės nesutinka valdyti nei dėl turtų, nei dėl garbės. Mat jie nenori nei, viešai imdami atlyginimą, būti vadinami samdiniais, nei, slapta naudodamiesi valdžios teikiamomis gėrybėmis, būti vadinami vagimis“²⁹. Daugeliui, jei ne daugumai, dabarties politikų ši dilema neegzistuoja. Jie į politiką ir eina siekdami vogti. Korupcijos skandalų nuolatos daugėja, jie apima vis platesnius sluoksnius, įskaitant prezidentus ir premjerus, todėl netoli laikas, kai išimtis bus ne korumpuota, o nekorumpuota valstybė ir kai dėl valdžios kovos ne padorūs žmonės ir vagys, o įvairios vagių, nusikaltėlių grupuotės³⁰. Nesvetima ši tendencija ir Lietuvai³¹.

Ten, kur plutokratai ar kleptokratai valdžiai užgrobti dar yra per silpni, į ją skverbiasi atsitiktiniai žmonės – šarlatanai. Thomas Carlyle'as Didžiosios prancūzų revoliucijos istorijai skirtoje knygoje šarlatanokratijomis pavadino pereinamas stadijas nuo revoliucijos prie demokratijos, kurios įsigalėjimui, jo manymu, prireiks apie dviejų šimtmečių³². Faktiškai per praėjusius du šimtmečius diletantų ar šarlatanų įtaka politikoje tik stiprėjo.

Taigi, gimęs kaip tautų teisė į nepriklausomybę ginanti ir pagrindžianti ideologija, liberalizmas peraugo į tautiškumo priešą. Nė vienai šiuolaikiniam Vakarų pasaulyje į valdžią besiskverbiančiai grupuotei – nei plutokratams, nei kleptokratams, nei šarlatanams – tautiškumas nereikalingas, tiksliau, reikalingas tiek, kiek jis gali padėti rinkimų kovoje. Vėliau jis virsta nemalonia, bet būtina, norint išsaugoti politinį veidą, prievole. Kaip rašo Radžvilas, „darosi vis sunkiau dalyvauti renginiuose, kuriuose vadinamojo politinio elito atstovai tiesiog

²⁷ Žr. Paul Krugman, *The Conscience of a Liberal*, p. 21–26; Chrystia Freeland, *Plutocrats: The Rise of the New Global Super-Rich and the Fall of Everyone Else*.

²⁸ Žr. Ronald F. Inglehart, Miguel Basáñez, Jaime Diez-Medrano, Loek Halman, Ruud Luijckx, *Human Beliefs and Values: A Cross-Cultural Sourcebook Based on the 1999–2002 Values Surveys*, lentelė E 128.

²⁹ Platonas, *Valstybė*, p. 50.

³⁰ Žr. Donatella della Porta, Alberto Vannucci, *Corrupt Exchanges: Actors, Resources, and Mechanisms of Political Corruption*; Mark Grossman, *Political Corruption in America: An Encyclopedia of Scandals, Power, and Greed*.

³¹ Žr. Andrius Navickas, „Kleptokratijos košmaras“.

³² Žr. Thomas Carlyle, *Prancūzijos revoliucijos istorija*, p. 140.

atvirai „kenčia“, klausydamiesi jiems neįdomių ir varginančių kalbų apie „aukštas materijas“ ir dažnai net nesivargina slėpti savo pasidarygėjimo ir nuobodulio³³.

Situacija XXI amžiaus pradžios Lietuvoje primena XX amžiaus pradžią, kai už tautiškumo išsaugojimą ir puoselėjimą kovojo saujelė inteligentų, tik prieš šimtą metų kalbėta apie tautos atgimimą, o dabar – apie išlikimą. Faktiškai politinėje mūsų šalies arenoje susidūrė labai nelygios jėgos: iš vienos pusės – globalizacijos šalininkų kontroliuojamas Europos Parlamentas ir didžioji nacionalinių parlamentų dalis, rafinuočiausių iškreiptų protų sukurta liberalistinė ideologija ir ją grindžianti filosofija, budri, grėsminga, net menkiausius „nacionalizmo“, „šovinizmo“ ar „politinio nekorektiškumo“ proveržius pasiryžusi sutramdyti įstatyminė bazė, iš kitos – tik Lietuva. Tačiau kovos baigtis nėra tokia aiški, kaip gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Lietuviškumo likimas priklausys nuo to, kiek žmonių aukos jam savo laiką, energiją, prestižą ar, vartodami psichologinę terminiją, kurs, palaikys, stiprins tautinį kolektyvinį kompleksą.

Išvados ir apibendrinimai

Analitinės psichologijos požiūriu kiekvieno žmogaus jausmai, mąstymas, elgesys labai priklauso nuo to, į kokias psichines struktūras integruotas jo *ego*. Bendras tam tikrai individų grupei sąmonės sluoksnis sudaro kolektyvinį kompleksą. Politinį dabarties Vakarų gyvenimą formuoja ir nacionalinius skirtumus niveliuojantis globalizacijos kompleksas, ir juos akcentuojantys tautiniai kompleksai. Kai kuriose Europos valstybėse vis stiprėjantis globalizacijos kompleksas užgožė, ištrynė specifines tautines sąmonės struktūras, ir jų gyventojai eurointegraciją priima jei ne džiaugsmingai, tai bent nuolankiai. Kitaip yra Lietuvoje. Pirmiausia mūsų šalyje dar gyva šimtmečiais ugdyta, dešimtmečiais lagerių ir tremties užgrūdinta rezistencijos dvasia. Antra, lietuviškas tautinis kompleksas turėtų išnykti, net nespėjęs kaip reikiant susiformuoti. Iš čia – jo veikiamų žmonių užsidegimas, aistra ir netgi savotiškas nuožmumas.

Liberalizmo ideologijos vaidmuo palaikant tautiškumą yra nevienareikšmis. Politinis liberalizmas tautiškumui palankus, o socialinis – abejingas ar net priešiškas. Dvidešimto amžiaus pradžioje Lietuvoje vyravo politinis liberalizmas, pabaigoje – socialinis, todėl iš tautinės tapatybės saugotojo ir puoselėtojo liberalizmas tapo jo priešu. Jei socialinės, politinės bei kultūrinės Vakarų raidos tendencijos nepasikeis, tautiškumo reikšmė žmonių gyvenime nuolatos mažės ir priešintis niveliuojančioms eurointegracijos jėgoms bus vis sudėtingiau.

³³ Vytautas Radžvilas, „Pamąstymai“.

Literatūra

- Carlyle, Thomas (Tomas Karlailis), *Prancūzijos revoliucijos istorija*, iš anglų kalbos vertė Vytautas Petrukaitis, Vilnius: Mintis, 1992.
- “Classical Definition of Race,” *Wikinfo.org*, URL: http://wikinfo.org/w/index.php/Classical_definition_of_race, žiūrėta 2014 m. sausio 28 d.
- Cottam, Martha L.; Beth Dietz-Uhler, Elena Mastors, Thomas Preston, *Introduction to Political Psychology* (2nd ed. ed.), New York, NY: Psychology Press, 2010.
- „Europeizatorių galerija“, *Pro Patria*, URL: <http://www.propatria.lt/2013/12/naujas-projektas-europeizatoriu-galerija.html>, žiūrėta 2013 m. gruodžio 29 d.
- Freeland, Chrystia, *Plutocrats: The Rise of the New Global Super-Rich and the Fall of Everyone Else*, Penguin Books, 2013.
- Galaunė, Paulius, *Lietuvių liaudies menas: jo meninių formų plėtojimosi pagrindai*, Kaunas: L.U. Humanitarinių mokslų fakultetas, 1930.
- Grossman, Mark, *Political Corruption in America: An Encyclopedia of Scandals, Power, and Greed*, Grey House Publishing, 2008.
- Herder, Johann Gottfried von, *Reflections on the Philosophy of the History of Mankind*, Chicago: University of Chicago Press, 1968 (1784).
- Hillman, James, *A Terrible Love of War*, Penguin Books, 2004.
- Hinshaw, Robert; Luigi Zoja (eds.), *Jungian Reflections on September 11: A Global Nightmare*, Einsiedeln: Daimon Verlag, 2012 (2002).
- Inglehart, Ronald F.; Miguel Basáñez, Jaime Diez-Medrano, Loek Halman, Ruud Luijckx, *Human Beliefs and Values: A Cross-Cultural Sourcebook Based on the 1999–2002 Values Surveys*, Mexico City: Siglo XXI Editores, 2004.
- Iškauskas, Česlovas, „T. Venclova: tautiškumas vs globalizacija“, *Delfi.lt*, URL: <http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/ciskauskas-tvenclova-tautiskumas-vs-globalizacija.d?id=58643391>, žiūrėta 2014 m. sausio 8 d.
- Jakubėnas, V., „Lietuvių tauta ir jos ateitis: atsakymai į anketą“, *Naujoji Romuva*, 1939, nr. 25–26, p. 516–518.
- Jokūbaitis, Alvydas, *Trys politikos aspektai: praktika, teorija, menas*, Vilniaus: Versus aureus, 2003.
- Jung, Carl Gustav (Karlas Gustavas Jungas), *Žvelgiant į pasąmonę*, iš anglų kalbos vertė Jūratė Musteikytė, Kaunas: Taura, 1994.
- Jung, Carl Gustav, “The Archetypes and the Collective Unconscious” / Joseph Campbell (ed.), *The Portable Jung*, Penguin Books, 1978.
- Jung, Carl Gustav, “Wotan” / *The Collected Works of C. G. Jung*, Bollingen Series XX, Vol. 10, Princeton University Press, 1970 (1936), p. 179–193.
- Jung, Carl Gustav, *Essays on Contemporary Events*, London and New York: Routledge Classics, 2002.
- Jung, Carl Gustav, “On the Nature of Psyche” / *The Collected Works of C.G. Jung*, Bollingen Series XX, Vol. 8, Princeton University Press, 1969 (1947), p. 159–234.
- Jung, Carl Gustav, “The Concept of the Collective Unconscious” / *The Collected Works of C.G. Jung*, Bollingen Series XX, Vol. 9.1, Princeton University Press, 1969 (1936), p. 42–53.
- Kavolis, Vytautas, *Kultūros dirbtuvė*, Vilnius: Baltos lankos, 1996.
- Krugman, Paul, *The Conscience of a Liberal*, New York: Norton, 2009.

- Maniokas, Klaudijus, „Europeizacijos draugai ir priešai: kodėl ES kai kam vėl pradeda panašėti į Sovietų Sąjungą“, *Delfi.lt*, URL: <http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/kmanioakas-europeizacijos-draugai-ir-priesai-kodel-es-kai-kam-vel-pradeda-panaseti-i-sovietu-sajunga.d?id=59431941>, žiūrėta 2014 m. sausio 8 d.
- Milašius, Oskaras, *Lietuviškos pasakos*, Vilnius: Vyturys, 1989 (1930).
- Navaitis, Gediminas, *Politikų psichologija*, Vilnius: Rašytojų sąjungos leidykla, 2011.
- Navickas, Andrius, „Kleptokratijos košmaras“, *Bernardinai.lt*, URL: www.bernardinai.lt/straipsnis/2009-12-03-andrius-navickas-kleptokratijos-kosmaras/36405/comments, žiūrėta 2014 m. vasario 16 d.
- Platonas, *Valstybė*, iš senosios graikų kalbos vertė Jonas Dumčius, Vilnius: Mintis, 1981.
- Porta, Donatella della; Alberto Vannucci, *Corrupt Exchanges: Actors, Resources, and Mechanisms of Political Corruption*, New York: Aldine de Gruyter, 1999.
- Radžvilas, Vytautas, „Pamąstymai“, *Pro Patria*, URL: <http://www.propatria.lt/2011/11/vy-tautas-radzvilas-pamastymai.html>, žiūrėta 2014 m. sausio 12 d.
- Tracevičiūtė, Roberta, „Išėivija pageidauja svaresnio balso“, *Lietuvos žinios*, URL: <http://lzinios.lt/lzinios/Lietuviai-svetur/iseivija-pageidauja-sva-resnio-balso/166382>, žiūrėta 2014 m. kovo 3 d.
- Weisstub, Eli; Esti Galili-Weisstub, „Collective Trauma and Cultural Complexes“ / Thomas Singer, Samuel L. Kimbles (eds.), *The Cultural Complex: Contemporary Jungian Perspectives on Psyche and Society*, Hove and New York: Bruner-Routledge, 2004, p. 145–169.
- Zinovyev, Aleksandr, *Homo sovieticus*, New York: Grove/Atlantic, 1986.
- Солженицын, Александр, *Архипелаг Гулаг*, Москва: Альфа-книга, 2011.
- Юнг, Карл Густав, *Бог и бессознательное*, Москва: Олимп, 1998.

Kinematografija

- Михалков, Никита (реж.), *Свой среди чужих, чужой среди своих*, Москва: Мосфильм, 1974.

Czesławas Miloszas ir etninio neapsisprendimo projektas

Straipsnyje formuluojami etninio neapsisprendimo bei jam giminiški konceptai, kuriais remiantis ir kuriuos skleidžiant siekiama aiškinti Miloszo kultivuojamos tapatybės prielaidas bei raidos kryptis. Minėtus konceptus lemia išsikeltas tikslas: išskirti ir aptarti pasirinktus Miloszo tapatybės portreto aspektus, sietinus pirmiausia su „etninio neapsisprendimo“ problema. Miloszas atstovauja paieškų kryptį, pabrėžiančią pirmiausia nepasitikėjimą ir reiškiančią kritiką siūlomiems kolektyvinės tapatybės vaidmenims. Individualiame tapatybinės kaitos procese jis išskiria ne įgyjamų pozicijų kokybę, bet gebėjimus įveikti varžančius turimos tapatybės aspektus. Kalbama ne tiek apie naują tapatybę, kiek apie galią palaikyti kritinį nuotolį turimų pozicijų atžvilgiu. Straipsnyje siūlomas tapatybės apibrėžtumo vengiančio Miloszo portretas, nusakomas antinomijų poromis, kurios, viena vertus, niekada nebus galutinai sutapatintos, kita vertus, tarp jų taip pat niekada nebus galima dėti absoliučios priešybės ženklų. Neįmanoma tapatybė, arba aiškaus apibrėžtumo vengianti tapatybė, – tai poeto priimta tapatybė, kuri ne atradimą, bet savęs ieškojimą, išradinėjimą skelbia galutiniu tikslu. Daromos išvados, kad Miloszo tapatybės paieškos pagrįstos apibrėžtų tapatybės vaidmenų vengimu, nuolatine jų paieška, instrumentiniu panaudojimu, tapatybiniu „paslankumu“, gebėjimu išgirsti priešingos pusės argumentus ir pan.

Esminiai žodžiai: Czesławas Miloszas, etnocentrinė tapatybė, etninis neapsisprendimas, tapatybinis nepakankamumas, istorinė atmintis, kraštovaizdis.

Šiame straipsnyje dėstomas mintis žymia dalimi įkvėpė poeto ir eseisto Czesławo Miloszo kadaise užduotas klausimas: ar įmanoma lenkakalbė lietuvių kultūra? Ne Lietuvos, o būtent lietuvių. Prie straipsnio inspiracijų priskirtinas ir kitas Miloszo tapatybinį suinteresuotumą išduodantis teiginys: „Norėčiau būti lietuvių poetas, rašantis lenkiškai“¹. Kokias tapatybės pozicijas liudija tokie žodžiai? Kokia jų motyvacija? Ar ji reali, ar nostalgikiškai utopinė? Šie ir panašūs klausimai subrandino straipsnio tikslą: išskirti ir aptarti pasirinktus Miloszo tapatybės portreto aspektus, sietinus pirmiausia su „etninio neapsisprendimo“ problema.

Pradėkime nuo hipotetinių prielaidų formulavimo, kurios vėliau bus aptariamoms, tikslinamos ir diferencijuojamos. Pati bendriausia ir neišvengiamai banaliausia prielaida yra

¹ Tadeusz Bujnicki, „Asmeninė Miloszo Vilniaus istorija“, p. 152.

² Kabutės autoriaus, jei nenurodyta kitaip.

ši: tiek individuali, tiek kolektyvinė tapatybės Miloszo pasaulėvaizdyje traktuojamos kaip nuolat kintančios ir todėl niekada neužbaigtos; tačiau šis kintamumas nėra savaiminis, nereikalaujantis pastangų ir nekonfliktiškas. Atvirkščiai, tapatybės paieška, ypač individuali, yra aktyvių ir neretai skausmingų procesų rezultatas. Kita vertus, yra gelminiai kolektyvinės tapatybės bruožai, kurie istorinės atminties ir kitais pavidalais tęsia savo gyvastį individualiose paieškose, nors tuos bruožus išugdžiusios aplinkybės seniai nebeaktualios.

Atviros arba sąmoningai keistinos tapatybės nuostata suponuoja pilnatvės stoką ir nepasitenkinimą turimais tapatybės resursais: Miloszas atstovauja paieškų kryptį, pabrėžiančiai nepasitikėjimą ir reiškiančiai kritiką išoriškai siūlomiems kolektyvinės tapatybės vaidmenims. Individualiame tapatybės kaitos procese jis išskiria ne skirtingą įgyjamų pozicijų kokybę, bet gebėjimus įveikti varžančius turimos tapatybės aspektus. Kalbama ne tiek apie naują tapatybę, kiek apie galią palaikyti kritinį nuotolį turimų pozicijų atžvilgiu.

Kitos dvi prielaidos yra pastarųjų vediniai. Negatyvioji prielaida: Miloszas priešinasi modernaus etninio apsisprendimo imperatyvui kaip tapatybiškai nepakankamam, t. y. nesugebančiam aprėpti visų turinių, kuriuos jis sieja su savo tapatybe. Pozityvioji prielaida: jis orientuojasi į istorinę atmintį, kuri etniniam apsisprendimui neteikia reikšmės arba suvokia ją kaip mažiau reikšmingą nei kiti tapatybę saistantys veiksniai.

Išorinių, *force majeure*, veiksnių Miloszas nenuvertina, bet esmines individualios tapatybinės kaitos priežastis pirmiausia sieja su aktyvia saviieškos pastanga. Jis remiasi esmine nuostata: suvokti gyvenimo ir kūrybos kelią kaip sąmoningą tapatybinės paieškos bei savikūros projektą, kuriame prievolės atrasti save (paveldėti istorinės atminties turiniai) ir sukurti save (atminties reartikuliacija, nauji gebėjimai bei jų pritaikymas dabarties iššūkiams) nėra skiriamos.

Šiandieną mes su malonumu kalbame apie įvietinimą kaip sakralią sąsają su gimtine, apie gimtosios kalbos funkcijas šiame procese, bet nutylime šešėlinį šio reikalo aspektą. Konkuruojančių ideologijų bei kalbų kontekste įvietinimas gali ir turi būti apibrėžtas ne tik pozityviu požiūriu – požiūriu, kuris neneigtų įvietinimą užtikrinančių orientyrų, juos palaikančios ir jų palaikomos kalbos, išskirtinio šaknų sakralumo³, bet kartu atvertų šešėlinę, agresyviąją įvietinimo pusę: akinančias, ribojančias ar net įkalinančias galias.

Gimtoji kalba pasirodo esanti ne tik poetinės išmonės lobynas, ne tik subtiliausių literatūrinių instrumentų rinkinys bei jų taikymo kontekstas, bet ir agresyvių ideologijų įrankis. Tai istoriškasis kalbos matmuo, kurio išvengti neįmanoma. Gimti kalboje – vadinasi, priimti tos kalbos apspręstą lemtį, ypač areale, kur kalbos tapo konkuruojančių kolektyvinių tapatybių

³ Žr. Czesław Miłosz, *Tėvynės ieškojimas*, p. 217–218.

pagrindu, įtautinimo ir nutautinimo įrankiais. Gauti ar pasirinkti kalbą tokia areale reiškia įgyti daugiau nei saviraiškos ar komunikavimo priemonę. Miłoszas tą aiškiai suvokia ir priima „savąjį lenkų poeto likimą, kuris įtraukia į kalbos istoriją ir į tos kalbos viduje vykstančias kovas už tokį, o ne kitokį praeities ir ateities suvokimą“⁴. Dar jis konstatuoja: „Norėdamas būti poetu Vilniuje, tegalėjau tapti lenkų poetu“⁵. Galima tai vadinti pasirinkimu, kai alternatyvos iš esmės nėra. Kaip tai suprasti? Dažniausiai profesinis pasirinkimas pats savaime yra tarsi neutralus, tačiau kai jis susijęs su kalba, neišvengiamai tenka priimti tam tikrus vaidmenis tautinio susipriešinimo dramoje. Kitaip tariant, pasirinkimas įstumia į tam tikrą priešpriešą kitoms kalboms bei jomis skleidžiamoms kultūrinėms ideologinėms nuostatoms, nors pats individas anaip tol nebūtinai to siekia.

Ar ne keista, kad toks kalbos ir literato profesijos pasirinkimas gali būti gretinamas su privaloma karine tarnyba, kuri pagal apibrėžimą netoleruoja „dvigubo“ lojalumo? Tarpukario lietuvių–lenkų priešpriešos logika tokia, kad bet kurioje barikados pusėje kultūrinių ir politinių pasirinkimų skirtys nelengvai apčiuopiamos, o kai kuriais atvejais jų tiesiog nėra. Kalbėdamas apie likimą Miłoszas pabrėžia ne sąmoningo pasirinkimo, bet jį lydinčių pasekmių neišvengiamumą: čia svarbi ne asmeninė pozicija, kuri gali būti opozicinė, asistemiška, bet sistemos primetamas vaidmuo, kuris neleidžia šiai pozicijai laisvai skleistis. „Tam tikra prasme galėčiau būti pavyzdys, kaip nacionalizmo dvasia deformuoja bręstantį protą ir kiek jėgų man pačiam reikėjo laisvinantis iš jos. Tai įspėjimas jauniems lietuviams, kad nesileistų naujai deformuojami, šįkart lietuvių.“⁶

Įsiskaitę į Miłoszo minimas autobiografines detales, pastebime vieną įdomų ir iškalbingą bruožą. Tarp savo bendraamžių jis išsiskyrė jausmu ar nuostata, kurią nelengva apibūdinti: savotišku egzistenciniu nerimu, neleidžiančiu savo socialinės padėties priimti kaip savaime suprantamos; nepatogumo jausmu, trukdančiu galutinai susitapatinti su jam atitekusi etniniu ir ypač socialiniu vaidmeniu⁷; atrodo, tarsi jį supanti tikrovė slėptų kažkokią baisią paslaptį, kurios niekas nenori pastebėti, nes ji niekam netrukdo – niekam, išskyrus jį, Miłoszą⁸. Būtent šį netikrumą, nesugebėjimą iki galo tapatintis su jam tekusia pozicija išduoda lengvas pavydas tiems, kurie turėjo švarią „luominę sąžinę“ ir buvo laimingi ten, kur buvo. Kita vertus, ar ne toks „egzistencinis nerimas“ tapo atskaitos tašku, paskatinusiu savarankiškesnes tapatybės paieškas?

⁴ Ten pat, p. 209.

⁵ Ten pat, p. 208.

⁶ Ten pat, p. 254.

⁷ Žr. ten pat, p. 225–226.

⁸ Žr. ten pat, p. 228.

Dar viena citata:

[...] yra problema, kurios mūsų pokalbyje nesugebėsiu pilnai atskleisti: mano principinės gyvenimiškos deviacijos problema. Sunku paaiškinti priežastis, bet jau gimnazijoje jaučiausi esąs kitoks nei mano bendraklasiai. Mano elgseną didele dalimi apsprendė protestas, liežuvio rodymas. [...] Visa tai deviacijos, nuokrypiai nuo normos. [...] Savo bendraklasių atžvilgiu aš buvau deviantas.⁹

Kaip matome, Miłoszas pateikia ir kitą paaiškinimą, veikiau papildymą, kuris nepasitikiu apgaubtą aplinkinio pasaulio pajautą supina su „deviantiškais“ savo asmenybės bruožais, ne visai aiškiais jam pačiam, su racionaliai nepagrįstu protestu prieš kolektyvą, kurio dalimi teko būti. Šio protesto nebūtina išpūsti, juolab nereikia jame ieškoti anormalumo požymių – vėlesnis Miłoszo gyvenimas tam nesuteikia jokie preteksto. Kita vertus, priešinimasis kolektyvinės tapatybės reikalavimams yra kone pamatinis jo gyvenimiškos strategijos bruožas, tad klausimas, kiek jį nulėmė asmeninės savybės, yra neabejotinai įdomus. Deja, atsakymo į jį nieieškosime, nes tai pernelyg išplėstų tyrimo lauką.

Nešvarios luominės sąžinės metafora, matyt, rodo anksti prabudusią kritiką dominuojančių vertybių atžvilgiu, taip pat tam tikrą neakivaizdžių istorinių konfliktų intuiciją. Šiaip ar taip, jaunasis Miłoszas gan anksti įsisąmonino tam tikrą nuotolį nuo savo aplinkoje dominuojančio tapatybės tipo ir su juo siejamų vertybių.

Manau, kad kalbėdamas apie anksti prabudusį nepatiklumą savo aplinkos atžvilgiu, Miłoszas turi galvoje būtent šešėlinę įvietinimo ir buvimo kalboje pusę. Ar ne todėl jis savo tautiškumo jausmą vadina pašlijusiu ir traumotu¹⁰? Ar ne todėl jis kalba apie nuolatinį universalizmo siekį, siekį išsilaisvinti iš etnocentriško aptvaro¹¹, kurį, žinoma, reikia suprasti kaip norą įveikti tam tikras ideologines vertybines nuostatas, nes jas pagimdęs kontekstas tapo jam akivaizdžiai per ankštas. Kitaip tariant, jis priima savo lenkakalbio poeto lemtį, bet priima ją kaip įveikos reikalaujantį barjerą, kaip galią, kuri teikia jam saugumo ir patogumo pažadą, bet kartu bando uždėti pavadį ir vesti norima kryptimi.

Kritiškas Miłoszo požiūris į lenkišką etnocentrizmą anaipol nereikšdė didesnio pritrimo tautinei lietuvybės ideologijai. Pastarąją jis suvokė kaip besivadovaujančią tais pačiais, tik dar labiau kaustančiais reikalavimais: „Atvirai kalbant, nemanau, kad gerai jausčiausi

⁹ Александр Фьют, *Беседы с Чеславом Милошем*, с. 102–103.

¹⁰ Žr. Czesław Miłosz, *Tėvynės ieškojimas*, p. 209.

¹¹ Žr. ten pat, p. 210.

lietuvių poeto kailyje, nes tada būtų tekę grumtis su kitu, dar ankštesniu nei lenkiškasis, etnocentrizmu.¹²

Žinoma, priešinimosi etniniam lenkakalbės kultūros ankštumui negalime tapatinti su jos niekinimu ar atmetimu (nors vėlyvuju tarpukario laikotarpiu tokios pozicijos požymių būta); analogiškai vadinamąjį savo pašlijusį tautiškumą jis traktuoja pabrėždamas ne tik konfliktą, bet ir naujų lenkybės horizontų atvėrimą. Kitaip tariant, savo „atipinį“ lenkiškumą vadindamas trūkumais, Miłoszas šiek tiek gudrauja: tai trūkumai, kuriuos pirmiausia reikia suvokti kaip išvirkščią privalumų pusę¹³, kaip pozityviai veikiančią funkciją.

Miłoszo idealas – atviras, nieko neslepiančias susikalbėjimas su bendruomene, įsiliejimas į ją. Kartu galima numanyti, kad tokį įsiliejimą visada lydėjo neišvengiama patikra, paslėptas agresyvumas, nebylus klausimas, ar tu vis dar mūsų žmogus, ar atitinki „saviško“ kriterijus¹⁴. Poetas pripažįsta, kad jo konfliktas su lenkiška bendruomene niekada galutinai nebuvo išspręstas¹⁵, kad jo troškimas būti bendruomenės dalimi ir mėgautis tokios būties privalumais nuolat rungėsi su įtarumu, ar ne per didelę kainą reikalaujama sumokėti už bendruomeninę šilumą.

Miłoszas buvo vienas iš nedaugelio, labai aiškiai suvokusių šį konfliktą – gilų, visiems būdingą poreikį priklausyti bendruomenei, jaustis joje saugiai, užtikrintai ir skausmingą pojūtį, kad tokia priklausomybė tave apakina, kažką nuo tavęs paslepia. Įsiliejimas į bendruomenę yra ne tik „namus“ suteikianti, egzistencinį jaukumą užtikrinanti, bet ir ribojanti, įkalinanti, užmarštį skatinanti galia. Galima teigti, kad per bendruomenę gimtinė savo įvietinančią galią realizuoja dviem priešpriešinėmis kryptimis – suteikdama egzistencinį saugumą ir tuo pačiu judesiu surišdama, įkalindama tame saugume.

Pasipriešinimą kolektyvinės tapatybės diktatui poetas sieja su tiesos, kaip galios, atsisakymu:

Tiesos neturiu ir turėti tiesos nenoriu.

Labiau jau man pakraščiai, veda erezijos linkui.¹⁶

Akivaizdu, kad poetinės tiesos atsisakymo metaforos nereikia suprasti pažodžiui. Tiesos rinkimasis čia suprantamas kaip pritarimas galią įkūnijančiai kolektyvinei pozicijai ir visai

¹² Ten pat.

¹³ Žr. ten pat, p. 209.

¹⁴ Žr. Vaidas Šeferis, „Gimtinės ieškojimas Ulro žemėje“, p. 122.

¹⁵ Žr. ten pat, p. 122–123.

¹⁶ Czesław Miłosz, *Rinktiniai eilėraščiai*, p. 325.

nesvarbu, iš kur ji skelbiama: iš sakyklos ar politiko tribūnos. Neišbaigtos tapatybės nuostata čia dera su tiesos pakraščių, prieštaravimų, abejonių ar net erezijų pozicija, besipriešinančia su tiesa susitapatinusiai galiai. Pritarti tiesai tokiu atveju reiškia užsimerkti, atsisakyti abejoti, atsisakyti klausti ir gauti mainais kolektyvinės pozicijos komfortą, bendraminčių palaikymo patogumą. Nepritarti tiesai – atsisakyti būti su dauguma, prarasti greta esančių palaikymą ir užsitraukti jų nesupratimą, net pasmerkimą, tačiau išsaugoti nesuvaržyto mąstymo teisę.

Atrodo, Miłoszas kalba ne apie tiesą, bet apie tiesas. Pasaulyje, kuriame tiesas skiria ir tuo pat metu generuoja politinės geografijos sienos, vartojama kalba, kuriame pritarimas vienai tiesai tapatus „kitos tiesos“ išsižadėjimui – tokiam pasaulyje Miłoszas atsisako tradicinio priešpriešos heroizmo ir renkasi „drąsą nesirinkti“. (Žinoma, nuostata „nesirinkti“ nėra absoliuti. Pavyzdžiui, tokio susilaikymo jis netaiko aukštesnio lygmens – tikėjimo – tiesai, nors ir čia neapsieina be išlygų.) „Man visada sunku pasirinkti, kurią pusę kategoriškai palaikyti, atkakliai laikytis savo pažiūrų. Taikstydamasis su savo vieta, amžininkų atžvilgiu visada stengdavausi įsijausti į man prieštaraujančius argumentus“¹⁷.

Čia nuosaiki, kategoriškos priešpriešos atsisakanti pozicija papildoma savo horizontų plėtros intencija. Išgirsti kitus, stengtis suprasti jų argumentus nebūtinai pritariant – tai tolerantiška skirtybės priėmimo jos nešalinant taktika. Skirtybė neįveikiama, ją saugančios ribos nepanaikintos, bet virš jų nutiesiamas tiltas, galintis tapti skirtybių sambūvio prie-laida. Prisiminkime, kokius bruožus poetas priskyrė Stanislawui Stomma (taip pat į Lenkiją iš Lietuvos eksportuotam talentui¹⁸), politikui, kokio, pasak Miłoszo, daugiau nebuvo jokioje sovietų bloko šalyje: „Gebėjimas suprasti kitaminčių argumentus ir nepasidavimas šovininis-tiniams refleksams“¹⁹. Ar tai ne tos savybės, iš kurių mes atpažįstame patį Miłoszą?

Gali pasirodyti, kad vengimas būti bendruomenės dalimi reiškia pritarimą kosmopolitinės pakraipos individualizmui. Tokiam teiginiui taip pat negalima pritari. Žinoma, tam tikra universali, virš etninių „aptvarų“ besiplėtojanti perspektyva Miłoszui išties būdinga, bet ji tikrai neišsemia jo tapatybės turinių. Miłoszas liko ištikimas jį išauginusioms etninėms bendruomenėms, jokių būdu nesiekė su jomis nutraukti ryšių ir labai sąmoningai išliko jų traukos orbitoje, bet niekada nežengė to paskutinio žingsnio, kuris galutinai jį paverstų natūralia šių bendruomenių dalimi. Toks artimas, bet ne iki galo savas – taip galima apibrėžti jo santykį su etnine bendruomenine tapatybe. Galutinai nerealizuotas tapatumas, troškimas tapatintis ir jį stabdanti apdairumo distancija – tai modelis, bene geriausiai nusakantis Miłoszo tapatybės pozicijas, saugantis ir puoselėjantis jo kritinį požiūrį į kolektyvinės tapatybės slepiamus pavojus.

¹⁷ Czesław Miłosz, *Abécédé*, p. 297.

¹⁸ Žr. ten pat, p. 277.

¹⁹ Ten pat, p. 278.

Su Miloszo tapatybės savikūra neabejotinai susijusios ir įpėdinystės metafora nusakomos pareigybės. Įpėdinystė – tai individualią atmintį pralaužiantis atvirumas praeičiai, įsiklausymas į tam tikrą tradiciją, pritarimas tam tikroms pažiūroms – tam, kas sukuria po kojomis tvirtą pagrindą, apsaugantį nuo perdėto žavėjimosi vėliau įsigalėjusiomis ideologijomis ir jų nulemtomis tapatybėmis. Įpėdinystė tokiame kontekste – tai labai instrumentiškas požiūris, suteikiantis atramos taškų bet kuriai tapatybinio pasipriešinimo formai: „apginkluojantis“ lenkiškumu oponuojant suvaikėjusiems Vakarams, pasak Miloszo, ir atvirkščiai – priešpriešinantis vakarietišką „universalųjį“ požiūrį lenkiškojo nacionalizmo seklumui.²⁰

Galima pasakyti ir kitaip: įpėdinystės išpareigojimai, kuriuos Miloszas prisiėmė, atsigręždamas į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) tradiciją, buvo ne tiek specifinis konservatizmo atvejis, kiek taktinė gudrybė, sudariusi galimybę Miloszui išvengti aiškaus pasirinkimo palaikant vieną ar kitą nacionalistinio „aptvaro“ pusę. Vėliau toks vengimas tapo tapatybės modelio prototipu: nepasitikėti iki galo nė vienos kolektyvinės tapatybės apžavais, palaikyti jų atžvilgiu tam tikrą nuotolį. Miloszo išsiugdyta tapatybė ne tik nesutampa su lenkiškąja ir juolab lietuviškąja etnine apibrėžtimi – ji iš principo galutinai nesutapatinama su jokia bendruomenine tapatybe, nors akivaizdu, kad su lenkiškąja bendruomene jį siejo ne tik patys artimiausi ryšiai, bet ir, kaip minėta, galutinai neįveiktas konfliktas.

Primins jo vardą tik vienas eilėraštis.
Padiktuotas – nes ne įgudusi ranka
Rašo poeziją, bet vandenys, medžiai
Ir dangus, nors ir aptemęs,
Kurį matė jų tėvai ir seneliai,
Ir jų tėvų tėvai nuo praamžių.²¹

Apie poeziją grindžiantį „kūrybinio mediumo“ principą, kuris išnyra, kai bandome atsakyti į klausimą, kas diktuoja poeto rašomą žodį, čia nekalbėsime. Citatoje mums svarbesnis yra Miloszo poreikis poezijai suteikti kone viršlaikę perspektyvą, jungiančią daugelį kartų, kalbėjusių daugeliu kalbų, bet po tuo pačiu dangumi ir ant tos pačios žemės. Ši perspektyva grindžiama tokia atskaitos sistema, kuri pašaukta vienyti, o ne skirti po skirtingomis vėliavomis šiandieną čia gyvenančius žmones. Ta pati žemė, tie patys debesis (kaip dažnai jų motyvą naudos poetas, siekdamas apibūdinti gimtinę!), ta pati tėvynė ir net tas pats jos vardas – kas, kad tariamas skirtingomis kalbomis. Taip, teritorijose, kur daug šimtmečių nebuvo jokių

²⁰ Žr. Vaidas Šeferis, „Gimtinės ieškojimas Ulro žemėje“, p. 115.

²¹ Czesław Miłosz, *Rinktiniai eilėraščiai*, p. 179.

sienų, jas galima nubrėžti ir pamažu jos įsitvirtins mūsų galvose; kadaise bendros žemės, padalintos į savas ir svetimas, įgis naujų kokybių, bet kur dėti jų bendrumo atmintį? Atrodo, Miłoszas nori pasakyti, jog svarbiausia, kad yra kas jungia, kas primena, jog skirtingų vėliavų nustatytos skirtys tik dalinės, ne absoliučios, ir kad jos neturi galios ištrinti bendrą atmintį. Ar bent jau neturėtų turėti.

Ar tai skamba pernelyg optimistiškai ir naiviai? Galbūt. Tačiau tai tikrai ne bandymas reanimuoti seniai mirusius politinius kūnus ir jas palaikiusias ideologijas. Etnopolitinio susiskaldymo epochoje, – o mes, norime ar nenorime, tebegyvename joje, – visuomet bus reikalingi tie, kurie stovės ne vienoje kurioje sienos pusėje, bet iškart abiejose ir kartu atliks jungiamojo audinio funkcijas:

Egzistuoja lenkiškoji ortodoksija, kuriai būdingi įvairūs atspalviai, ir aš pastebiu, jog atsidūriau už jos ribų. Vis dėlto nesu linkęs manyti, kad pripažįstant „tikrųjų lenkų“ vardą tiems, kurie tiki ortodoksija, ir išmetant eretikus iš bendruomenės, galima ką nors išspręsti. Tebūnie taip, jog kai kurie asmenys blogai jaučiasi etnocentriškose kultūrose. Jų naudingumas kaip tik ir gali pasireikšti tuo, kad jie sukuria „jungiamąjį audinį“ ten, kur nieku gyvu, regis, negalima suderinti tautinių prieštarų.²²

Malonu rasti bendraminčių, turinčių panašų požiūrį į aptariamas problemas. Įsiklausykime į Krzysztofo Zajaso žodžius:

Dvasiniams Miłoszo ieškojimams, susijusiems su pagoniškais pradmenimis, būdingas kaip tik toks bėgimas nuo išsipildymo, šiuo atveju – metafizinio. Ir tai turbūt įdomiausias Miłoszas, sunkiausiai „pagaunamas“, nes nesileidžia uždaromas į jokią formulę, į jokią ankštą kolektyvizmą. Miłoszas, atsisakantis senų formų ir bėgantis toliau, tiesiai iki priešo pozicijų.²³

Ką čia turime išgirsti? Žinoma, pirmiausia apibūdinimus, kuriais nusakomas paradoksalus „tapatybinės paieškos jos vengiant“ principas, o ne jo taikymo kontekstas, susiaurintas iki pagoniškųjų pradmenų. Apibendrinamas šiuos apibūdinimus lenkų tyrinėtojas Miłoszui priskiria „neįmanomos tapatybės projektą“²⁴, kurio esmė – nesileisti sugaunamam vienos galutinai susikristalizavusios tapatybės formos, vengti tokio tapatybinio apibrėžtumo, kurį

²² Czesław Miłosz, *Tėvynės ieškojimas*, p. 13–14.

²³ Krzysztof Zajas, *Miłoszas ir pagonybė*, p. 240–241.

²⁴ Ten pat, p. 241.

būtų galima be išlygų priešpriešinti kitiems. „Neleisdamas sau sustingti viename atskaitos taške, Miloszas bėga į kitą“.²⁵

Miloszo skaitytojai turbūt sutiks, kad, apibūdindamas savo tapatybines pozicijas, jis neretai naudojasi savo ir kitų suformuluotomis perskyromis: konservatorius, besipriešinantis modernioms etniškumo versijoms; provincialų tautiškumą siekiantis įveikti kosmopolitas; svetimose žemėse tautiškumą puoselėjantis tremtinys; iš suvaikėjusių Vakarų besišaipantis „kitos Europos“ pilietis; tautinės ortodoksijos puolamas degeneratas; parapijine, „išoriškąja“, katalikybe nesitenkinantis tikintysis; prieš buržuazinio mąstymo inertiškumą protestuojantis kairysis; kairiųjų ateizmą neigiantis katalikas; smerkiantis tautinę kolektyvinio mesijo ereziją, bet manichėjiškomis dogmomis patiriamą blogį aiškinantis krikščionis ir t. t. Sąrašą būtų galima tęsti, bet ir paminėtų apibūdinimų pakanka norint suformuluoti preliminarinius apibendrinimus.

Ką mums sako tokia opozicinių, net antagonistinių apibūdinimų gausa? Kad Miloszo tapatybės paieškos pagrįstos: paruoštų tapatybės vaidmenų vengimu, nuolatine jų paieška, instrumentiniu panaudojimu, tapatybiniu „paslankumu“, gebėjimu išgirsti priešingos pusės argumentus ir t. t. Žinoma, nereikia tokių apibūdinimų tapatinti su priešybių sinteze: Miloszas nepašalina priešybių opozicijos, bet sušvelnina ją pasitelkdamas „permetų tiltų“ principą, kurį dar galima pavadinti sugyvenimo su priešybe (arba „pritarimo prieštarai“) principu²⁶.

Būtent toks apibrėžtumo vengiantis Miloszas ir yra nusakomas antinomijų poromis, kurios, viena vertus, niekada nebus galutinai sutapatintos, kita vertus, tarp jų niekada nebus galima dėti absoliučios priešybės ženklo. Neįmanoma tapatybė, arba aiškaus apibrėžtumo vengianti tapatybė, – tai tapatybė, kuri ne atradimą, bet nuolatinį savęs ieškojimą skelbia galutiniu tikslu. Ir ne taip svarbu, ar šį išradinėjimą apibrėšime tipologiškai (per opozicines priešybes), ar genetiškai (dėliodami tas priešybes į raidos liniją), – svarbu pastebėti, kad bet kurią surastą tapatybės poziciją Miloszas traktuoja kaip tarpinę, bet ne galutinę. „Daug kartų tvirtinta, kad Miloszas yra ieškantis poetas.“²⁷ Prisiminkime Miloszo pateiktą šilkverpio metaforą: minkštas, švelnus, apsaugą teikiantis šilkverpio kokonas galų gale tampa įkalinimo vieta, kurios sienas privalu pralaužti, jei nenorima galutinai surambėti.

Kaip mus dominančiu požiūriu apibendrinti tokią bendradarbiavimo su tapatybės priešybe formų įvairovę? Funkciniu požiūriu galima išskirti bent šešias pozicijas:

- 1) empatiškąją – bandoma suvokti priešingos stovyklos argumentus, aptinkama juos grindžianti logika ir taip susilpninamas priešybės svetimumas;
- 2) reminiscencinę – priešybių pažinimas didele dalimi siejamas su savižina, tarsi iškeliant jas iš užmigdytos atminties;

²⁵ Ten pat.

²⁶ Žr. Brigita Speičytė, „Adomo Mickevičiaus profiliai Czeslawo Miloszo kūryboje: tapatybių provokacija ir terapija“, p. 88.

²⁷ Krzysztof Zajas, „Miloszas ir pagonybė“, p. 260.

- 3) instrumentinę – priešybės argumentais it svertu pasinaudojama vaduojantis iš varžančių savosios tapatybės aspektų;
- 4) jungiamąją – tapatybinė savikūra susiejama su priešpriešinamas tapatybes jungiančiu audiniu;
- 5) ieškomąją – jau įvaldyti tapatybės resursai traktuojami kaip nepakankami, išretinti, migdantys, įkalinantys ar tiesiog falsifikuoti, t. y. turintys tam tikrų priešybės požymių; jų įsisąmoninimas yra naujų paieškų atskaitos taškas;
- 6) vengiamąją – tapatybinė paieška tampa svarbesnė nei „suradimas“ ir bet kuri įvaldyta pozicija traktuojama kaip tarpinė, bet ne galutinė; pozicija, kurios savastingumas po truputį įgyja grėsmingų priešybės požymių ir nauja paieška tampa savotišku tapatybinės realizacijos vengimu.

Kas yra Miloszas? Kas jis „genčių rodyklė – lenkas ar lietuvis²⁸“? Pats poetas atsakymo paieškų nepalengvina: apeliacijos į LDK pilietybę, nuolatinis kalbėjimas apie išbalansuotą ar traumotą tautinę savijautą labiau užtemdo, nei paaiškina etninius Miloszo tapatybės aspektus.

Užduotas klausimas tarsi reikalauja vienaprasmio atsakymo. Bet vargu ar įmanoma aiškiai atsakyti remiantis etninio pasirinkimo perspektyva. Pirmiausia derėtų pažymėti, kad iškalbinę paties klausimo prielaidos, įteisinančios modernias lietuvių bei lenkų tautas apibrėžiančią perskyrą ir bet kokią tapatybę verčiančios suvokti modernaus etninio pasirinkimo kontekste. Viena vertus, Miloszas atsisako sau taikyti šios perskyros logiką – būtent taip reikia suvokti jo skelbiamą LDK pilietybę. Kita vertus, jis negali nepripažinti jau įvykusios perskyros ir, apibrėždamas save jos atžvilgiu, kalba apie pašlijusį savo tautiškumą arba apie atstovavimą tautai, kurios nebėra. Abiem atvejais Miloszas netapatintinas nė su viena etninio pasirinkimo puse: viena vertus, priešindamasis tautinei lenkybei jis apeliuoja į LDK lenkakalbio piliečio tapatybinę atmintį, kita vertus, atsisakydamas išduoti savo kalbą, jis netelpa modernios lietuviybės apibrėžtyje, kuri atsisako pripažinti lietuviais kalbančius ir kuriančius lenkiškai.

Kuo save pavadintų pats Miloszas? Gal kaip Romeris²⁹ sakytų: aš ir lenkas, ir lietuvis³⁰? Ir niekas tenedrįsta tai vadinti dvilype ar hibridine tapatybe, nes tai nūdienos skirtis, projektuojama į praeitį, kurios tų laikų žmonės nežinojo. O gal teigtų, kad šiulaikinis lietuvis, o neretai ir lenkas žymia dalimi yra šios tapatybės dalybų rezultatai, kai kuriais atvejais tiesiog nuoskilos, o ne atvirkščiai? Tai retoriniai klausimai, kurie patys yra tarsi atsakymai. Taip,

²⁸ Czesław Miłosz, *Rinktiniai eilėraščiai*, p. 362.

²⁹ Žr. Mykolas Romeris, „Mykolo Romerio autobiografija“, p. 190–191.

³⁰ Žr. Darius Kuolys, „Czesławas Miłoszas ir Lietuvos didžiosios kunigaikštystės tradicija“, p. 23.

galima sakyti: tik kaip lenkas ar tik kaip lietuvis Miloszas neišbaigtas, dalinis ir tuo pat metu netelpantis nei lenkiško, nei lietuviško etninio apibrėžimo inde, tačiau tai būtų žodžiai iš skirtingų etninių „aptvarų“, regintys pirmiausia jo nevientisumą ar mišrūniškumą, vadinasi, nebeatpažįstantys rūšies, kuriai Miloszas atstovavo. O ši rūšis, susibūrusi ne po etnine, bet luomine pilietine vėliava, kadaise klestėjo ir paskutiniai jos atstovai visai neseniai vaikščiojo tarp mūsų. Taip, atėjo didžiojo pasirinkimo metas, kai asmeniniuose dokumentuose, o vėliau ir žmonių širdyse buvo pareikalauta įrašyti tik vieną tautybę ir didžiulė žmonių masė – kažkada gyvavusi politinė tauta – suskilo pasukusi skirtingais keliais.

Prarasto vientisumo pažadu Miloszui – o gal tik utopiniu lūkesčiu, kas žino? – tapo bet kokias sienas peržengiantis poezijos pasaulis ir atmintyje dar neišblėsusi senlietuvių vienijanti erdvė, tebesidriekianti virš naujų sienų. Kitaip tariant, lenkakalbė poezija ir atmintyje išsaugota LDK – tai dvi įsivaizduojamos arba utopinės pilietybės formos, kurias Miloszas priešpriešino etniniam nacionalizmui ir kuriomis, bandydamas įveikti pastarojo suvaržymus, naudojosi it tapatybės gairėmis.

Mes, šiandieniniai lietuviai (tam tikru mastu – ir modernūs lenkai, ypač išeiviai iš LDK žemių), esame kiek vėluojantys tautų pavasario vaikai. Turint omenyje vietos specifiką, labiau tiktų vadintis didžiosios perskyros vaikais, vis dar tebesidalinančiais bendrą paveldą. Šiandieną klausimas: kas gi tu, poete, esi, lenkas ar lietuvis, – mums jau natūralus ir savaime suprantamas. Tačiau ne Miloszui, saugojančiam ir puoselėjančiam atmintį iki perskyros, tiksliau, atsiremiančiam į šią atmintį, idant jokia moderni tautinė tapatybė (pirmiausia lenkiška, nes lietuviška jam tikros grėsmės nekėlė) neįtrauktų galutinai. Akivaizdu, ir neišvengiamai patiriančiam „paskutiniojo mohikano“ dramą, nes tautą, kuriai jis skelbiasi atstovaujįs, prarijo Letės vandenys.

Literatūra

- Bujnicki, Tadeusz, „Asmeninė Miloszo Vilniaus istorija“ / Mindaugas Kvietkauskas (sud.), *Czeslawo Miloszo kūryba: modernioji LDK tradicijų tąsa*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, p. 141–156.
- Kuolys, Darius, „Czeslawas Miloszas ir Lietuvos didžiosios kunigaikštystės tradicija“ / Mindaugas Kvietkauskas (sud.), *Czeslawo Miloszo kūryba: modernioji LDK tradicijų tąsa*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, p. 15–40.
- Milosz, Czeslaw, *Abėcėlė*, Vilnius: Aidai, 2012.
- Milosz, Czeslaw, *Rinktiniai eilėraščiai*, Vilnius: Baltos lankos, 2011.
- Milosz, Czeslaw, *Tėvynės ieškojimas*, Vilnius: Baltos lankos, 2011.
- Romeris, Mykolas, „Mykolo Romerio autobiografija“ / Egidijus Motieka (red.), *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, 13 t., Vilnius: Saulabrolis, 1996, p. 190–191.
- Speičytė, Brigita, „Adomo Mickevičiaus profiliai Czeslawo Miloszo kūryboje: tapatybių provokacija ir terapija“ / Mindaugas Kvietkauskas (sud.), *Czeslawo Miloszo kūryba:*

- modernioji LDK tradicijų tąsa*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, p. 64–96.
- Šeferis, Vaidas, „Gimtinės ieškojimas Ulro žemėje“ / Mindaugas Kvietkauskas (sud.), *Czeslawo Miłoszo kūryba: modernioji LDK tradicijų tąsa*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, p. 112–126.
- Zajas, Krzysztof, „Miłoszas ir pagonybė“ / Mindaugas Kvietkauskas (sud.), *Czeslawo Miłoszo kūryba: modernioji LDK tradicijų tąsa*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, p. 233–241.
- Фьют, Александр, *Беседы с Чеславом Милошем*, Москва: Новое издательство, 2006, с. 102–103.

TAUTINĖS MAŽUMOS
TARPUKARIO LIETUVOJE

Tarpukario istorijos ir krašto pažinimo vadovėliai: tautinių mažumų „artumo“ ir nereikšmingumo dichotomija

Straipsnyje analizuojama Lietuvos tautinių mažumų istorijos bei kultūros reprezentacija tarpukario Lietuvos edukacinėje sistemoje (1918–1939 m.). Šio tyrimo objektas yra edukacinių programų pateikiama tautinių mažumų istorijos pristatymo vizija mokant kraštotyros bei istorijos mokykloje. Tokio pobūdžio tyrimas padeda nustatyti netolerancijos daugiakultūroje visuomenėje ištakas bei atskleisti pagrindinius tautinių mažumų stereotipus ir įvaizdžius Lietuvos istorijos pasakojime, kurio pamatai ir buvo pakloti pirmaisiais nepriklausomos valstybės gyvavimo dešimtmečiais. Šiame straipsnyje siekiama patikrinti hipotezę, jog tautinių mažumų diskursas bendrajame Lietuvos istorijos kontekste tarpukariu nesulaukė reikiamo dėmesio dėl itin nacionalistinio požiūrio į istoriją, plėto to lietuvių intelektualų XX a. pirmojoje pusėje. Pagrindinis šio tyrimo tikslas – įvertinti, kokį tautinių mažumų įvaizdį tarpukariu galėjo formuoti arba formavo istorijos mokymas, kurie vaizdiniai vadovėliuose ar mokymo programose buvo pasitelkiami kaip jau įsitvirtinę įvaizdžiai, o kurie tik galėjo formuoti naujus stereotipus, skatinti tautinį bendrumą ar nesantaiką. Straipsnyje aptariama, kaip tarpukario istorijos mokymo programas ir į tautininkų idėjas orientuotą istorijos mokymo modelį pritaikoma istorijos bei kraštotyros vadovėliuose. Ryškėja, jog tiek ano laikotarpio edukacinėse programose, tiek vadovėliuose Lietuvos istorija suvokiama tik kaip vienos, lietuvių tautos, istorija, o tautinės mažumos – tik kaip marginali šios istorijos dalis, todėl jų integravimu į bendrąją Lietuvos istorijos pasakojimą per daug nesirūpinama. Tad ieškant alternatyvų nusistovėjusiam Lietuvos istorijos pasakojimui, svarbu atkreipti dėmesį ir į tautinių mažumų dalyvavimą bendrai kuriamoje istorijoje, į tautiškumo sampratos kaitą įvairiais Lietuvos istorijos periodais. Tai ypač aktualu posovietinėje erdvėje, formuojantis naujoms tautinėms tapatybėms ir ieškant ištakų istorinėje plotmėje.

Esminiai žodžiai: istorijos didaktika, tautinės mažumos, tarpukaris, vadovėliai.

Mokykliniai vadovėliai bei jų pateikiama istorinė perspektyva greta literatūros, kino, artimųjų pasakojimų ar žiniasklaidos yra vienas iš veiksnių, lemiančių besiformuojančią istorinę jaunosios kartos sąmonę. Tai ypač aktualu būtent susikūrusiose naujose nacionalinėse valstybėse, kurių istorija glaudžiai persipynusi su kitų tautų bei tautinių bendruomenių istorijomis. Istorinis švietimas, priklausomai nuo jo pateikiamos istorijos interpretacijos, gali būti tiek potenciali priemonė konfliktiškų situacijų prevencijai, tiek paskata atsirasti negatyvioms įtampoms tarp skirtingų tautinių bendruomenių. Be šio dėmens, istorijos vadovėliai yra ir

unikalūs šaltiniai, padedantys pažinti laikotarpį, kuriuo jie rašyti, kadangi jų, kaip norminio leidinio, pozicija nusako, kokią informaciją visuomenė laiko verta perduoti ir išsaugoti.

Tarpukario istorijos didaktika dažniausiai matoma tik per autoritarinio Antano Smetonos režimo prizmę, ypač pabrėžiant būtent šios sistemos formuotas gaires tiek istoriniam, tiek bendrai kultūriniam visuomenės švietimui¹, net ir neutralesnio tipo tyrimuose neišvengiama kritikos autoritarinės ideologijos ir mokymo sistemos santykiui². Vis dėlto pabrėžtina, kad į vieną (lietuvių) tautą orientuota didaktika yra būdinga visam tarpukario Lietuvos švietimui. Tiek pirmuoju laikotarpiu (1918–1926 m.), tiek po Smetonos valdžios perėmimo (1927–1939 m. (imtina) istorijos vadovėlių tematika ir ideologija mažai varijuoja, juolab kad didžioji dalis vadovėlių, parašytų iki 1927 m., buvo be pataisų perleista ir vėlesniais metais. Tai rodo, kad netgi pasikeitus politinei konjunktūrai, demokratiniam valdymui priartėjus prie autoritarinio, Lietuvos istorijos pasakojimas, pradėjęs formuotis nepriklausomoje Lietuvoje, per jos gyvavimo laikotarpį mažai kito, buvo priimtinas tiek nuosaikesnių, tiek radikalesnių nacionalinių pažiūrų ideologams, tad tarpukario istorijos vadovėlių negalima laikyti formuotais vien autoritarinio režimo sąlygomis.

Šiame straipsnyje siekiama pristatyti pagrindinius tautinių mažumų reprezentacijos aspektus tarpukario Lietuvos vadovėliuose (1918–1939 m. imtina), skirtuose būtent lietuviškoms mokykloms, ir įvertinti, kokių kitų greta gyvenusių tautinių grupių įvaizdį lietuviams galėjo formuoti tarpukario istorijos mokymas; kurie vaizdiniai vadovėliuose pasitelkiami kaip jau įsitvirtinę įvaizdžiai, o kurie tik galėjo formuoti naujus stereotipus, skatinti tautinį bendrumą ar nesantaiką; galiausiai – glaustai palyginti, kaip šie vadovėliniai vaizdiniai koreliuoja su realiu Lietuvos visuomenės sambūviu tarpukariu. Tautinių mažumų tematikos klausimai aktualūs (o gal net ir aktualesni) ne tik istorijos vadovėliuose – geografijos ar vadinamieji krašto pažinimo vadovėliai įtraukia ir trumpas tautinių mažumų Lietuvoje charakteristikas, kurios išskleidžia Lietuvos istorinių tautinių mažumų pažinimo skalę. Šiame straipsnyje lygiagrečiai analizuojami tarpukario Lietuvos istorijos ir geografijos vadovėliai, tyrimo metu iš viso analizuoti 26 tarpukario istorijos, geografijos bei krašto pažinimo vadovėliai.

Kol kas su šia tematika tiesiogiai susijusi istoriografija yra gana menka: labiau orientuojamasi į tautinių mažumų adaptacijos sunkumus ir būtent tautinių mažumų mokyklų bei jų edukacijos vietą bendrame švietimo sistemos Lietuvoje kontekste³. O šiame straipsnyje, atvirkščiai, labiau rūpi aptarti lietuvių tautos susipažinimo su tautinėmis mažumomis bei sugebėjimo suprasti, pripažinti jų kultūrą kaip visaverčius Lietuvos valstybės simbolius problematiką.

¹ Žr. Bernaras Ivanovas, *Tautiškumo beiškant Antano Smetonos Lietuvoje: tautinių įvaizdžių klausimas*.

² Žr. Saulius Kaubrys, *Lietuvos mokykla 1918–1939 m.: galios gimtis*.

³ Žr. Imantas Melianas (sud.), *Švietimas daugiakultūrinėje aplinkoje – Europos dimensija: tarptautinės konferencijos medžiaga*, Vilnius, 2007.11.29–30.

Pagrindinės tautinių mažumų charakteristikos tarpukario vadovėliuose: faktinis tikslingumas ir ideologinės implikacijos

Pagrindinis tautinių mažumų išskyrimo į tyrimą įtrauktuose vadovėliuose principas – jų kiekybinės charakteristikos (gyventojų dalis procentais) nepriklausomoje Lietuvoje⁴. Remiantis šiomis statistinėmis detalėmis kalbama ir apie konkrečių tautinių mažumų apsigyvenimo Lietuvoje istorines detales bei būdingiausius būdo, gyvenosenos bruožus. Visiems tarpukario vadovėliams būdinga duomenų kiekio apie tautinę bendruomenę ir jos gausumo Lietuvoje loginė koreliacija: didžiausioms tautinėms mažumoms (žydams, lenkams, rusams) skiriami platesni, išsamesni aprašymai, o įdomios, išskirtinės, bet kiekybiškai mažos ir neturinčios politinės įtakos tautinės grupės, tokios kaip karaimai, netgi neminimos arba minimos itin sporadiškai (žr. 1 lentelę).

Galima išskirti pagrindinius kalbėjimo apie etnines mažumas Lietuvoje aspektus: 1) įtaka lietuvių nutautėjimui; 2) raštingumas ir kultūrinė tradicija; 3) religinė tradicija; 4) santykis su didžiaisiais Lietuvos miestais.

Vis dėlto nuo tautinių mažumų gausumo nepriklauso tautinių mažumų vertinimo pozityvumas. Galima įžvelgti netgi atvirkščią koreliaciją – teigiamiausiai aprašomi vieni mažiausių tuometinių tautinių grupių Lietuvoje atstovai – gudai ir latviai: abiem grupėms priskiriamas darbštumas bei geri ūkininkavimo įgūdžiai, tačiau gudų neraštingumui („Nemokančių nei skaityti, nei rašyti jų (gudų – *aut. past.*) yra daugiau kaip kitų tautų Lietuvos gyventojų“⁵), inteligentijos sluoksnio stokai priešpriešinama aukšta latvių kultūra („Latvių, nemokančių rašyti, yra mažiau kaip kitų Lietuvos tautų“⁶).

Neigiamiausia pozicija užimama vienos didžiausių tautinių mažumų grupių – lenkų atžvilgiu. Svarbus ne tik konfliktas dėl Vilniaus krašto bei lietuvių sulenkėjimas („lenkų kalba ir papročiai nuolat sunkėsi Lietuvon“⁷) – kartu bandoma parodyti, jog lenkai visais laikais lietuvius engė, išskirti juos kaip blogo charakterio žmones: „Bet greit pastebėjo, kad lenkai ir Amerikoje stengiasi lietuvius išnaudoti“⁸ (išskirta mano – *aut. past.*). Pabrėžtina, kad neigiamiausiai vertinami, netgi smerkiami ne grynai kitataučiai Lietuvoje, bet būtent sulenkėję, sugudėję ar suvokietėję lietuviai (žr. 2 lentelę). Apie Pietų ir Rytų Lietuvą pasakojama: „Blogi ir gyvuliai. Gyventojų tiršta. Jie dar daugiausiai tebegyvena kaimais. Trobos dažnai prastos ir nešvarios [...]

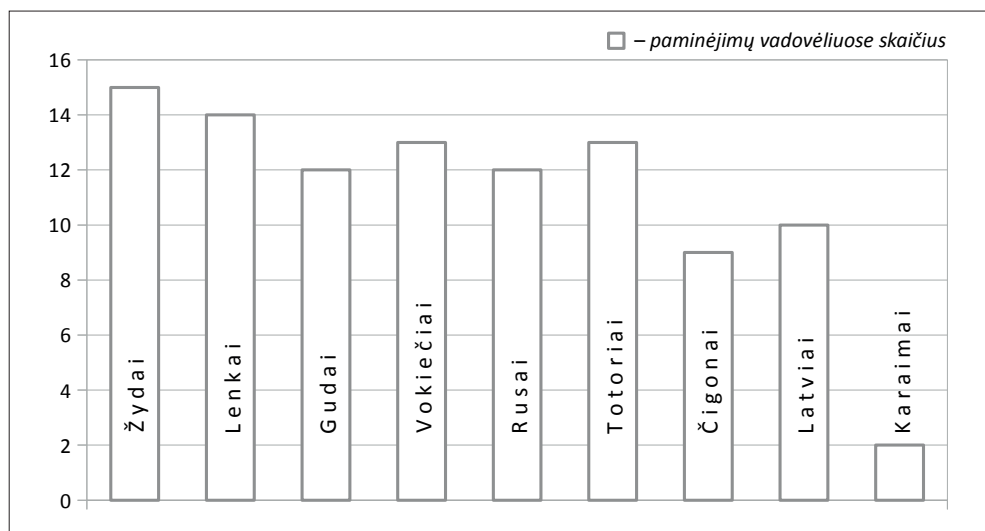
⁴ Viename iš tarpukario geografijos vadovėlių šiai statistinei medžiagai netgi skirtos atskiros iliustratyvios lentelės („Lietuvos gyventojai tautybės atžvilgiu“ bei „Lietuvos gyventojai tikybės atžvilgiu“), parengtos pagal 1923 m. gyventojų surašymą. Žr. Pelikšas Šinkūnas, *Lietuvos geografija: vidurinei mokyklai bei namų mokslui*, p. 121–123.

⁵ Pelikšas Šinkūnas, *Lietuva: geografijos vadovėlis V sk. ir prirengiam. gimnazijos klasei*, p. 52.

⁶ Ten pat.

⁷ Antanas Alekna, *Lietuvos istorija*, p. 69.

⁸ Juozas Geniušas, *Istorijos vadovėlis V ir VI sk.*, p. 262.

1 lentelė. Tautinių bendruomenių paminėjimų tarpukario istorijos, geografijos ir krašto pažinimo vadovėliuose skaičius (26 vadovėlių duomenys)

Vakarinė krašto dalis lietuviška, o rytuose ir pietuose gyvena sugudėję ir sulenkėję lietuviai. Daug daugiau čia gyvena ir tikrų lenkų bei gudų⁹.

Tokį požiūrį lėmė ne tik to laikotarpio realijos ir praradimai (pabrėžiamos neaiškios sienos su Lenkija, nes ji užėmusi Vilnijos sritį, nors Lietuvos plotas skaičiuojamas ir su Vilniaus sritimi¹⁰), bet ir skaudi patirtis Rusijos imperijoje, vykdyta nutautinimo politika. Išryškinamas tiek pačių lietuvių kaltumas, kad atsisakė tautinės tapatybės savo noru („Dėl lietuvių pasyvumo ir neapdairumo germanizacija [Klaipėdoje] gerai vyksta“¹¹), tiek kaltinamos ir kitos tautos, pavyzdžiui, vokiečiai, tame pačiame Klaipėdos krašte („Smarkiu tempu varo pradėtą germanizacijos darbą, kuris labai gausiai remiamas iš Vokietijos“¹²).

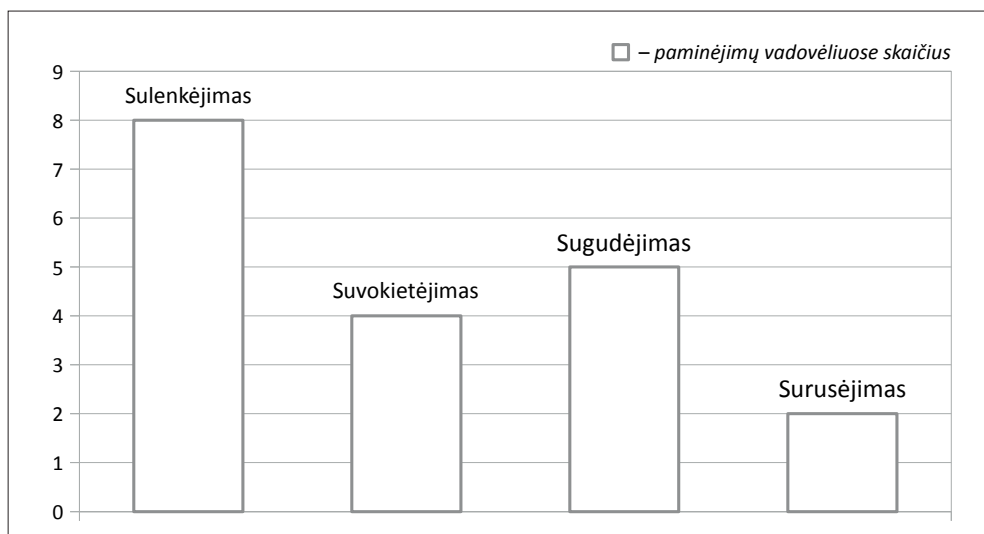
Įdomu, jog vadovėliuose minint įvairiausias lietuvių nutautėjimo formas dėl kitų tautinių grupių įtakos, vieninteliai latviai nepaminimi kaip grėsmė, tačiau, kaip matyti iš 1924 m. Nemunėlio Radviliškio vidurinės mokyklos protokolų, „sulatvėjimo“ problema taip pat egzistavo: „N. Radviliškio apylinkė trikampiu įsikišusi į Latviją, yra jau nuo senai žymiai sulatvėjusi, ir daugelis vietos gyventojų su simpatija žiūri į „tvarkinguosius“ latvius ir, tarp kitko, jų mokyklas laiko sau idealu [...], betgi lietuvių mokykla būtinai reikalinga čia latvių

⁹ Peliksas Šinkūnas, *Lietuva: geografijos vadovėlis V sk. ir prirengiam. gimnazijos klasei*, p. 90.

¹⁰ Žr. ten pat, p. 3–4.

¹¹ Stanislovas Tarvydas, *Antropogeografija su ekonominės geografijos priedu: vadovėlis VI klasei*, p. 186.

¹² Ten pat, p. 185.

2 lentelė. Lietuvių „nutautejimo“ krypties paminėjimas tarpukario istorijos, geografijos ir krašto pažinimo vadovėliuose (26 vadovėlių duomenys)

pasieny, lietuviybės idėjai kelti.¹³ Tokį pražiūrėjimą šiaip jau nutautejimo klausimams itin jautriuose vadovėliuose galima vertinti kaip rodomą prielankumą lietuviams artimai tautinei bendruomenei, kuri prielankiai įvardijama kaip „mūsų giminiečiai“¹⁴. Tokie atrankos kriterijai atskleidžia tiek vadovėlių autorių subjektyvumą, tiek ideologines manipuliacijas pristatant kitų tautinių bendruomenių problematiką.

Gana atšiaurus ir svetimiausius, mažiausiai kultūriškai pažinių ar artimų lietuviams kultūrinių bendrijų – žydų bei romų (vadovėliuose – čigonų) – vertinimas. Pagrindinės žydams priskiriamos nuodėmės – Lietuvos verslo ir prekybos erdvės užgrobimas, čigonams – jų neracionali gyvensena, neatitinkanti civilizuoto pasaulio normų. Teigiamiausiai šioje skalėje pristatomi totoriai, kurių tapatybė Lietuvoje neatsiejama nuo Vytauto, tad puikiai įsikomponuoja tarpukariu vyravusio Vytauto kulto fone. Pabrėžtina, kad karaimų, kurių tautinis pasakojimas nūdienoje yra glaudžiai perpintas su totoriškuoju, pristatymo tarpukario vadovėliuose beveik nėra. Pora išimtinių atvejų: viename iš Stanislovo Tarvydo vadovėlių karaimai minimi kaip bendruomenė, nuo Vytauto Didžiojo laikų gyvenanti Trakuose ir „kai kur kitur“¹⁵, ir pateikiamas emocinis šios bendruomenės vertinimas, paremtas bendrąja visuomenės patirtimi: „Karaimai, žmonių supratimu, yra visai dori ir teisingi žmonės.“¹⁶

¹³ „Nemunėlio Radviliškio vidurinės mokyklos pedagogų Tarybos 1924 m. spalio 30 d. posėdžio protokolas“, p. 130.

¹⁴ Stanislovas Tarvydas, *Kraštai ir žmonės, Lietuva*, p. 62.

¹⁵ Ten pat, p. 55.

¹⁶ Ten pat.

Kartu Pelikso Šinkūno geografijos vadovėlyje, kalbant apie Trakų miestą, fragmentiškai minimi pilyje sargybiniais dirbę totoriai ir karaimai, kurių palikuonys vis dar ten pat gyvena¹⁷.

Tikėtina, kad tokią padėtį lemia karaimų bendruomenės sąlyginis mažumas kitų, ne lietuvių, bendruomenių atžvilgiu bei jau minėta karaimų sąsaja vien su tarpukariu prarastais Trakais, užmirštant (ar nežinant), kad karaimai yra bendruomeniškai lokalizuoti ir Naujamiestyje. Atmintina, kad tarpukario vadovėliuose vis dar nėra populiari vadinamoji *egzotiškoji perspektyva* – svetimo, kaip savaime patrauklaus ir įdomaus, vertinimas, atsiradęs vėlesnėje istoriografijoje. Į svetimąsias tautas žiūrima nepatikliai, pabrėžiamas jų skirtingumas nuo lietuvių tautos, kuri yra kaip atsvara, pagrindinis Lietuvos istorijos pasakojimo objektas. Nacionalinė idėja tampa kaimiškojo bendruomeninio gyvenimo netekties kompensacija – modernėjančio pasaulio akivaizdoje kaimo bendruomenę keičia etninė bendruomenė.

Iliustratyvumo problematika

Tarpukario vadovėliai nepasižymi iliustratyvumu, tad nestebina, kad ir nuotraukų, ikonografijos pavyzdžių, susijusių su etninėmis grupėmis, aptinkama retai. Dvidešimt šešiuose vadovėliuose tėra 7 iliustracijos, susijusios su tautinėmis mažumomis Lietuvoje. Visgi tokios menkos tendencijos nestebina, kadangi šiuose vadovėliuose reprezentatyvumo funkcijos nesiekiami: ir kitos temos visai neilustruojamos arba iliustruojamos itin menkai. Istorijos vadovėliai sausi tiek rašymo stiliumi, tiek vizualiniu reprezentatyvumu, iliustracijos būdingos išimtinai geografijos ir krašto pažinimo vadovėliams. Atkreiptinas dėmesys, jog visos pateikiamos iliustracijos yra vienašakės, nepretenduojama pristatyti istorinės perspektyvos per vizualųjį dėmenį. Tai suponuoja tokį autorių pristatomų tautinių mažumų suvokimą kaip tarpukario realijų dalies, kuri yra daug svarbesnė ir nurungianti tautinių mažumų Lietuvoje istoriškumą.

Pasitaiko ir abejotinų iliustracijų pasirinkimų, pavyzdžiui, kai poskyris, skirtas pristatyti Lietuvos žydus, papildomas lietuviškos kryždirbystės bei lietuviškų kapinių su kryžiais pavyzdžiais¹⁸. Tikėtina, kad šios iliustracijos tiesiog nebetilpo į prieš tai gausiai iliustruotą tekstą apie lietuvių etnografinę kultūrą, tačiau jų įterpimas į tekstą apie žydų tradicijas ir istoriją Lietuvoje ne tik paradoksaliaus (kryžiaus – žydų – Jėzaus Kristaus sąsaja), bet ir aiškiai parodantis, jog tautinių mažumų reprezentacijai neskiriama pakankamai dėmesio, jų pristatymas nustumiamas į paraštes gausesnės lietuviškosios kultūros pristatymo labui.

Aptariant realų vizualinį tautinių bendruomenių pristatymą išskirtinas faktas, jog netgi porą kartų skirtinguose to paties autoriaus Šinkūno vadovėliuose¹⁹ paskelbiama 1930 m.

¹⁷ Žr. Pelikso Šinkūnas, *Lietuvos geografija: vidurinei mokyklai bei namų mokslui*, p. 179.

¹⁸ Žr. ten pat.

¹⁹ Žr. Pelikso Šinkūnas, *Lietuva: geografijos vadovėlis V sk. ir prirėngiam. gimnazijos klasei*, p. 74; tas pats autorius, *Lietuva. Latvija. Estija: geografijos vadovėlis vidurinėms mokykloms*, p. 70.

tarpukario Kaune pastatytos mūrinės totorių mečetės fotografija. Tikėtina, kad šios mečetės pasirinkimas kaip iliustratyvaus elemento nėra atsitiktinis ir orientuotas vien tik į sąsają su vietos totoriais – šios mečetės pastatymą finansavo tiek totorių bendruomenė, tiek valstybė, jis buvo inicijuotas būtent Vytauto Didžiojo 500-ųjų mirties metinių minėjimo proga. Ši mečetė buvo vienintelis sakralinio pobūdžio statinys Kaune, skirtas minėtosioms metinėms²⁰. Įdomu, jog daugiau nei apie totorius, nei apie islamo religiją (čia, kaip ir daugelyje kitų autorių vadovėlių²¹, vadinamą Mahometo tikyba) gretutiniame vadovėlio tekste neužsimenama, kalbama tik apie Vytautą ir jo valdymą, sąsają su Kauno miestu, darant prielaidą, jog *totoriška iliustracija* Vytauto kontekste bus savaime suprantama.

Šiuo atžvilgiu svarbus ne tiek totoriškasis, kiek *vytautiškasis* elementas. Verta atkreipti dėmesį, jog vadoveliams būdingas islamo religijos įvardijimas kaip Mahometo tikybos nūdienos kontekste gali turėti ir menkinamąjį atspalvį, tačiau atsižvelgiant į kalbinės semiotikos skirtynes dabar ir tarpukario Lietuvoje bei tarpukario vadovėliuose iš esmės vyraujantį pozityvų totorių įvaizdį, labiau tikėtina prielaida, jog vadovėlių rengėjai buvo mažai susipažinę su islamo religija, todėl rinkosi vartoti visuomenėje paplitusį įvardijimą „Mahometo tikyba“, kurio neigiama konotacija, galėjusi egzistuoti kasdienėje kalboje, nejaučiama vadovėlių tekstuose totorių atžvilgiu.

Porą kartų vadovėliuose publikuotos ir romų tautinę grupę atspindinčios fotografijos – jaunas romų tautybės vaikas²² bei bendra romų grupės, susibūrusios pamiškėje, aplink laužą, palapinių apsuptyje, nuotrauka, tiksliai iliustruojanti tame pačiame vadovėlyje juos aprašantį tekstą: „klajoja būriais po mūsų miškus“²³. Po vieną iliustraciją skirta Lietuvos žydams (vaizduojamas žydas ilga barzda)²⁴ bei gudams (Naručio ežero žvejo gudo fotografija)²⁵, prie pastarosios yra patikslinimas apie gudus, kad jie panašūs į rusus, bet katalikai. Viena iliustracija vaizduoja ir rusų tautybės žmones²⁶ – prie kaimo trobos keturis pagyvenusius vyrus ilgomis barzdomis, kurių vienas laiko vaiką ant rankų. Ne veltui gudų aprašyme minėtas jų panašumas su rusais: jei ne iliustracijų komentarai, tiek Naručio ežero žveją, tiek keturis vyrus ilgomis barzdomis tautiškai būtų sunku atskirti. Egzistuoja ir bendrai visas Lietuvos tautinių mažumų grupes vaizduojanti iliustracija – karikatūrą primenantis piešinukas, kuriame atvaizduotos didžiausios tautinės mažumų grupės: žydai, vokiečiai, lenkai, rusai, latviai, čigonai ir gudai. Visi nupiešti gana stereotipiškai: kumpanosis žydas,

²⁰ Žr. Paulius Tautvydas Laurinaitis, Vaidas Petrulis, „Kauno totorių mečetė“.

²¹ Pavyzdžiui, žr. Stanislovas Tarvydas, *Kraštai ir žmonės*, Lietuva, p. 65.

²² Žr. Pelikšas Šinkūnas, *Geografijos vadovėlis IV skyriui ir prirengiamajai klasei*, p. 32.

²³ Elena Baronienė, *Gimtasis kraštas: geografijos vadovėlis pradžios mokyklų V sk. ir parengiamajai gimnazijos klasei*, p. 84.

²⁴ Žr. ten pat, p. 81.

²⁵ Žr. ten pat, p. 84.

²⁶ Žr. Pelikšas Šinkūnas, *Lietuva: geografijos vadovėlis V sk. ir prirengiam. gimnazijos klasei*, p. 53.

arijas vokiečiai, želigovskiškais ūsais pasipuošęs lenkas, barzdotas rusas, kitos tautinės grupės pavaizduotos itin mažo dydžio paveikslėliuose, tad sunku įžvelgti ir jų išskirtinius bruožus.²⁷ Taip vadovėliuose išnaudojami ir kartu palaikomi visuomenėje gajūs stereotipai.

Stereotipai ir jų sklaida vadovėliuose

Vyraujančių stereotipų analizė tiesiogiai atspindi lietuviškosios visuomenės dalies santykį su „kitu“. Viešai išryškinamos kitų tautinių grupių teigiamos ir neigiamos charakteristikos netiesiogiai atspindi ir pačios lietuviškosios visuomenės dalies silpnybes bei baimes. Tarpukario vadovėliuose egzistuojantys stereotipai būdingi ir šiandienai: žydas – orientuotas į pinigus, lenkas – į Lietuvos pasisavinimą, rusas – nekultūringas, vokiečiai – arogantiškas (3 lentelė). Vis dėlto pasitaiko ir jų paneigimų: „Mūsų miestuose, miesteliuose yra daug turtinųjų žydų [...], bet žymiai daugiau yra neturtingų“²⁸, „kitų tautų žmonės yra apsipratę drauge gyventi, dauguma pramokę lietuviškai, suaugę su Lietuva“²⁹. Nors vadovėliuose neišvengiamas kalbėjimas apie tautines bendruomenes kaip vienį, tačiau atsiranda autorių, bandančių nuneigti vyraujančius stereotipus: „Kaip visur žmonės, kurie verčiasi vien smulkiaja prekyba arba papranta kitų skaudžiam, ir žydai dažnai nusuka ir skaudžia mažiau susipratusių mūsų žmogelių. Žmonės, teisingai nekęsdami tokių sukčių, savo neapykantą dažnai parodo labai neteisingai, kai kurie net visai žydų tautai“³⁰.

Pabrėžtinai artimas vadovėlių autorių santykis su žydais – neretai vartojamas junginys „mūsų žydai“ (4 tokie įvardijimai iš 15 žydų paminėjimų 26 vadovėliuose). Kalbėjimas apie šią tautinę mažumą esamuju laiku išryškina skirtumą tarp ano meto ir dabartinių vadovėlių, kuriuose dėl Holokausto nebelieka kalbėjimo apie žydus kaip gyvuosius, o tik kaip relikatą, o juk apie mirusius – tik gerai arba nieko. Artimesnį santykį bendrai su tautinėmis mažumomis atspindi ir vadovėliuose pasitaikančios užduotys moksleiviams: „Patirk, kurių tautų ir tikiųjų žmonių gyvenama mokyklos apylinkėj, o jei pasiseks, tai ir kada kurios tautos žmonės apylinkėj yra įsikūrę“³¹. Dabartinei edukacinei sistemai būdingesnės užduotys, skatinančios moksleivius prakalbinti Holokausto istorijos liudininkus³², t. y. tirti nacių užvestą mirties ir naikino mašiną ir jos aukas, o ne žydų kultūrą, tradicijas, istorinį pasakojimą.

Visuose tarpukario vadovėliuose akcentuojamas religinis skirstymas ir raštingumo lygis tautinėse bendrijose. Didelis dėmesys raštingumui gali būti nulemtas to meto problemati-

²⁷ Žr. Pelikšas Šinkūnas, *Geografijos vadovėlis IV skyriui ir prirengiamajai klasei*, p. 33.

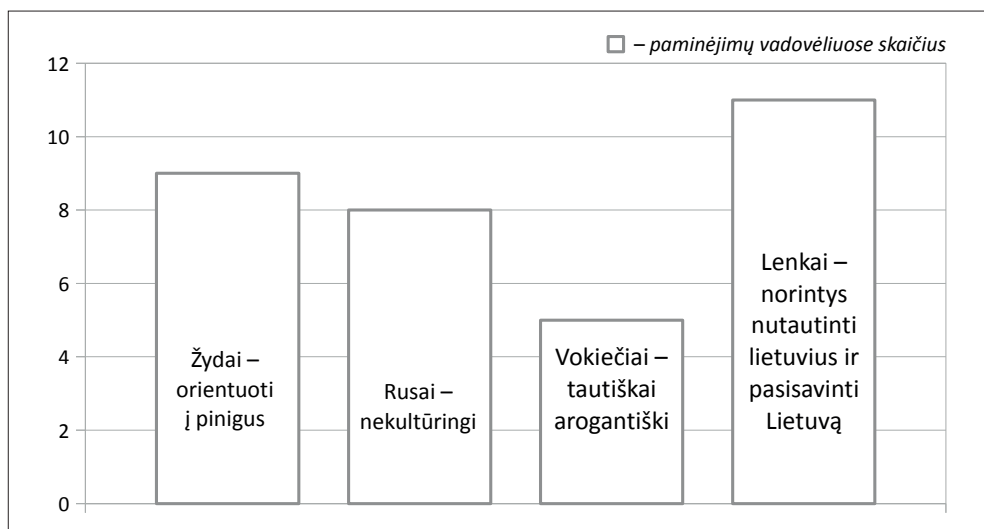
²⁸ Elena Baronienė, *Gimtas kraštas: geografijos vadovėlis pradžios mokyklų V sk. ir parengiamajai gimnazijos klasei*, p. 80.

²⁹ Pelikšas Šinkūnas, *Geografijos vadovėlis IV skyriui ir prirengiamajai klasei*, p. 33.

³⁰ Stanislovas Tarvydas, *Kraštai ir žmonės, Lietuva*, p. 60.

³¹ Pelikšas Šinkūnas, *Geografijos vadovėlis IV skyriui ir prirengiamajai klasei*, p. 34.

³² Žr. Linas Vildžiūnas (sud.), *Mūsų senelių ir prosenelių kaimynai žydai: moksleivių darbų konkursas. Trečioji knyga*.

3 lentelė. Tautinėms bendruomenėms priskirtini stereotipiniai įvaizdžiai tarpukario istorijos, geografijos bei krašto pažinimo vadovėliuose (26 vadovėlių duomenys)

kos – tarpukario Europos kontekste Lietuvos gyventojų raštingumo rodikliai buvo vieni iš žemesnių,³³ tad tautinės grupės, kurių raštingumo (ar apskritai išsilavinimo) rodikliai buvo aukštesni, vertintinos pozityviau, kaip prisidedančios prie bendro Lietuvos įvaizdžio gerinimo.

Religinio skirstymo atžvilgiu svarbu pabrėžti, jog jaučiama sekuliarizacijos įtaka, jau ne visi (visa bendruomenė) laikomi tikinčiais, netgi išskiriama, kad, pavyzdžiui, „žydai yra *daugiausiai* izraelitų tikybos žmonės“³⁴. Tačiau net ir sekuliarioje aplinkoje išlieka savotiška religingumo bei tautiškumo dermė, šie du dėmenys eina greta, religija daugeliu atvejų apsprendžia ir tautinį tapatinimąsi, formuoja tam tikrus tautinius ryšius: „Dėl tikybos vienodumo jie (gudai – aut. past.) yra gerokai susimaišę su lietuviais: kitas paklaustas pats nežino, kokios jis tautybės, ir atsako „tuteiši“³⁵; arba: „Sienas tarp lietuvių ir rusų gali padėti nustatyti tikėjimas.“³⁶

Kalbant apie žydus, atvirkščiai, pabrėžiami dideli jų religiniai ir kultūriniai skirtumai, lėmę šios tautos menką asimiliaciją su lietuviais. Žydų religija pabrėžiama kaip tautinė³⁷, todėl neatsietina šios bendruomenės dalis. Totorių atveju visuomet akcentuojama jų išskirtinė religinė pozicija – islamo tikėjimas, tačiau šiame religiniame kontekste svarbus iš to kylantis

³³ Žr. Saulius Kaubrys, *Lietuvos mokykla 1918–1939 m.: galios gimtis*, p. 21.

³⁴ Pelikšas Šinkūnas, *Lietuva: geografijos vadovėlis V sk. ir prirengiam. gimnazijos klasei*, p. 50–51.

³⁵ Elena Baronienė, *Gimtas kraštas: geografijos vadovėlis pradžios mokyklų V sk. ir parengiamajai gimnazijos klasei*, p. 84.

³⁶ Antanas Alekna, *Lietuvos istorija*, p. 68.

³⁷ Žr. Pelikšas Šinkūnas, *Geografijos vadovėlis VI skyriui*, p. 25.

jų kitoniškumas lietuvių atžvilgiu – jie švenčia penktadienį³⁸, o ne sekmadienį. Įdomu, jog žydų kitoniškumas ir šeštadienio (Šabo) šventimas nesusilaukia didesnio dėmesio. Tokie su religine tradicija susieti išskirtiniai krikščioniškos daugumos visuomenėje kasdienio gyvenimo veiksniai buvo suvokti kaip sunkinantys tautinės bendruomenės įsitraukimą į visuomenę. Pavyzdžiui, XIX a. pab.–XX a. pr. Lenkijos bei Lietuvos karaimai svarstė apie papročių reformas, leidžiančias perkelti šventes iš šeštadienio į sekmadienį ar atsisakyti nuolatinio galvos apdangalo dėvėjimo, kadangi juos supančiai aplinkai tai būtų priimtinau ir kartu pagerintų jų įvaizdį visuomenėje³⁹.

Kaip matyti tiek iš pačių tautinių mažumų pozicijos, tiek iš Lietuvos istorijos bei geografijos vadovėliuose pateikiamo tautinių bendruomenių vertinimo, tikyba XX a. sekuliarėjančioje Lietuvos visuomenėje nebėra pats aktualiausias skiriamasis ženklas. Nors lenkai bei gudai itin siejami su katalikybe, rusai taip pat priskiriami krikščioniškajam blokui, pažymima čigonų adaptacija prie vietos religijos, tokios sąsajos neturi reikšmingos įtakos teigiamam jų vaizdavimui, kuris labiau priklauso nuo politinių (pavojaus lietuvybei) ar sekuliarios visuomenės (raštingumo lygio) kriterijų. Kartais ta pati religija gali būti suvokiama ir kaip neigiamų paskatų šaltinis: „Drauge su tikyba, kuri ėjo iš Lenkijos, skverbėsi į Lietuvą ir šiaip lenkų“⁴⁰. Lenkų krikščionybės sklaida tapatinama su lietuviškosios bajorijos sulenkinimu, lietuviškosios kultūros potencialo užgožimu priešpriešinant jai lenkiškąją – taip kartu su religinės tapatybės perdavimu keliamas pavojus lietuviškumui, kurio išsaugojimas ir puoselėjimas yra prioritetinė vadovėlių funkcija⁴¹. Kultūrinis kitų tautų potencialas Lietuvoje nėra pageidautinas, netgi atvirkščiai – jų pasyvumas, menkos galimybės reikštis viešojoje erdvėje (pavyzdžiui, didžiosios dalies nemokėjimas skaityti ir rašyti) yra pozityvūs ženklai, kad tokios grupės „nebesudaro lietuvybei pavojaus“⁴² (šiuo atveju kalbama apie rusus Lietuvoje).

Pastarosios etninės grupės padėtis tarpukario Lietuvoje buvo itin dviprasmiška: nors rusai reiškė dvasinį palaikymą lietuvių siekiui susigrąžinti Vilniaus kraštą⁴³, nors buvo tokių, kurie bendrai palaikė lietuvių tautinius siekius (pavyzdžiui, grafai Zubovai), lietuvių inteligentija buvo linkusi pabrėžti rusų tautos kultūrinį menkumą, o viešojoje erdvėje jie neretai susilaukdavo „kolonistų“ ar „negeistino valstybei gaivalo“ vardo⁴⁴. Vadovėliuose pasitaiko ir itin atšiaurių visos rusų tautinės grupės Lietuvoje vertinimų, kurie skatino nepakantą šiai

³⁸ Žr. Pelikšas Šinkūnas, *Lietuva: geografijos vadovėlis V sk. ir prirengiam. gimnazijos klasei*, p. 52.

³⁹ Žr. Dovilė Troskovaitytė, „The Name Karaite Describes [...] Certain, Different from Others, Ethnicity: The Formation of Modern Karaite Identity“, p. 19–20.

⁴⁰ Pelikšas Šinkūnas, *Lietuva. Latvija. Estija: geografijos vadovėlis vidurinėms mokykloms*, p. 66.

⁴¹ Žr. Kazys Avižonis, „Lietuvos istorija mūsų gimnazijoje“, p. 53–57.

⁴² Stanislovas Tarvydas, *Antropogeografija su ekonominės geografijos priedu: vadovėlis VI klasei*, p. 186.

⁴³ Žr. Natalija Kasatkina, Andrius Marcinkevičius, *Rusai Lietuvos Respublikos visuomenėje 1918–1940 m.: istorinės retrospektyvos konstravimas*, p. 249.

⁴⁴ Ten pat, p. 238–239.

tautinei bendruomenei ir tarpukariu: „Geras žmogus nesibalados kažin kur svetimos tautos kalbos naikinti ir žmonių smaugti. Todėl ir suplaukė į Lietuvą visa, kas buvo bloga ir nešvaru Rusijoje.“⁴⁵ Rusijos imperijos politikos lietuvių atžvilgiu nepamiršusi lietuvių tauta nebuvo linkusi greitai atleisti. Nors dalinis rusų lojalumas atsikūrusiai Lietuvai buvo pastebėtas ir vadovėliuose, tačiau nevengta bandyti savotiškai keršyti – šimtmetį menkesniais ir mažakultūriais laikyti lietuviai dabar adekvačiai apibūdino rusus. Dabartinėje istoriografijoje teigiama, kad „išlikusių šaltinių duomenys rodo, kad šalyje egzistavo prielaidos neformaliai piliečių skirstymui į daugiau ar mažiau lojalius“⁴⁶. Vis dėlto, kaip matyti iš vadovėlių medžiagos, šis skirstymo kriterijus nebuvo toks jau neformalus, kadangi tiesiogiai egzistavo tokioje viešojo ir valstybės aprobuotoje terpėje kaip mokykliniai vadovėliai.

Apie tautinės mažumas kalbama ne bendroje, platesnėje perspektyvoje, perpinant su visos LDK ar Lietuvos Respublikos istorijos pasakojimu, o tik atskirai. Tai dar kartą patvirtina prielaidą, kad Lietuvos istorinis pasakojimas buvo orientuotas tik į lietuvių, o atskiras trumpas supažindinimas su kitomis tautomis, gyvenančiomis Lietuvoje, tėra priminimas, kad čia ne tik lietuviai gyveno ar gyvena. Toks supažindinimas su kitomis tautinėmis bendrijomis būdingesnis geografijos ir krašto pažinimo vadovėliams (10 iš 14 analizuotų vadovėlių), jo labiau pasigendama istorijos vadovėliuose – čia tautinės mažumos beveik visiškai neminimos (6 iš 12 analizuotų vadovėlių) arba paminimos itin atsainiai (1 iš 12 analizuotų vadovėlių).

Tautinių mažumų kontekstuose dažnai yra palyginami lietuvių ir *kitų* požymiai: kultūriniai, religiniai požymiai („Kuo artimesnės, kuo giminiškesnės tautos, tuo tas skirtumas esti mažesnis [...]. Pavyzdžiui, ir lietuvių, ir latvių jaunimas Joninių naktį pleškina stebules, žaidžia, linksminasi. O pavyzdžiui, mūsų žydų jaunimas visai tokio papročio nežino. Apskritai kalbant, jei palygintume lietuvių ir žydų žmonių gyvenimo papročius, tai pamatytume didelių skirtumų. Kodėl? Todėl, kad žydų tauta yra labai tolima lietuvių tautai kilmės atžvilgiu, kad jai yra tekę gyventi visai kitokiose sąlygose, nekaip lietuviams ar latviams.“⁴⁷); netgi rasiniai požymiai („Kiekvienas Lietuvos žmogus vis kuo skiriasi nuo kito žmogaus vienas didesnis, kitas mažesnis [...]. Bet tie skirtumai nėra dideli. Kiek didesni skirtumai yra išvaizdos atžvilgiu tarp lietuvių ir žydų, lietuvių ir čigonų (kurių skirtumų pastebi tarp lietuvių ir žydų, lietuvių ir čigonų?). Bet ir jie nėra dideli [...]. Antai tarp lietuvių ir negrų yra jau nemažas skirtumas – vieni balti, antri juodi, kaip puodai.“⁴⁸). Tokiam palyginimui būdingas lietuvių tautos iškėlimas ir adoravimas – kitos tautos tampa lakmuso popierėliu, kuriuo patikrinamas lietuvių tautos vertingumas ir pranašumas.

⁴⁵ Pelikšas Šinkūnas, *Lietuvos istorija: vadovėlis IV pradž. mokyklos skyr. ir I gimnazijos klasei*, p. 89.

⁴⁶ Natalija Kasatkina, Andrius Marcinkevičius, *Rusai Lietuvos Respublikos visuomenėje 1918–1940 m.: istorinės retrospektyvos konstravimas*, p. 238.

⁴⁷ Pelikšas Šinkūnas, *Lietuva. Latvija. Estija: geografijos vadovėlis vidurinėms mokykloms*, p. 61.

⁴⁸ Pelikšas Šinkūnas, *Geografijos vadovėlis VI skyriui*, p. 11–12.

Tarpukario vadovėliams nebūdinga šiuolaikinė kalbėsenos forma, orientuota į politinį korektiškumą, baimę kažką įžeisti ar pašiepti, nesiekia parodyti visus *kaip lygius, bet skirtingus*. Teigiamiausio vadovėlio tautinių mažumų pristatymo atžvilgiu titulo galėtų nusipelnyti aktyvios visuomenininkės ir mokytojos Elenos Baronienės parengtas *Gimtas kraštas: vadovėlis pradžios mokyklų V sk. ir parengiamajai gimnazijos klasei*⁴⁹. Jis išsiskiria tarp kitų vadovėlių kaip pozityviausiai žvelgiantis į tautinių mažumų istoriją Lietuvoje bei jų tautinės būdo charakteristikas, kurių neaptinkama kituose tokio pobūdžio pristatymuose. Nors minimas ir lenkų kultūros primetimas bajorams, ir didelė politinė įtaka valstybei, tačiau autorė objektyviai vertina šią tautinę bendruomenę: lenkus vadina „gyvo proto ir linksmaus būdo“⁵⁰. Adekvačiai vadovėlyje apginama ir tuometinių rusų Lietuvoje garbė: „Rusų valdininkai anais laikais parodė Lietuvoje daug žiaurumo, bet anaip tol žiaurumu nepasižymi visa rusų tauta. Rusai atviro būdo, jautrūs ir nuoširdūs.“⁵¹ Taip pat nemažai pagyrų tenka ir vokiečiams, pabrėžiama jų gili kultūrinė tradicija bei raštingumas.⁵²

Baronienė vienintelė atkreipia dėmesį, jog ir visi romai nėra vienodi, egzistuoja tiek kla-joklių, kurie užsiima elgetavimu, būrimu ir pan., tiek ir sėsliai gyvenančių, ūkininkaujančių šios tautybės atstovų⁵³. Toks romų vertinimas yra gana netikėtas, bet tikėtinas, kadangi kiti vadovėlių autoriai romus pristato labai vienpusiškai, pasitaiko netgi kraštutinių reprezentacijų, kuriose apie šios tautybės atstovus kalbama kaip apie gyvulius: „bet kas gi gali čigonus sugaudyti po krūmus bei pievas beklajojančius“, „kaip čigonai gyvena, kuo minta, nekalbėsime“⁵⁴. Įdomus, netgi antropologiniu įvardijamas požiūris kalbant būtent apie čigonus Lietuvoje (kalbant apie kitas tautines mažumas tai netaikoma), pasirenkamas Tarvydo vadovėlyje *Kraštai ir žmonės, Lietuva*⁵⁵. Autorius apie čigonus rašo remdamasis savo patirtimi, bendravimu su pačiais čigonais, buvimu tarp jų: „keliose vietose sutikau ir sėslių čigonų“, „gera klausia iš prigimties“ arba: „Čigonai daug geria ir rūko. Pasigėrę ima muštis. Tada tarp jų pavojinga būti.“⁵⁶ Tarvydas koncentruojasi būtent į čigonų kasdienybę ir buitį, išskirtinai apie juos pasirenka kalbėti daugiau nei apie kitas Lietuvos tautines bendruomenes (skiriami trys puslapiai teksto, o kitoms bendruomenėms, pavyzdžiui, žydams ar vokiečiams, – po puslapį ar pusę), kadangi jie labai skiriasi nuo viso, kas lietuviams pažįstama. Taip autorius leidžia suprasti, kad kitos Lietuvos tautinės grupės patiems lietuviams yra daugiau pažįstamos

⁴⁹ Elena Baronienė, *Gimtas kraštas: geografijos vadovėlis pradžios mokyklų V sk. ir parengiamajai gimnazijos klasei*.

⁵⁰ Ten pat, p. 82.

⁵¹ Ten pat, p. 83.

⁵² Žr. Elena Baronienė, *Gimtas kraštas: geografijos vadovėlis pradžios mokyklų V sk. ir parengiamajai gimnazijos klasei*, p. 82.

⁵³ Žr. Ten pat, p. 84.

⁵⁴ Peliksas Šinkūnas, *Lietuva. Latvija. Estija: geografijos vadovėlis vidurinėms mokykloms*, p. 69.

⁵⁵ Stanislovas Tarvydas, *Kraštai ir žmonės, Lietuva*.

⁵⁶ Ten pat, p. 63–64.

ir artimos iš kasdienio kontakto, o būtent kontaktas su čigonais – retas ir neįprastas. Įdomu, kad kitame savo vadovėlyje, parengtame netgi tais pačiais metais, tas pats Tarvydas atsisako kalbėti apie mažąsias tautines Lietuvos grupes (latvius, totorius, čigonus), kadangi jų šalyje nėra daug⁵⁷. Tai parodo, jog bendrame tautinių mažumų pristatymo kontekste neegzistuoja vienpusiškas, nustatytas ir priimtas bent jau mažųjų tautinių bendruomenių vertinimas – visa tai paliekama vien vadovėlio rengėjo sprendimui, kuris, priklausomai nuo jo nuostatų, taip pat gali keistis skirtinguose vadovėliuose.

Lietuvos miestai ir tautinės sąsajos

Sudėtingame tarpukario Vilniaus problematikos kontekste intriguoja ir kitų Lietuvos didžiųjų miestų lietuviškumo klausimas, kuriame svarbią vietą užima ir istorinės tautinės Lietuvos mažumos. Istorikai stipriausią poziciją Lietuvos miestų atžvilgiu užima totoriai – jie pasikartojančiai siejami ir su Vilniumi, ir su Trakais bei Kaunu, ir viskas priskiriama Vytauto, kuris, pasak vadovėlių, apgyvendino juos šiose vietovėse, nuopelnams (juk tautininkiškajame pasakojime Vytauto darbų užmiršti nedera). Paradoksalu, bet žydų sąsajos su istoriniais Lietuvos miestais vadovėliuose visiškai nepastebėtos, nors nuolat pabrėžiamas būtent žydų gyvenimas miestuose ir miesteliuose. Pastarieji šiuo atveju tampa nuasmeninti, o žydai lieka gyvenanti visur ir niekur tuo pačiu metu tauta. Taip jie eliminuojami iš mentalinio Lietuvos žemėlapiu kaip istoriškai svetimas elementas.

Klaipėdos miestas istoriškai iš esmės sietinas su vokiečių ekonomine bei kultūrine įtaka, bet nuolat pabrėžiamas šio reiškinio negatyvumas. Nors 3-iojo deš. vadovėliuose dar pasitaiko atvejų, kai nukarūnuojama ir laikinoji sostinė kaip lietuviškumo bastionas: „Kaune lengvai susikalbėsi tik rusiškai“⁵⁸, kartais net teigiama, jog „Kaunui tenka būti laikinąja Lietuvos sostine“⁵⁹ (tarsi iš esmės jam tai nepritiktų), tačiau tokia tendencija visiškai išnyksta 4-ujo deš. Šiuo laikotarpiu imta pabrėžti ryški Kauno sąsaja su būtent gimstančia nauja lietuviškumo samprata iš esmės legitimavo Kauną kaip Lietuvos sostinę, nors niekada nepanaikino jos laikinumo aspekto. Kaip pastebi tarpukario kultūrinės formacijas analizavę istorikai, būtent po 1926 m. perversmo, tarp 1927 m. ir 1930 m. keitėsi lituanizacijos formavimo strategija tiek Kaune, tiek provincijoje – „gana forsuotais tempais senosios Lietuvos istorija buvo integruota su nacionalizmo epochos vaizdiniais, teikiant prioritetą senajai istorijai.“⁶⁰ Taip ir Kaunas

⁵⁷ Žr. Stanislovas Tarvydas, *Antropogeografija su ekonominės geografijos priedu: vadovėlis VI klasei*, p. 186.

⁵⁸ Kazys Pakštas, *Baltijos Respublikų politinė geografija: politinės geografijos problemos, nagrinėjamos atsižvelgiant į Baltijos tautų likimą*, p. 73.

⁵⁹ Pelikšas Šinkūnas, *Lietuvos geografija: vidurinei mokyklai bei namų mokslui*, p. 161.

⁶⁰ Dangiras Mačiulis, Alvydas Nikžentaitis, Vasilijus Safronovas, „Simbolinis daugiakultūrio miesto užvaldymas: Kauno, Klaipėdos ir Vilniaus atvejai“, p. 114.

pamažėle įgijo grynai lietuviško miesto statusą, kurį dar labiau stiprino prarasto lenkiškojo Vilniaus ir naujai atrastos vokiškosios Klaipėdos atvejai.

Vadovėliuose nuolat pabrėžiamas Klaipėdos krašto „suvokietėjimas“ („Ten irgi ne visi, kurie sako, kad yra vokiečiai, tokie iš tikro yra.“⁶¹), kuris suvokiamas ne kaip istorinė realybė, o kaip laikotarpio nukrypimas („Iš Vokietijos nuodai skverbiasi į Lietuvą ir išikuria pelningose prekybos įstaigose.“⁶²), kurį derėtų keisti. Toks Klaipėdos miesto mentalinis nuotolis nuo lietuviškumo nestebina ir nėra vien tautinės ideologijos pramanas, siekiant saugoti lietuvių nuo kitų tautų įtakos. Naujausioje istoriografijoje, nagrinėjančioje Klaipėdos miesto istorines transformacijas, pabrėžiama, jog šiame mieste neegzistavo pakankama socialinė terpė, kurioje galėtų plėtotis kultūrinės lietuviškumo idėjos bei nacionaliniai lietuvių principai.⁶³ Po Klaipėdos krašto priskyrimo Lietuvai vokiečių tautinė grupė ypač stengėsi kovoti su regione vykdoma lituanizacijos politika didindama vokiškų mokyklų skaičių, keldama vokiečių tautiškumo jausmus⁶⁴, tikėtinai inspiruotus vokiečių tautos ekspansionistinės politikos ideologijos Vokietijoje.

Šiame kontekste neišvengiamas klausimas, kaip kaimo visuomenės savivokoje derėjo lietuviškumas bei svetimas didžiųjų miestų kultūrinis paveldas. Naujoje valstybėje ir naujajame istoriniame tarpukario vadovėlių pasakojime išryškinamas visų kitų, išskyrus lietuvius, amžinas svetimumas Lietuvos žemėse. Modernioje naujai (at)gimstančių tautų epochoje vadovaujamasi idėja, kad kiekvienai tautai yra sava *Pažadėtoji žemė*. Randama ir tokių apibendrinančių teiginių: „Žmonės, kurie nuo senų laikų Lietuvoj gyvena, vadinasi lietuviai. Draug su jais gyvena ir kitų tautų.“⁶⁵ Tai leidžia įvairiai interpretuoti tautiškumą, pilietiškumą ir tėvynę. Išskyla paties lietuviškumo vertinimo problematika. Viešojoje erdvėje, vadovėliuose tautiškumas suvokiamas apibendrintai, tik pagal kilmę (ir dažnai iš jos kylančią kalbą), paties asmens savęs priskyrimas vienai ar kitai tautinei grupei iš esmės neturi reikšmės, arba yra vertintinas negatyviai kaip netikras, iliuzinis bėgimas nuo savos tikrovės: „be tikrųjų lenkų, Lietuvoj gyvena ir sulenkėjusių lietuvių, o jų pavardės bei papročiai rodo, kad tatai esama tik aplenkėjusių lietuvių.“⁶⁶ Šioje situacijoje aktualus ne tik dažniausiai pabrėžiamas Vilniaus krašto problematikos pavyzdys, bet ir jau minėtasis Klaipėdos miestas ir aplinkinių vietovių gyventojų santykis su juo: „Kitaip tariant, persikėlimas į miestą, aktualizuodavęs adaptavimosi reikmes, keisdavo buvusių kaimo gyventojų komunikacijos įpročius ir vertė lietuvius kasdieniame gyvenime vis dažniau vartoti vokiečių kalbą. Neatsitiktinai tradicinėje kaimo

⁶¹ Pelikšas Šinkūnas, *Lietuva: geografijos vadovėlis V sk. ir prirengiam. gimnazijos klasei*, p. 52.

⁶² Stanislovas Tarvydas, *Antropogeografija su ekonominės geografijos priedu: vadovėlis VI klasei*, p. 186.

⁶³ Žr. Vasilijus Safronovas, „Atminties orientavimas ir mentalinis Klaipėdos integravimas Lietuvoje XX a.“, p. 72.

⁶⁴ Žr. Saulius Kaubrys, *Lietuvos mokykla 1918–1939 m.: galios gimtis*, p. 143.

⁶⁵ Antanas Vireliūnas, *Krašto mokslo vadovėlis: III-jam pradžios mokyklos skyriui*, p. 50.

⁶⁶ Pelikšas Šinkūnas, *Lietuva: geografijos vadovėlis V sk. ir prirengiam. gimnazijos klasei*, p. 51.

aplinkoje egzistavo stereotipas, kai į tokius persikėlėjus jau vien dėl paties persikėlimo fakto buvo žiūrima kaip į pradedančius „vokietėti“.⁶⁷

Tarpukariu nebesuvoktina Abiejų Tautų Respublikos laikotarpio tarp bajorų egzistavusi dviejų dimensijų tapatybė: *gente – lituanus, natione – polonus* (prisideda dar ir naujasis, modernusis atvejis, kai pagal kilmę – lietuviai, pagal kalbą – vokiečiai), tautinis pasakojimas išstūmė galimybę būti lietuviu kalbant nelietuviškai. Labai sukonkretinama ir tėvynės sąvoka. Puikus to pavyzdys yra teiginys, jog žydai „labai seniai netekę tėvynės“⁶⁸, nors, pavyzdžiui, Lietuvos totoriai tokia tėvynės praradimo samprata netaikoma, kadangi, pasak vadovėlių autorių, dėl Vytauto jiems suteiktų privilegijų ir laisvių totoriai patys ėmė laikyti Lietuvą savo tėvyne⁶⁹. Taip pagrindžiant totorių istoriškumą etninėse Lietuvos žemėse ir nuneigiant žydų galimybę tokį legitimizuotą istoriškumą įgyti, atsiskleidžia vadovėlių autorių naudojamas dvigubas standartas vertinant skirtingas tautines grupes ir jų santykį su Lietuva. Šiuo atžvilgiu klaustina, ar galima susikurti naują tėvynę ir kur yra sekuliarių tarpukario žydų tėvynė, kurią ne tik tėvai ar seneliai, bet ir proseneliai gimė Lietuvos teritorijoje. Tarpukario vadovėlių autoriai nesiekia atsakyti į šį sudėtingą klausimą, kadangi jų tikslas – legitimizuoti ne kitų tautų egzistenciją Lietuvoje, bet pabrėžti pačių lietuvių kaip tautos istoriškumą ir iš jo kylančią teisėtą Lietuvos Respublikos būtį.

Atliekant tyrimą išanalizavus 26 tarpukario istorijos, geografijos ir krašto pažinimo vadovėlius, matyti, kad vyrauja 4 esminės kryptys, susijusios su Lietuvos tautinių mažumų reprezentacija: jų įtaka lietuvių nutautėjimui, raštingumas bei kultūrinė tradicija, religinė tradicija ir santykis su didžiais Lietuvos miestais. Tautinių mažumų istorijos ir kultūros aspektų pristatymas būdingesnis būtent krašto pažinimo ir geografijos vadovėliams, istorijos vadovėliuose apie tautines grupes kalbama tik fragmentiškai. Taip formuojamas tik lietuvių istorinės Lietuvos įvaizdis. Geografijos ir krašto pažinimo vadovėliams būdingas tautinių mažumų bendruomenių ir lietuvių tautos lyginimas, pastarąją išskiriant kaip pranašesnę, bet nukentėjusią dėl kitų tautų invazijos į jos „gyvybinę erdvę“. Šitokia vadovėliuose egzistuojanti pozicija puikiai atitinka laikotarpio ideologiją, istorijos mokymas aiškiai naudojamas kaip priemonė stiprinti lietuvių tautinę tapatybę net ir kitų Lietuvos tautinių bendruomenių sąskaita, kitos tautos tampa lakmuso popierėliu, kuriuo patikrinamas lietuvių tautos vertinimas ir pranašumas.

⁶⁷ Vasilijus Safronovas, „Atminties orientavimas ir mentalinis Klaipėdos integravimas Lietuvoje XX a.“, p. 71.

⁶⁸ Elena Baronienė, *Gimtas kraštas: geografijos vadovėlis pradžios mokyklų V sk. ir parengiamajai gimnazijos klasei*, p. 80.

⁶⁹ Žr. Pelikšas Šinkūnas, *Lietuvos istorija: vadovėlis IV pradž. mokyklos skyr. ir I gimnazijos klasei*, p. 89; Stasys Matulaitis, *Lietuvių tautos istorija*, p. 91.

Literatūra

- Alekna, Antanas, *Lietuvos istorija*, Tilžė: J. Reylanderis, 1923.
- Avižonis, Kazys, „Lietuvos istorija mūsų gimnazijoje“ / Benediktas Šetkus, Sandra Grigaravičiūtė, Rūta Setkuvienė, *Istorijos mokymas Lietuvos mokykloje 1918–1940 metais: antologija*, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2006.
- Baronienė, Elena, *Gimtas kraštas: geografijos vadovėlis pradžios mokyklų V sk. ir parengiamajai gimnazijos klasei*, Kaunas: A. Ptašeko knygynas, 1937.
- Geniušas, Juozas, *Istorijos vadovėlis V ir VI sk.*, Kaunas: „Dirvos“ b-vė, 1937.
- Ivanovas, Bernaras, *Tautiškumo beiškant Antano Smetonos Lietuvoje: tautinių įvaizdžių klausimas*, Vilnius: Versus aureus, 2005.
- Kasatkina, Natalija; Andrius Marcinkevičius, *Rusai Lietuvos Respublikos visuomenėje 1918–1940 m.: istorinės retrospektyvos kons-travimas*, Vilnius: Eugrimas, 2009.
- Laurinaitis, Paulius Tautvydas; Vaidas Petrulis, „Kauno totorių mečetė“, *Architektūros ir urbanistikos tyrimų centras*, URL: <http://www.autc.lt/Public/HeritageObject.aspx?id=225&ss=kino&type=2>, žiūrėta 2013 m. balandžio 10 d.
- Mačiulis, Dangiras; Alvydas Nikžentaitis, Vasilijus Safronovas, „Simbolinis daugiakultūrio miesto užvaldymas: Kauno, Klaipėdos ir Vilniaus atvejai“ / Alfredas Bumblauskas, Grigorijus Potašenko, Šarūnas Liekis, *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūris miesto paveldas*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009.
- Matulaitis, Stasys, *Lietuvių tautos istorija*, Kaunas: „Švyturio“ b-vė, 1923.
- Melianas, Imantas (sud.), *Švietimas daugia-kultūrinėje aplinkoje – Europos dimensija: tarptautinės konferencijos medžiaga*, Vilnius, 2007.11.29–30, Vilnius: Inforastras, 2008.
- „Nemunėlio Radviliškio vidurinės mokyklos pedagogų Tarybos 1924 m. spalio 30 d. posėdžio protokolas“ / Saulius Kaubrys, *Lietuvos mokykla 1918–1939 m.: galios gimtis*, Vilnius: Statistikos tyrimai, 2000, p. 130.
- Pakštas, Kazys, *Baltijos Respublikų politinė geografi-ja: politinės geografijos problemos, nagrinėjamos atsižvelgiant į Baltijos tautų likimą*, Kaunas: Ins-tituti Geographici Universitatis Lithuanae, 1929.
- Safronovas, Vasilijus, „Atminties orientavimas ir mentalinis Klaipėdos integravimas Lietuvoje XX a.“ / Alvydas Nikžentaitis (sud.), *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.
- Saulius Kaubrys, *Lietuvos mokykla 1918–1939 m.: galios gimtis*, Vilnius: Statistikos tyrimai, 2000.
- Šinkūnas, Pelikšas, *Geografijos vadovėlis IV sky-riui ir prirengiamajai klasei*, Kaunas: Spaudos fondas, 1938.
- Šinkūnas, Pelikšas, *Geografijos vadovėlis VI sky-riui*, Kaunas: Spaudos fondas, 1937.
- Šinkūnas, Pelikšas, *Lietuva: geografijos vadovėlis V sk. ir prirengiam. gimnazijos klasei*, Kaunas: Spaudos fondas, 1937.
- Šinkūnas, Pelikšas, *Lietuva. Latvija. Estija: geo-grafijos vadovėlis vidurinėms mokykloms*, Kaunas: Sakalas, 1938.
- Šinkūnas, Pelikšas, *Lietuvos geografija: vidurinei mokyklai bei namų mokslui*, Kaunas: „Sakalo“ b-vės leidinys, 1927.

Šinkūnas, Pelikšas, *Lietuvos istorija: vadovėlis IV pradž. mokyklos skyr. ir I gimnazijos klasei*, Kaunas: Spaudos fondas, 1935.

Tarvydas, Stanislovas, *Antropogeografija su ekonominės geografijos priedu: vadovėlis VI klasei*, Kaunas: Sakalas, 1937.

Tarvydas, Stanislovas, *Kraštai ir žmonės, Lietuva*, Kaunas: Varpas, 1937.

Troskovaite, Dovilė, "The Name Karaite Describes [...] Certain, Different from Others, Ethnicity:

The Formation of Modern Karaite Identity," 2012, atiduota spaudai.

Vildžiūnas, Linas (sud.), *Mūsų senelių ir prosenelių kaimynai žydai: moksleivių darbų konkursas. Trečioji knyga*, Vilnius: Garnelis, 2007.

Vireliūnas, Antanas, *Krašto mokslo vadovėlis: III-jam pradžios mokyklos skyriui*, Kaunas: Sakalas, 1931.

Priedas: analizuoti tarpukario istorijos, geografijos bei krašto pažinimo vadovėliai

Nr.	Metai	Autorius	Vadovėlis	Perleidimai
1.	1918	Antanas Alekna	<i>Lietuvos istorija</i> , Kaunas: S. Banaičio spaustuvė.	– 1919 m.: <i>Lietuvos istorija</i> , papild. leid. Kaunas: Šviesa. – 1920 m.: <i>Lietuvos istorija</i> , 3-iasis trump. leid. Kaunas: Šviesa. – 1923 m.: <i>Lietuvos istorija</i> , 2-asis papild. leidimas, Tilžė: J. Reylenderis. – 1923 m.: <i>Lietuvos istorija</i> : su 4 spalvotais žemėlapiais, 4-asis trumpesnis leid., Tilžė: J. Reylenderis. – 1925 m.: <i>Lietuvos istorijos pradžiamokslis</i> , Kaunas: Šviesa. – 1931 m.: <i>Lietuvos istorija</i> , 5-asis trumpesnis patais. leid., Kaunas: Šviesa. – 1934 m.: <i>Lietuvos istorija: su 4 spalvotais žemėlapiais</i> , 6-asis patais. trumpesnis leid., Kaunas: Šviesa.
2.	1918	Pranas Klimaitis	<i>Lietuvos istorija</i> , Voronežas: Lietuvių spaustuvė.	
3.	1923	Jonas Trečiokas	<i>Mūsų istorijos pradžiamokslis</i> , Šiauliai: Savičio ir Šumausko sp.	– 1924 m.: <i>Mūsų istorijos pradžiamokslis</i> , 2-asis leid., Šiauliai: Titnagas.
4.	1923	Stasys Matulaitis	<i>Lietuvių tautos istorija</i> , Kaunas: Švyturys.	
5.	1926	Pelikšas Šinkūnas	<i>Krašto istorijos pradž. IV sk.</i> , Kaunas: Sakalas.	– 1927 m.: <i>Krašto istorijos pradž. IV sk.</i> , 2-asis leid., Kaunas: Varpas. – 1928 m.: <i>Krašto istorijos pradž. IV sk.</i> , Kaunas: Varpas. – 1934 m.: <i>Geografijos vadovėlis IV sk. ir I klasei</i> , Kaunas: Varpas.
6.	1926	Bronius Untulis	<i>Visuotinė istorija</i> , Kaunas: Varpas.	

7.	1926	Antanas Vireliūnas	<i>Krašto mokslo vadovėlis: III-jam pradžios mokyklos skyriui</i> , Kaunas: Sakalas.	– 1927 m.: <i>Krašto mokslo vadovėlis: III-jam pradžios mokyklos skyriui</i> , Kaunas: Sakalas. – 1931 m.: <i>Krašto mokslo vadovėlis: III-jam pradžios mokyklos skyriui</i> , Kaunas: Sakalas.
8.	1927	Peliksas Šinkūnas	<i>Lietuvos geografija: vidurinei mokyklai bei namų mokslui</i> , Kaunas: Sakalas.	
9.	1928	Stanislovas Tarvydas	<i>Geografija: vadovėlis pradžios mokslui</i> , Kaunas: Spaudos fondas.	
10.	1930	Peliksas Šinkūnas	<i>Europa: geografijos vadovėlis III klasei</i> , Kaunas: Spaudos fondas.	– 1936 m.: <i>Europa: geografijos vadovėlis progimnazijai ir gimnazijai</i> , Kaunas: Spaudos fondas. – 1938 m. <i>Europa: geografijos vadovėlis progimnazijai ir gimnazijai</i> , Kaunas: Spaudos fondas.
11.	1935	Peliksas Šinkūnas	<i>Lietuvos istorija: vadovėlis IV pradž. mokyklos skyr. ir I gimnazijos klasei</i> , Kaunas: Spaudos fondas.	
12.	1936	Jonas Norkus	<i>Istorijos vadovėlis V ir VI sk.</i> , Kaunas: Viltis.	– 1938 m.: <i>Istorijos vadovėlis V ir VI sk.</i> , Kaunas: Spaudos fondas.
13.	1936	Peliksas Šinkūnas	<i>Geografijos vadovėlis VI sk.</i> , Kaunas: Spaudos fondas.	– 1937 m.: <i>Geografijos vadovėlis VI sk.</i> , Kaunas: Spaudos fondas.
14.	1937	Juozas Geniušas	<i>Istorijos vadovėlis V ir VI sk.</i> , Kaunas: Dirva.	
15.	1937	Peliksas Šinkūnas	<i>Geografijos vadovėlis V sk.</i> , Kaunas: Spaudos fondas.	– 1938 m.: <i>Geografijos vadovėlis V sk.</i> , Kaunas: Spaudos fondas.
16.	1937	Stanislovas Tarvydas	<i>Antropogeografija su ekonominės geografijos priedu: vadovėlis VI klasei</i> , Kaunas: Sakalas.	
17.	1937	Stanislovas Tarvydas	<i>Geografijos vadovėlis IV sk.</i> , Kaunas: Sakalas.	
18.	1937	Stanislovas Tarvydas	<i>Kraštai ir žmonės: geografijos chrestomatija</i> , Kaunas: Varpas.	
19.	1937	Elena Baronienė	<i>Gimtas kraštas: geografijos vadovėlis V sk.</i> , Kaunas: A. Ptašeko knygynas.	
20.	1938	Peliksas Šinkūnas	<i>Geografijos vadovėlis IV sk.</i> , Kaunas: Spaudos fondas.	
21.	1938	Peliksas Šinkūnas	<i>Lietuva. Latvija. Estija: geografijos vadovėlis vidurinėms mokykloms</i> , Kaunas: Sakalas.	
22.	1939	Jonas Norkus	<i>Istorijos vadovėlis V ir VI pradž. mokyklos sk.</i> , Kaunas: Spaudos fondas.	
23.	1939	Juozas Geniušas	<i>Naujieji amžiai: istorijos vadovėlis vidurinių mokyklų aukštesniosioms klasėms</i> , Kaunas: Spaudos fondas.	
24.	1939	Stanislovas Tarvydas	<i>Geopolitika</i> , Kaunas: Spaudos fondas.	

Tautinių mažumų atstovų dalyvavimas tarpukario Vilniaus mokslo ir kultūros renginiuose

Straipsnis skirtas tautinių mažumų atstovų dalyvavimui tarpukario Vilniaus mokslo ir kultūros renginiuose. Jame trumpai nušviečiami renginiai, skirti svarbių mokslo ir švietimo įstaigų ir draugijų (Vilniaus universiteto, Vilniaus mokslo bičiulių draugijos) įkūrimo, istorinių asmenybių (karaliaus Stepono Batoro, kunigaikščio Vytauto) gimimo ir mirties metinėms paminėti, taip pat renginiai, skirti pagerbti nusipelnčius mokslo ir kultūros veikėjus Heleną Romer-Ochenkowską, Marianą Zdziechowską, Tadą Vrublevskį. Straipsnyje stengiamasi parodyti, kas ir koku tikslu juos organizavo, pagal koki scenarijų jie vyko, kokie tautinių mažumų atstovai dalyvavo ir koki vaidmenį tokie renginiai atliko tuometiniame Vilniaus kultūriniame gyvenime. Ruošiant straipsnį panaudota archyvinė medžiaga, to meto Vilniaus lenkiška ir lietuviška spauda, lietuvių ir lenkų autorių darbai.

Esminiai žodžiai: Vilnius, tautinės mažumos, mokslo ir kultūros renginiai tarpukario Vilniuje, Vilniaus universiteto 350-osios įkūrimo metinės, Vilniaus mokslo bičiulių draugijos 25-osios įkūrimo metinės, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto 500-osios mirties metinės, kunigaikščio Vytauto paminklai, karaliaus Stepono Batoro 400-osios gimimo metinės, Tadas Vrublevskis.

Įvadas

Vilnius, dar nuo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikų buvęs didelės daugiakultūrės ir polikonfesinės valstybės sostine, ir laikotarpiu tarp dviejų pasaulinių karų išsaugojo jam būdingą daugiatautį ir daugiakultūrį pobūdį. 1931 m. visuotinio gyventojų surašymo duomenimis, Vilnius turėjo 195 071 (100 proc.) gyventojų, iš kurių lenkų buvo 128 628 (65,9 proc.), žydų – 54 596 (28 proc.), rusų – 7 372 (3,8 proc.) baltarusių – 1 737 (0,9 proc.), lietuvių – 1 579 (0,8 proc.), kitų – 1 159 (0,6 proc.)¹. 1922 m. Vilniui ir Vilniaus kraštui įėjus į Lenkijos valstybės sudėtį, Lenkijos vyriausybė susidūrė su sudėtingomis tautinių mažumų problemomis ir jas ne visada pavykdavo sėkmingai išspręsti. Geriausi santykiai susiklostė su mažomis tautinėmis-religinėmis bendruomenėmis (karaimais, totoriais) ir daug sudėtingesni su tautomis, su kuriomis turėta politinių ir teritorinių ginčų (baltarusiais, lietuviais).

¹ Žr. *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r.: mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność, stosunki zawodowe: miasto Wilno*, s. 22, tabela 10.

Lietuvių veikėjai Vilniaus krašto prijungimą prie Lenkijos laikė laikinu dalyku ir, siekdami išsaugoti santykinai negausių šiame krašte lietuvių tautinę tapatybę, stengėsi kiek galima atsiriboti nuo lenkų politinės ir kultūrinės įtakos. Vilniaus žydai lietuvių–lenkų konflikto metu palaikė lietuvių siekius prijungti Vilnių prie Lietuvos valstybės, nes jiems buvo pažadėta didelė kultūrinė-tautinė autonomija, ir buvo nepalankiai nusiteikę lenkų valdžios atžvilgiu, bet paskui, Lenkijos vyriausybei suteikus keletą esminių nuolaidų, su žydų tautine mažuma buvo rastas taikaus sugyvenimo modelis.

Sudėtingai klostėsi santykiai su baltarusių tautine mažuma. Lenkų administracija ypač neigiamai vertino 1923 m. įkurtos nelegalios Vakarų Baltarusijos komunistų partijos, kuri siekė Vakarų Baltarusijos susijungimo su Baltarusijos SSR, veiklą. Naudodamiesi Sovietų Sąjungos pagalba ir Lenkijos politikų klaidomis, komunistai sugebėjo patraukti dalį baltarusių inteligentų ir sustiprinti savo įtaką baltarusių nacionaliniame sąjūdyje. Tautinius ir socialinius prieštaravimus gilino pokario, paskui pasaulinės ekonominės krizės metais ypač jaučiami ekonominiai sunkumai. Santykius su tautinėmis mažumomis taip pat komplikavo agresyvi kaimyninių šalių, visų pirma Sovietų Sąjungos, politika. Siekdama savo tikslų, SSRS kurstė antilenkiškas tautinių mažumų nuotaikas ir palaikė organizacijas, kurios vykdė Lenkijos teritorijoje ardomąją veiklą. Įtampą didino ir totalinių režimų Europoje stiprėjimas bei karo grėsmės augimas. Siekiant užtikrinti valstybės saugumą, imtasi riboti kai kurių tautinių mažumų veikėjų bei organizacijų veiklą.²

Nepaisant minėtų sunkumų, visos Vilniuje gyvenančios tautos ir tautinės mažumos galėjo išsaugoti tautinę ir religinę tapatybę, plėtoti švietimą, steigti visuomenines organizacijas, švietimo, mokslo ir kultūros draugijas. Gyvenimo tarpukario Vilniuje realijos bei Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikus siekiančios tradicijos skatino skirtingų tautybių gyventojų bendradarbiavimą įvairiose veiklos srityse. Viena iš tokio bendradarbiavimo formų buvo minėjimų, iškilmingų posėdžių bei panašių renginių organizavimas ir dalyvavimas juose. Tautinių mažumų atstovai buvo kviečiami į lenkų mokslo, švietimo ir kultūros įstaigų, visuomeninių draugijų organizuojamus renginius, skirtus paminėti visoms buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tautoms svarbius istorijos, mokslo ar kultūros įvykius, pagerbti nusipelnusių istorijai ir kultūrai žmonių atminimą. Tautinėms mažumoms tokiuose renginiuose paprastai atstovaudavo žinomi kultūros veikėjai, mokslo, švietimo ir kultūros draugijų pirmininkai, kunigai ir kitų konfesijų dvasiniai vadovai.

² Žr. Joanna Januszewska-Jurkiewicz, *Stosunki narodowościowe na Wileńszczyźnie w latach 1920–1939*; Wojciech Śleszyński, *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*; Jarosław Wołkonowski, *Stosunki polsko-żydowskie w Wilnie i na Wileńszczyźnie 1919–1939*; Seweryn Wysłouch, „Rola Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi w ruchu narodowym Białorusinów w Polsce”, s. 174–240.

Mokslo ir švietimo institucijų metinių minėjimas

Tarpukariu svarbų vaidmenį Vilniaus kultūros ir mokslo gyvenime atliko 1919 m. atkurtas Vilniaus universitetas, kuriam buvo suteiktas jo įkūrėjo Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Stepono Batoro (1533–1586) vardas. Atkurtasis Vilniaus universitetas, gavęs valstybės ir visuomenės paramą, per palyginti trumpą laiką tapo svarbiu mokslo ir švietimo centru. Jame studijavo ir tautinių mažumų atstovų. Pavyzdžiui, 1932/1933 m. baltarusiai sudarė 2,2 proc., lietuviai – 2,5 proc., žydai – 29 proc. visų studentų. 1937/1938 m. Vilniaus universitete baltarusių studentų skaičius išaugo iki 3 proc., lietuvių – iki 2,7 proc., žydų sumažėjo iki 13,4 proc. Universitete kūrėsi ir veikė lenkų ir tautinių mažumų – žydų, rusų, lietuvių, baltarusių – studentų draugijos, korporacijos ir savišalpos organizacijos³. Kai kurios iš jų, tokios kaip Vilniaus lietuvių studentų sąjunga, ne tik rūpinosi lietuvių studentų reikalais, bet ir skyrė daug dėmesio Vilniaus krašto lietuviškų kaimų jaunimui, jų švietimui ir kultūrinimui⁴.

Norint parodyti plačiai visuomenei Vilniaus universiteto reikšmę šio regiono mokslo, švietimo ir kultūros plėtrai, 1929 m. iškilmingai buvo pažymėtos jo 350-osios įkūrimo ir 10-osios atkūrimo metinės. Prie šio minėjimo nors kiek prisidėjo visos Vilniaus kultūros bei švietimo įstaigos ir visuomeninės organizacijos. Jubiliejaus proga atliktas centrinių universiteto rūmų kapitalinis remontas, išleistas dvitomis veikalas, kuriame buvo nušviesta universiteto istorija nuo jo įkūrimo 1579 m. iki 1929 m.⁵ Taip pat nutarta pargabenti į Vilnių mirusio ir Paryžiuje palaidoto Vilniaus universiteto profesoriaus istoriko Joachimo Lelevelio (Joachim Lelewel, 1786–1861) palaikus⁶.

Jubiliejinės iškilmės universitete vyko 1929 m. spalio 9–11 dienomis. Spalio 9 d. Šv. Jonų bažnyčioje buvo laikomos Gedulingos mišios už visus mirusius universiteto geradarius, rektorius, profesorius ir buvusius studentus. Bažnyčios viduryje ant katafalko buvo pastatytas karstas su pargabentais iš Prancūzijos Lelevelio palaikais. Karstą dengė profesoriaus toga. Mišiose dalyvavo Lenkijos vyriausybės ir Vilniaus vaivadijos valdžios atstovai, miesto savivaldybės nariai, katalikų dvasininkai, aukštųjų mokyklų rektoriai ir profesoriai, Vilniaus visuomeninių organizacijų ir draugijų nariai, Vilniaus universiteto darbuotojai ir įvairių tautybių studentai. Pamaldų metu giedojo choras „Echo“ (liet. „aidas“)⁷.

Po pamaldų karstas su Lelevelio palaikais buvo išneštas į universiteto kiemą. Rektorius kun. prof. Czesławas Falkowskis pasakė atsisveikinimo kalbą ir gedulinga eiseną patraukė

³ Žr. *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*, p. 211–212; Stanisław Pigoń, „Koła naukowe studentów USB w latach 1919–1929”, s. 595–614.

⁴ Žr. Jūratė Burokaitė, „Vilniaus lietuvių moterų organizacijos“, p. 137–139.

⁵ Žr. *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*.

⁶ Žr. „Sporządzenie zwłok Joachima Lelewela”, s. 288–289.

⁷ Žr. „Uroczystości jubileuszowe USB i pogrzeb J. Lelewela”, s. 716–721.

į Rasų kapines, kur anksčiau išmūrytoje kriptoje buvo sudėti Lelevelio palaikai. Šioje kriptoje taip pat buvo padėta kapsulė su pergamentiniu dokumentu apie Lelevelio gyvenimą ir nuopelnus. Tą pačią dieną popiet Universiteto bibliotekoje atidaryta Vilniaus universitetui ir Leleveliui skirta paroda⁸. 1932 m. Rasų kapinėse buvo pastatytas skulptoriaus Bolesława Bałzukiewicziaus sukurtas antkapinis Lelevelio paminklas. Iškilmingas paminklo pašventinimas įvyko 1932 m. gegužės 29 d.⁹

Antroji jubiliejinių iškilmių diena prasidėjo mišiomis iškilmingai išpuoštoje Vilniaus katedroje. Pamaldose dalyvavo Lenkijos Respublikos prezidentas Ignacy Mościckis, premjeras Kazimierz Świątkowski, ministrai, senato ir seimo nariai, Vilniaus miesto ir vaivadijos valdžios atstovai, universitetų ir mokslinių draugijų delegacijos, profesoriai ir studentai. Mišias aukojo kardinolas Augustas Hlondas. Po mišių sugiedojus himną *Te Deum*, pamaldų dalyviai iškilminga eiseną patraukė į Šv. Jonų bažnyčią, čia rektorius, pasveikinęs svečius, perskaitė mokslininkų, kuriems buvo suteiktas Vilniaus universiteto garbės daktaro laipsnis, sąrašą, o prezidentas įteikė apdovanojimus nusipelnusiems universiteto profesoriams. Po to iškilmingas kalbas sakė svečiai, buvo teikiamos dovanos. Pabaigoje perskaitytos sveikinimo telegramos.¹⁰

Spalio 11 d., po rytinių mišių Šv. Jonų bažnyčioje, universiteto Kolonų salėje įvyko iškilmingas 1929/1930 mokslo metų atidarymas. Iškilnėse, be universiteto senato narių, profesorių ir studentų, dalyvavo daug svečių, tarp jų tautinių mažumų organizacijų ir draugijų atstovai, kitų konfesijų dvasininkai. Tarp svečių buvo ir Vilniaus stačiatikių arkivyskupas Teodozijus (Nikolajus Feodosijevs). Iškilmių pradžioje akademinis universiteto choras sugiedojo giesmę *Gaude Mater Polonia*. Po to rektorius Falkowskis pasveikino susirinkusius svečius, universiteto darbuotojus bei studentus, perskaitė praeitų mokslo metų ataskaitą ir paskelbė naujųjų mokslo metų pradžią. Šia proga prof. Stanisławas Pigońis perskaitė inauguracinę paskaitą apie Vilniaus universiteto ir Vilniaus švietimo apygardos kuratorių kunigaikštį Adomą Jurgį Čartoriskį (Adam Jerzy Czartoryski, 1770–1861) ir jo nuopelnus Vilniaus universitetui. Iškilmes užbaigė akademinio choro pasirodymas.¹¹

Tautinių mažumų draugijų atstovai buvo pakviesti ir į 1932 m. minimas Vilniaus mokslo bičiulių draugijos 25-ąsias įkūrimo metines. Ta proga 1932 m. gegužės 28 d. draugijos buveinėje J. Lelevelio (dab. A. Goštauto) gatvėje įvyko iškilmingas posėdis, kuriame dalyvavo draugijos nariai ir svečiai. Į posėdį atvyko Vilniaus vaivadijos ir miesto valdžios bei kitų mokslo įstaigų ir visuomeninių draugijų atstovai. Lietuviams minėjime atstovavo Šv. Kazimiero švietimo, Lietuvos meno ir literatūros draugijų steigėjas ir pirmininkas, Lietuvos mokslo draugijos

⁸ Žr. ten pat.

⁹ Žr. „Poświęcenie pomnika J. Lelewela”, s. 423.

¹⁰ Žr. „Uroczystości jubileuszowe USB i pogrzeb J. Lelewela”, s. 721–731.

¹¹ Žr. ten pat, s. 731–732.

aktyvus narys, o vėliau jos pirmininkas (1933–1940) kun. Antanas Viskantas (1844–1940).¹² Susirinkusius draugijos narius ir svečius pasveikino Vilniaus mokslo bičiulių draugijos pirmininkas prof. Alfonsas Parczewskis. Po to kalbėjo vaivada Zygmuntas Beczkowski, universiteto rektorius prof. Aleksandras Januszkiewiczus, Vilniaus švietimo apygardos kuratorius Kazimierz Szelągowski, kun. Viskantas ir daugelis kitų. Po svečių kalbų ir linkėjimų draugijos vicepirmininkas Stanisławas Kościałkowski perskaitė pranešimą apie Vilniaus mokslo bičiulių draugijos veiklą.

Pasibaigus oficialiai minėjimo daliai, svečiai apžiūrėjo draugijos muziejaus eksponatus bei turimus bibliotekoje retus spaudinius ir rankraščius. Metinių proga draugijos valdyba gavo daug laiškų ir sveikinimo telegramų. Kai kurios draugijos ir privatūs asmenys ta proga dovanojo draugijai knygų ir meno kūrinių.¹³

Istorinių asmenybių gimimo ir mirties metinių minėjimas

Vilniaus tautinių mažumų atstovai taip pat dalyvaudavo istorinių asmenybių gimimo ir mirties metinių minėjimuose. 1930 m. sukako 500 metų nuo Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto (apie 1350–1430 10 27) mirties. Metines deramai pažymėti ruošėsi Vilniaus universitetas, Vilniaus mokslo bičiulių draugija ir lietuvių organizacijos. Ta proga Vilniuje buvo išleista lenkų istoriko Henryko Łowmiańskiego knyga apie kunigaikštį Vytautą¹⁴, o Vilniaus katedros požemiuose pradėtos kunigaikščio kapavietės paieškos.¹⁵

Kunigaikščio mirties metinių minėjimas prasidėjo 1930 m. lapkričio 7 d. gedulingomis pamaldomis Vilniaus katedroje. Bažnyčios viduryje stovėjo žalumynais papuoštas katafalkas. Pamaldose dalyvavo vaivadijos ir Vilniaus miesto savivaldybės atstovai, įvairių organizacijų nariai ir daug atvykusių į pamaldas vilniečių. Mišias aukojo arkivyskupas Romualdas Jałbrzykowski (1876–1955), proginį pamokslą pasakė vyskupas Kazimierz Michalkiewiczus (1865–1940).¹⁶

Vytauto 500-ųjų mirties metinių minėjimas buvo tęsiamas 1930 m. gruodžio 13 d. Vilniaus universitete Sniadeckijų salėje. Į minėjimą atvyko Vilniaus miesto prezidentas Józefas Folejewskis, universiteto rektorius Aleksandras Januszkiewiczus, Vilniaus švietimo apygardos kuratorius Stefan Pogorzelskis, nemažai universiteto darbuotojų ir studentų. Minėjimo metu

¹² Žr. Tomas Venclova, *Vilniaus vardai*, p. 264.

¹³ Žr. *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1932*; Helena Romer [Romer-Ochenkowska], „XXV-lecie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”.

¹⁴ Žr. Henryk Łowmiański, *Witold wielki książę litewski*.

¹⁵ Žr. „Obchód Witoldowy”, s. 413.

¹⁶ Žr. „Nabożeństwo żałobne za duszę wielkiego księcia Witolda”, s. 3; „Żałobne nabożeństwo w Wielkiej Bazylice Katedralnej za duszę ś. p. Wielkiego księcia Witolda”, s. 1.

dr. Sewerynas Wysłouchas perskaitė pranešimą apie kunigaikštį Vytautą, o prof. Mieczysławas Limanowskis – apie jo įvairių lenkų literatūroje bei dailėje.¹⁷

Vilniaus mokslo bičiulių draugija pagerbė kunigaikščio Vytauto atminimą paskirdama jam žurnalo *Ateneum Wileńskie* septintąjį tomą, kuriame šalia lenkų istorikų straipsnių apie Lietuvos kunigaikštį Vytautą ir jo valdymo laikus buvo išspausdintas kun. Viskanto straipsnis apie Vytauto vaidmenį sudarant 1413 m. Horodlės uniją ir šio klausimo nušvietimą istorikų darbuose.¹⁸

Lietuvių organizacijų veikėjai nepasitenkino lenkų organizuojamais renginiais ir, sekdami Kauno pavyzdžiu, kur šios metinės buvo minimos ypač iškilmingai, patys ėmėsi organizuoti kunigaikščio Vytauto atminimui skirtus renginius¹⁹. Ta proga norėta Vilniaus katedroje pastatyti paminklą-sarkofagą ir jame sudėti kunigaikščio palaikus, jei pavyktų juos rasti. Deja, Vytauto palaikų rasti nepavyko. Vilniaus kapitula nutarė, kad neradus kunigaikščio palaikų nėra prasmės statyti katedroje sarkofagą ir jo statybos iniciatoriams atsakė neigiamai. Kapitulos atsakymas sukėlė didelį lietuvių veikėjų nepasitenkinimą. Lietuviškoje spaudoje pasirodė žinučių apie neva atrastus ir lenkų nuslėptus ar net išgabentus į Varšuvą Vytauto palaikus ir jo valdžios insignijas²⁰. Galima pridurti, kad 1931 m., tiriant pavasario potvynio užlietus Vilniaus katedros požemius, buvo atrasti karaliaus Aleksandro Jogailaičio, karalienių Elžbietos Habsburgaitės ir Barboros Radvilaitės palaikai bei urna su karaliaus Vladislovo Vazos širdimi, bet Vytauto kapavietės nerasta ir šį kartą²¹.

Nepavykus pastatyti Vytautui paminklo katedroje, Vilniaus lietuvių Vytauto Didžiojo jubiliejaus komitetas nutarė tą padaryti Šv. Mikalojaus bažnyčioje, kur rinkdavosi melstis lietuviai. Paminklo projektą sukūrė skulptorius Rapolas Jakimavičius (1893–1961), jo statybą finansavo Vytauto Didžiojo komitetas Kaune, kuris tam tikslui skyrė 20 tūkst. litų. Statybos ir paminklo atidengimo iškilinėmis rūpinosi gydytojas Danielius Alseika, kun. Petras Kraujalis, Tautinio lietuvių komiteto pirmininkas Konstantinas Stašys ir kiti lietuvių veikėjai²². Paminklas iškilmingai atidengtas 1930 m. spalio 27 d. Į atidengimo iškilmes buvo pakviesta spaudos ir įvairių organizacijų atstovų²³.

Minėtasis Vytauto paminklas iki šandien stovi Šv. Mikalojaus bažnyčioje. Kunigaikščio biustas išlietas iš bronzos, postamentas pagamintas iš marmuro. Kokią reikšmę šiam pa-

¹⁷ Žr. „Akademia Witoldowa“, s. 5.

¹⁸ Žr. Antoni Wiskont, „Wielki książę litewski Witold a Unia Horodelska“, s. 469–493.

¹⁹ Žr. *Vytauto Didžiojo komiteto atliktų darbų apžvalginis biuletenis. Nr. 1*; „Vytauto Didžiojo mirties minėjimas Kaune“.

²⁰ Žr. „Kur Vytauto Didžiojo palaikai?“, p. 2; „Paslaptingi tyrinėjimai Vilniaus Bazilikoje“, p. 1.

²¹ Žr. „Krypta królewka w podziemiach Katedry: odnalezienie zwłok Aleksandra Jagiellończyka, królowych Elżbiety i Barbary Radziwiłłówny“.

²² Žr. Tomas Venclova, *Vilniaus vardai*, p. 219, 239–240, 256–257.

²³ Žr. „Vytauto Didžiojo jubiliejaus komiteto Vilniuje kvietimas į kunigaikščio Vytauto 500 metų mirties metinių minėjimą, 1930“, p. 6; „Vytauto Didžiojo paminklas Šv. Mikalojaus bažnyčioje Vilniuje“, p. 2.

minklui skyrė jo pastatymo iniciatoriai, galima spręsti iš ilgo užrašo ant postamento, kuris skamba taip:

Vytautas Didysis 1430–1930. Lietuvos Didysis Kunigaikštis. Tėvynės nepriklausomybės gynėjas. Lietuvos krikščionybės apaštalas. Lietuvos garbės ir galybės kūrėjas. Garsus ir galingas karų vadas. Griunvaldo pergalėtojas. Lietuvos vyčių pažiba. Visų piliečių gerovės rėmėjas. Vilniaus krašto lietuvių visuomenė minėdama Vytauto Didžiojo 500 jubiliejų ir pagerbdama visos tautos amžinos garbės vainiku vainikuotą Didvyrį pastatė jam šioje vietoje paminklą. Iš praeities tavo sūnūs te stiprybę semia. Vardan tos Lietuvos Vienybė težydi.²⁴

Paminklai kunigaikščiui Vytautui buvo statomi ir Vilniaus krašto kaimuose, kur gyventa lietuvių, pavyzdžiui, Raškutėnuose ir Rėkučiuose dabartiniame Švenčionių rajone, Rizgūnuose, Sabališkėse, Kalviškėse dabartiniame Ignalinos rajone ir kitur. Jų statyba rūpinosi draugija „Rytas“, Šv. Kazimiero draugija ir kitos lietuviškos organizacijos, turėdamos tikslą sustiprinti tose vietovėse lietuviybę. Paminklai, pagaminti iš akmenų, cemento arba medžio, turėjo dažniausiai obelisko formą, jų viršų vainikavo kryžiai, kai kurie turėjo nišas šventųjų figūrėlėms išdėlioti. Lietuviški užrašai skelbė, kad šie paminklai pastatyti didžiojo Lietuvos kunigaikščio Vytauto mirties 500 metų sukaktuvėms paminėti²⁵. Paminklų atidengimas provincijoje paprastai vykdavo atlaidų metu, siekiant pritraukti daugiau žmonių. Ceremonijai vadovaudavo lietuvių mokytojai bei kunigai ir jie tai darė su dideliu užsidegimu. Lietuviškas laikraštis *Vilniaus rytojus* apie paminklo atidengimą 1930 m. birželio 22 d. Raškutėnuose rašė:

Kun. Nikodemas Vaišutis pašventina paminklą, priklaupęs jį pabučiuoja ir atsigręžęs į žmones pasako ilgą gražų pamokslą. Užbaigęs pamokslą padėkoja visiems, prisidėjusiems prie paminklo pastatymo. Vakare Raškutėnuose įvyko vakaras. Jaunimas, padedamas savo mokytojo J. Mudino, suvaidino dramą „Aušros sūnus“. Oficialioji vakaro dalis užbaigta sugiedojus Tautos himną.²⁶

Lietuvių mokslo draugija kunigaikščio Vytauto mirties metines paminėjo 1930 m. lapkričio 1–2 dienomis visuotiniame susirinkime, kuris vyko Vytauto Didžiojo lietuvių gimnazijos salėje. Į susirinkimą buvo pakviesti bendradarbiaujantys su draugija lenkų kultūros veikėjai.

²⁴ „Vytauto Didžiojo paminklas Šv. Mikalojaus bažnyčioje Vilniuje“, p. 2; Jurgis Bučas, Ramutė Mačikėnienė, *Vytautas Didysis ir mes*.

²⁵ Žr. ten pat.

²⁶ „Raškutėnuose pastatytas Vytautui Didžiajam paminklas“, p. 2.

Susirinkimo metu redaktorius ir bibliofilas Ludwikas Abramowiczus kalbėjo apie Vytauto paveikslą literatūroje ir mene (pranešimą skaitė lenkiškai), Juozas Kairiūkštis – apie garsųjį lenkų rašytoją Józefo Ignaco Kraszewskio kūrinį *Vitolio rauda*.²⁷

Tautinių mažumų atstovai taip pat dalyvavo 1933 m. iškilmėse, skirtose pažymėti Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Stepono Batoro (1533–1586) 400-ąsias gimimo metines. Iškilmės prasidėjo gruodžio 9 dieną mišiomis universitetinėje Šv. Jonų bažnyčioje. Po Mišių universiteto Senato nariai, profesoriai ir studentai susirinko Kolonų salėje. Į minėjimą atvyko kviesti svečiai: Vilniaus vaivada Władysławas Jaszczołtas, Vengrijos ypatingasis pasiuntinys Peteris de Matuska, arkivyskupas Jębrzykowski, stačiatikių arkivyskupas Teodozijas, karaimų mokslininkas ir religinis vadovas Hadži Chanas Seraja Šapšalas (1873–1961)²⁸, miesto burmistras Wiktoras Maleszewskis, Vilniaus švietimo apygardos kuratorius Kazimierz Szelegowski, nemažai visuomeninių organizacijų ir spaudos atstovų.²⁹

Susirinkusius salėje svečius, universiteto darbuotojus ir studentus pasveikino rektorius Witoldas Staniewiczus. Rektoriui baigus kalbėti, universiteto orkestras atliko Lenkijos ir Vengrijos himnus. Po to profesorius Stanisławas Kościółkowski perskaitė pranešimą apie karalių Batorą ir jo epochą. Iškilmingo susirinkimo pabaigai akademinis choras ir orkestras atliko keletą lenkų ir vengrų kompozitorių kūrinių. Tą pačią dieną Vilniaus miesto teatre įvyko iškilmingas vakaras, kurio metu buvo atliekami sceniniai kūriniai, atspindintys Batoro valdymo epochą. Universiteto centrinių rūmų pastatas, Šv. Jonų bažnyčios varpinė ir pilies bokštas tą vakarą buvo meniškai apšviesti.³⁰

Nusipelnusių mokslo ir kultūros veikėjų pagerbimas ir jų atminimo įamžinimas

Tautinių mažumų atstovai būdavo kviečiami ir į renginius, skirtus pagerbti nusipelnčius mokslo ir kultūros veikėjus. 1931 m. Vilniuje iškilmingai buvo pažymėtos garsios Lietuvoje Romerių giminės atstovės, rašytojos, publicistės ir visuomenės veikėjos Helenos Romer-Ochenkowskos (1878–1947) literatūrinio-publicistinio darbo 25-metis. Tai progai skirtuose renginiuose dalyvavo nemažai lietuvių ir žydų tautinių mažumų atstovų. Jubiliejinis minėjimas prasidėjo 1931 m. sausio 21 d. Tos dienos rytą vyskupas Władysławas Bandurskis (1865–1932) jubiliatės intencija laikė mišias, o vakare buvusio Bazilijonų vienuolyno salėje žymiajai to meto veikėjai buvo skirtas *Literatūrinis trečiadienis*, į kurį susirinko visas Vilniaus elitas. Vilniaus lietuvių bendruomenei minėjime atstovavo Lietuvos mokslo

²⁷ Žr. „Iš Lietuvių mokslo draugijos kronikos: XXII visuotinis susirinkimas“, p. 460–462.

²⁸ Žr. Halina Kobeckaitė, Virgilijus Poviliūnas, Irena Senulienė, Alvyra Zagreckaitė (sud.), *Hadži Seraja Chanas Šapšalas. Pasišventęs tautai ir mokslui*; Halina Kobeckaitė, „Lietuvos karaimų tautinio tapatumo išsaugojimas: dvasininkų vaidmuo“, p. 67–79.

²⁹ Žr. „Alma Mater Vilnensis w hołdzie Stefanu Batoremu“, s. 1.

³⁰ Žr. ten pat.

draugijos reikalų tvarkytojas, literatas, vertėjas, pedagogas Antanas Valaitis (1890–1946)³¹. Susirinkusius pasveikino ir pasakė jaudinančią kalbą Vilniaus literatų sąjungos pirmi-ninkas, Stepono Batoro universiteto profesorius Marianas Zdziechowski. Po jo jubiliatę sveikino Vilniaus žurnalistų sindikato, Dailininkų draugijos ir Žydų klubo atstovai. Visi jie trumpai prisiminė jubiliatės nuopelnus literatūros, žurnalistikos ir visuomeninio darbo srityse, linkėjo tolesnių kūrybinių laimėjimų. Buvo perskaitytos ir sveikinimo telegramos. Po to poetė ir publicistė Wanda Niedziałkowska-Dobaczewska padarė pranešimą apie Ro-mer-Ochenkowskos visuomeninę veiklą ir kūrybą, o pati jubiliatę skaitė savo naujausius literatūros kūrinius. Pasibaigus oficialiajai vakaro daliai, svečiai buvo pakviesti į banketą. Jame dalyvavęs Valaitis paprašė žodžio ir išreiškė tvirtą įsitikinimą, kad tokie žmonės kaip jubiliatę Romer-Ochenkowska, karštai mylintys Lietuvą ir Lenkiją, padeda siekti abiejų šalių susitarimo ir darnaus bendradarbiavimo.³²

Po poros dienų Vilniaus miesto teatre Pohulankos (dab. J. Basanavičiaus) gatvėje vyko vakaras, kurio metu buvo vaidinami Romer-Ochenkowskos sceniniai kūriniai. Teatro salė buvo pilnutėlė. Atvyko miesto valdžios ir visuomeninių organizacijų atstovai. Jubiliatę pasveikino teatro direktorius Aleksandras Zelwarowiczius, Vilniaus miesto valdžios ir vi-suomeninių organizacijų atstovai, jai buvo įteiktas gražiai apipavidalintas raštas, pasirašytas žymių politikos, mokslo ir kultūros veikėjų, daug gėlių. Vėliau Romer-Ochenkowska savo atsiminimuose rašė, kad ji buvo labai sujudinta jai parodyto dėmesio.³³

1933 m., minint Vilniaus mokslo bičiulių draugijos pirmininko, Stepono Batoro univer-siteto rektoriaus, filologo, literatūrologo ir filosofo prof. Mariano Zdziechowskio (1861–1938) kūrybinio darbo 50-metį, aktyviai dalyvavo daug rusų tautinės mažumos atstovų. Zdziecho-wskio jubiliejaus proga 1933 m. vasario ir kovo mėnesiais įvyko gausybė renginių: vasario 15 d. – *Literatūrinis trečiadienis* buvusio Bazilijonų vienuolyno patalpose, vasario 17 d. – su-sitikimas su Vilniaus rusų bendruomenės atstovais, vasario 18 d. – garbės daktaro laipsnio Zdziechowskiui suteikimas universiteto Kolonų salėje, kovo 17 d. – studentišκών organizacijų surengtas jubilato susitikimas su akademiniu jaunimu.³⁴

Tačiau Vilniaus tautinių mažumų (baltarusių, lietuvių, rusų) veikėjai daugiausia prisi-dėjo pagerbiant žinomo advokato, visuomenės veikėjo, Eustachijaus ir Emilijos Vrublevskių bibliotekos įkūrėjo Tado Vrublevskio (Tadeusz Stanisław Wróblewski, 1858–1925) atminimą.

³¹ Žr. „Valaitis Antanas (1890 07 13 Pavaitupių kaime, Griškabūdžio valsčiuje – 1946 Karagandoje), pedagogas, kultūros istorikas, rašytojas“, p. 545; Tomas Venclova, *Vilniaus vardai*, p. 263.

³² Žr. Helena Romer-Ochenkowska, „Mój jubileusz 25-letni“, „Jubileusz p. Heleny Romer-Ochenkowskiej“, s. 235; „XXV-lecie pracy publicystyczno-literackiej Heleny Romer-Ochenkowskiej“, s. 237; „Echa obchodu 25-letniego jubileuszu pracy p. Heleny Romer-Ochenkowskiej“, s. 238.

³³ Žr. Helena Romer-Ochenkowska, „Mój jubileusz 25-letni“.

³⁴ Žr. 50-lecie pracy pisarskiej Mariana Zdziechowskiego; Wojciech Piotrowicz, *Marian Zdziechowski w pięćdziesięciolecie twórczości pisarskiej*; Witold Nowodworski, „Jubileusz Zdziechowskiego“, s. 455–456.

Jis mirė 1925 m. liepos 3 d.³⁵, pašarvotas buvo savo buvusiam erdviame bute Universiteto gatvėje. Liepos 6 d. į amžinojo poilsio vietą Rasų kapinėse jį lydėjo bendradarbiai ir bendraminčiai, visuomeninių organizacijų bei draugijų nariai ir minia įvairių tautybių vilniečių. Gedulingos pamaldos vyko Šv. Dvasios bažnyčioje. Pasibaigus pamaldoms laidotuvių eiseną patraukė į Rasų kapines, kur T. Vrublevskis buvo palaidotas šalia savo tėvų. Gedulingas apeigas kapinėse atliko kun. Adomas Kuleša (Adam Kuleszo, 1881–1941), atsisveikinimo kalbas pasakė Vilniaus advokatų tarybos atstovas Witoldas Abramowiczius, Eustachijaus ir Emilijos Vrublevskių vardo mokslinės pagalbos draugijos komiteto narys Janas Piłsudskis, Lenkijos religijos reikalų ir liaudies švietimo ministerijos Bibliotekų skyriaus atstovas Stefanas Rygielis, lietuvių veikėjas gydytojas Danielius Alseika, daugelio baltarusių draugijų ir organizacijų narys kun. Adomas Stankevičius (Adam Stankiewicz, 1890–1949)³⁶, literatas, visuomenės veikėjas, Lenkijos senatorius, stačiatikių šventikas Viačeslavas Bogdanovičius (1878–1939, dingęs be žinios po NKVD arešto)³⁷. Laidotuvių pabaigoje sugiedota giesmė „Angelas Dievo“ lenkiškai bei lietuviškai ir „*Viečnaja Pamiat*“ rusiškai³⁸. Spaudoje tuo metu pasirodė daug nekrologų ir atsiminimų apie T. Vrublevskį ir jo veiklą.³⁹

Po metų lietuvių ir baltarusių atstovai buvo pakviesti paminėti T. Vrublevskio mirties metines. Organizaciniame komitete lietuvių tautinei mažumai atstovavo Alseika ir kun. Viškas, baltarusių – kun. Stankevičius. T. Vrublevskio mirties metinių dieną (1926 m. liepos 3 d.) iš ryto už mirusiojo vėlė buvo laikomos gedulingos pamaldos Šv. Dvasios bažnyčioje. Tos pačios dienos vakare buvusiam T. Vrublevskio bute (Universiteto g. 9) susirinko organizacinio komiteto pakviesti bendradarbiai, Valstybinės Vrublevskių bibliotekos darbuotojai, įvairių draugijų ir organizacijų nariai. Minėjimo metu kalbėjo advokatas iš Varšuvos Aleksandras Lednickis, visuomenės ir politikos veikėjas, redaktorius, bibliofilas spaudos istorikas Ludwikas Abramowiczius (1879–1939), lietuvių veikėjas Alseika ir baltarusių veikėjas kun. Stankevičius. Po jų žodžio paprašė Vilniaus žydų veikėjas, Lenkijos senatorius gydytojas Zemachas Šabadas (Zemach Shabad, Cemach Szabad, 1864–1934)⁴⁰, kuris išreiškė didelį apgailestavimą, kad į organizacinį komitetą nebuvo pakviesta žydų atstovų. Jis pabrėžė, kad Vilniaus žydai lygiai su kitais vilniečiais gerbia T. Vrublevskio, žymaus visuomenės veikėjo ir visų tautų lygybės, teisingumo ir tolerancijos principams ištikimo advokato, atminimą. Minėjimą užbaigė Witol-

³⁵ Žr. „Świadectwo metryczne zgonu [Odpis] Tadeusza Stanisława Wróblewskiego z ksiąg pogrzebowych rzymskokatolickiego kościoła parafialnego św. Ducha w Wilnie za rok 1925 miesiąc lipiec”, s. 5–6.

³⁶ Жр. Галіна Войцік, «Феномен кс. Адама Станкевіча», p. 95–101.

³⁷ Жр. Лариса Шцавинская, Юрий Лабынцев, «Литературные труды ректора Литовской духовной семинарии Вячеслава Богдановича», p. 115–133.

³⁸ Жр. Helena Romer [Romer-Ochenkowska], „Pogrzeb ś. p. Tadeusza Wróblewskiego”, s. 2; „Historyczny pogrzeb [ś. p. Tadeusza Wróblewskiego]”, s. 6–11.

³⁹ Жр. „Teksty nekrologów i wzmianek o ś. p. Tadeuszu Wróblewskim i jego bibliotece”; Bronisława Kisieliene (sud.), *Tadas Vrublevskis: mintys ir darbai*.

⁴⁰ Жр. Tomas Venclova, *Vilniaus vardai*, p. 257.

do Abramowicziaus kalba, kuria jis kvietė visus susirinkusius sekti T. Vrublevskio pavyzdžiu ir, atsisakius tautinių nesutarimų, bendrai dirbti gimtojo krašto labui.⁴¹

Vėliau nutarta Rasų kapinėse pastatyti T. Vrublevskio antkapinį paminklą. Lėšų paminklo statybai (16 tūkst. zlotų) skyrė Eustachijaus ir Emilijos Vrublevskių vardo mokslinės pagalbos draugijos komitetas, projektą sukūrė Vilniaus skulptorius R. Jakimavičius. Sarkofago formos paminklas padarytas iš šlifuito granito. Po sarkofagu sumūrytas gelžbetoninis rūsys, kuria-me sudėti palaikai. Granitinis sarkofagas buvo pagamintas R. Biknerio dirbtuvėje Vilniuje, bronzinės detalės (vainikas, medalionas) – brolių Łopieńskių dirbtuvėse Varšuvoje.⁴²

T. Vrublevskio paminklo Rasų kapinėse atidengimas įvyko 1931 m. spalio 28 d. Tą dieną 9 valandą ryto Vilniaus Šv. Jonų bažnyčioje laikytos gedulingos pamaldos. Po pamaldų T. Vrublevskio giminės, draugai, bendradarbiai, lenkų ir tautinių mažumų visuomeninių organizacijų atstovai nuvyko į Rasų kapines, kur buvo atidengtas paminklas ir atliktos gedulingos apeigos. Susirinkę prie kapo buvę draugai ir bendraminčiai prisiminė T. Vrublevskį ir jo nuopelnus visuomenei. Paskui prie paminklo sudėti vainikai ir gėlės.⁴³ Paminklo atidengimo proga Vilniaus spaudoje pasirodė prisiminimai apie T. Vrublevskį ir jo įkurtą biblioteką⁴⁴.

T. Vrublevskio bendraminčiai ne tik puoselėjo jo atminimą, bet ir, sekdami jo pavyzdžiu, skatino lenkų ir tautinių mažumų kultūros veikėjų bendradarbiavimą. Pavyzdžiui, 1937 m. gegužės 6 d. Vrublevskių bibliotekos patalpose įvyko lietuvių ir baltarusių dainų vakaras. Renginį organizavo Vrublevskių bibliotekos bičiulių draugija. Pirmoje vakaro dalyje Stasio Šimkaus bei Juozo Tallat Kelpšos harmonizuotas lietuvių liaudies dainas atliko choras „Varpas“ ir solistė Marytė Sabalytė. Antroje vakaro dalyje pasirodė saviveiklinis choras, kuris atliko baltarusių liaudies dainas. Prieš chorų pasirodymą trumpą įžanginį žodį tarė prof. Tadeusz Szeligowski. Pinigai, gauti už parduotus bilietus, buvo skirti Vrublevskių bibliotekos reikmėms.⁴⁵

⁴¹ Žr. „Zaproszenie na zgromadzenie ku uczczeniu ś. p. Tadeusza Wróblewskiego, które odbędzie się dnia 3 lipca 1926 r. w lokalu Biblioteki im. Wróblewskich (Uniwersytecka 9)“, „Żałobna rocznica [śmierci Tadeusza Wróblewskiego]“, s. 2.

⁴² Žr. Umowa zawarta w Wilnie w dn. 21 maja 1930 r. pomiędzy Towarzystwem Pomocy Naukowej im. Wróblewskich w Wilnie w osobie pełnomocnika tego Towarzystwa p. Ludwika Abramowicza a artystą-rzeźbiarzem p. Rafałem Jachimowiczem, zamieszkałym w Wilnie przy ul. Bazylikańskiej pod nr 3, m. 7 [o wykonaniu pomnika na grobie T. Wróblewskiego], p. 225; [Lucjan Uziębło] Sulimczyk, „Na Rossie u grobów rodziny Wróblewskich (Z powodu poświęcenia pomnika Mec. T. Wróblewskiego)“, s. 2.

⁴³ Žr. „Protokół nr 9 posiedzenia Komitetu Towarzystwa Pomocy Naukowej im. Wróblewskich w dn. 11 października 1931 r.“, s. 208; „Poświęcenie nagrobka ś. p. Tadeusza Wróblewskiego“, s. 8.

⁴⁴ Žr. Helena Romer [Romer-Ochenkowska], „Wspomnienie o ś. p. Tadeuszu Wróblewskim“, s. 2; „Biblioteka im. Wróblewskich“, s. 2.

⁴⁵ Žr. „Wieczór pieśni i poezji regionalnej. Zaproszenie i program“, s. 18–19.

Išvados

1. Vilnius laikotarpiu tarp dviejų pasaulinių karų išsaugojo jam būdingą daugiatautį ir daugiakultūrį pobūdį.
2. Visos Vilniuje gyvenančios tautinės mažumos (lietuviai, baltarusiai, žydai, karaimai ir kiti) galėjo rūpintis tautinės bei religinės tapatybės išsaugojimu, plėtoti švietimą, steigti savo visuomenines organizacijas, švietimo, mokslo ir kultūros draugijas.
3. Gyvenimo tarpukario Vilniuje realijos bei siekiančios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikus tradicijos skatino skirtingų tautybių gyventojus bendradarbiauti įvairiose veiklos srityse.
4. Viena iš bendradarbiavimo formų buvo minėjimų, iškilmingų posėdžių bei panašių renginių organizavimas ir dalyvavimas juose.
5. Tautinių mažumų atstovai buvo kviečiami į lenkų mokslo, švietimo ir kultūros įstaigų bei visuomeninių draugijų organizuojamus renginius, skirtus paminėti visoms buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tautoms svarbius istorijos, mokslo ar kultūros įvykius, pagerbti nusipelnusių istorijai ir kultūrai žmonių atminimą.
6. Tautinėms mažumoms tokiuose renginiuose paprastai atstovaudavo žinomi kultūros veikėjai, mokslo, švietimo ir kultūros draugijų pirmininkai, kunigai ir kitų konfesijų dvasiniai vadovai.
7. Dalyvavimas tokio pobūdžio renginiuose suartindavo įvairių visuomenės sluoksnių ir tautybių žmones, formavo bendras kultūrines tradicijas, leido arčiau pažinti įvairiataučio Vilniaus istoriją ir kultūrą.

Literatūra ir šaltiniai

50-lecie pracy pisarskiej Mariana Zdziechowskiego, Wilno, 1933.

„Akademia Witoldowa”, *Słowo*, nr 287 (2497), 14 XII 1930, s. 5.

„Alma Mater Vilnensis w hołdzie Stefanu Batoremu”, *Kurier Wileński*, nr 331 (2872), 10 XII 1933, s. 1.

„Biblioteka im. Wróblewskich”, *Kurier Wileński*, nr 249 (2191), 28 X 1931, s. 2.

Bučas, Jurgis; Ramutė Mačikėnienė, *Vytautas Didysis ir mes*, Kaunas: Aukuras, 1991.

Burokaitė, Jūratė, „Vilniaus lietuvių moterų organizacijos“ / Alma Lapinskienė (sud.),

Vilniaus kultūrinis gyvenimas: Moterų indėlis 1900–1945, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005, p. 137–142.

Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r.: mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność, stosunki zawodowe: miasto Wilno, Warszawa, 1937, s. 22, tabela 10 (Statystyka Polski. Główny Urząd Statystyczny. Seria C. Zeszyt 48).

„Echa obchodu 25-letniego jubileuszu pracy p. Heleny Romer-Ochenkowskiej, Wilno, 1931”, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius, f. 138–2207, p. 238.

- „Historyczny pogrzeb [ś. p. Tadeusza Wróblewskiego]”, *Przegląd Wileński*, nr 12, 15 VII 1925, s. 6–11.
- „Iš Lietuvių mokslo draugijos kronikos: XXII visuotinis susirinkimas“, *Lietuvių tauta*, t. 4, nr. 3, 1930, p. 460–462.
- Januszewska-Jurkiewicz Joanna, *Stosunki narodowościowe na Wileńszczyźnie w latach 1920–1939*, Katowice, 2011.
- Kisieliienė, Bronislava (sud.), *Tadas Vrublevskis: mintys ir darbai* [bibliografijos rodyklė], Vilnius: Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, 2012.
- „Jubileusz p. Heleny Romer-Ochenkowskiej, 1931”, Lietuvos mokslų akademijos biblioteka, Rankraščių skyrius, f. 138–2207, p. 235.
- Kobeckaitė, Halina, „Lietuvos karaimų tautinio tapatumo išsaugojimas: dvasininkų vaidmuo“ / Alma Lapinskienė (sud.), *Vilniaus kultūrinis gyvenimas: dvasininkų vaidmuo 1900–1945*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 67–79.
- Kobeckaitė, Halina; Virgilijus Poviliūnas, Irena Senulienė, Alvyra Zagreckaitė (sud.), *Hadži Seraja Chanas Šapšalas. Pasišventęs tautai ir mokslui*, Trakai: Trakų istorijos muziejus, 2011.
- „Krypta królewska w podziemiach Katedry: odnalezienie zwłok Aleksandra Jagiellończyka, królowych Elżbiety i Barbary Radziwiłłówny”, *Słowo*, nr 217, 22 IX 1931.
- Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, Wilno, 1929.
- „Kur Vytauto Didžiojo palaikai?“, *Vilniaus rytojus*, nr. 14 (88), 1930, p. 2.
- Łowmiański, Henryk, *Witold wielki książę litewski*, Wilno, 1930.
- „Nabożeństwo żałobne za duszę wielkiego księcia Witolda”, *Słowo*, nr 257 (2467), 8 XI 1930, s. 3.
- Nowodworski, Witold, „Jubileusz Zdziechowskiego”, *Ateneum Wileńskie*, t. 9, 1934, s. 455–456.
- „Obchód Witoldowy”, *Ateneum Wileńskie*, t. 7, z. 1–3, 1930, s. 413.
- „Paslaptingi tyrinėjimai Vilniaus Bazilikoje“, *Vilniaus rytojus*, nr. 83 (157), 1930.
- Pigoń, Stanisław, „Koła naukowe studentów USB w latach 1919–1929” / *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, Wilno, 1929, s. 595–614.
- Piotrowicz, Wojciech, *Marian Zdziechowski w pięćdziesięciolecie twórczości pisarskiej*, Wilno, 1934.
- „Poświęcenie nagrobka ś. p. Tadeusza Wróblewskiego”, *Przegląd Wileński*, nr 20, 8 XI 1931.
- „Poświęcenie pomnika J. Lelewela”, *Ateneum Wileńskie*, 1933, t. 8, z.1–4, s. 423.
- „Protokół nr 9 posiedzenia Komitetu Towarzystwa Pomocy Naukowej im. Wróblewskich w dn. 11 października 1931 r.”, LMAVB, f. 75–22/3, s. 208.
- „Raškutėnuose pastatytas Vytautui Didžiajam paminklas“, *Vilniaus rytojus*, nr. 53 (127), 1930.
- Romer [Romer-Ochenkowska], Helena, „Pogrzeb ś. p. Tadeusza Wróblewskiego”, *Kurier Wileński*, nr 149 (301), 7 VII 1925.
- Romer [Romer-Ochenkowska], Helena, „Wspomnienie o ś. p. Tadeuszu Wróblewskim”, *Kurier Wileński*, nr 249 (2191), 28 X 1931.
- Romer [Romer-Ochenkowska], Helena, „XXV-lecie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, *Kurier Wileński*, nr 119, 28 V 1932.
- Romer-Ochenkowska, Helena, „Mój jubileusz 25-letni, 1931”, Lietuvos mokslų akademijos

- Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius, f. 138–2207.
- Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1932*, Wilno, 1932.
- „Sproawdzenie zwłok Joachima Lelewela”, *Ateneum Wileńskie*, t. 6, z.1–2, 1929, s. 288–289.
- Sulimczyk, [Uziebło, Lucjan], „Na Rossie u grobów rodziny Wróblewskich (Z powodu poświęcenia pomnika Mec. T. Wróblewskiego)”, *Słowo*, nr 249 (2757), 29 X 1931.
- „Świadectwo metryczne zgonu [Odpis] Tadeusza Stanisława Wróblewskiego z ksiąg pogrzebowych rzymsko-katolickiego kościoła parafialnego św. Ducha w Wilnie za rok 1925 miesiąc lipiec”, nr aktu 40, zgon 3 lipca 1925 r., pogrzeb 6 lipca 1925 r., miejsce pogrzebu – Cmentarz Rossa w Wilnie, 1925”, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius, f. 75–7/1.
- Sleszyński, Wojciech, *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa, 2007.
- „Umowa zawarta w Wilnie w dn. 21 maja 1930 r. pomiędzy Towarzystwem Pomocy Naukowej im. Wróblewskich w Wilnie w osobie pełnomocnika tego Towarzystwa p. Ludwika Abramowicza a artystą-rzeźbiarzem p. Rafałem Jachimowiczem, zamieszkałym w Wilnie przy ul. Bazylińskiej pod nr 3, m. 7 [o wykonaniu pomnika na grobie T. Wróblewskiego], 1930”, Lietuvos mokslų akademijos biblioteka, Rankraščių skyrius, f. 75–22/3.
- „Uroczystości jubileuszowe USB i pogrzeb J. Lelewela”, *Ateneum Wileńskie*, 1929, t. 6, z. 3–4, s. 716–721.
- „Valaitis Antanas (1890 07 13 Pavaitupių kaime, Griškabūdžio valsčiuje – 1946 Karagandoje), pedagogas, kultūros istorikas, rašytojas“, *Žurnalistikos enciklopedija*, Vilnius: Pradai, 1997, p. 545.
- Venclova, Tomas, *Vilniaus vardai*, Vilnius: R. Paknio leidykla, 2006.
- Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1994.
- Vytauto Didžiojo komiteto atliktų darbų apžvalginis biuletenis. Nr. 1*, Kaunas, 1930.
- „Vytauto Didžiojo jubilėjaus komiteto Vilniuje kvietimas į kunigaikščio Vytauto 500 metų mirties metinių minėjimą, 1930“, Lietuvos mokslų akademijos biblioteka, Rankraščių skyrius, f. 138–2208.
- „Vytauto Didžiojo mirties minėjimas Kaune“, *Lietuvos žinios*, nr. 245 (3444), 27 X 1930.
- „Vytauto Didžiojo paminklas Šv. Mikalojaus bažnyčioje Vilniuje“, *Vilniaus rytojus*, nr. 91 (165), 1930.
- „Wieczór pieśni i poezji regionalnej. Zaproszenie i program, Wilno, 1937”, Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. 53, ap. 23, b. 1591, s. 18–19.
- Wiskont Antoni, „Wielki książę litewski Witold a Unia Horodelska”, *Ateneum Wileńskie*, 1930, t. 7, s. 469–493.
- Wołkonowski Jarosław, *Stosunki polsko-żydowskie w Wilnie i na Wileńszczyźnie 1919–1939*, Białystok, 2004.
- Wysłouch Seweryn, „Rola Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi w ruchu narodowym Białorusinów w Polsce”, *Rocznik Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej*, Wilno, 1933, t. 1, s. 174–240.
- „XXV-lecie pracy publicystyczno-literackiej Heleny Romer-Ochenkowskiej (21. I. 1906 – 21. I. 1931), 1931”, Lietuvos mokslų akademijos biblioteka, Rankraščių skyrius, f. 138–2207.

- „Zaproszenie na zgromadzenie ku uczczeniu ś. p. Tadeusza Wróblewskiego, które odbędzie się dnia 3 lipca 1926 r. w lokalu Biblioteki im. Wróblewskich (Uniwersytecka 9). 192”, *Lietuvos mokslų akademijos biblioteka, Rankraščių skyrius*, f. 75–103.
- „Żałobna rocznica [śmierci Tadeusza Wróblewskiego]”, *Przegląd Wileński*, nr 13, 18 VII 1926.
- „Żałobne nabożeństwo w Wielkiej Bazylice Katedralnej za duszę ś. p. Wielkiego księcia Witolda”, *Słowo*, nr 256 (2466), 7 VII 1930.
- Войцiк, Галина, «Феномен кс. Адама Станкевича» / Alma Lapinskienė (sud.), *Vilniaus kultūrinis gyvenimas: dvasininkų vaidmuo 1900–1945*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 95–101.
- Щавинская, Лариса; Юрий Лабынцев, «Литературные труды ректора Литовской духовной семинарии Вячеслава Богдановича» / Alma Lapinskienė (sud.), *Vilniaus kultūrinis gyvenimas: dvasininkų vaidmuo 1900–1945*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 115–133.

III

TAUTINĖS MAŽUMOS DABARTINĖJE LIETUVOJE

Vladimiras Gražulis
Ilona Kojelytė

Kultūrinės įvairovės apraiškos dabartinėje Lietuvoje

Per pastarąjį dešimtmetį, Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą, šalyje įgauna pagreitį daugiakultūriškumo raida. Analizuojant literatūrą ir padėtį šalyje kultūrinės įvairovės ir tarpkultūrinės komunikacijos požiūriais, straipsnyje nagrinėjami šio reiškinio keliama iššūkiai Lietuvos visuomenei. Atlikta gyventojų nuomonės apklausa, kuria siekta išsiaiškinti bendrąsias tarpkultūrinio suvokimo ir plėtros tendencijas šalyje pastaruoju metu. Pagrindiniai respondentai – tai jauno ir vidutinio amžiaus miesto gyventojai, iš kurių daugiau nei 40 proc. turi aukštąjį išsilavinimą. Apklausos rezultatai atskleidžia respondentų požiūrį į kultūrinę įvairovę, parodo jų tolerancijos kitataučiams ribas, problemas, išylančias skirtingų kultūrų atstovams bendraujant tarpusavyje. Straipsnio išvados pateikiamos įžvalgos ir rekomendacijos, kaip reikėtų skatinti Lietuvos visuomenės toleranciją kitoms kultūroms ir siekti veiksmingesnės įvairių kultūrų atstovų integracijos į šalies visuomeninį gyvenimą.

Esminiai žodžiai: kultūrinė įvairovė, kitų kultūrų atstovai, tarpkultūrinė kompetencija, tarpkultūrinis ugdymas.

Įžanga

Kuriant atvirą modernią visuomenę ir skatinant toleranciją kultūriniais skirtumams, vienas esminių veiksnių – tarptautinis bendradarbiavimas, skatinantis įvairių tautų bei kultūrų dialogą. Kalbant apie tarptautiškumą, akcentuojama bendro konkrečiam regionui, Europai ar visam pasauliui paveldo svarba. Vilniaus, kaip daugiataučio miesto, veidą per amžius formavo įvairios religinės bei tautinės bendruomenės, kurių indėlis ir nulėmė daugiataučio bei daugiakultūrio miesto fenomeną¹.

Lyginant su kitoms Europos valstybėmis, Lietuva atrodo nedidelė ir homogeniška. Turime nedidelį imigracijos mastą: Statistikos departamento duomenimis, per pastarąjį dešimtmetį kasmet į Lietuvą atvykdavo apie 2 tūkst. užsieniečių, o Didžiosios Britanijos imigracijos mastai per pastarąjį dešimtmetį svyruoja nuo 154 tūkst. iki 320 tūkst. asmenų per metus. Lietuvoje gyvenančios tautinės mažumos atrodo seniai prisitaikiusios, bet vis dėlto ar tikrai

¹ Žr. „Vilnius – pasaulio paveldo miestas: žydiško paveldo vertės ir įprasminimas“.

galime kalbėti apie kultūriškai vientisą visuomenę net ir tokioje nedidelėje ir iš pažiūros vienalytėje bendruomenėje?

Plačiuoju požiūriu multikultūralizmas apima rasės, etniškumo, kalbos, seksualinės tapatybės, lyties, amžiaus, įgalumo, socialinės klasės, išsilavinimo, religijos bei kitas kultūrinės dimensijas². Nors makrokultūriniais kontrastais, susijusiais su etnine ar religine įvairove, Lietuva neprilygsta tokioms mišrioms visuomenėms, kaip JAV ar kosmopolitiški Vakarų Europos didmiesčiai, vis dėlto nėra pagrindo manyti, jog esame homogeniškesni pagal gyventojų amžiaus, socialinės klasės, seksualinės tapatybės ar kitas charakteristikas. Rasa Erentaitė rašo, kad sociologinių tyrimų rezultatai rodo ir šalies visuomenės vertybių bei normų diferenciaciją, pavyzdžiui, Lietuva vadinama katalikišku kraštu, nors didelės dalies gyventojų vertybės labiau primena sekuliarią poziciją³, o šalia kultūros pamatu laikomo santuokinio šeimos modelio aktyviai praktikuojamos ir kitos šeimos formos⁴. Kultūrų įvairovę, o ypač mikrokultūrinių skirtumų ryškėjimą Lietuvoje veikia ir laisvas judėjimas Europos Sąjungoje, aktyvesnė pastarojo dešimtmečio migracija, sparti informacinių technologijų plėtra, dėl vakarietiškos kultūros įtakos susiformavusios socialinės tendencijos.

Straipsnio tikslas – naudojant mokslinės literatūros šaltinius, statistinę informaciją ir taikant anketinės apklausos metodą, aptarti kultūrinės įvairovės apraiškas dabartinėje Lietuvoje, išsiaiškinti gyventojų nuomonę įvairiais kultūrinių dimensijų klausimais, pateikti atlikto tyrimo rezultatų analizę ir ja remiantis išryškinti pagrindines daugiakultūriškumo tendencijas ir įžvelgti tolerancijos kitų kultūrų atstovams skatinimo galimybes.

Daugiakultūriškumo kontekstas

Žmonių tarpusavio bendravimo pobūdis priklauso nuo gyvenimo būdo, atitinkamos orientacijos, charakterio bruožų, skonio, interesų⁵. Akivaizdu, kad esama visuotinių žmogiškų savybių, kurios būdingos įvairių tautybių atstovams, tačiau kartu žmogaus elgesiui didžiulę įtaką daro ir savybės, kurios nėra visuotinės – pavyzdžiui, priklausomybė tautinei ar regioninei kultūrai. Skirtingų tautybių atstovai ir žmonės, kalbantys skirtingomis kalbomis, pasaulio vaizdą mato kitaip, reiškinius vertina skirtingai, savaip linkę tvarkyti reikalus, pripratę prie savo bendruomenėje galiojančių elgesio taisyklių, todėl susidūrus skirtingų kultūrų atstovams, įdiegtos ir išmoktos tautinės sampratos ne visuomet atitinka vienos kitas.

² Žr. Rasa Erentaitė, „Kultūrinės prielaidos dirbant su socialinės atskirties grupėmis: refleksijos galimybės ir ribos“, p. 103–104.

³ Žr. Rūta Žiliukaitė, „Vertybiniai pokyčiai Lietuvos visuomenėje: nuo tradicinių link sekuliarių – racionalių vertybių“.

⁴ Žr. Algimantas Mitrikas, „Šeimos vertybių kaita: pagrindinės tendencijos ir bruožai“.

⁵ Žr. Josef Ebner, *Ar mokame bendrauti? Kontaktų rodyklė visiems*.

Tarp bendraujančių skirtingų kultūrų kyla įtampa – išryškėja skirtingų kultūrinių vertybių ir nuostatų priimtumo problema⁶.

Labai svarbi kultūros dalis yra kalba, kurią galima laikyti įsisąmoninta mintimi. Žymus Didžiosios Britanijos lingvistas Richardas D. Lewisas teigia, kad žmogui kalbant, švysteli tik viršūnė didelio ledkalnio, susidedančio iš žodinės veiklos, neperžengiančios girdimumo ribų. Remiantis šio autoriaus iškelta prielaida, galime numanyti, kad tai, kas sakoma, yra tik trumpa žmogaus vidiniame pasaulyje gimusių minčių santrauka, todėl kalbant perteikiama ne tik tai, ką gramatiniu požiūriu galima vertinti esant taisyklinga arba ne, bet ir tai, ką nuspalvina žmogaus pasaulėjauta, kurią veikia griežta gimtosios kalbos sandara⁷.

Geertas Hofstede'as kultūrą apibūdina kaip „kolektyvinį proto programavimą, kuris atskiria vienos grupės narius nuo kitos“⁸. Autoriaus vertinimu, nacionalinių kultūrų skirtingumo pagrindinė priežastis – žmonių vertybės, kurios susiformuoja ankstyvaisiais gyvenimo etapais. Vertybės yra giliausias kultūros pasireiškimas, todėl kultūra pirmiausia yra kolektyvinės elgsenos sistema, nulemta vertybių. Kultūros vertybės padeda apibrėžti, kaip individas ar socialinė grupė reaguoja į savo aplinką. Hofstede'as pasiūlė paradigmą, kurioje išskyrė penkias kultūros dimensijas: galios distancijos, individualizmo arba kolektyvizmo, vyriškumo arba moteriškumo, neapibrėžtumo vengimo ir ilgalaikės ar trumpalaikės orientacijos. Remiantis šiomis dimensijomis, galima apibūdinti ir palyginti atskiras kultūras.

Dianos Janušauskienės teigimu, tolerancijos tyrimai yra vertybių tyrimų dalis⁹. Pagrindinis šių tyrimų objektas – požiūris į įvairias socialines grupes, ryškiai besiskiriančias nuo vyraujančios daugumos kultūroje. Paskutiniu metu, be įvairių socialinės atskirties grupių, vis dažniau tyrimų objektu tampa tautinės mažumos, visų pirma dėl savo ypatingo kultūrinio kolorito. Įvairėjant visuomenei, požiūris į kitokią pasaulėvoką, išvaizdą ar gyvenimo būdą tampa nepaprastai svarbiu indikatoriumi, rodančiu visuomenės brandos raidą.

Tolerancija ir tarpkultūrinis išsilavinimas yra labai glaudžiai susiję. Veiksmingai kultūrinei komunikacijai reikalingas dabarties visuomenės poreikius atitinkantis kultūrinio raštingumo lygis, kitaip tariant, tarpkultūrinė kompetencija. Valdas Pruskus savo knygoje *Tapkultūrinė komunikacija ir vadyba*¹⁰ pritaria Ericui Donaldui Hirshui, kuris skiria šiuos tarpkultūrinės kompetencijos lygmenis: 1) gebėjimą išgyventi naujoje kultūros aplinkoje; 2) gebėjimą įsilieti į svetimą kultūrą; 3) gebėjimą gyventi naujoje kultūroje visavertį gyvenimą; 4) gebėjimą įgyvendinti kalbos ypatumus.

⁶ Žr. Valdas Pruskus, *Multikultūrinė komunikacija ir vadyba*.

⁷ Žr. Richard. D. Lewis, *Kultūrų sandūra: kaip sėkmingai bendrauti su kitų tautų ir kultūrų atstovais*, p. 23–24.

⁸ Žr. Geert Hofstede, *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*, p. 9.

⁹ Žr. Diana Janušauskienė, „Tolerancijos apraiškos Lietuvoje: vertybinės nuostatos tautinių mažumų atžvilgiu“, p. 421–432.

¹⁰ Žr. Valdas Pruskus, *Tarpkultūrinė komunikacija ir vadyba*, p. 126.

Tarpkultūrinė kompetencija tradiciškai analizuojama pasitelkiant konceptualius modelius. Tyrimuose dažniausiai naudojamas tarpkultūrinės kompetencijos (angl. *intercultural competence – IC*) modelis. Pagal šį modelį tarpkultūrinę kompetenciją sudaro trys pagrindiniai sandai: pakankamos kultūrinės žinios, kultūriniai įgūdžiai arba kvalifikuoti veiksmai ir atitinkama motyvacija arba asmeninis nusiteikimas¹¹. *Kultūrinės žinios* – tai bendros žinios apie kultūros praktikas; tikslinės žinios apie svetimą kultūrą; žinios apie savą kultūrą; kultūrų skirtumų pripažinimas; elgesio lankstumas, sprendžiant bendravimo nesusipratimus; jautimasis patogiai bendraujant su užsieniečiais ar kitų kultūrų atstovais. *Kultūriniai įgūdžiai* – tai tinkamas ir veiksmingas elgesys, suvokiamas kaip kompetentingas kultūrų įvairovės kontekste. Šiems svarbiems įgūdžiams priklauso gebėjimas suprasti kitų kultūrų atstovus su jais bendraujant, aiškiai suvokiant bendravimo tikslus, vaidmenis ir normas. *Asmeninis nusiteikimas* – tai asmens domėjimasis kultūrų sąveika, jo emocinės ir fiziologinės reakcijos bei empatijos laipsnis kitų kultūrų atstovų atžvilgiu. Ar jis tolerantiškas dviprasmybėms ir neaiškumams, kylantiems iš kultūrinių skirtumų? Ar gali dirbti su kitų kultūrų atstovais?¹²

Kultūros savitumas – tai skirtingos vertybės ir skirtingi bendruomeniniai būdai tvarkyti reikalus. Kultūrų sandūros sėkmė neišvengiamai susijusi su tolerancija kitokioms vertybėms, kultūriniam skirtingumui. Tolerancija auga kartu su pažinimu, žinių ir įgūdžių įgijimu, besiformuojant platesnio akiračio asmeniniam nusiteikimui. Daugiakultūrė aplinka, kultūrų savitumas, tolerancijos ir išsilavinimo poreikis – tai svarbiausios sudedamosios daugiakultūriškumo konteksto dalys.

Kultūrinės įvairovės Lietuvoje ypatumai: tyrimų aptarimas

Pastaraisiais metais domėjimąsi tarpkultūrine komunikacija itin paskatino ES Tarybos sprendimu 2007 m. įsteigtas Europos integracijos fondas, kurio pagrindinis tikslas – remti valstybių narių pastangas, padedant skirtingos ekonominės padėties, socialinių sąlygų, kultūrų, religijų, kalbų ir etninės priklausomybės trečiųjų šalių piliečiams tenkinti apsigyvenimo sąlygas ir palengvinti jų įsiliejimą į skirtingų Europos šalių visuomenę.¹³ Tai paskatino ir Lietuvos tyrėjus – sociologus, edukologus, vadybos ir komunikacijos specialistus – domėtis šia problematika, aiškinantis tarpkultūrinės kompetencijos ugdymo aspektus¹⁴ bei tarpkul-

¹¹ Žr. “Byram’s Model of Intercultural Communicative Competence – Learning Objectives to Develop ICC.”

¹² Žr. Alexei V. Matveev; Richard G. Milter, “The Value of Intercultural Competence for Performance of Multicultural Teams.”

¹³ Žr. Valdas Pruskus, *Tarpkultūrinė komunikacija ir vadyba*, p. 6.

¹⁴ Žr. Vilma Žydzūnaitė, Daiva Lepaitė, Remigijus Bubnys, Aurelija Čepienė, *Tarpkultūrinės kompetencijos ugdymo/ si metodologija: metodinė priemonė*; Giedrė Paurienė, „Tarpkultūrinės kompetencijos ugdymo aspektai“.

tūrinės kompetencijos svarbos gerinant daugiakultūrės komandos darbą įmonėse tyrimus¹⁵. Europoje šiais klausimais daugiausia tyrimų atlikta Vokietijoje. Lietuvoje tarpkultūrinės komunikacijos dalykas pradėtas dėstyti tik pastaraisiais metais – 2011 m. VU Komunikacijos fakultete, rengiant komunikacijos specialistus.

Alicja Szerlag iš Vroclavo universiteto (Lenkija) 2007 m. atliko Vilniaus krašto šeimų tarpkultūrinio išsilavinimo tyrimą, skirtą nustatyti tautinės struktūros specifiką, švietimo sistemą, buitinę situaciją šeimoje, auklėjimo funkcijos ypatumus ir jų dinamiką, šeimų puoselėjamas vertybes. Tyrime dalyvavo 330 mokyklinio amžiaus vaikų turinčių Vilniaus krašto šeimų, iš kurių 90 buvo lietuvių, 96 – lenkų, 66 – rusų ir 78 – baltarusių šeimos. Pagrindinė šios autorės tyrimo išvada: šeima, mokykla, vietinė ir regioninė veikla yra pagrindiniai tarpkultūrinės kompetencijos ugdymo veiksniai. Pasak autorės, „tautiškumas gali būti veiksnys, padedantis diferencijuoti asmeninius santykius apibrėžtoje socialinėje erdvėje. Siekiant tokio diferencijavimo, svarbu kompleksiskai nagrinėti tarpkultūrinio suvokimo ugdymą mokyklinio ugdymo lygmeniu.“¹⁶

Janušauskienė teigia, kad Lietuvoje atlikti sociologiniai tolerancijos kitataučiams tyrimai rodo, kad kalbėti apie plačiai paplitusią netoleranciją pagrindo nėra, nors santykiai tarp skirtingų tautybių žmonių pavieniais atvejais kelia problemų. Apžvelgus įvairius skirtingų metų tolerancijos tyrimus, matyti, kad didžioji dalis tiek visų Lietuvos gyventojų, tiek etninių lietuvių yra teigiamai nusiteikę kitataučių atžvilgiu. 2007 m. rudenį atliktas specialus „Eurobarometro“ tyrimas „Tarpkultūrinis dialogas Europoje“ atskleidė, kaip Lietuvos gyventojai vertina kultūrinę įvairovę: 21 proc. Lietuvos gyventojų visiškai sutinka, o 55 proc. sutinka, kad šalies kultūrinį gyvenimą itin praturtina kitų kultūrinių šaknų žmonės. 2000 m. atlikto „Baltijos barometro“ tyrimo duomenys rodo, kad 67 proc. lietuvių mano, kad visada reikia stengtis suprasti kitokį nei jų pačių požiūrį. Šitaip manančių Lietuvos rusų yra 61 proc. Taip pat Lietuvoje ilgą laiką egzistavo didelė tolerancija vaikų švietimui tėvų gimtąja kalba. 2000 metais atliktų tyrimų duomenimis, net 88 proc. lietuvių mano, kad visi Lietuvos gyventojai privalo turėti teisę gauti išsilavinimą savo tėvų kalba. Tačiau apie trečdalį lietuvių išsako vienokias ar kitokias neigiamas nuostatas kitataučių atžvilgiu, pavyzdžiui, 1999 m. atliktas politinės kultūros tyrimas parodė, kad 34 proc. lietuvių sutinka su teiginiu, kad Lietuvoje suteikiama per daug teisių kitataučiams. 2003 m. rudenį Lietuvoje atliktas tolerancijos tyrimas užfiksavo, kad neigiamą požiūrį į žydus turi 20,4 proc. respondentų, o net 42,7 proc. yra neigiamai nusiteikę romų atžvilgiu.¹⁷

¹⁵ Žr. Raminta Jančaitytė, Natalija Valevičienė, Rita Augutienė, Romas Prakapas, *Tarpkultūrinės kompetencijos didinimas bei įvairovės valdymo gebėjimų stiprinimas: metodinė priemonė*.

¹⁶ Žr. Алиция Шерлонг, «Глобализация – локальность: возможности реализации межкультурного образования в практике многокультурного общества», p. 107.

¹⁷ Žr. Diana Janušauskienė, „Tolerancijos apraiškos Lietuvoje: vertybinės nuostatos tautinių mažumų atžvilgiu“, p. 421–432.

Tolerancijos, pagarbos kultūrinei įvairovei ir lygių galimybių ugdymo turinį bei kontekstą Lietuvoje kompleksiskai analizavo Jolanta Reingardė, Nida Vasiliauskaitė ir Rasa Erentaitė¹⁸. Socialinės tolerancijos matavimų tyrimai mokyklų aplinkoje rodo, kad tiek pedagogai, tiek mokiniai palankiai vertina galimybę bendrauti su kitataučiais, kitatikiais, kitų rasių atstovais ir neįgaliais draugais, kaimynais, kolegomis ar mokiniais sau artimoje asmeninio ir profesinio gyvenimo aplinkoje, bet abiem tiriamoms grupėms nepriimtinausi – homoseksualūs asmenys.

Iš minėtų tyrimų rezultatų matyti, kad tarpkultūrinės kompetencijos ir tolerancijos „kitokiems“ ugdymas bręstančiai Lietuvos visuomenei yra svarbi siekiamybė.

Kultūrinės įvairovės apraiškų Lietuvoje tyrimas

Lietuvos statistikos departamento duomenimis, Lietuvoje 2013 m. gyveno kiek daugiau negu 2,97 mln. žmonių¹⁹. 2011 m. surašymo duomenimis, Lietuvoje gyveno 154 tautybių atstovai, iš jų – 84,2 proc. lietuvių, 6,6 proc. lenkų, 5,8 proc. rusų, 1,2 proc. baltarusių, 0,5 proc. ukrainiečių ir 0,6 proc. kitų tautybių gyventojų (žydų, latvių, vokiečių, totorių, romų ir kt.). Vilnius tautiniu požiūriu yra įvairiausias Lietuvos miestas, jame gyveno 128 tautybių atstovai, Kaune – 85, Klaipėdoje – 77, daugiau kaip 50 tautybių gyventojų buvo Šiauliuose ir Panevėžyje.

Lietuvos tautinėms bendruomenėms įstatymų suteiktos didelės gimtosios kalbos vartojimo, švietimo, kultūros teisės ir laisvės, iš jų: kurti ir išlaikyti savo organizacijas, bendradarbiauti su kitose šalyse gyvenančiais tėvynainiais, puoselėti savo tautos kultūrinį paveldą, užsiiminėti švietėjiška veikla ir skleisti informaciją gimtąja kalba. Lietuva viena iš pirmųjų Europoje pasirašė Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvenciją²⁰, kuria išreiškiamas Europos Tarybos ir jos valstybių narių susirūpinimas dėl pavojaus tautinių mažumų išlikimui. Pagrindiniai principai, kuriais vadovaujasi valstybė, kurdama ir įgyvendindama etninę politiką, – demokratijos plėtra, atskirties prevencija, santarvė ir įvairių tautinių grupių bei atskirų asmenų dialogas. Europos Sąjungoje valstybių bendrabūvis yra grindžiamas bendromis pamatinėmis vakarietiškos civilizacijos vertybėmis: demokratija, tolerancija, savitumu. Todėl viena iš prioritetinių Lietuvos užduočių – gerinti supratimą, didinti pasitikėjimą ir plėtoti nenutrūkstamą kultūrinį dialogą tarp lietuvių ir Lietuvos tautinių mažumų atstovų.²¹

Straipsnio autorių atliktu tyrimu siekiama aptarti iššūkius, su kuriais susiduriama dirbant ir bendraujant daugiakultūroje aplinkoje, ir išsiaiškinti, ar Lietuvos gyventojams būdingas

¹⁸ Žr. Vytautas Valentinavičius (sud.), *Tolerancija ir multikultūrinis ugdymas bendrojo lavinimo mokyklose*.

¹⁹ Žr. Lietuvos statistikos departamentas.

²⁰ Žr. Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencija.

²¹ Žr. Evaldas Gelumbauskas, „Tautinės mažumos Lietuvoje“.

skirtingų kultūrų pažinimas, gebėjimas dirbti bei komunikuoti su kitų tautybių ir kultūrų atstovais, gyventi lygybėje, nepaisant kultūros, gyvenimo būdo ar kilmės skirtumų.

Tyrimas atliktas anonimiškai, dalį respondentų apklausiant gyvai, dalį – internetu. Gauta beveik du šimtai užpildytų anketų. Dauguma tyrime dalyvavusių respondentų turi Lietuvos Respublikos pilietybę, vienas jų – Izraelio pilietis. Į anketos klausimus, be respondentų iš Lietuvos, gauta po vieną atsakymą iš Estijos, Didžiosios Britanijos ir Norvegijos. Pagal tautybę atsakiusieji pasiskirstė taip: 76,6 proc. – lietuvių, 10,4 proc. – lenkų, 4,2 proc. – rusų, 0,5 proc. – baltarusių. Šie skaičiai yra artimi Lietuvos gyventojų struktūrai (žr. 1 lentelę), o 8,3 proc. apklaustųjų savo tautybės nenurodė.

1 lentelė. Pasiskirstymo pagal tautybes palyginimas

Lietuvos gyventojų pasiskirstymas pagal tautybes	Tyrimo respondentų pasiskirstymas pagal tautybes
84,2 proc. lietuvių 6,6 proc. lenkų 5,8 proc. rusų 3,4 proc. kt. tautybių	76,6 proc. lietuvių 10,4 proc. lenkų 4,2 proc. rusų 8,8 proc. kt. tautybių (arba nenurodė)

Daugumą respondentų sudaro moterys (65 proc.), pagal amžių net 71,4 proc. visų apklaustųjų yra iki 35 m. amžiaus, 87,5 proc. respondentų gyvena mieste, 6,2 proc. – rajonų centruose ir kitose miesto tipo gyvenvietėse, 5,2 proc. – kaime. 40 proc. respondentų dirba viešajame sektoriuje, 25 proc. – privačiame, 26 proc. atsakiusiųjų studijuoja, 9 proc. nedirba. Tyrime dalyvavo 10,4 proc. mokslų daktarų, 43,2 proc. respondentų įgiję aukštąjį išsilavinimą, kiti – įgiję vidurinį arba profesinį išsilavinimą.

Kartu tyrimu siekta išsiaiškinti, kaip Lietuvos visuomenė traktuoja ir vertina teiginius, susijusius su kultūros vertybėmis. Su teiginiu, jog kiekviena kultūra yra savita ir gerbtina, sutinka 95,7 proc. visų apklaustųjų. Su teiginiu, jog būtinas įvairių etninių grupių, tradicijų, kultūrinių praktikų pripažinimas, tautinių bendruomenių harmonijos stiprinimas ir santykių tarp valstybės ir mažumų struktūravimas, sutinka 70 proc. apklaustųjų, o 28 proc. dvejoja – nei sutinka, nei nesutinka (žr. 2 lentelę).

2 lentelė. Respondentų pritarimo teiginiams išraiška, proc.

Teiginys	Sutinku	Nei sutinku, nei nesutinku	Nesutinku
Kiekviena kultūra yra savita ir gerbtina. Kultūrų įvairovė yra vertybė.	95,7	2,7	1,6
Būtinas įvairių etninių grupių, tradicijų, kultūrinių praktikų pripažinimas, tautinių bendruomenių harmonijos stiprinimas bei santykių tarp valstybės ir mažumų struktūravimas.	70,0	27,9	2,1

Nagrinėjant kultūrinių skirtumų aktualumą tautiškumo aspektu, apklausoje dalyvavusių respondentų prašyta pateikti požiūrį į tautinius, kalbinius, rasės ir religijos skirtumus (žr. 3 lentelę). Daugiau nei pusei apklaustųjų aktualūs yra kalbiniai skirtumai (54,7 proc.) Klausimas, ar tai problema, lieka atviras, nes priežastis gali būti nepakankamas pačių respondentų kitų kalbų mokėjimas, bendraujant su kitataučiais vartojama nepakankamai įvaldyta kalba ir pan., todėl siekiant situaciją apibūdinti išsamiau, reikalingi tolimesni tyrimai. Beveik kas antram respondentui dėl įvairių priežasčių (tarp jų ir tautinės tapatybės išsaugojimo) yra svarbi tautinė įvairovė, nors daugumai Lietuvos gyventojų kultūriniai skirtumai tautiniu požiūriu didesnių problemų nekelia. Kartu, nagrinėjant respondentų nuomonę atskiros tautinės grupės aspektu, galima pastebėti, kad lenkų tautybės atstovams kultūriniai skirtumai tautybės požiūriu yra aktualesni negu lietuviams (atitinkamai 57 ir 40 proc.). Absoliuti dauguma apklaustųjų (9 iš 10) pripažįsta, kad religiniai skirtumai jiems nėra aktualūs. Tokių atsakymų viena iš priežasčių sietina su Lietuvoje suteikiamomis didelėmis galimybėmis laisvai išpažinti savo religiją ir pripažinti kitų religinių konfesijų atstovus. Galbūt dėl to, kad Lietuvoje negyvena daug kitų rasių atstovų, net 70 proc. respondentų kultūriniai skirtumai rasiniu požiūriu nėra aktualūs.

3 lentelė. Kultūrinių skirtumų aktualumas, proc.

Kultūrinių skirtumų aktualumo požiūriai	Aktualu	Nei aktualu, nei neaktualu	Nėra aktualu
Kalbiniu	54,7	27,9	17,4
Tautiniu	42,6	30,8	26,6
Religijos	12,5	54,8	32,7
Rasiniu	30,0	30,5	39,5

Respondentų, turinčių patirtį dirbant ar bendraujant su kitų kultūrų atstovais, klausta, su kokiais sunkumais jie buvo ar nebuvo susidūrę tarpkultūrinio bendravimo metu (žr. 4 lentelę). Net 69,6 proc. respondentų kartais turėdavo kalbos barjero arba nesusikalbėjimo sunkumų. 54,7 proc. respondentų bendraudami kartais susidurdavo su sunkumais dėl vertybių skirtumų, o dėl papročių ir tradicijų skirtumų – 50,0 proc. Problemų dėl religijos ir tikėjimo niekada neturėjo 64,4 proc. respondentų, o 24,1 proc. respondentų tokių problemų kartais iškildavo.

4 lentelė. Susidūrimo su kultūriniais skirtumais dažnumas, proc.

Kultūrinių skirtumų sritys	Dažnai	Kartais	Niekada	Neturiu nuomonės
Kalbos barjerai	15,7	69,6	13,1	1,6
Religijos / tikėjimo	4,7	24,1	64,4	6,8
Papročių, tradicijų skirtumų	7,8	50,0	37,0	5,2
Vertybių skirtumų	11,1	54,7	30,0	4,2

Tyrimu siekta išsiaiškinti, ar Lietuvos gyventojams tenka susidurti su netolerancija – priešiško, atstūmimo ar išankstinio nusistatymo atvejais dėl kultūrinio savitumo (žr. 5 lentelę). Dauguma respondentų (6 iš 10) niekada nėra susidūrę su netolerancijos apraiškomis, neįjautė priešiško ar išankstinio nusistatymo jų atžvilgiu ir nesijautė atskirti dėl jų kultūrinio savitumo. Tačiau kartu tyrimas parodė, kad daugiau nei trečdalis apklaustųjų su aukščiau minėtomis netolerancijos apraiškomis yra susidūrę. Tyrimo duomenimis, daugiausiai (42,6 proc.) Lietuvos gyventojai yra bent kartą susidūrę su išankstiniu nusistatymu dėl kultūrinio savitumo jų atžvilgiu.

5 lentelė. Susidūrimo su netolerancijos atvejais dėl kultūrinio savitumo dažnumas, proc.

Klausimas	Jaučiau dažnai	Esu jautęs (-usi)	Niekada
Ar jautėte priešiškamą Jūsų atžvilgiu?	2,2	35,1	62,7
Ar jautėte bet koki išankstinį nusistatymą Jūsų atžvilgiu?	3,7	42,6	53,7
Ar kada jautėtės atsiskyręs (-usi), kitoks (-ia)?	3,7	31,1	65,2

Žmonių, kuriems teko susidurti su netolerancijos apraiškomis Lietuvoje, klausta, ar tai turėjo įtakos jų nuomonei apie kitų kultūrų atstovus ir ką jie mano apie tarpkultūrinio ugdymo reikalingumą Lietuvoje. Nepaisant to, kad beveik kas trečiam respondentui susidūrimas su netolerancija jo nuomonės apie kitų kultūrų atstovus nepakeičia, 18 proc. atsakiusiųjų vis dėlto mano, kad skirti daugiau dėmesio visuomenės tarpkultūriniam ugdymui reikia (žr. 6 lentelę). Galima spėti, kad nepakankamas dėmesys visuomenės tarpkultūriniam ugdymui 7,3 proc. apklaustųjų yra pagrindinė priežastis norėti, kad kitų tautybių ir kultūrų atstovų Lietuvoje gyventų kuo mažiau.

6 lentelė. Netolerancijos apraiškų įtaka apklaustųjų nuomonei apie kitų kultūrų atstovus

Klausimas	Išraiška (proc.)
Nepakeitė	28,1
Pakeitė, ir manau, kad kitų tautybių ir kultūrų atstovų turėtų gyventi kiek galima mažiau Lietuvoje.	7,3
Pakeitė, ir manau, kad reikia skirti daugiau dėmesio visuomenės tarpkultūriniam ugdymui.	17,7

Galiausiai tyrimu norėta išsiaiškinti respondentų tolerancijos kitų tautybių ir kultūrų atstovams ribas. Socialinei distancijai tarp skirtingų visuomenės grupių nustatyti dažniausiai naudojama Bogarduso skalė²². Skalę sudaro kelių lygių klausimai, kuriais nusakomos toleran-

²² Žr. Mindaugas Degutis, *Socialinių tyrimų metodologija*, p. 47.

cijos ribos: 1) ar sutiktumėte, kad kitos tautybės žmonių gyventų jūsų šalyje; 2) ar sutiktumėte, kad kitos tautybės žmonių gyventų jūsų mieste; 3) ar sutiktumėte, kad kitos tautybės žmonių gyventų jūsų kaimynystėje; 4) ar sutiktumėte, kad kitos tautybės žmonių gyventų su jumis kurį laiką; 5) ar sutiktumėte su kitos tautybės žmogumi susituokti? Lietuvos gyventojams buvo užduoti šie klausimai, suskirstant kitų tautybių ir kultūrų atstovus į Europos Sąjungos (toliau – ES) (žr. 7 lentelę) ir ne ES šalių piliečius (žr. 8 lentelę).

7 lentelė. Lietuvos gyventojų tolerancijos ES šalių piliečiams ribos, proc.

Ar sutiktumėte, kad kitos tautybės žmonių gyventų:	Taip	Ne	Nežinau	Man nesvarbu
... Lietuvoje	83,3	3,6	2,7	10,4
... Jūsų mieste	81,7	5,2	3,2	9,9
... Jūsų kaimynystėje	72,9	10,4	6,3	10,4
... kartu su Jumis kurį laiką	50,0	26,6	16,6	6,8
Ar sutiktumėte su kitos tautybės žmogumi susituokti?	40,0	20,5	27,4	12,1

8 lentelė. Lietuvos gyventojų tolerancijos ne ES šalių piliečiams ribos, proc.

Ar sutiktumėte, kad kitos tautybės žmonių gyventų:	Taip	Ne	Nežinau	Man nesvarbu
... Lietuvoje	66,8	10,9	10,9	11,4
... Jūsų mieste	66,5	9,8	13,4	10,3
... Jūsų kaimynystėje	56,5	16,3	13,6	13,6
... kartu su Jumis kurį laiką	38,6	35,3	17,9	8,2
Ar sutiktumėte su kitos tautybės žmogumi susituokti?	28,3	27,7	28,8	15,2

Šiose dviejose lentelėse pateikiamų nuomonių palyginimas rodo, kad Lietuvos visuomenės tolerancija ES ir ne ES šalių piliečiams skiriasi. Lyginant atsakymus į pirmosios tolerancijos pakopos klausimą, pastebimas ryškus pritarimo sumažėjimas (nuo 83,3 proc. iki 66,8 proc.), atsakant į antrosios pakopos klausimą taip pat pritarimo mažėja nuo 81,7 proc. iki 66,5 proc., į trečiosios pakopos klausimą – nuo 72,9 proc. iki 56,5 proc., į ketvirtosios pakopos klausimą – nuo 50,0 proc. iki 38,6 proc. Kaip matyti, tyrime dalyvavusių respondentų tolerancijos ribos suponuoja jų požiūrį į vedybas su kitos tautybės žmogumi ir siejamas su galimos antrosios pusės kilmės regionu: ES šalių piliečiai turi akivaizdų prioritetą prieš kitų regionų piliečius (40,0 ir 28,3 proc. atitinkamai).

Apibendrinant tyrimo rezultatus, galima teigti, jog Lietuvos gyventojai vertina savo kultūrinį savitumą ir kiekvieną kultūrą suvokia kaip vertybę. Teiginiu, kad įvairių etninių

grupių šalyje gyvavimu būtina rūpintis valstybės lygmeniu, nedidelė dalis apklaustųjų abejoja. Daugiausia bendravimo problemų su kitų kultūrų atstovais apklaustiesiems kyla dėl kalbos barjero arba nesusikalbėjimo, vertybių ir papročių bei tradicijų skirtumų. Kalbant apie apklaustųjų toleranciją ES ir ne ES šalių piliečiams, rezultatai skiriasi: lyginant šiuos du atvejus, matyti, kad atsakiusieji išreiškia didesnę toleranciją ES šalių piliečių atžvilgiu.

Išvados

Mokslinėje literatūroje plačiai pripažįstama tarpkultūrinės komunikacijos svarba bei tarpkultūrinės kompetencijos reikalingumas gyvenant ir bendraujant šiuolaikiniame globaliame nevienalyčių visuomenių pasaulyje. Tokie gebėjimai ypač aktualūs bendruomenėms (vadinasi, ir Lietuvai), įsiliejusioms į skirtingų ES šalių ekonominę bei politinę sąjungą.

Lietuvos patirtis ugdant tarpkultūrinę kompetenciją palyginti trumpalaikė. Bendrojo lavinimo įstaigose klausimas aptariamas tik epizodiškai, o universitetuose kaip atskiras dalykas tarpkultūrinė kompetencija pradėta dėstyti tik prieš keletą metų.

Pagrindinės tarpkultūrinės kompetencijos ir gebėjimo bendrauti su kitų kultūrų atstovais dalys yra žinios, įgūdžiai ir asmeninis nusiteikimas. Atliktų tyrimų rezultatai rodo, jog minėtų dalykų įgijimo šaltiniai yra šeima, mokykla ir veikla daugiakultūrinėje aplinkoje.

Apklaustųjų Lietuvos gyventojų nuomone, aktualiausi kultūriniai skirtumai šalyje yra kalbinio ir tautinio pobūdžių. Rezultatas patvirtina mokslininko Lewiso aprašytą kalbos, kaip tautinio savitumo požymio, svarbą.

Didžioji dauguma apklaustų žmonių su netolerancijos apraiškomis Lietuvoje nesusidūrė. Labai nedidelė dalis apklaustųjų pritaria nuomonei, jog kitų kultūrų žmonių šalyje turėtų gyventi kuo mažiau, kartu didesnė dalis respondentų mano, kad visuomenės tarpkultūriniam ugdymui reikia skirti daugiau dėmesio. Įsidėmėtina, kad visus minėtus probleminius aspektus galima išspręsti tarpkultūriniu lavinimu(si).

Norminiu požiūriu pažymėtina, jog teigiamas žmonių požiūris į šalies kultūrinį paveldą ugdytinas nuolat. Toks požiūris skatintų toleranciją kultūrų įvairovei, padėtų įsisąmoninti įvairių etninių grupių bei kultūrų įtaką bendrajai visuomenės raidai.

Literatūra

Beresniova, Christine, "When Intolerance Means More than Prejudice: Challenges to Lithuanian Education Reforms for Social Tolerance / Iveta Silova (ed.), *Post-Socialism is not Dead: (Re)Reading the Global in Comparative Education (International Perspectives on Educati-*

on and Society, Volume 14), Emerald Group Publishing Limited, p. 247–269.

"Byram's Model of Intercultural Communicative competence – Learning Objectives to develop ICC, 1997," URL: [http://www.unc.edu/clac/documents/presentations/Arevalo%20By-](http://www.unc.edu/clac/documents/presentations/Arevalo%20By)

- ram's%20model%20of%20ICC.pdf, žiūrėta 2013 m. gruodžio 2 d.
- Cooper, J. Pamela; Carolyn Calloway-Thomas, Cheri J. Simonds, *Intercultural Communication: A Text with Readings*, Pearson Education, 2007.
- Degutis, Mindaugas, *Socialinių tyrimų metodologija*, Kaunas: Naujasis lankas, 1999.
- Ebner, Josef, *Ar mokame bendrauti? Kontaktų rodyklė visiems*, iš vokiečių kalbos vertė Elena Zambacevičiūtė, Vilnius: Mintis, 1979.
- Erentaitė, Rasa, „Kultūrinės prielaidos dirbant su socialinės atskirties grupėmis: refleksijos galimybės ir ribos“, *Socialinis darbas*, 2008, Nr. 7 (3), p. 103–109.
- Gelumbauskas, Evaldas, „Tautinės mažumos Lietuvoje“, *Skrynia.lt*, URL: <http://www.skrynia.lt/modules.php?name=News&file=article&sid=965>, žiūrėta 2013 m. lapkričio 23 d.
- Hofstede, Geert, *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*, Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications, 2001.
- Jančaitytė, Raminta; Natalija Valevičienė, Rita Augutienė, Romas Prakapas, *Tarpkultūrinės kompetencijos didinimas bei įvairovės valdymo gebėjimų stiprinimas*, Vilnius: Mykolo Romeiro universitetas, 2009.
- Janušauskienė, Diana, „Tolerancijos apraiškos Lietuvoje: vertybinės nuostatos tautinių mažumų atžvilgiu“, *Socialinių mokslų studijos*, 2013, 5(2), p. 421–432.
- Lewis, Richard. D., *Kultūrų sandūra: kaip sėkmingai bendrauti su kitų tautų ir kultūrų atstovais*, iš anglų kalbos vertė Aukšė Mardosaitė ir Gražina Zolubienė, Vilnius: Alma littera, 2002.
- Lietuvos statistikos departamentas, URL: http://osp.stat.gov.lt/documents/10180/1680046/Tautybe_gimtoji_kalba_ir_tikyba.pdf/9767222c-3667-4bae-a5a6-7becdabf6770?version=1.0, žiūrėta 2013 m. gruodžio 15 d.
- Matveev, Alexei V.; Richard G. Milter, „The Value of Intercultural Competence for Performance of Multicultural Teams“, *Team Performance Management*, 2004, Vol. 10, Iss. 5/6, p. 104–111.
- Mitrikas, Algimantas A., „Šeimos vertybių kaita: pagrindinės tendencijos ir bruožai“ / Stanislovas Juknevičius (sud.), *Besivienijanti Europa = Unifying Europe: vertybinis aspektas*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2003, p. 19–39.
- Paurienė, Giedrė, „Tarpkultūrinės kompetencijos ugdymo aspektai“, *Šiuolaikinio specialisto kompetencijos: teorijos ir praktikos dermė*, Vol. 1 (2010), URL: <https://ojs.kauko.lt/index.php/ssktpd/article/view/85>, žiūrėta 2013 m. gruodžio 10 d.
- Pruskus, Valdas, *Multikultūrinė komunikacija ir vadyba*, Vilnius: Vilniaus teisės ir verslo kolegija, 2004.
- Pruskus, Valdas, *Tarpkultūrinė komunikacija ir vadyba*, Vilnius: VGTU leidykla „Technika“, Vilnius, 2012.
- Tautinių mažumų apsaugos pagrindų konvencija, URL: http://www3.lrs.lt/pls/inter3/oldsearch.preps2?Condition1=96635&Condition2=Europos_Tarybos, žiūrėta 2013 m. gruodžio 15 d.
- Tautinių mažumų įstatymas, *Alkas.lt*, URL: <http://alkas.lt/tag/tautiniu-mazumu-istatymas>, žiūrėta 2013 m. gruodžio 15 d.
- Valentinavičius, Vytautas (sud.), *Tolerancija ir multikultūrinis ugdymas bendrojo lavinimo mokyklose*, Vilnius, Kaunas: Sorre, 2010.
- „Vilnius – pasaulio paveldo miestas: žydiško paveldo vertės įprasminimas“, tarptautinis semi-

- naras, Kultūros paveldo departamentas prie Kultūros ministerijos, URL: <http://www.kpd.lt/lt/unescoobjektai>, 2013 m. gruodžio 6 d.
- Žiliukaitė, Rūta, „Vertybiniai pokyčiai Lietuvos visuomenėje: nuo tradicinių link sekuliarių – racionalių vertybių“, *Sociologija. Mintis ir Veiksmas*, 2007/1(19), p. 116–130.
- Žydžiūnaitė, Vilma; Daiva Lepaitė, Remigijus Bubnys, Aurelija Čepienė, *Tarpkultūrinės kompetencijos ugdymo/si metodologija: metodinė priemonė*, Vilnius: Vilniaus kooperacijos kolegija, 2010.
- Шерлонг, Алия, «Глобализация – локальность: возможности реализации межкультурного образования в практике многокультурного общества», *Santalka. Filologija*, 2007, t. 15, nr. 4, p. 107.

Klaipėdos tautinės bendruomenės ir bendrijos XX a. pab.–XXI a. pr.: kūrimosi ir veiklos ypatybės

Visuotinai žinoma, kokios socialinės netektys ištiko Klaipėdą baigiantis Antrajam pasauliniam karui. 1945-aisiais, praūžus frontui ir ryškėjant sovietinės okupacijos perspektyvai, dauguma klaipėdiškių lietuvininkų emigravo į Vokietiją ar kitas Vakarų šalis. Šiuo metu Klaipėdoje kartu su lietuviais tebe gyvena daugelio tuometinės Sovietų Sąjungos tautų ir tautelių atstovai, 5-ajame–7-ajame deš. iš visos to meto šalies atvykę atstatyti sugriauto uosto, laivų statyklų, laivybos bei kitų industrijos įmonių. Gyvena čia ir jų vaikai bei anūkai. Per pastaruosius 20 metų, kai atsivėrė valstybių sienos, susidarė nauja emigrantų ir imigrantų banga, vėlgi iš esmės keičianti socialinę daugiakultūrės Klaipėdos gyventojų sudėtį. Rusų, baltarusių, ukrainiečių, totorių, lenkų, vokiečių, žydų, latvių, netgi azerbaidžaniečių ir armėnų tautinės bendrijos Klaipėdoje oficialiai įsikūrė pastarųjų trijų dešimtmečių laikotarpiu. Kokios sąlygos čia susiklostė puoselėti ir propaguoti savo tautinę kultūrą? Kokios tautinės bendrijos ir bendruomenės Klaipėdoje šiuo metu yra aktyviausios ir kokia veikla joms yra būdinga? Atsakymų į šiuos klausimus kviečiama ieškoti šiame straipsnyje.

Esminiai žodžiai: Klaipėda, tautinės mažumos, tautinės kultūros, tautinės bendrijos, tautinės bendruomenės, nevyriausybinių organizacijos.

Įvadas

Istorija liudija, kad baigiantis Antrajam pasauliniam karui Klaipėdos mieste ir krašte iš esmės pasikeitė gyventojų sudėtis. Tuometinės valdžios kviečiami ir siunčiami atstatyti uostą ir kitas industrijos įmones į sugriautą ir ištuštėjusią Klaipėdą 5-ajame–6-ajame deš. ir vėliau vyko tiek kitų mūsų krašto etninių regionų lietuviai, tiek kitataučiai laivyno bei kitų pramonės šakų specialistai iš visos tuometinės Sovietų Sąjungos. Daug jų kartu su savo vaikais ir anūkais čia surado naująją tėvynę ir pasiliko visam gyvenimui. Kūrėsi naujos įvairiakalbės ir įvairiautės šeimos.

Nuo XX a. pabaigos nepriklausomoje Lietuvoje susidarė objektyvios sąlygos naujam kitataučių Klaipėdos miesto gyventojų gausėjimui. Atsivėrė valstybių sienos, sustiprėjo imigracijos ir emigracijos procesai. Pradėjo formuotis daugiakultūrė visuomenė, nevyriausybinių organizacijų pagrindu ėmė steigtis ir oficialiai registruotis tautinės bendrijos.

Tokie mūsų uostamiesčio kultūriniame gyvenime vykstantys procesai mokslinėje spaudoje kol kas nėra išsamiai aptarti. Apie Klaipėdos miesto tautines bendrijas ar bendruomenes¹ atskirais aspektais yra rašę Liutauras Kraniauskas², Vasilijus Safronovas³, Irena Šutininė⁴ bei Rimantas Sliužinskas⁵. Šia tema yra paskelbta ir pluoštas publikacijų periodiniuose miesto dienraščiuose. Čia Jelena Jefišova yra rašiusi apie ukrainiečių bendrijos Klaipėdoje veiklą⁶, Albertas Juška ir Feliksas Puzemskis – apie Klaipėdos žydų bendruomenės aktualijas⁷, Viktoras Orlovas – apie čia esančias rusų bendruomenes ir bendrijas⁸, Vytautas Valevičius – apie uostamiesčio tautinių bendrijų tarpusavio bendradarbiavimą⁹ ir kt.).

Šiame straipsnyje detalai aptarsime šių dienų Klaipėdos miesto tautinių bendruomenių ir bendrijų formavimosi ir veiklos aspektus.

Objektyvios tautinių bendruomenių ir bendrijų formavimosi etapų sąlygos

Įprasta teigti, kad *bendrija* yra atitinkamos tautinės *bendruomenės* dalis. Bendruomenė nebūtinai turi būti vieninga ir aktyvi. Tai tik objektyvi prielaida susikurti bendrijoms, kaip aktyvioms savo tautos kultūrą ir tapatybę siekiančioms išsaugoti institucijoms. Gali susiburti kelios bendrijos, atstovaujančios tos pačios tautos bendruomenei.

Taigi, tam, kad susikurtų konkreti tautinė bendrija, mano nuomone, būtinos šios objektyvios sąlygos, susiformuojančios tam tikrais etapais:

1. Mieste turi būti pakankamai gausi tos tautos atstovų bendruomenė.
2. Turi atsirasti aktyviausių šios bendruomenės atstovų, labiausiai suinteresuotų išlaikyti savo tautos kalbą, tikėjimo išpažinimą, papročius, tradicinę gyvenimą. grupę. Ji ir sudarys tos bendrijos aktyvo branduolį.

¹ Autorius čia ir kituose savo straipsniuose vengia vartoti sąvokas „tautinės mažumos“, „tautinių mažumų kultūra“, „tautinių mažumų bendruomenės (bendrijos)“ ar pan., manydamas, kad tokia kitataučių samprata gali turėti jas nepelnytai sumenkinančių ar net diskriminuojančių niuansų.

² Liutauras Kraniauskas ir kt., *Tautinės bendrijos Klaipėdoje ir Liepojoje*; tas pats autorius, „Tautinės bendruomenės posovietinėje Klaipėdoje: naujų tapatybių paieškos ir jų reprezentacijos žiniasklaidoje“.

³ Vasilijus Safronovas, *Praeitis kaip konflikto šaltinis: tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*.

⁴ Irena Šutininė, „Daugiataučio miesto istorija komunikacinėje tautinių grupių atmintyje: Klaipėdos ir Vilniaus atvejai“.

⁵ Rimantas Sliužinskas, „Tautinio apsisprendimo situacija Klaipėdos mieste: socialiniai ir nacionaliniai aspektai (XX a. antroji pusė – XXI a. pradžia)“; tas pats autorius, „Regioninės tapatybės apsisprendimo trajektorijos Klaipėdos tautinių mažumų gretose: lenkų atvejis“; „Klaipėdos miesto tautinės bendruomenės ir bendrijos: veiklos prielaidos ir dėsningumai“.

⁶ Jelena Jefišova, „Ukrainiečių bendrijos Klaipėdoje dešimtmetis“.

⁷ Albertas Juška, „Žydų bendruomenė Klaipėdoje“; Feliksas Puzemskis, „Klaipėdos žydų istorija“.

⁸ Viktoras Orlovas, „Rusai Klaipėdoje“.

⁹ Vytautas Valevičius, „Tautinių bendrijų susitikimas“.

3. Bendruomenėje turi atsirasti savo tapatybės išlaikymu pakankamai suinteresuota dalis tautiečių, kuriems kyla natūralus poreikis vieniems su kitais susitikti, susipažinti, bendrauti savo kalba apie savo tautos gyvenimo aktualijas.
4. Tada jau rengiamas viešas bendruomenės narių susirinkimas, kuris steigia bendriją. Išrenkamas bendrijos pirmininkas, taryba. Kiti bendrijos nariai įsipareigoja aktyviai dalyvauti bendrijos veikloje.
5. Ilgainiui sutariamos bendrijos veiklos formos, pavyzdžiui:
 - a) bendri kultūriniai renginiai, pažymint svarbius tautos istorijos įvykius, tradicines šventes ir pan.;
 - b) bendrijoje formuojasi atskirų veiklos sričių klubai, bendraminčių grupės;
 - c) tautinės mokyklėlės (dažniausiai – sekmadieninės ar šeštadieninės) steigimo ir veiklos gairės, kur įvairaus amžiaus vaikai (ar net ir tėvai bei seneliai) mokosi skaityti, rašyti savo kalba, prisiminti savo tautos istoriją ir kultūros paveldo dalykus;
 - d) įvairių tautinių meno kolektyvų (vokalinio ansamblių, chorų, folkloro, šokių kolektyvų ar pan.) steigimasis ir veikla;
 - e) pačios įvairiausios kitos konkrečiai bendrijai aktualios ir priimtinos veiklos formos, padedančios jos nariams išsaugoti savo tautinę tapatybę.

Bendrijos veiklos perspektyvas visą laiką lemia jos narių aktyvumas, poreikis išlaikyti ir savo vaikams bei anūkams perduoti savo tautos kultūros paveldo vertybes. Dėl pačių įvairiausių socialinių ir politinių sąlygų vienu laikotarpiu jos gali būti maksimaliai aktyvios, o kitu – susidurti su egzistencinėmis savo veiklos problemomis.

Suvokdama nūdienos kultūrinio gyvenimo realijas ir siekdama skatinti ir racionaliau koordinuoti miesto tautinių bendrijų veiklą, Klaipėdos miesto savivaldybė 2011 m. įsteigė Tautinių kultūrų centrą (KTKC)¹⁰. Šio centro misija – padėti Klaipėdos miesto tautinių mažumų bendruomenių nariams integruotis į miesto bei šalies gyvenimą, puoselėti gyventojų tautinę toleranciją ir daugiataučio miesto įvairių kultūrų tradicijas. Įstaigos veiklos tikslas – sudaryti sąlygas pažinti tautines kultūras, išsaugoti tautinių mažumų savitumo, leisti plėtotis jų kultūrinei veiklai ir meninei saviraiškai.

Tautinių kultūrų centras vykdo įvairią veiklą: organizuoja susitikimus, kalbų mokymo kursus įvairaus amžiaus grupių žmonėms, rengia konferencijas, parodas, paskaitas. Centre propaguojama tautinių mažumų bendruomenių mėgėjiškų meno kolektyvų veikla, sudaromos sąlygos dalyvauti įvairiose šventėse bei renginiuose įvairaus amžiaus ir socialinių grupių bendruomenės nariams; organizuojami atmintinų datų, kalendorinių švenčių paminėjimai;

¹⁰ Čia ir toliau dalykinė informacija apie konkrečių Klaipėdos miesto tautinių bendrijų, bendruomenių, jų meno kolektyvų ir kt. steigimąsi, veiklą ir kitus specifinius aspektus pateikiama remiantis Klaipėdos m. savivaldybės Tautinių kultūrų centro informaciniame leidinyje *Klaipėdos miesto tautinių bendrijų kultūrinė veikla 2012/2013* pateikiamais duomenimis.

kuriamos ir įprasminamos šiuolaikinės meninės veiklos formos. Visa tai vyksta visuotinės tolerancijos ir pagarbos absoliučiai visoms tautinėms kultūroms bei tradicijoms kontekste.

Oficialiai įregistruotų tautinių bendrijų steigimasis

Šis procesas Klaipėdoje prasidėjo dar Sąjūdžio laikais ir tęsiasi iki šiol. Dėl objektyvių priežasčių jis yra gana sudėtingas ir netolygus.

Pirmosios 1989 m. Klaipėdoje oficialiai buvo įregistruotos Klaipėdos vokiečių bendrija (pirmininkė Magdalena Piklaps) ir Klaipėdos žydų bendruomenė (pirmininkas Feliksas Puzemskis). Jų formavimosi sąlygos buvo iš esmės skirtingos.

Klaipėdos vokiečių bendrija į savo gretas subūrė čia visą laiką gyvenusių vokiečių tapatybės asmenų palikuonis, kurių ištakos siekia net Prūsijos karalystės laikus, ir kitus vokiečių kalba ir kultūra besidominčius lietuvius.

1996 m. spalio 8 dieną duris atvėrė Simono Dacho namai – bendrijos kultūros centras ir pagrindinė susitikimų vieta, kurioje mielai savo šventes švėsdavo ir kitos tautinės mažumos. Didžiausias ir svarbiausias bendrijos kultūros projektas – kasmet rengiamos ir beveik 2 mėnesius truncančios Vokiečių kultūros dienos, kurių metu miesto gyventojams ir svečiams siūlomos paskaitos, koncertai, parodos, kino filmai.

Pagrindinė bendrijos šventė vaikams – Šv. Martyno diena, kai vaikai su savo pasigamintais žibintais eina miesto gatvėmis ir eiseną užbaigia koncertu bei teatralizuotu vaidinimu apie Šv. Martyną. Nuo 2012 metų Šv. Martyno vaidinimas bei vaišės rengiamos jaukiame Tautinių kultūrų centro kiemelyje.

Vokiečių bendrijoje nuolat rengiami vokiečių kalbos kursai, tradiciniai Velykų ir Kalėdų renginiai, organizuojami dalykiniai susitikimai ir draugystės vakarai su kitų tautų atstovais, kasmet švenčiamos vokiečių kultūros dienos, veikia Klaipėdos vokiečių bendruomenės choras.

Klaipėdos miesto jubiliejaus proga 2012 m. rugpjūčio 1 dieną iš Heddeshaimo bei Štutgarto koncertuoti atvykusių vokiečių chorų pasirodymai vyko gretimai esančiame Skulptūrų parke.

Klaipėdos žydų bendruomenė – tai visų pirma rusakalbiai, iš įvairių tuometinės Sovietų Sąjungos respublikų ir regionų pokario laikotariu į uostamiestį atvykusių persikėlėlių atstovai, išlaikę savo judėjiškos tapatybės šaknis. Žydų bendruomenė iškilmingai mini visas tradicines žydų šventes, tęsia pagrindines savo religinio bei kultūrinio gyvenimo renginių tradicijas. Tai sekmadieninė mokykla vaikams ir religinio ugdymo centras – *kolel* – suaugusiems, klubai *Hesed* (vyresnio amžiaus žmonėms) ir *Gešer* (jaunesnio amžiaus žmonėms).

2013 m. gegužės mėn. Klaipėdos tautinių kultūrų centre vyko Pasaulio tautų teisuolių apdovanojimo ceremonija, kurią organizavo Izraelio ambasados Lietuvoje ir Latvijoje, Žydų gelbėjimo ir atminimo įamžinimo skyrius ir Klaipėdos žydų bendruomenė. Ceremonijoje dalyvavo Izraelio valstybės ambasadorė Hagit Ben-Jakov, kuri įteikė padėkas lietuviams, gelbėjusiems žydų gyvybes per karą. Smuikininkas Mikhailas Bolshunas ir solistė Maja

Tarachovskaja renginyje atliko žinomų žydų kompozitorių kūrinių, kurie padėjo sukurti ypatingą širdgėlos, rimties ir susikaupimo atmosferą.

Brėkstant Nepriklausomos Lietuvos aušrai, 1991 m. Klaipėdoje įsikūrė *rusų kultūros draugija „Otečestvo“* (pirmininkė Tamara Lochankina). Pagrindiniai šios draugijos renginiai – tradicinis vaikų liaudies kūrybos festivalis „Rusų vainikas“, tradicinės kasmetinės šventės, skirtos Pergalės prieš fašizmą dienai, literatūriniai vakarai „Žiemos karuselė“, ilgametis projektas „Pravoslavų bažnyčios Lietuvoje“, projektai „Gelbėk benamius nuo mirties“ (esminis šio projekto rezultatas – įsteigti antri nakvynės namai Klaipėdoje) ir kt.

Bendruomenė vykdo kultūrinę ir švietėjišką veiklą, organizuoja renginius, skirtus įvairaus socialinio sluoksnio, amžiaus ir turintiems negalią žmonėms. Organizuojami įdomūs renginiai vaikams ir jaunimui. Glaudžiai bendradarbiaujama su nevyriausybinėmis organizacijomis, bendruomenių lyderiais, kultūros ir meno veikėjais, mokyklų bei gimnazijų atstovais.

Bendradarbiaudama su Tautinių kultūrų centru, Klaipėdos rusų kultūros draugija 2012–2013 m. parengė ir įgyvendino projektą „Visuomeninis kino lektoriumas“, kuris kvietė įvairių tautybių klaipėdiečius ir kino mylėtojus susipažinti ir pamatyti geriausius pasaulinio garso kinematografijos laimėjimus.

2012 m., minint Borodino mūšio 200 metų sukaktį, buvo surengta „Borodino puota“, kurioje dalyvavo Klaipėdos miesto tautinių mažumų meniniai kolektyvai, gimnazijų, mokyklų moksleiviai, mokytojai, svečiai. Renginyje supažindino susirinkusius su senąja rusų kultūra, papročiais, tradicijomis ir priminė istorinius faktus. Bendromis pastangomis buvo parengta ir pristatyta literatūrinė-muzikinė kompozicija, kuri susirinkusiuosius nukėlė į XIX amžių. Vakaro metu skambėjo tų laikų muzika, romansai, eilės. Visi puotos dalyviai vyrai vilkėjo puošnius tos epochos kostiumus, moterys – prabangias vakarines sukneles. Puotos dalyvius žavėjo jaunų panelių didingos šukuosenos, skrybėlaitės, šydai, vėduoklės. Renginyje atgimė gražiausi senoviniai šokiai – valsas, mazurka, polka ir kt. Šokėjai, dėvintys to meto kostiumus, didingais senoviniais šokiais žiūrovams atskleidė subtiliausias XIX a. žmogaus gyvenimo detales.

Kartu su Klaipėdos tautinių kultūrų centru čia buvo parengtas ir įgyvendintas projektas „Jaunimas prieš karą“. Šio projekto dalyviai – Klaipėdos miesto meniniai kolektyvai, solistai, tautinių mažumų bendruomenių kolektyvai ir visi, kurie yra neabejingi taikos išsaugojimui pasaulyje.

Šios draugijos suformuotas kultūrinės veiklos kryptis tęsia ir 2001 m. oficialiai įregistruota *Klaipėdos rusų bendruomenė „Lada“* (pirmininkė Svetlana Vasičkina). Pagrindiniai tradiciniai šios bendruomenės renginiai: vakaras, kūrybiniai susitikimai, paskaitos, festivaliai, turistiniai žygiai, koncertai, parodos, liaudies kūrybos puoselėjimas, dalyvavimas įvairiuose projektuose („Pirmokų krikštynos“, „Metų snieguolė“, „Kalėdų vainikas“, „Suteikite man galimybę“). Bendruomenės nariai aktyviai bendradarbiauja su miesto žiniasklaidos atstovais.

2012 m. bendruomenėje įkurtas jaunimo vokalinis ansamblis „Lad“ (vadovė Valentina Snigur) nuolat dalyvauja Klaipėdos miesto ir Tautinių kultūrų centro organizuojamuose renginiuose. Bendruomenėje veikia laisvalaikio klubas „Žar-Ptica“, kuriam taip pat vadovauja

Vasičkina. Klubo nariai susitikimų metu ruošia, kuria bei siuva labdarai skirtus gaminius ir pristato juos įvairių renginių metu („Šeimos, meilės ir ištikimybės diena“, „Tautinių kultūrų diena“ ir kt.). Pirmininkė Vasičkinos vadovaujamas teatras „Otrada“ („Žaliakalnio“ gimnazija) paruošė meninę kompoziciją 2012 m. festivaliui „Tautinių kultūrų diena“. Joje žiūrovai turėjo galimybę pamatyti įvairių tautų nacionalinius kostiumus ir tautinius šokius.

2012 m., pasitinkant Klaipėdos miesto jubiliejų, bendradarbiaudama su Tautinių kultūrų centru Klaipėdos rusų bendruomenė „Lada“ suorganizavo 2-ąją tarptautinį festivalį „Gimtieji šaltiniai“.

Nuo 1999 m. savo veiklos istorijos puslapius rašo *Lietuvos lenkų sąjungos Klaipėdos skyrius* (pirmininkė Irena Songinienė). Pagrindiniai tradiciniai šios Klaipėdos lenkų bendrijos renginiai – nuolatiniai susitikimai su tautiečiais, dalyvavimas įvairiuose kūrybinuose projektuose. Skyriaus pirmininkė Songinienė daug dėmesio, laiko, sveikatos ir energijos skiria bendruomenės narių kultūriniam gyvenimui. Nuo pat bendruomenės susikūrimo 1999 m. veikia šeštadieninė-sekmdieninė mokykla „Plomyczek“, kurioje šiuo metu su vaikais dirba Liulita Sulcienė.

Kasmet pirmininkė Songinienė Klaipėdos miesto savivaldybės Tautinių kultūrų centre organizuoja Lenkijos Nepriklausomybės dienos minėjimus, tautos kalendorines šventes, tęstinį projektą „Kaip gyvenate, tautiečiai?“ ir teminius renginius vaikams.

2011 m. Klaipėdoje susibūrė ir aktyviai veikia *rusų folkloro asociacija „Večiora“* (prezidentė Marija Serebriakova). Svarbiausi jų renginiai – kalendorinės, bažnytinės šventės, seminarai, užsiėmimai rusų vaikams. „Večiora“ aktyviai propaguoja rusų folklorą ir liaudies tradicijas. Asociacija glaudžiai bendradarbiauja su įvairiomis organizacijomis Lietuvoje, Latvijoje, Rusijoje. Į kūrybinius susitikimus kviečiami asociacijos partneriai, klaipėdiečiai, miesto svečiai. Asociacija tęsia rusų liaudies tradicijas, saugo savo kultūros paveldą. Tradiciniai renginiai: „Pravoslavų *Sviatki*“, „Užgavėnės“, „Kalėdos“, „Pavasario žadinimo šventė“, „Velykos“ ir kt. – rengiami siekiant ugdyti jaunosios kartos tautinę savimonę, kultūrinę tapatybę, pažinti protėvių tradicijas. Kūrybinuose susitikimuose įvairiais būdais, kurie suprantami skirtingų socialinių sluoksnių, amžiaus, išsilavinimo žmonėms, pristatomas autentiškas rusų liaudies folkloras. Palaikomas glaudus ryšys su asociacijos nariais bei jų šeimomis. Bene jauniausias, 2012 m. susibūręs, šios asociacijos kolektyvas yra Klaipėdos „Pajūrio“ pagrindinės mokyklos moksleivių *rusų folkloro ansamblis „Veretionce“* (vadovė Serebriakova).

Klaipėdoje įsikūrusios trys ukrainiečių kultūrinės institucijos. Nuo 2002 m. čia veikia *ukrainiečių kultūros ir švietimo centras „Rodyna“* (pirmininkė Lidija Trigub). Pagrindinė šio centro veikla – savaitgalinė ukrainiečių vaikų mokykla, kurios veiklos pradžia siekia dar 1992 metus (mokytoja Nadežda Lukina). Šią mokyklą lankantys vaikai dvejus metus turėjo galimybę išvažiuoti į tarptautinę stovyklą „Artek“ (Krymas, Ukraina) ir susipažinti su savo protėvių gimtine. Stovykloje delegacija pristatydavo Lietuvos kultūrą, meną, ukrainiečių gyvenimą ir kultūrinę veiklą Lietuvoje, galėjo pabendrauti su bendraamžiais.

Ukrainiečių kultūros ir švietimo centras „Rodyna“ plečiasi, ateina naujų narių. Pastaruoju metu čia lankosi daug jaunimo. Bendruomenėje vyksta tradiciniai renginiai: kalendorinės šventės, parodos, užsiėmimai, skaitovų konkursai, skirti pažinti įžymių ukrainiečių rašytojų kūrybą.

Šiais metais šeštadieninės-sekmadieninės mokyklos skaitovų konkurso laureatų šventė, skirta Taraso Ševčenkos kūrybai, pirmą kartą vyko Klaipėdos miesto Tautinių kultūrų centre. Renginio metu skambėjo rašytojo eilės, ukrainiečių liaudies dainos, ištraukos iš literatūrinių kūrinių.

Kita centro „Rodyna“ veikla – turistinių kelionių ir ekskursijų po Ukrainą ir kitas šalis organizavimas, dalyvavimas įvairiuose miesto ir šalies renginiuose.

Nuo 2003 m. Klaipėdoje aktyviai veikia *tradicinės ukrainiečių kultūros klubas „Prosvit“* (pirmininkė Irena Petrulionienė). Jo nariai puoselėja ukrainiečių etninę kultūrą, tautinę tapatybę, skatina ukrainiečių tautinės bendruomenės integraciją į Lietuvos visuomeninį ir kultūrinį gyvenimą. Klubo nariai bendradarbiauja su kitomis Klaipėdos miesto tautinėmis bendruomenėmis, organizacijomis ir kt.

Tradicinės ukrainiečių kultūros klubas „Prosvit“ Klaipėdos miesto savivaldybės Tautinių kultūrų centre 2012–2013 m. dalyvavo įvairiuose centro renginiuose ir organizavo ukrainiečių klubo renginius, į kuriuos kvietė Klaipėdos miesto tautinių bendruomenių narius, klaipėdiečius ir miesto svečius.

Klubo jubiliejiniam renginyje „Prosvit – 10 metų“, vykusiame Tautinių kultūrų centre, ukrainiečių bendruomenės nariams ir svečiams buvo sukurtas ir pristatytas filmas apie klubo kultūrinę veiklą, koncertus bei surengtas išvykas. Renginio metu ansamblis gyvai atliko daug ukrainietiško liaudies dainų. Renginio pabaigoje susirinkusieji galėjo pasivaišinti tradicinės ukrainietiškos virtuvės patiekalais.

2010 m. Klaipėdoje buvo įregistruota *Pabaltijo ukrainiečių asociacija* (pirmininkas Leonidas Tregubas). Ji apjungė ukrainiečių bendruomenes „Gromada“ (pirmininkė Jelena Smirnova) ir „Trojanda“ (pirmininkas Vladimiras Kovalenko). Pagrindiniai tradiciniai šios asociacijos renginiai – istorinių įvykių ir žymių ukrainiečių kultūros veikėjų minėjimai, susitikimai su įdomiais žmonėmis, apžvalgų, parodų, literatūrinių-muzikinių vakarų, viktorinų, susirinkimų, apskritojo stalo diskusijų, ekskursijų ir kt. organizavimas, dalyvavimas visuomeninėje ir kultūrinėje miesto, Lietuvos ir Ukrainos veikloje, bendradarbiavimas su įvairiomis giminiškomis visuomeninėmis ir valstybinėmis organizacijomis. Asociacijos tikslai – puoselėti meilę etninei tėvynei, savo tautai, atnaujinti ryšius su Lietuvos bei pasaulio ukrainiečių valstybės įstaigomis, sudominti kitų tautybių žmones ukrainiečių kalbos ir kultūros studijomis.

Asociacija Klaipėdos miesto savivaldybės Tautinių kultūrų centre organizuoja literatūrinius ir muzikinius vakarus, mini ukrainiečių tautos šventes. Literatūriniuose vakaruose „Ukrainiečių kalendorius“ pristatomi iškiliausi ukrainiečių tautos literatai, jų kūryba, knygos. Dažnai literatūrinius-muzikinius vakarus vainikuoja solistės Jelenos Tarasovos atliekamos ukrainiečių liaudies dainos.

Klaipėdos baltarusių bendruomenė „Krynica“ (pirmininkas Nikolajus Logvinas) savo veiklą pradėjo 2001 metais. Tradiciniai baltarusių renginiai: paroda „Dvi tautos, dvi kultūros, dvi asmenybės“, tautinis madų renginys „Linas linelis“, jubiliejinė šventė „Čas večerovų“, tradicinė tautinė šventė „Gimtųjų namų šaltinis“, kasmetinė tautinė šventė „Kupole“, tarptautinis muzikos festivalis „Dnepro balsai“, tradicinė respublikinė šventė „Dažynki“. Bendruomenėje „Krynica“ veikia ir baltarusių savaitgalinė mokyklėlė „Krynička“ (2001, Jelena Mirončik).

2012 ir 2013 m. Klaipėdos miesto savivaldybės Tautinių kultūrų centre ši bendruomenė organizavo renginių ciklą „Baltarusių kultūros dienos“. Kultūros dienų renginiuose dalyvavo ne tik klaipėdiečiai bei miesto svečiai, mėgstantys baltarusių folklorinę muziką, bet ir svečiai iš Baltarusijos.

Per „Baltarusių kultūros dienas“ vyksta kino peržiūros, bendruomenės pristatymai, aptarimai, rengiamos nuotraukų ir tautodailės parodos, kuriose pateikiamos svarbiausios baltarusių bendruomenės veiklos akimirkos ir pristatomas tautodailės paveldas. Žiūrovai pakviečiami dalyvauti tikroje gyvo garso šventėje „Večiaryna s Kupalinka“. Čia vykstantys renginiai reikalingi ir svarbūs ne tik tautinių mažumų bendruomenių nariams, jų atstovams, bet ir Klaipėdos visuomenei. Renginiuose pateikiama ir pristatoma Klaipėdoje gyvenančių tautų kultūrų įvairovė ir ugdoma žmonių tolerancija.

Nuo 2004 m. Klaipėdos baltarusių bendruomenėje „Krynica“ veikia *baltarusiškų dainų ansamblis „Kupalinka“* (vadovė – jau minėta Snigur), aktyviai dalyvaujantis miesto, šalies ir tarptautiniuose meno projektuose, koncertines savo programas rodęs Šiauliuose, Kaune, Vilniuje, Visagine, Panevėžyje, Šalčininkuose ir Liepojoje. 2012 m. šioje bendruomenėje buvo įkurtas ir *baltarusių vaikų vokalinis ansamblis „Verasok“* (vadovė Snigur).

Klaipėdos totorių bendruomenė „Nur“ (pirmininkas Fliuras Šaripovas) įregistruota 2004 metais. Pagrindiniai tradiciniai bendruomenės renginiai – kūrybinių vakarų, susitikimų organizavimas, paskaitos, festivaliai, koncertai, parodos, bendradarbiavimas su žiniasklaidos priemonėmis, bendravimas su totorių jaunimu ir Antrojo pasaulinio karo veteranais, totorių kultūros dienų šventės. Bendruomenėje veikia *totorių dainų ansamblis „Leisian“*, kuris aktyviai dalyvauja įvairiuose miesto renginiuose, supažindina klausytojus su totorių liaudies dainomis,

2012 m. Tautinių kultūrų centre bendruomenė suorganizavo pasaulinį vykdomąjį totorių kongreso posėdį. Į posėdį atvyko apie 40 totorių iš ES šalių, Kaliningrado srities ir Baltarusijos. Jame dalyvavo ir Tatarstano valstybinės tarybos nariai.

Šiais metais totorių bendrija „Nur“ drauge su Tautinių kultūrų centru vykdė bendrą projektą – organizavo tradicinę totorių šventę „Sabantuj – 2013“. Ši senas tradicijas turinti renginį totorių bendrija organizuoja nuo 2006 m. Šventės metu pristatomi liaudies talentų pasirodymai, senieji liaudies papročiai, žaidimai ir tradicinės totorių imtynės „Kureš“. Šventės metu dalyviai vaišinami nacionaliniais totorių patiekalais. Šventės išvakarėse buvo parengta ir Klaipėdos miesto visuomenei pristatyta nuotraukų paroda „Totorių nacionalinės šventės Sabantuj tradicijos Klaipėdoje“. Renginio šventinėje eisenoje dalyvavo tautinių bendruome-

nių nariai. Muzikinę programą pristatė Klaipėdos miesto tautinių bendruomenių atlikėjai ir šokėjai iš Tatarstano Respublikos.

2004 m. įkurta *Klaipėdos armėnų bendruomenė „Van“* (pirmininkas Manvelas Galstjanas). Klaipėdos armėnai organizuoja koncertus, muzikos vakarus, parodas, skirtas valstybinėms, religinėms šventėms ir tragiškoms Armėnijos datoms paminėti. Labai svarbi diena armėnų bendruomenės nariams yra Armėnų tautos genocido minėjimas. Minėdami tokias skaudžias tautos netektis, armėnų tautos žmonės tiki, kad tokie kraupūs įvykiai nebesikartosią, kad Žemė esanti visų mūsų namai, kad kiekviena kultūra – tai turtas ir kiekviena tauta žemėje turinti teisę į gyvenimą ir ateitį. Minėjimuose susirinkusiesiems pasakojami istoriniai faktai, pristatoma vaizdinė medžiaga, skamba eilės apie tėvynę. Juose dalyvauja armėnų jaunosios ir senosios kartų atstovų. Klaipėdos armėnų bendruomenėje „Van“ veikia sekmadieninė armėnų mokykla (nuo 2005 m., vadovė Asmik Kirakosian) bei *armėnų tautinių šokių kolektyvas „Van“* (nuo 2012 m., vadovas Jurijus Petrosianas).

2012–2013 m. KTKC buvo surengta unikali armėnų nacionalinio paveldo šventė – Eduardo Kazariano nuotraukų ir miniatiūrų paroda „Stebuklų pasaulis“, stebinusi kūrėjo meistriškumu ir įdomiai pateikta technika; o nuotraukų paroda „Vakarų Armėnijos bažnyčios“ kvietė susipažinti su Armėnijos nykstančiu architektūriniu paveldu.

Klaipėdos regiono azerbaidžaniečių bendrijos „Azeris“ (pirmininkas Aliaga Mamedovas) veiklos pradžia datuojama 2010 metais. Tai įvairių azerbaidžaniečių susirinkimų, konferencijų, parodų, festivalių, seminarų, diskusijų klubų, žygių organizavimas, periodinių ir vienkartinį informacinių leidinių publikavimas, bendradarbiavimas su kitomis etninėmis ir tautinėmis bendruomenėmis Lietuvoje ir užsienyje, švietėjiškos azerbaidžaniečių veiklos ir mokymų organizavimas. 2013 m. buvo įkurta ir sekmadieninė azerbaidžaniečių mokykla (mokytoja Rana Mamadova).

2012–2013 m. Klaipėdos azerbaidžaniečių bendrijos „Azeris“ suorganizuoti renginiai buvo labai įvairūs: Nepriklausomybės dienos, „Juodojo sausio“ įvykių, Azerbaidžano tautos išsigelbėjimo minėjimai, susitikimai su Azerbaidžano ambasadoriumi, šeštadieninės-sekmadieninės azerbaidžaniečių mokyklos edukaciniai užsiėmimai. Pirmą kartą 2013 m. pavasario lygiadienio dieną, kovo 21-ąją, suorganizuota viena gražiausių azerbaidžaniečių pavasario švenčių – „Novruz Bairam“, į kurią Klaipėdos regiono azerbaidžaniečių draugijos „Azeris“ pirmininkas Mamedovas pakvietė visus Klaipėdos miesto tautinių bendruomenių narius ir klaipėdiečius.

Renginyje buvo papasakota apie šventės tradicijas, skambėjo azerbaidžaniečių liaudies dainos, merginos tautiniais kostiumais šoko nacionalinius šokius. Svečiai buvo vaišinami azerbaidžaniečių nacionaliniais patiekalais, buvo apdovanoti padėkos raštais ir saldumynais. Sutemus šventės dalyviai buvo pakviesti prie degančio laužo, šoko ir ėjo ratelius, šokinėjo per jį, nes pagal azerbaidžaniečių papročius kiekvienas jaunas ar senas tą vakarą turi šokinėti per laužą, tardamas greta esantiems geriausių linkėjimų žodžius.

Nelengvai savo veiklą pradeda kol kas tik formaliai įsiregistravusi *Klaipėdos latvių tautinė bendruomenė* (pirmininkas Modris Kalitis). Klaipėdos latviai, ne taip, kaip jų tautiečiai, gyvenantys Palangoje ar Šventojoje, bandydami įgyvendinti savo kalbos, kultūros ir tradicijų sklaidos poreikį bendruomenės mastu, dar yra palyginti pasyvūs.

Apibendrinamojo pobūdžio išvados

Statistiniai konkrečių Klaipėdos tautinių bendrijų narių skaičiaus parametrai atskirais bendrijų veiklos laikotarpiais straipsnyje sąmoningai nepateikiami ir neanalizuojami. Tie parametrai gana subjektyvūs ir nevienareikšmiai, daugeliu atvejų susiję su įvairialypėmis atskiro asmens tautinės tapatybės apsisprendimo nuostatomis, todėl reikalaujantys išsamesnių tyrimų.

Klaipėdos tautinėms institucijoms būdinga tai, kad jos nėra kuriamos pagal vieną struktūrinį modelį. Tai ir *bendrijos* (vokiečių, totorių ir kt.), ir *bendruomenės* (žydų, baltarusių, armėnų ir kt.), ir *asociacijos* (ukrainiečių, rusų ir kt.), ir *sąjungų skyriai* (lenkų), ir švietėjiški *kultūros centrai* (ukrainiečių centras „Rodyna“), ir savarankiški *kultūros klubai* su savo meno kolektyvais (ukrainiečių dainų ansamblis „Prosvit“, ir kt. Žinomi ir kelių lygmenų steiginiai (baltarusių bendruomenės „Krynica“ dainų ansamblis „Kupalinka“). Visa tai lemia didelę laisvę reikštis konkrečioms iniciatyvoms, labiausiai priimtinioms kiekvienu atskiru atveju.

Verta pažymėti, kad didžioji dalis Klaipėdos tautinių bendrijų pasižymi aktyvia įvairiapuse veikla. Veikia armėnų, azerbaidžaniečių, baltarusių, lenkų, ukrainiečių tautinės savaitgalinės mokyklėlės. Mieste yra nemaža pradinių ir pagrindinių mokyklų su rusų dėstomąja kalba, vokiečių bendrija nuolat rengia savo kalbos kursus, tradicinėmis formomis veikia žydų mokyklėlės, klubai.

Klaipėdos miesto kultūriniame gyvenime gana aktyviai dalyvauja rusų, baltarusių, totorių, ukrainiečių, vokiečių, lenkų ir armėnų tautiniai meno kolektyvai. Jauniausi jų – Klaipėdos „Pajūrio“ pagrindinės mokyklos moksleivių rusų folkloro ansamblis „Veretionce“ (nuo 2012 m., vadovė Serebriakova) bei armėnų tautinių šokių kolektyvas „Van“ (nuo 2012 m., vadovas Petrosianas).

Klaipėdoje pastebima ir atskirų tautinių bendrijų bendradarbiavimo tendencija. Šia iniciatyva pasižymi rusų, baltarusių, lenkų, ukrainiečių, totorių bendrijos. Verta pastebėti, kad su abipuse pagarba gražiai tarpusavyje bendrauja ir Klaipėdos vokiečių bei žydų tautinės bendrijos. Ir priešingai, Klaipėdos armėnų ir azerbaidžaniečių bendrijos dėl objektyvių priežasčių (Kalnų Karabacho konfliktas) prie bendro stalo susėsti negali.

Tautinių bendrijų formavimasis Klaipėdoje – nuolatinis procesas. Pradinę tokio formavimosi stadiją išgyvena latvių bendrija. Jų bendruomenės nariai kol kas yra pasyvūs, poreikis susiburti į bendriją, surandant sau aktualias veiklos formas, Klaipėdoje dar tik bręsta. Netolimoje ateityje randasi sąlygos formuotis ir kinų, graikų, moldavų, gruzinų bei įvairių kitų tautų ir tautelių tautinėms bendrijoms.

Kasmet išgirstame apie vis naujas Klaipėdos miesto tautinių bendrijų kultūrinės veiklos formas, kuriamas naujas ir tęsiamas ankstesnes tradicijas. Be jokios abejonės, sėkmingam viso šio proceso tęstinumui esminę teigiamą įtaką daro aktyvi, supratinga ir geranoriška dar tik prieš dvejus metus Klaipėdoje įkurto Tautinių kultūrų centro veikla.

Literatūra

- Jefišova, Jelena, „Ukrainiečių bendrijos Klaipėdoje dešimtmetis“, *Klaipėda*, 1999 11 29, p. 9.
- Juška, Albertas, „Žydų bendruomenė Klaipėdoje“, *Klaipėda*, 1991 03 12, p. 5.
- Klaipėdos m. savivaldybės Tautinių kultūrų centras, *Klaipėdos miesto tautinių bendrijų kultūrinė veikla 2012/2013*, Klaipėda: Klaipėdos m. savivaldybės Tautinių kultūrų centras, 2013.
- Kraniauskas, Liutauras, „Tautinės bendruomenės posovietinėje Klaipėdoje: naujų tapatybių paieškos ir jų reprezentacijos žiniasklaidoje“ / Liutauras Kraniauskas, Aldis Gedutis, Arūnas Acus, Sigita Kraniauskienė, Jolita Viluckienė, Eduardas Spiriajevas, *Klaipėdos diskursai 1990–2010 m.: sociologinė miesto tapatybių rekonstrukcija*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2012, p. 111–174.
- Kraniauskas, Liutauras, ir kt., *Tautinės bendrijos Klaipėdoje ir Liepojoje*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto Sociologijos katedra, 2000.
- Orlovas, Viktoras, „Rusai Klaipėdoje“, *Klaipėda*, 1992 04 23, p. 2; 1992 04 24, p. 2; 1992 04 28, p. 2.
- Puzemskis, Feliksas, „Klaipėdos žydų istorija“, *Klaipėda*, 2007 08 31, p. 15.
- Safronovas, Vasilijus, *Praeitis kaip konflikto šaltinis: tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.
- Sliužinskas, Rimantas, „Tautinio apsisprendimo situacija Klaipėdos mieste: socialiniai ir nacionaliniai aspektai (XX a. antroji pusė – XXI a. pradžia)“, p. 84–95; „Situacija samookrešlenia tožsamości narodowej w mieście Kłajpeda: aspekty społeczne i narodowościowe (druga połowa XX w. – początek XXI w.)“, p. 96–107 / Tomasz Chrzanowski (red.), „Pamięć i Historia (Olsztyn, Kaliningrad, Kłajpeda)“, *Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie*, nr. 249, Olsztyn, 2009, s. 84–107.
- Sliužinskas, Rimantas, „Regioninės tapatybės apsisprendimo trajektorijos Klaipėdos tautinių mažumų gretose: lenkų atvejis“, *Logos*, 2012, nr. 73, p. 122–131.
- Sliužinskas, Rimantas, „Klaipėdos miesto tautinės bendruomenės ir bendrijos: veiklos prielaidos ir dėsningumai“ / *Klaipėdos m. savivaldybės Tautinių kultūrų centras. Klaipėdos miesto tautinių bendrijų kultūrinė veikla 2012/2013*, Klaipėda: Klaipėdos m. savivaldybės Tautinių kultūrų centras, 2013, p. 47–49.
- Šutininė, Irena, „Daugiataučio miesto istorija komunikacinėje tautinių grupių atmintyje: Klaipėdos ir Vilniaus atvejai“ / Alvydas Nikžentaitis (sud.), *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.
- Valevičius, Vytautas, „Tautinių bendrijų susitikimas“, *Klaipėda*, 1997 03 08, p. 25.

IV

TIURKAI LIETUVOJE: TRADICIJOS VINGIAIS Į DABARTĮ

Karaimotyra – neatskiriamas orientalistikos Vilniuje elementas

Straipsnyje kalbama apie dviejų tiurkų tautų – karaimų ir totorių, nuo XIV a. gyvenančių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos teritorijoje, indėlį į orientalistikos bei tiurkologijos tapimą Vilniuje. Apžvelgiama orientalistikos raidos pradžia Vilniaus universitete XVII–XIX a. ir šio mokslo sąsajos su vietiniu, savuoju, Orientu. Plačiausiai nagrinėjamas tarpukario laikotarpis, kai karaimotyra bei totorotyra, plėtojamos tų tautų mokslininkų, visuomenės veikėjų bei dvasininkų, Vilniuje faktiškai atstojo orientalistiką, ypač tiurkologiją. To meto karaimų ir totorių šviesuomenės intelektualinis įdirbis laikytinas esminiu veiksniu, lėmusiu ne tik Lietuvos Nepriklausomybės paskatintą tautinį atgimimą, bet ir mokslinių savo kultūros paveldo tyrimų atsinaujinimą. Šiandien Vilniuje, be karaimotyros ir totorotyros, kurios dabar iš tikrųjų tapo neatsiejamu pasaulinės tiurkologijos bei orientalistikos elementu, jau yra susikūrusi ir solidi akademinė orientalistika bei jos sudedamoji dalis – tiurkologija.

Esminiai žodžiai: Orientas, Rytai, orientalistika, tiurkologija, karaimai, karaimotyra, karaimų kalba, totoriai, Lietuva, Vilnius, Trakai, Lenkija, Vilniaus universitetas, tiurkai, tarpukario spauda, atgimimas, tautinis tapatumas.

Orientalistikos sąvoka Lietuvoje nėra plačiai vartojama ir dažniausiai siejama su Tolimaisiais Rytai – Indija, Japonija, Kinija. Tai rodo ne tik didumos keliautojų maršrutai, bet ir, pavyzdžiui, 1991 m. išleista knyga *Orientas – I*¹. Šiame straipsnyje bus kalbama apie orientalistikos, susijusios su tiurkiškuoju pasauliu, tapimą Vilniuje. Ši jos dalis paprastai vadinama tiurkologija. Lietuvai ji ypač aktuali, nes čia nuo XIV a. gyvena dvi tiurkų tautos – karaimai ir totoriai. Tad ir apžvelgsime, kada ir kaip tiurkologija radosi Vilniuje, kaip šiame procese dalyvavo šių tautų mokslininkai tarpukariu ir dabar. Šio straipsnio išvada: karaimotyra ir totorotyra, tarpukariu Vilniuje buvusios orientalistikos sudedamosios dalies – tiurkologijos – atitikmuo, šiandien yra neatsiejamas pasaulinės tiurkologijos bei orientalistikos elementas ir tokį statusą užsitikrino jau ne tik Vilniuje.

¹ Bronislovas Genzelis (sud.), *Orientas – I*.

Žvilgsnis iš Vilniaus į Rytus

Kada Vilniuje kaip atskiras mokslas pradeda formuotis orientalistika ir jos sudedamoji dalis tiurkologija? Kas, kada ir kaip Lietuvoje domėjosi Rytais, ypač Artimaisiais?

Pažvelgę į tolimą praeitį, aptinkame Mikalojaus Kristupo Radvilos (Našlaitėlio) (1515–1565) piligrimiškos kelionės 1582–1584 m. į Artimuosius Rytus aprašymą lotynų kalba *Kelionė į Jeruzalę*, išleistą 1601 m.² Jis aplankė Siriją, Egiptą, Šventąją žemę. Nuo 1590 iki 1604 m. Radvila buvo Trakų vaivada³. Vadinas, jis turėjo susidurti su ten gyvenusiais karaimais ir totoriais. Duomenų apie tai neturime, bet tokią prielaidą daryti galime.

Vėlesniais laikais vietinių didikų kelionių į Rytų kraštus buvo ir daugiau. Pavyzdžiui, grafo Jono Tiškevičiaus (Jan Tyszkiewicz, 1867–1903) ir rašytojo Henriko Senkevičiaus (Henryk Sienkiewicz, 1846–1916) išvyka į Afriką 1890–1891 m. Tos kelionės įspūdžiai buvo aprašyti knygoje *Laiškai iš Afrikos*, o 2011 m. buvo perspausdinti Trakų istorijos muziejaus leidinyje *Laiškai iš Zanzibaro 1891 m.* Po to, kai keliauninkų keliai išsiskyrė, grafas Tiškevičius dar aplankė Beirutą, Kiprą, Atėnus, Šventąją žemę, Konstantinopolį ir Odesą, iš kur traukiniu grįžo į Lentvarį.⁴

Oriento studijos ir Vilniaus universitetas

Vilniaus universitete dar prieš jo likvidavimą 1832 m. ir tarp studentų, ir tarp profesorių buvo pastebimas susidomėjimas Orientu, taip pat ir tiurkiškuoju. Pavyzdžiui, profesorius Tomas Husaževskis (Tomasz Husarzewski, 1732–1807), 1783–1805 m. dėstęs Vilniaus universitete senovės ir visuotinę istoriją, buvo numatęs skaityti ir „Rytų imperijos bei arabų istoriją Mahometo ir jo palikuonių laikais“⁵. 1822 m. universiteto adjunktas Kazimieras Kontrimas (Kazimierz Kontrym, 1777–1836) to meto VU kuratoriui Adomui Čartoryskiui (Adam Czartoryski, 1770–1861) įteikė memorandumą, kuriame siūlė pradėti dėstyti ne tik lietuvių kalbą, bet ir įsteigti specialų institutą, kur būtų dėstomos turkų, persų, totorių, armėnų, mongolų ir arabų kalbos. Tačiau Vilniaus universitetas veikė tik iki 1832 m. Per tokį trumpą laiką nebuvo spėta įgyvendinti šio sumanymo, nors 1826–1829 m. persų ir arabų kalbų čia mokė profesorius Vilhelmas Munichas (Wilhelm München, 1783–1830)⁶. Vadinas, norinčių mokytis Rytų kalbų buvo.

² Mikalojus Kristupas Radvila Našlaitėlis, *Kelionė į Jeruzalę*.

³ Žr. Algirdas Baliulis, Stanislovas Mikulionis, Algimantas Miškinis, *Trakų miestas ir pilys*.

⁴ Žr. Jonas Tiškevičius, *Laiškai iš Zanzibaro 1891 m.*

⁵ Žr. *Vilniaus universiteto istorija 1579–1803*, p. 273.

⁶ Žr. *Vilniaus universiteto istorija 1803–1940*, p. 89, 93.

Užgniaužus filomatų, filaretų ir šubravcų organizacijų veiklą, Vilniaus studentai buvo priversti išvykti į Rusiją ir išsiskirstė po jos universitetus, tačiau jų studijų pradžia buvo Vilniuje. Nagrinėdami savo šalies orientalistikos istoriją, tyrėjai pažymi, kad „besivystant mokslinei orientalistikai Europoje, Lenkijos orientalistikos centru tampa Vilniaus universitetas. Iš Vilniaus kilę daug orientalistų, kurie vėliau atliko svarbų vaidmenį tiek Rusijos, tiek kitų kraštų orientalistikos raidoje.“⁷ Profesorius Janas Reichmanas (Jan Reychman, 1910–1975) irgi rašo apie Vilniaus–Peterburgo orientalistų mokyklą⁸ ir mini Vilniuje mokslus pradėjusius Aleksandrą Chodzką (Aleksander Chodźko, 1804–1891), Juzefą Kovalevskį (Józef Kowalewski, 1801–1878), Tomašą Zaną (Tomasz Zan, 1796–1855), Adolfą Januškevičių (Adolf Januszkiewicz, 1803–1857), Ignotą Petraševskį (Ignacy Pietraszewski, 1796–1869), Juzefą Senkovskį (Józef Senkowski, 1800–1858).

Artimas poeto Adomo Mickevičiaus (Adam Mickiewicz, 1798–1855) draugas Chodzka, baigęs persų kalbą ir dirbęs diplomatu Teherane, domėjosi kurdų kalba, užrašė persų liaudies dainų ir apie jas 1842 m. Londone paskelbė studiją, o rašytoja George Sand ją išvertė į prancūzų kalbą. 1841 m. atsisakęs karjeros rusų diplomatinėje tarnyboje, jis pasiliko Paryžiuje ir daugiausia laiko skyrė akademinėi veiklai. Yra parašęs ir savo kūriniių rytietiškais motyvais. Chodzka pirmas užrašė šnekamąją persų kalbą. Reichmanas vadina ją „persų liaudies kalbos tyrimų tėvu“.⁹ Zanas, irgi artimas Mickevičiaus draugas, tyrė baškirų kalbą, o Kovalevskis, vėliau tapęs garsiu mongolų kalbos specialistu, profesoriavęs Kazanės universitete, užrašė buriatų šnekamosios kalbos dialektus, tautosaką¹⁰. Kitas VU auklėtinis Januškevičius, nors ir ne orientalistas, susipažino su kazachų ir kirgizų folkloru bei papročiais ir užfiksavo juos savo laiškuose. Jo knyga *Laiškai iš Kirgizijos stepių ir kelionės po Sibirį dienoraščiai* 1861 m. buvo išleista Berlyne.¹¹ Taip buvo kaupiamos žinios apie anų kraštų geografiją, gamtą, žmones, jų papročius ir kalbą. Žmonės, kurie tai darė, vienaip ar kitaip buvo susiję su Vilniumi ir jo universitetu.

Kalbant konkrečiai apie turkų kalbos studijas Vilniaus universitete XIX a., reikėtų paminėti Senkovskį, istoriko profesoriaus Joachimo Lelevelio (Joachim Lelewel, 1786–1861) draugą, kuris VU klasikinės filologijos profesoriaus Gotfrido Grodeko (Gotfryd Grodek, 1762–1825) paskatintas ėmė domėtis Orientu ir vienintelis gavo Vilniaus visuomenės surinktą stipendiją kelionei į Turkiją. 1820 m. jis atkeliavo į Stambulą. Deja, į Vilnių, kur, kaip buvo tikėtasi, turėjo tapti orientalistikos katedros profesoriumi, nebegrįžo. Pasinaudojęs Peterburgo universiteto pasiūlymu, Senkovskis ėmė dėstyti ten arabų kalbą. Pripažindamas Senkovskio gabumus,

⁷ Witold Tyloch, „Językoznawstwo orientalne w Polsce“, s. 136.

⁸ Žr. Jan Reychman, „Próby organizacji orientalistyki polskiej w dobie mickiewiczowskiej“, s. 247–264.

⁹ Jan Reychman, *Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX w.*, s. 172.

¹⁰ Žr. ten pat 172.

¹¹ Adolf Januszkiewicz, *Żywot Adolfa Januszkiewicza i Jego Listy Ze Stepów Kirgizskich*.

profesorius Reichmanas labai neigiamai vertina jo piktybišką charakterį, aroganciją, sarkazmą, gebėjimus pranokstančias ambicijas ir vėlesnį „apsivertimą“ prieš savo buvusius draugus.¹² Tas Senkovskio savybes pažymi ir Petraševskis, savo knygos dedikacijoje parašydamas, kad ji nėra skirta tiems tėvynainiams, kurie svetimiems pardavę savo žinias ir jausmus¹³.

Kas domino Adomą Mickevičių?

Veikiamas minėtų mokslininkų, iš dalies ir Senkovskio, studijų Vilniaus universitete draugų¹⁴ ir Europoje tvyrojusio romantikų susidomėjimo Rytai, susižavėjimą Orientu buvo patyręs ir Mickevičius. Pirmą kartą į Krymą, kurį vėliau pavadino miniatiūriniais Rytai¹⁵, Mickevičius keliavo 1825 m. drauge su rašytoju Henriku Ževuskiu (Henryk Rzewuski, 1791–1866). Apie tą kelionę jis rašė savo bičiuliui ir mokytojui profesoriui Leleveliui, o ryškiausiai įspūdžius perteikė *Krymo sonetuose*. Tarpukariu iš Trakų kilęs karaimas lenkų tiurkologas profesorius Ananjašas Zajončkovskis (Ananiasz Zajączkowski, 1903–1970) ir Trakų karaimų vyresnysis dvasininkas Simonas Firkovičius (1897–1982) juos buvo išvertę į karaimų kalbą. Sonetų pavadinimai „Kalnų vaizdas iš Kozlovo stepių“ (Giozlevas–Kozlovas–Eupatorija), „Kelias ties Čufutkalės perėja“, „Bachčisarajus naktį“ rodo, kad jie, nors ir netiesiogiai, susiję su karaimų tema. O kad keliauninkai buvo susitikę su tenykščiais karaimais, liudija Ževuskiio laiškas, rašytas iš Akmesdžido (Simferopolio) 1825 m. birželio 29 d. į Odesą maršalkienei Konstancijai Šaškevič (Konstancja Szaszkiewiczowa). Šį laišką pirmą kartą paskelbė karaimų vyriausiasis dvasininkas ir pasaulietinis vadovas Hadži Seraja Chanas Šapšalas (1873–1961) žurnale *Myśl karaimska*.¹⁶

Gyvendamas Paryžiuje, Mickevičius susidomi Rytai, jau ne vien romantizmo bei smalsumo skatinamas, ir vyksta į Stambulą, vildamasis Rytuose gauti paramą Lenkijos bylai. Stambule jis buvo pradėjęs mokytis ir turkų kalbos. Deja, netikėta mirtis nutraukė šias pastangas – poetas mirė Stambule 1855 m. lapkričio 20 d.

Savojo Oriento tyrimų pradžia

Diduma minėtų mokslininkų domėjosi rytietiškomis tautomis, gyvenančiomis toli nuo mūsų gimtinės. Tuo tarpu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos teritorijoje nuo XIV a. pabaigos gyveno dvi tiurkų tautos, kurias galime vadinti savuoju, arba vietiniu, čionykščiu, Orientu, –

¹² Žr. Jan Reyman, *Podróznicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX w.*, s. 20–23.

¹³ Žr. ten pat, p. 269.

¹⁴ Žr. ten pat, p. 40.

¹⁵ Žr. ten pat, p. 38.

¹⁶ Hadži Seraja Szapszał, „Adam Mickiewicz w gościnie u karaimów“, s. 1–10.

totoriai ir karaimai. XIX a. Vilniaus mokslininkai jiems skyrė nedaug dėmesio. Nors lenkų istorikas, religijotyryninkas Mariušas Pavelecas (Mariusz Pawelec), nagrinėdamas karaimų temą lenkų istorijoje, pažymi:

prof. Joachimas Lelevelis atkreipė dėmesį į tai, jog karaimų kalba yra artimiausia jau išnykusiai kumanų kalbai, susiformavusiai prieš totorių-mongolų tautų antplūdį. Šis mokslininkas XIX a. viduryje taikliai susiejo karaimų tautą su senovės poloviečiais. Jam taip pat turime būti dėkingi už pirmąją informaciją apie viduramžių raštijos šaltinį Codex cumanicus¹⁷,

plačiau jie aprašyti istoriko Tadeušo Čackio (Tadeusz Czacki, 1765–1813) straipsniuose 1807 m. laikraštyje *Dziennik Wileński* (liet. „Vilniaus dienraštis“)¹⁸ ir orientalist Antonio Muchlinskio (Antoni Muchliński, 1808–1878) darbuose¹⁹.

Pradėjęs mokslus Vilniaus universitete Muchlinskis 1828 m. persikėlė į Peterburgą. 1832–1835 m. jis keliavo po Turkiją ir aplankė tokias vietas, kurių kiti keliauninkai paprastai nepasiekdavę, – Konją, kur apžiūrėjo poeto Rumi kapą, Adaną, Torosą. Grįžęs į Peterburgą, Muchlinskis pradžioje dėstė arabų kalbą Senkovskio vadovaujamoje katedroje, o paskui (1839–1845 ir 1849–1853) buvo turkų filologijos profesorius. 1858 m. Peterburge jis paskelbė reikšmingą darbą *Zrődłosłownik wyrazów, które przeszły do naszej mowy z języków wschodnich* (liet. „Frazių, kurios į mūsų kalbą perėjo iš Rytų kalbų, šaltinių žodynas“), o 1859 – *Османская хрестоматия для университетского преподавания* (liet. „Osmanų chrestomatija universiteto studijoms“).

Muchlinskis buvo vienas iš tų nedaugelio XIX a. su Vilniumi susijusių mokslininkų, kurie atkreipė dėmesį į čionykštį Orientą – 1859 m. Vilniuje pasirodė jo rašinys „Zdanie sprawy o tatarach litewskich z 1558 z tekstem tureckim“ (liet. „Ataskaita apie Lietuvos totorius 1558 metais su turkišku tekstu“)²⁰.

Autorius čia teigia, jog Vytautas suteikęs atvestiems į Lietuvą totoriams ir karaimams tiek visokių malonių ir privilegijų, jog paskui karo belaisvius vėliau pasekė ir savanoriai emigrantai iš Ordos ir Krymo.

¹⁷ Mariusz Pawelec, „Obecność tematyki karaimskiej w kulturze i nauce polskiej“, s. 111.

¹⁸ Žr. ten pat, p. 104.

¹⁹ Žr. Jan Reychman, *Podróznicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX w.*, s. 27–28.

²⁰ Žr. ten pat, p. 309.

Tautinio tapatumo įprasminimas

XIX a. Vilniuje aptinkame domėjimosi Rytai pradmenų, o tiurkologija tikrąja to žodžio prasme čia pradėjo rasti XX a., kai Europoje prasidėjusio tautų nacionalinės savimonės formavimosi proceso veikiami karaimai ir totoriai ėmė svarstyti savo tautinio tapatumo ir tautinės savimonės klausimą. O kai subjektas pats ima suvokti savo tautinį tapatumą, „mėgina intelektualiai įprasminti jo egzistavimą“²¹, tai tampa puikia prielaida nuodugnesnės jo studijoms.

1913–1914 m. Vilniuje buvo pradėtas leisti žurnalas *Караимское слово* (liet. „Karaimų žodis“). Straipsnių autoriai siekė skatinti tautinę savimonę, protėvių istorijos pažinimą. 1911–1912 m. tais pačiais tikslais Maskvos karaimai leido žurnalą *Караимская жизнь* (liet. „Karaimų gyvenimas“). Tai liudija, kad klausimas tautai buvo aktualus. Nepaisant to, kad straipsnių autoriai buvo mėgėjai, šie leidiniai atliko svarbų vaidmenį telkiant karaimų bendruomenę, primenant inteligentijai pareigą saugoti tautą nuo išnykimo.²²

Šį svarbų darbą nutraukė Pirmasis pasaulinis karas. Karaimai, kaip ir kiti Lietuvos gyventojai, buvo priversti evakuotis. Dauguma atsidūrė Kryme ir tik 1920 m. grįžo į gimtuosius namus, kur prieš karą užgimęs rūpestis išsaugoti savo tautinę savimonę dabar ėmė reikštis dar stipriau.

Ne tik svarbus orientalistikos elementas, bet ir jos atitikmuo

Vilniaus universitete tarpukariu Rytų kalbos nebuvo dėstomos ir tiurkologija ėmė formuotis ir gyvuoti ne akademiniėje erdvėje, o savojo Oriento, t. y. karaimų ir totorių, dėka.

Nacionalinis patriotinis auklėjimas, tiek Lietuvoje, tiek Lenkijoje tapęs atkurtų valstybių ideologija, paskatino ir totorius bei karaimus susitelkti tokiai veiklai. 1921 m. įsteigiama Vilniaus karaimų draugija, Trakuose 1920 m. atidaroma bendrojo lavinimo valstybinė mokykla karaimų vaikams, 1922 m. pradeda veikti laikinoji dvasinė valdyba, susitelkia moterų ir jaunimo būreliai, vėliau net leidžiamas žurnalas karaimų kalba *Dostu karajyn* (liet. „Karaimų draugas“, išėjo 3 numeriai). 1920 m. Trakų vyresniuoju dvasininku išrenkamas jaunas, energingas, Kryme karaimų dvasinę seminariją baigęs S. Firkovičius. Kitaip tariant, atgaivinamas bendruomenės gyvenimas. Vienu svarbiausiu veiksmu tampa 1924 m. Vilniuje karaimų šviesuomenės pradėtas leisti literatūrinis-visuomeninis žurnalas lenkų kalba *Mysł karaimska* (liet. „Karaimų mintis“).²³

1925 m. taip pat susikuria Lenkijos totorių kultūros ir švietimo sąjunga, kuri vėliau ima leisti žurnalus *Rocznik tatarski* (1932–1938, išėjo 3 numeriai), *Życie tatarskie* (1934–1939).

²¹ Tamara Bairašauskaitė, „Lietuvos totorių leidiniai ir spauda“, p. 89.

²² Žr. Halina Kobeckaitė, *Lietuvos karaimai*, p. 54–56.

²³ Žr. ten pat, p. 54–68.

Vilniaus totoriai Varšuvoje leidžia žurnalą *Przegląd islamski*²⁴. 1929 m. Vilniuje įsteigiamas totorių muziejus. Šiuose leidiniuose spausdinami straipsniai rodo, kad tiek totoriai, tiek karaimai patys pradeda tirti savo tautų istoriją, ieško savo istorinių šaknų, kartu skatina tuo domėtis ir kitus Vilniuje gyvenusius mokslininkus.

Labai svarbus faktas karaimotyros raidos istorijai ir savo gimtosios kalbos vaidmens studijuojant tiurkologiją supratimui buvo pirmas lenkų tiurkologo Tadeušo Kovalskio (Tadeusz Kowalski, 1889–1948) apsilankymas Vilniuje ir Trakuose 1925 m. Įdomu, kad būtent žurnalo *Myśl karaimska* pasirodymas paskatino Krokuvos profesorių susidomėti karaimų kalba ir imti ją nagrinėti. Šiame žurnale jis paskelbė ir pirmuosius savo straipsnius apie karaimų kalbą²⁵. Kovalskis praleido Trakuose ir Vilniuje kelias vasaras ir 1929 m. Krokuvėje vokiečių kalba išleido knygą *Die Karaimische Texte im Dialekt von Troki* (liet. „Karaimiški Trakų dialekto tekstai“)²⁶. Ši solidi studija paskatino karaimų kalbą ir tekstų šia kalba įtraukti į Berlyno tiurkologijos studentų kursą²⁷. Kitaip tariant, mūsiškio Oriento tema buvo įvesta į europines studijas, o pats profesorius Kovalskis iki pat savo mirties rūpinosi žurnalo *Myśl karaimska* leidimu, dirbo jo redkolegijoje, į kiekvieną numerį rašė straipsnius karaimikos temomis, aktyviai domėjosi bendruomenės gyvenimu. Jis rašydavo ir į totorių žurnalą *Rocznik Tatarski*²⁸. Kovalskio laiškai Zajončkovskiui ir Šapšalui rodo, kad profesorius buvo Vilniuje savas²⁹.

Kovalskio apsilankymas Trakuose buvo reikšmingas dar ir tuo, kad būtent jo dėka ką tik brandos atestatą gavęs Zajončkovskis išvyko studijuoti tiurkų kalbą į Krokuvos Jogailos universiteto Musulmonišųjų Rytų filologijos fakultetą. Jį baigęs anksčiau laiko, jis sėkmingai apgynė darbą daktaro laipsniui gauti *Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodnio-karaimskim. Przyczynek do morfologii języków tureckich* (liet. „Vardažodinės ir veiksmažodinės priesagos Vakarų karaimų kalboje: įvadas į turkų kalbų morfologiją“) ir buvo pirmas profesionalus iš Vilniaus kilęs tiurkologas karaimas. 1929 m. už šį darbą jam buvo suteiktas filosofijos daktaro laipsnis, o karaimotyra tapo vienu svarbiausių jo tyrimų objektų kaip neatskiriamas ir labai svarbus tiurkologijos elementas.

Itin svarbia karaimotyros, kartu tiurkologijos ir apskritai orientalistikos Vilniuje formavimosi paskata buvo žinomo orientalistų tiurkologo Šapšalo atvykimas iš Stambulo, 1928 m. išrinkus jį vyriausiuoju karaimų dvasininku ir pasaulietiniu vadovu. Jam atvykus, Oriento tema Vilniuje tapo gerokai dažniau aptariama. Atlikdamas dvasininko funkcijas, Šapšalas

²⁴ Žr. Tamara Bairašauskaitė, „Lietuvos totorių leidiniai ir spauda“, p. 86–95.

²⁵ Žr. Tadeusz Kowalski, „Język karaimski“, s. 3–7.

²⁶ Žr. Aleksander Dubiński, „Prace prof. Tadeusza Kowalskiego poświęcone kipczackim elementom etniczno-językowym“, s. 369–373.

²⁷ Žr. Кенесбай Мусаев, *Грамматика караимского языка*, c. 29; „Język karaimski na uniwersytecie berlińskim“, s. 71.

²⁸ Žr. Tamara Bairašauskaitė, „Lietuvos totorių leidiniai ir spauda“, p. 91.

²⁹ Žr. Tadeusz Majda (red.), *Urzeszeni Orientem. Listy Ananiasza Zajaczekowskiego do Tadeusza Kowalskiego 1925–1948*.

niekada nepamiršo ir savo profesinio pašaukimo. Skleisti Vilniuje žinias apie Orientą jis laikė viena svarbiausių savo misijų ir daug rašė tais klausimais. Tokios figūros pasirodymas, be abejonės, sužadino Vilniaus visuomenės susidomėjimą Orientu, pagyvino orientalistinius ir ypač tiurkologinius tyrinėjimus.³⁰ Tai ryškiai atsispindėjo žurnalo *Mysl karaimska* puslapiuose. Žurnalas pamažu darėsi vis profesionalesnis ir akademiškesnis. Jau 1929 m. pasirodo pirmas Vilniuje parašytas paties Šapšalo straipsnis, papildantis ankstesnius jo karaimų tarnybos pas Krymo chanus tyrinėjimus.³¹ Tų pačių metų žurnalo II sąsiuvinyje spausdinamas Kovalskio straipsnis apie Turkijoje išleistą Šapšalo monografiją *Krymo turkai karaimai*³².

Siekdamas su karaimų kultūros paveldu, jo ypatybėmis supažindinti ir vietos inteligentiją, Šapšalas rašydavo ir į kitus tuo metu Vilniuje leidžiamus mokslinius žurnalus³³. Jo iniciatyva Vilniuje 1932 m. įsteigiama Karaimų istorijos ir literatūros mylėtojų draugija³⁴. Draugijos įsteigimą labai palankiai sutiko Vilniaus totoriai, pabrėždami panašų abiejų tautų, XIV a. kartu apsigyvenusių Vilniaus krašte, likimą. Draugijos garbės nariu tapo ir Kovalskis. Didžiai vertinęs profesoriaus darbus, Šapšalas, kviesdamas Kovalskį tapti draugijos garbės nariu, jam rašė:

Tu pasiekei aukščiausią mokslo tikslą: ištraukei į dienos šviesą tiesą [...] ir paskelbei pasauliui apie didelę šios kalbos svarbą tiurkologijos moksliniams tyrinėjimams. [...] Tavo nuospaudų derlius yra žinomas ir matomas: karaimų kalba ištrūko iš kuklaus parapijinės mokyklėlės pastato ir pagaliau užėmė deramą vietą greta giminiškų tiurkiškų kalbų aukščiausioje mokslo šventovėje: Tavo parengti karaimiški tekstai skaitomi ir aiškinami universitetuose, net užsienyje – Vokietijoje. O ir tarp mūsų, karaimų, Tavo pasėti grūdai suvešėjo vešlia lapija. Tai juk Tu pastūmėjai mūsų tautinį žurnalą *Mysl karaimska* į mokslines aukštumas, kuriomis šiandien didžiuojamės.³⁵

Kaip matyti iš Vilniaus visuomenės susidomėjimo draugijos veikla, ji atliko svarbų vaidmenį ano meto Vilniaus kultūriniame gyvenime, praturtindama ir pajvairindama jį egzotišku, bet autentišku vietinio Oriento akcentu.

³⁰ Žr. Halina Kobeckaitė, Virgilijus Poviliūnas, Irena Senulienė, Alvyra Zagreckaitė (sud.), *Hadži Seraja Chanas Šapšalas. Pasišventęs tautai ir mokslui*.

³¹ Žr. Seraja Szapszal, „Karaimi w służbie u chanów krymskich“, s. 3–22.

³² Žr. Tadeusz Kowalski, „Turecka monografia o karaimach krymskich“, s. 1–8.

³³ Žr. Öztürk Emiroglu, Tadeusz Majda (oprac.), *Polska bibliografia turkologiczna*, s. 136.

³⁴ Žr. Halina Kobeckaitė, „Karaimų istorijos ir literatūros mylėtojų draugijos veikla Vilniuje 1932–1939 metais“, p. 77–85.

³⁵ Lietuvos MA Vrublevskio bibliotekos Rankraščių skyrius, S. Šapšalo fondas, f. 143–132.

Vykdydamas Oriento sklaidos misiją, 1930–1939 m. Šapšalas dėstė turkų kalbą Vilniaus aukštojoje politinių mokslų mokykloje, o 1939 m. Vilniaus Stepono Batoro universiteto Filosofijos fakulteto taryba išrinko jį Rytų kalbų katedros ekstraordinarinį profesoriumi. Tarpukariu jis ne kartą dalyvavo tiurkologų konferencijose Turkijoje, vežė ten savo studentus, kuriems net buvo parašęs žodynėlį, paskaitų tekstus ir turkų kalbos gramatiką. Dar Persijoje surinktą musulmonų šiitų ikonų rinkinį Šapšalas aprašė monografijoje *Wyobrażenia Świętych Muzulmańskich a wpływy ikonograficzne katolickie w Persii* (liet. „Musulmonų šventųjų vaizdiniai ir katalikų ikonografijos įtaka Persijoje“) ir 1934 m. išleido ją Vilniuje. Kitas svarbus tyrimas apie Persijos azerų folklorą (įvadas, tekstai, azerų–lenkų–vokiečių kalbų žodynelis) buvo išleistas Krokuvoje 1935 m.³⁶ ir neprarado vertės iki šiol.

Iš Šapšalo ir Zajončkovskio susirašinėjimo matyti, kad Šapšalas siūlęs Vilniaus universitete atidaryti Rytų kalbų katedrą. Kovalskis pataręs jam tuo klausimu kreiptis į totorių muftijų orientalistą Jokūbą Šinkevičių (Jakub Szyńkiewicz, 1884–1966) ir pasiūlyti jam grįžti prie mokslinio darbo. Laiške iš Berlyno Šapšalui 1932 m. Zajončkovskis praneša, kad ten pas profesorių Willy Bang Kaupą (1869–1934) mokosi drauge su Kazanės totoriumi dr. Rachmati ir kartu su juo skaito manichėjų atgailos giesmes uigurų kalba.

Nuo 1932 m. Zajončkovskis pradėjo dirbti Varšuvos universitete. Jo tiurkologijos seminarą lankė totoriai Stanislavas Kričinskis (Stanisław Kryczyński, 1911–1941)³⁷ ir Bogdanas Baranovskis (Bohdan Baranowski, 1915–1993), kurie vėliau paskelbė kelis mokslinius darbus apie totorius. Tiurkologinių studijų reikšmę tarpukariu suprato ir tam aktyviai rengėsi ir karaimų, ir totorių inteligentija.

Deja, akademiniam lygmenyje Vilniuje tarpukariu orientalistika taip ir neatsirado, bet Šapšalo pasirodymas Vilniuje ir jo darbai, straipsniai to meto Lenkijos spaudoje ir ypač žurnale *Myśl karaimska* patraukė mokslo visuomenės dėmesį. 1928 m. jis tapo Lenkijos orientalistų draugijos nariu, o 1935 m. išrenkamas jos vicepirmininku. Šapšalo pastangomis II (1932) ir VI (1937) Lenkijos orientalistų suvažiavimai vyko Vilniuje. Viena pagrindinių suvažiavimų ir paties Šapšalo tyrinėjimų temų buvo karaimika. Kovalskis pavadino jį to meto „neabejotinai geriausiu dalyku žinovu“.

Draugijos narių dėka žinios apie labiausiai į Vakarus nutolusias tiurkų tautas pasiekė ir kitus kraštus. Lygiagrečiai augo užsienio mokslininkų susidomėjimas karaimais. Pavyzdžiui, 1936 m. italų antropologas ir statistikas profesorius Koradas Džinis (Corrado Gini, 1884–1965) atliko Trakų, Vilniaus ir Haličo karaimų antropologinius tyrimus, kurių rezultatus paskelbė

³⁶ Žr. Öztürk Emiroglu, Tadeusz Majda (oprac.), *Polska bibliografia turkologiczna*, s. 135–136. Halina Kobeckaitė, Virgilijus Poviliūnas, Irena Senulienė, Alvyra Zagreckaitė (sud.), *Hadži Seraja Chanas Šapšalas. Pasišventęs tautai ir mokslui*; Halina Kobeckaitė, „Garbių didžiavirų tauta nepamiršta. Vyriausiojo karaimų dvasininko ir pasaulietinio vadovo Hadži Serajos Chano Šapšalo 140-osioms gimimo metinėms atminti“.

³⁷ Žr. Adas Jakubauskas, Galim Sitdykov, Stanislav Dumin, *Lietuvos totoriai istorijoje ir kultūroje*, p. 103.

Italijos spaudoje³⁸. Jis nustatė, kad karaimų kraujas pagal sudėtį tapatus Pavolgyje gyvenančios kitos tiurkų tautos – čiuvašų – kraujui.

Trakus tarpukariu lankė daug aukštų užsienio svečių. Visi jie paprastai susitikdavo su tiurkų pasaulio atstovais – karaimais. Ypač ryškus buvo Turkijos Parlamento nario Rešito Safet Bejaus vizitas 1930 m. Pakalbėjęs su Trakų karaimais Galvės pakrantėje jų gimtąja kalba, svečias pasakė pasijutęs kaip prie Aukso Rago Stambule. Nieko keista, nes karaimai per 6 šimtmečius Lietuvoje sugebėjo išsaugoti savo gimtąją kalbą, priklausančią tiurkų kalbų šeimai, o Trakų bendruomenė tarpukariu buvo labai gyvybinga: karaimų kalba skambėjo kiekvienuose namuose, gatvėje ir kenesoje, karaimų šventovėje, veikė karaimų kalbos mokykla, vyko mėgėjų teatro vaidinimai.

Čia vertėtų paminėti vyresniojo dvasininko S. Firkovičiaus veiklą. Būtent dėl jo didžiulių pastangų iki mūsų dienų gyva tebėra karaimų kalba, neišblėso tautinė savimonė, išsaugotas tautinis tapatumas. S. Firkovičiaus, kaip ir Šapšalo, veikla neapsiribojo vien ganytojiškėmis pareigomis, kurias jis visą gyvenimą atliko itin stropiai. Jis buvo karaimų kalbos mokytojas, poetas, dramaturgas, tautosakininkas ir nuo pat išrinkimo į vyresniojo dvasininko postą 1920 m. neginčytinas autoritetas sprendžiant visokeriopus bendruomenės klausimus, išylančius ne tik Lietuvos, bet vėliau, ypač sovietmečiu, – ir Krymo, Ukrainos, Rusijos, Lenkijos karaimams. S. Firkovičius nebuvo profesionalus mokslininkas, bet puikus dalyko išmanymas, tobula karaimų kalba, kūryba gimtąja kalba, savarankiškai sudaryta žodyno kartoteka tapo Kovalskio, o vėliau ir kitų tiurkologų tyrimo objektu³⁹. Jis taip pat parašė kelis straipsnius žurnalui *Mysl karaimska*, išleido kasdienių karaimų maldų rinkinėlį *Karaj koltchalary* (1935), brošiūrą *Apie karaimus Lenkijoje* (1938). Tad kalbant apie karaimotyra Vilniuje nevalia apeiti ir S. Firkovičiaus veiklos.

Aktyviai savo istoriją bei kultūrą tarpukariu tyrė ir totoriai. 1929 m. pasirodė Stanislovo Dziadulevičiaus (Stanisław Dziadulewicz, 1872–1943) studija *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce* (liet. „Lenkijos totorių šeimų herbynas“)⁴⁰, Leono Kričinskio (Leon Kryczyński, 1887–1939) straipsnis „Zabytki orientalne w Wilnie“ (liet. „Rytietiški paminklai Vilniuje“), 1935 m. – „Tatarzy polscy i Wschód muzulmański“ (liet. „Lenkijos totoriai ir musulmoniškieji Rytai“), 1937 m. – „Historia meczetu w Wilnie“ (liet. „Mečetės istorija Vilniuje“), Stefano Tuhano-Baranovskio (Stefan Tuhano-Baranowski, 1868–?) „Tatarzy na Litwie“ (liet. „Totoriai Lietuvoje“, 1936)⁴¹. 1938 m. žurnale *Rocznik tatarski* buvo atspausdinta bene reikšmingiausia S. Kričinskio monografija *Tatarzy litewscy* (liet. „Lietuvos totoriai“)⁴².

³⁸ Žr. Gini Corrado, «I Caraimi di Polonia e Lituania», p. 22–24.

³⁹ Žr. Tadeusz Kowalski, *Die Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, s. 293; Aleksander Dubiński, „Szymona Firkowicza twórczość literacka w języku karaimskim“, s. 201–210.

⁴⁰ Žr. Tamara Bairašauskaitė, „Lietuvos totorių leidiniai ir spauda“, p. 90.

⁴¹ Žr. Adas Jakubauskas, Galim Sitdykov, Stanislav Dumin, *Lietuvos totoriai istorijoje ir kultūroje*, p. 100, 166.

⁴² Žr. Tamara Bairašauskaitė, „Lietuvos totorių leidiniai ir spauda“, p. 92.

Beje, tarpukariu Vilniaus karaimai ir totoriai labai glaudžiai bendradarbiavo tiek rūpinamiesi savo tautų teisine padėtimi, tiek skatindami savo tautų istorijos ir kultūros tyrimus. 1936 m. Zajončkovskis ir Olgierdas Kričinskis (Olgierd Kryczyński, 1884–1942) drauge dalyvavo Seimo posėdyje, kuriame buvo patvirtinti karaimų ir musulmonų religinių bendruomenių nuostatai, vėliau iškilmingai įteikti abiejų bendruomenių susirinkime Vilniuje.⁴³

Kalbant apie vietinį Orientą, reikia atkreipti dėmesį į tai, kad karaimai išsaugojo savo gimtąją kalbą iki šiol. Todėl tiurkologų studijos apie juos yra labiau susijusios su kalbotyra, o apie totorius – su istoriniu kultūriniu palikimu, kurį tarpukariu tyrė tiek patys totoriai, tiek minėti karaimų mokslininkai. Jų leidžiami žurnalai, ypač *Myśl karaimska*, kurį nuo 1934 m. redagavo Zajončkovskis ir kuris jo pastangomis buvo leidžiamas Lenkijoje ir po Antrojo pasaulinio karo, virto rimtu akademinio leidiniu. Atsižvelgiant į aktyvų karaimų ir totorių mokslininkų bei visuomenės atstovų veiklą, ypač į tokių asmenybių, kaip Šapšalas, Zajončkovskis, Kovalskis, S. Firkovičius, S. ir L. Kričinskiai, darbus, galima teigti, kad tarpukariu, nagrinėdami savo tautų istoriją, kalbą, kultūrą, šie žmonės Vilniuje kūrė tiurkologiją ir ji buvo ne tik svarbus orientalistikos elementas, bet tikras jos atitikmuo.

Prislopintas, bet neužgesęs darbas

Po karo iš Trakų ir Vilniaus kilę tiurkologai karaimai, išskyrus Šapšalą, išvyko į Lenkiją ir tęsė ten mokslinį darbą, nepamiršdami savo kilmės ir šaknų. Jie ir ten toliau bendradarbiavo su totorių mokslininkais.⁴⁴

Vilniuje sovietmečiu negalėjo būti nė kalbos nei apie tautines organizacijas, nei apie kokias nors orientalistikos studijas – viskas buvo sutelkta Maskvoje ir Leningrade. Net Vidurinėje Azijoje nebuvo tiurkologijos, nors Kazachstanas, Kirgizija, Turkmėnija, Uzbekija bei Kara-Kalpakija – tiurkakalbės valstybės. Išimtis buvo suteikta tik Baku, ten buvo leidžiamas ir žurnalas *Советская тюркология* (liet. „Tarybinė tiurkologija“). Šapšalas ne kartą kreipėsi į Vilniaus universitetą, siūlydamasis dėstyti arabų ir tiurkų kalbas. Tačiau universiteto vadovybė, gavusi tik dvylikos norinčių studijuoti prašymus, steigti tokią mokymo programą atsisakė. Tad pedagoginis Šapšalo potencialas liko neišnaudotas.

Savo religinių funkcijų Šapšalas buvo priverstas atsisakyti. Pirmą kartą karaimų dvasinio hierarcho titulo jis turėjo atsisakyti 1940 m., o antrą kartą – 1945 m. Po to jis dirbo Lietuvos MA Istorijos institute moksliniu bendradarbiu: aprašinėjo rytietiškus rankraščius, esančius Vilniaus Istorijos-etnografijos muziejuje bei Vilniaus universiteto bibliotekoje, sudarė savo

⁴³ „Uroczyść wręczenia odnaczeń najwyższym duchownym: karaimskiemu i muzulmanskemu”, s. 123–125.

⁴⁴ Žr. Aleksander Dubiński, Piotr Borawski, *Tatarzy polscy: dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, s. 570.

privataus muziejaus, kuris 1951 m. buvo nacionalizuotas, eksponatų katalogą, parašė kai kuriuos istorinius darbus, kurie saugomi jo archyve.⁴⁵

Reikšmingiausias darbas, kurį Šapšalas pokariu atliko kartu su tuometinės SSRS Mokslų akademijos Kalbotyros ir slavų tautų istorijos institutų darbuotojais (profesoriumi Nikolajumi Baskakovu, 1905–1995), su prie jų prisidėjusiais tiurkologais karaimais iš Lenkijos MA – akademiku Zajončkovskiu bei Varšuvos universiteto docentu Aleksandru Dubinskiu (Aleksander Dubiński, 1924–2002), jų jaunaisiais pagalbininkais ir Trakų vyresniuoju dvasininku S. Firkovičiumi, – didelio akademinio Karaimų–rusų–lenkų kalbų žodyno parengimas. Nors Šapšalas buvo pasaulinio garso tiurkologas ir po 1953 m. ne kartą buvo kviečiamas į Maskvoje vykusius seminarus bei konferencijas, net į SSRS Mokslų akademijos prezidiumo posėdžius Rytų filologijos klausimais⁴⁶, nei jo, nei kitų garsių mokslininkų autoriteto nepakako, kad parengtas žodynas būtų išleistas iškart baigus jį redaguoti. Gerokai apkarpytas, netekęs daugumos pavyzdžių, ypač pasisemtų iš religinių tekstų, žodynas išvydo šviesą tik 1974 m.⁴⁷ Iki šiol tai yra didžiausia ir patikimiausia visų kalbininkų, studijuojančių karaimų kalbą, paspartis bei šaltinis.

Domėjimasis savo protėvių palikimu, savo tautos dvasine kultūra sovietmečiu daugiausia buvo neoficialus. Visi Lietuvos karaimai suprato ir akivaizdžiai matė, kad nesant tautinės mokyklos, retėjant bendravimui, erozija pirmiausia ima graužti svarbiausią tautinės savimovės elementą – gimtąją kalbą. Mėginama to išvengti ar bent sumažinti šio proceso pavojų. Inžinierius Mykolas Firkovičius (1924–2000), būsimasis vyresnysis dvasininkas, patriotizmo vedamas ryžtasi dėstyti karaimų kalbą namuose vakarais nelegaliai. Jis taip pat surenka savo dėdės, vienintelio Europoje praktikuojančio karaimų vyresniojo dvasininko S. Firkovičiaus eiles, vertimus ir, padauginęs rinkinį, vadinamuoju „samizdato“ pavidalu išdalina tautiečiams. Sugaišdamas begales savaitgalių ir šventinių dienų, jis įrašo ir S. Firkovičiaus atliekamas maldas bei giesmes. Visa ši laisvalaikio su ypatingu atsakingumu ir atsidavimu savo tautai sukaupia medžiaga tapo neįkainojamu turtu, pravertusiu vėlesniems paties M. Firkovičiaus ir kitų tyrinėtojų darbams, užtikrinusiems tradicijų gyvavimą.

Neišnykęs interesas Orientui

Nors orientalistikos, kaip mokslo šakos, sovietmečiu Vilniuje, o kartu ir visoje Lietuvoje, nebuvo, nors rašyti apie totorius ar apie karaimus beveik nebuvo galima, nors tolimi Rytų kraštai, esantys už Sovietų Sąjungos ribų, praktiškai buvo nepasiekiami, susidomėjimas jais visuomenėje gyvavo. Labiausiai jį tenkino leidyklos, leidamos Rytų kraštų literatūrą

⁴⁵ Žr. Vygintas Bronius Pšibilskis, „Karaimų tautos patriarchas“, p. 15–22.

⁴⁶ Žr. Lietuvos MA Vrublevskio bibliotekos Rankraščių skyrius, S. Šapšalo fondas, f. 143–108.

⁴⁷ Н[иколай] А[лександрович] Баскаков, А[наний] Зайончковский, С[ерая] М[аркович] Шапшал (ред.), *Караимско-русско-польский словарь*.

lietuvių kalba. Žinoma, turkų, arabų ar Tolimojo Oriento knygų buvo labai mažai, bet Vidurinės Azijos literatūra pasirodydavo dažniau. Mat ji buvo leidžiama ne kaip Oriento, o kaip „TSRS tautų literatūra“. Kaip vertėja, deja, negaliu pasakyti, kad viskas, kas buvo tuo metu verčiama ir leidžiama, turi išliekamąją vertę, bet tiek mano pačios, tiek kitų vertėjų pastangos nebuvo veltui, nes visiško šlamšto mes stengėmės išvengti, o leidyklos, nepaisydamos privalomos konjunktūros, irgi stengėsi išsaugoti veidą. Lietuvių skaitytojas susipažino ir su kirgizu Čingizu Aitmatovu⁴⁸, ir su azeru Jusifu Samedoglu⁴⁹, ir su uzbekų valdovu bei astronomu Ulugbeku⁵⁰, ir su ryškiais Oriento literatūros perlais – Omaru Chajamu⁵¹, Nizami⁵², Hafizu⁵³ bei kitais rašytojais ir poetais. Tos knygos iš dalies užpildė žinių apie tiurkiškųjų Rytų kultūrą spragą.

Apžvelgdama 1983 m. išleistą verstinę literatūrą⁵⁴, buvau pastebėjusi, kad tais metais „verstinė literatūra buvo labiau grįžtelėjusi į Rytus, o šalia gausios orientalinės literatūros vertimų buvo pasirodę ir du teoriniai straipsniai – filosofo profesoriaus Bronislovo Kuzmicko straipsnis „Vakarų ir Rytų kultūrų sąveika“ ir literato profesoriaus Vytauto Kubiliaus (1926–2004) straipsnis „Orientalizmas lietuvių literatūroje“. Abu autoriai konstatuoja atsiradusį dėsninę Lietuvos humanitarų susidomėjimą Rytų kultūra ir jos sąsajomis su Lietuva. Kaip teigia Kuzmickas, tas susidomėjimas buvo grindžiamas atsiradusiu suvokimu, kad „skirtingų pasaulio tautų kultūros sudaro vieninę žmonijos kultūrą, kurios atskiros sritys bei raidos etapai vienas kitą veikia, sąlygoja“⁵⁵.

Kubilius irgi pažymi, kad to bendrumo suvokimas pasiekė ir mūsų sąmonę, kurią ligi šiol tik retkarčiais padirgindavo vienas kitas egzotiškų Rytų elementas, atsiradavęs Lietuvos kultūros padangėje tik nuo XX a. pradžios, nes XIX a. lietuvių rašytojams, buvusiems arčiau žemės, raizgytas Rytų poezijos ornamentas atrodė svetimas. Bet reikia pasakyti, kad tie nors ir retkarčiais blykstelėdavę Rytų kultūros atšvaitai vis dėlto artino kokybišką domėjimosi Rytai šuolį, kai plečiasi pažintis su kultūra ne tik erdvės, bet ir laiko požiūriu, kai atrandami ne tik šiuolaikiniai kūriniai, bet ir gilios praeities kultūros klodai.⁵⁶

⁴⁸ Į lietuvių kalbą buvo išversti beveik visi Čingizo Aitmatovo kūriniai: *Džamilia* (1961), *Motinos laukas* (1966), *Sudie, Giulsary* (1968), *Baltasis garlaisvis* (1973), *Ankstyvosios gervės* (1979), *Ilga kaip šimtmečiai diena* (1983), *Ešafotas* (1988), *Kasandros ženklas* (1996).

⁴⁹ Jusifas Samedoglu, *Baumės diena*.

⁵⁰ Odilas Jokubovas, *Ulugbeko lobiai*.

⁵¹ Omaras Chajamas, *Rubajatai*.

⁵² Nizami Giandževi, *Leili ir Medžnūnas*.

⁵³ Šamsidinas-Muhamadas Hafizas, *Gazelės*.

⁵⁴ Žr. Halina Kobeckaitė, „Vertimas: kūryba ir priedermė originalui“, p. 138–152.

⁵⁵ Bronislovas Kuzmickas, „Vakarų ir Rytų kultūrų sąveika“, p. 28–49.

⁵⁶ Žr. Vytautas Kubilius, *Lietuvių literatūra ir pasaulinės literatūros procesas*, p. 65–111.

Savojo Oriento ir jo studijų atgimimas

Padėtis pasikeitė po Nepriklausomybės atkūrimo. Lietuvos kultūros fondo pirmininko profesoriaus Česlovo Kudabos (1934–1993) dėka pirmiausia atkuto savasis Orientas. Jau 1988 m. atkuriamos karaimų ir totorių tautinės organizacijos, imamas tirti tautinės kultūros paveldas. 1991 m. Lietuvos karaimų kultūros bendrija drauge su Vilniaus universitetu ir MA Istorijos institutu surengė tarptautinę mokslinę konferenciją Šapšalo mirties 30-osioms metinėms paminėti, 1992 m. Trakuose – S. Firkovičiaus 10-osioms mirties metinėms. 1993 m. Karaimų ir Totorių kultūros draugijos surengė tarptautinę mokslinę konferenciją akademiko Zajonkovskio 90-ųjų gimimo metinių proga, 1997 m. – vėlgi kartu – konferenciją, skirtą totorių ir karaimų įsikūrimo Lietuvoje 600-osioms, o 2007 m. – 610-osioms metinėms. Lygiagrečiai išėjo ir leidiniai, kuriuose buvo spausdinama konferencijų medžiaga ir kurių pirmas vadinosi labai simboliškai: *Kipčiakų tiurkų Orientas Lietuvoje*⁵⁷.

Taip karaimai ir totoriai, remdamiesi tarpukario tyrimų medžiaga, vėl atgaivino tiurkologiją Vilniuje. Tarptautinės mokslinės konferencijos, publikacijos ne tik atkreipė Lietuvos visuomenės dėmesį į savąjį Orientą, bet paskatino ir naujus totorių bei karaimų kultūros paveldo tyrimus⁵⁸. Kalbant apie karaimiką, čia neabejotinai didžiausią vaidmenį atliko vyresniojo dvasininko M. Firkovičiaus darbai – originaliai parašytas pirmasis karaimų kalbos vadovėlis⁵⁹, liturginis ir kasdienių apeigų maldynai⁶⁰, poezijos rinktinė⁶¹, rankraštinių Psalmių bei patarlių knygos (*Proverbia*) vertimų į karaimų kalbą parengimas spaudai⁶², karaimų liturginių švenčių kalendorius 2001–2051 metams⁶³, drauge su turku Timūru Kodžaoglu (Timur Kocaoglu) parašyta karaimų pasikalbėjimų ir gramatikos anglų kalba knyga⁶⁴. Jauna mokslininkė Karina Firkavičiūtė ėmėsi ligi šiol visiškai netyrinėtos srities – karaimų liturginės

⁵⁷ Tamara Bairašauskaitė, Halina Kobeckaitė (sud.), *Kipčiakų tiurkų Orientas Lietuvoje: istorija ir tyrimų perspektyva*; žr. Tamara Bairašauskaitė, Halina Kobeckaitė, Galina Miškinienė (sud.), *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai*.

⁵⁸ Deja, straipsnio apimtis neleidžia aptarti gausių totorių temai skirtų darbų. Todėl toliau minimi tik pačių karaimų parašyti stambesni darbai, nes jie tiesiogiai susiję su šio straipsnio tema.

⁵⁹ Mykolas Firkovičius, *Mieñ karajče ūrianiam. Aš mokausi karaimiškai*.

⁶⁰ Mykolas Firkovičius (sud.), *Karaj koltchalary. Karaimų maldos*; tas pats sudarytojas, *Karaj diñlilianiñ jalbarmach jergialiari. Karaimų liturginis maldynas*.

⁶¹ Mykolas Firkovičius (sud.), *Karaj ūyrлары. Lietuvos karaimų poezijos rinktinė*.

⁶² Mykolas Firkovičius (sud.), *David bijniñ machtav čozmachlary. Psalmės*; tas pats sudarytojas, *Šelomonun mašallary. Silejmanin meselleri. Patarlių knyga*.

⁶³ Mykolas Firkovičius, Karina Firkavičiūtė, Vladimiras Maškevič (sud.), *Karaj kalendary. Karaimų kalendorius 2001–2051*.

⁶⁴ Timur Kocaoglu in collaboration with Mykolas Firkovičius (1924–2000), *Karay. The Trakai Dialect. Languages of the World/Materials.458*.

muzikos ir ta tema 2001 m. apgynė daktaro disertaciją, parašė straipsnių įvairiems Lietuvos ir užsienio leidiniams⁶⁵, parengė karaimų poezijos vertimų į lietuvių kalbą knygą⁶⁶.

Plunksnos ėmėsi ir kiti Lietuvos karaimų bendruomenės nariai, supratę, kad kalbančių karaimiškai skaičius mažėja ir jų pareiga pasirūpinti kalbos išsaugojimu. Pastaraisiais metais pasirodė Marko Lavrinovičiaus (1937–2011), Simono Juchnevičiaus, Gabrielio Juzefovičiaus rusų–karaimų ir lenkų–karaimų kalbų žodynai⁶⁷ yra svarus įnašas į karaimotyros barą Vilniuje.

Pasikeitimų radosi ir akademinėje erdvėje: Vilniaus universitete jau 20 metų dėstoma turkų kalba, susikūrė Orientalistikos centras, kuriame vykdoma mokslinė tiriamoji veikla, be turkų, dėstoma kinų, japonų, indų, arabų, persų kalbos. Edukologijos universitete susikūrė Turkų kultūros centras, kuriame taip pat dėstoma turkų kalba.

Galima teisėtai didžiulotis ir džiaugtis pakilusiu tyrimų profesionalumo lygiu ir tuo, kad mūsų Orientas atsivėrė pasauliui. Jis ėmė plačiau ir laisviau domėtis savo paveldu, o pasaulis pamatė jį. Dabar jau galima kalbėti apie tikrą akademinę orientalistiką ir tiurkologiją Vilniuje – su įvairiomis jos atšakomis, su plačia geografija, įvairia tyrimų metodologija, su gausiu būriu mokslininkų, mokančių ne vieną Rytų kalbą ir teisėtai galinčių pretenduoti į mokslo bendruomenės pripažinimą. Tačiau šių dienų orientalistikos raida Lietuvoje – jau kito straipsnio tema.

Būtina pažymėti, kad orientalistikos tyrimų laukas, vaisingai vagojamas Vilniuje tarpukariu ir vėl pradėtas tirti susidarius palankioms sąlygoms po Nepriklausomybės atkūrimo, nebuvo plynas ir jame dirbę žmonės verti didžiulės pagarbos ir įvertinimo. Jų pakloti pamatai – tai neišsenkamas šaltinis ir pagrindas šiandieninei karaimotyrai ir totorotyrai, kurios dabar iš tikrųjų yra neatsiejamas bei neginčijamas pasaulinės tiurkologijos ir orientalistikos elementas, tokį statusą užsitikrinęs jau ne tik Vilniuje.

Literatūra

Aitmatovas, Čingizas, <i>Baltas garlaivis</i>, iš rusų kalbos vertė Vilija Šulcaitė, Vilnius: Vaga, 1973. Aitmatovas, Čingizas, <i>Ankstyvosios gervės</i>, iš rusų kalbos vertė Vanda Šatkuvienė, Vilnius: Vaga, 1979.	Aitmatovas, Čingizas, <i>Džamilia</i>, vertė Vacys Bukauskas, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1961. Aitmatovas, Čingizas, <i>Ešafotas</i>, iš rusų kalbos vertė Algimantas Mikuta, Vilnius: Vaga, 1988.

⁶⁵ Karina Firkavičiūtė, „Karaimų muzikinė kultūra“, ta pati autorė, „Iš karaimų apeiginės tautosakos“, p. 239–248; „Liturgy and Music in Karaim Worship“, p. 214–224; „Muzyka w kulturze karaimskiej“, s. 73–91.

⁶⁶ Karina Firkavičiūtė (sud.), *Čыпчычлэй učма Trochka: Lietuva karajlarnyn jyrlary. Į Trakus paukščių plasnosiui: Lietuvos karaimų poezija*.

⁶⁷ Марк Лавринович, *Русско-караимский словарь / Urus-Karaj siožliugiu*; Gabriel Józefowicz, *Słownik Polsko-Karaimski w dialekcie trockim*; Szymon Juchniewicz, *Podręczny słownik polsko-karaimski*.

- Aitmatovas, Čingizas, *Ilga kaip šimtmečiai diena*, iš rusų kalbos vertė Juozas Vaitkus, Vilnius: Vaga, 1983.
- Aitmatovas, Čingizas, *Kasandros ženklas*, iš rusų kalbos vertė Vytautas Pranciškus ir kt., Vilnius: Mintis, 1996.
- Aitmatovas, Čingizas, *Motinos laukas*, vertė Elena Skaudvilaitė, Vilnius: Vaga, 1966.
- Aitmatovas, Čingizas, *Sudie, Giulsari!*, vertė Vilija Šulcaitė, Vilnius: Vaga, 1968.
- Bairašauskaitė, Tamara, „Lietuvos totorių leidiniai ir spauda“ / *Žurnalisto žinynas: antroji knyga*, Vilnius: Viliaus Užtupo leidykla „Vilnius“, 1996, p. 86–95.
- Bairašauskaitė, Tamara; Halina Kobeckaitė, Galina Miškinienė (sud.), *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.
- Bairašauskaitė, Tamara; Kobeckaitė Halina (sud.), *Kipčiakų tiurkų orientas Lietuvoje: istorija ir tyrimų perspektyva*, Vilnius: Danielius, 1994.
- Baliulis, Algirdas; Stanislovas Mikulionis, Algimantas Miškinis, *Trakų miestas ir pilys*, Vilnius: Mokslo, 1991.
- Chajamas, Omaras, *Rubajatai*, iš rusų kalbos vertė Linas Broga, Vilnius: Vaga, 1972.
- Dubiński, Aleksander, „Prace prof. Tadeusza Kowalskiego poświęcone kipczackim elementom etniczno-językowym“, *Przegląd Orientalistyczny*, 1978, nr 4 (108), s. 369–373.
- Dubiński, Aleksander, *Caraimica. Prace karamoznawcze*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog, 1994.
- Dubiński, Aleksander; Piotr Borawski, *Tatarzy polscy: dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa: Iskry, 1986.
- Dubiński, Aleksander, „Szymona Firkowicza twórczość literacka w języku karaimskim“, *Przegląd Orientalistyczny*, 1993, nr 3–4, s. 204–210.
- Emiroglu, Öztürk; Tadeusz Majda (oprac.), *Polska bibliografia turkologiczna*, Warszawa: Wydawnictwo AGADE, 2012.
- Firkavičiūtė, Karina, „Karaimų muzikinė kultūra“, *Krantai*, nr. 12, 1989, p. 62–65.
- Firkavičiūtė, Karina (sud.), *Čypčychlej učma Trochka: Lietuva karajlarnyn jylary. Į Trakus paukščiu plasnosiu: Lietuvos karaimų poezija*, Vilnius: Danielius, 1997.
- Firkavičiūtė, Karina, „Liturgy and Music in Karaim Worship“, *Acta Orientalia Vilnensia*, I, Vilnius: Vilnius University, 2000, p. 214–224.
- Firkavičiūtė, Karina, „Karaim Minority in Lithuania: Recent Research about Ancient Music“ / Ursula Hemetek, Gerda Lechleitner, Inna Naroditskaya, Anna Czekanowska (eds.), *Manifold Identities: Studies on Music and Minorities*, London, 2004, p. 262–271.
- Firkavičiūtė, Karina, „Lithuanian Karaims: A Multicultural Musical Minority“ / *Ethnic Relations and Musical Folklore*, Vilnius: Vilnius University, 2002, p. 129–135.
- Firkavičiūtė, Karina, „Iš karaimų apeiginės tautosakos“, *Tautosakos darbai I (VIII)*, Vilnius: Academia, 1992, p. 239–248.
- Firkavičiūtė, Karina, „Muzyka w kulturze karaimskiej“ / Beata Machul-Telus (red.), *Karaimi*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2012, p. 73–91.
- Firkavičius, Mykolas (sud.), *Karaj diñlilarniñ jalbarmach jergialiari. Karaimų liturginis maldynas*, Vilnius: Baltos lankos, I t., 1998; II t., 1999.

- Firkovičius, Mykolas (sud.), *Karaj koltchalary. Karaimų maldos*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1993.
- Firkovičius, Mykolas (sud.), *Šelomonun mašallary. Süleymanin meselleri. Patarlių knyga*, Ankara: Türk dil kurumu yayinlari, 2000.
- Firkovičius, Mykolas (sud.), *Karaj üyrlary. Lietuvos karaimų poezijos rinktinė*, Vilnius, 1989.
- Firkovičius, Mykolas, *David bijniñ machtav čoz-machlary. Psalmės*, Vilnius: Danielius, 1994.
- Firkovičius, Mykolas; Karina Firkavičiūtė, Vladimiras Maškevič (sud.), *Karaj kalendary. Karaimų kalendorius 2001–2051*, Vilnius, 2001.
- Firkovičius, Mykolas, *Mieñ karajče ürianiam. Aš mokausi karaimiškai*, Vilnius: Danielius, 1996.
- Hafizas, Šamsidinas-Muhamadas, *Gazelės*, iš rusų kalbos vertė Linas Broga, Vilnius: Vaga, 1978.
- Genzelis, Bronislovas (sud.), *Orientas – I*, Vilnius: Vaga, 1991.
- Gini, Corrado, «I Caraimi di Polonia e Lituania», *Genus*, Roma, 1936, p. 1–56.
- Jakubauskas, Adas; Galim Sitdykov, Stanislav Dumin, *Lietuvos totoriai istorijoje ir kultūroje*, Kaunas: Lietuvos totorių bendruomenių sąjunga, 2012.
- „Język karaimski na uniwersytecie berlińskim”, *Myśl karaimska*, t. II, sąs. III–IV, 1931, s. 71.
- Jokubovas, Odilas, *Ulugbeko lobiai: istorinis romanas*, iš uzbekų kalbos vertė Halina Kobeckaitė, Vilnius: Vaga, 1987.
- Józefowicz, Gabriel, *Słownik Polsko-Karaimski w dialekcie trockim*, Troki–Wilno–Warszawa–Wrocław–Gdańsk–Nashville, 2008.
- Juchniewicz, Szymon, *Podręczny słownik polsko-karaimski*, Wrocław: Bitik, 2008.
- Karaj awazy (1931–1938)*.
- Kobeckaitė, Halina, “Karaims in Lithuania” / Žyngintas Būčys (ed.), *Seraya Szapszal’s Karaim Collection*, translated by Arvydas Gaižauskas, Vilnius: National Museum of Lithuania, 2003, p. 7–14.
- Kobeckaitė, Halina, „Karaimų istorijos ir literatūros mylėtojų draugijos veikla Vilniuje 1932–1939 metais“ / Alma Lapinskienė (sud.), *Vilniaus kultūrinis gyvenimas: draugijų reikšmė 1900–1945*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008, p. 77–85.
- Kobeckaitė, Halina, „Kultura karaimska wobec Litwy i Polski”, *Lithuania*, 1997, nr. 3–4 (24/25), p. 219–227.
- Kobeckaitė, Halina, „Lietuvos karaimų spauda“ / *Žurnalisto žinynas: antroji knyga*, Vilnius: Vilniaus Užtupo leidykla „Vilius“, 1996, p. 40–53.
- Kobeckaitė, Halina, „Lietuvos karaimų tautinio tapatumo išsaugojimas: dvasininkų vaidmuo“ / Alma Lapinskienė (sud.), *Vilniaus kultūrinis gyvenimas: dvasininkų vaidmuo 1900–1945*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 67–79.
- Kobeckaitė, Halina, „Vertimas: kūryba ir priedermė originalui“ / *Literatūros panorama ‘83*, Vilnius: Vaga, 1984, p. 138–152.
- Kobeckaitė, Halina, *Lietuviški-karaimiški-rusiški pasikalbėjimai*, Vilnius, 2011.
- Kobeckaitė, Halina, *Lietuvos karaimai*, Vilnius: Baltos lankos, 1997.
- Kobeckaitė, Halina, *Rozmówki polsko-karaimsko-litewskie*, Wrocław: Bitik, 2011.
- Kobeckaitė, Halina; Poviliūnas Virgilijus, Senulienė Irena, Alvyra Zagreckaitė (sud.), *Hadži Seraja Chanas Šapšalas. Pasišventęs tautai ir mokslui*, Trakai: Trakų istorijos muziejus, 2011.
- Kocaoglu, Timur, in collaboration with Mykolas Firkovičius (1924–2000), *Karay. The Trakai Dialect. Languages of the World/Materials.458*, LINCOM EUROPA, 2006.

- Kowalski, Tadeusz, „Język karaimski”, *Myśl karaimska*, I t., III səs., 1926, s. 3–7.
- Kowalski, Tadeusz, „Turecka monografia o karaimach krymskich”, *Myśl karaimska*, II t., II səs., 1929, s. 1–8.
- Kowalski, Tadeusz, *Die Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, Kraków, 1929.
- Kričinskis, Stanislavas, *Lietuvos totoriai*, Vilnius, 1993.
- Kryczyński, Leon, *Historia meczetów w Wilnie*, Wilno, 1937.
- Kubilius, Vytautas, „Orientalizmas lietuvių literatūroje“ / *Lietuvių literatūra ir pasaulinės literatūros procesas*, Vilnius: Vaga, 1983, p. 65–111.
- Kuzmickas, Bronius, „Vakarų ir Rytų kultūrų sąveika“ / *Būtis ir laikas*, Vilnius: Mintis, 1983, p. 28–49.
- Machul-Telus, Beata (red.), *Karaimi*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2012.
- Majda, Tadeusz (red.), *Urzeczeni Orientem. Listy Ananiasza Zajączkowskiego do Tadeusza Kowalskiego 1925–1948*, Warszawa: wydawnictwo AGADE, 2013.
- Myśl karaimska* (1924–1948).
- Nizami Giandževi, *Leili ir Medžnūnas*, vertė Linas Broga, Vilnius: Vaga, 1985.
- Onarmach* (1934–1939).
- Pawelec, Mariusz, „Obecność tematyki karaimskiej w kulturze i nauce polskiej” / Beata Machul-Telus (red.), *Karaimi*, Warszawa: Wydawnictwo sejmowe, 2012, s. 92–118.
- Piirainen, Elisabeth, *Widespread Idioms in Europe and Beyond: Toward a Lexicon of Common Figurative Units*, New York: Peter Lang Publishing, Inc., 2012.
- Przegląd Islamski* (1930–1931).
- Przegląd Orientalistyczny* (1949–2012).
- Reychman, Jan, „Próby organizacji orientalistyki polskiej w dobie mickiewiczowskiej”, *Przegląd Orientalistyczny*, 3 (11), 1954, s. 247–264.
- Reychman, Jan, *Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX w.*, Warszawa: Wiedza powszechna, 1972.
- Rocznik Tatarski* (1935–1938).
- Samedoglu, Jusifas, *Bausmės diena*, iš azerbaidżaniečių kalbos vertė Halina Kobeckaitė, Vilnius: Vaga, 1990.
- Sulimowicz, Anna, „Polscy turkolodzy Karaimi. Od przedmiotu do podmiotu badań naukowych” / Beata Machul-Telus (red.), *Karaimi*, Warszawa: Wydawnictwo sejmowe, 2012, s. 119–144.
- Szapszał, Hadži Seraja, „Adam Mickiewicz w gościnie u karaimów”, *Myśl karaimska*, nr 10, 1932–1934, s. 1–10.
- Szapszał, Seraja, „Karaimi w służbie u chanów krymskich”, *Myśl karaimska*, I t., I səs., 1929, s. 3–22.
- Szyszman, Abraham, „Osadnictwo karaimskie i tatarskie na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego”, *Myśl karaimska*, səs. X, 1932–1934, s. 29–36.
- Tiškevičius, Jonas, *Laiškai iš Zanzibaro*, Virgilijus Poviliūnas, Irena Senulienė (sud.), i lietuvių kalbą vertė UAB „Mokslo namai“, Trakai: Trakų istorijos muziejus, 2010.
- Tyloch, Witold, „Językoznawstwo orientalne w Polsce”, *Przegląd Orientalistyczny*, nr 2 (106), 1978, s. 135–145.
- “Türk Dili”, *Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2000, s. 552–592.
- „Uroczyść wręczenia odznaczeń najwyższym duchownym: karaimskiemu i muzułmańskiemu”, *Myśl karaimska*, z. 11, 1935–1936, s. 123–125.

- Vilniaus universiteto istorija: 1579–1803*, Vilnius: Mokslas, 1976.
- Vilniaus universiteto istorija: 1803–1940*, Vilnius: Mokslas, 1977.
- Zajączkowski, Ananiasz, „Elementy tureckie na ziemiach polskich”, *Rocznik Tatarski*, nr 2, 1935, s. 199–228.
- Zajączkowski, Ananiasz, „Orientalistyka polska a Bliski Wschód” / Jan Reychman (red.), *Szkice z dziejów polskiej orientalistyki 2*, Warszawa, 1966, s. 7–54.
- Zajączkowski, Ananiasz, *Karaïms in Poland: History. Language. Folklore. Science*, Warszawa –La Hague–Paris, 1961.
- Życie Tatarskie (1934–1939)*.
- «Караимское слово» (1913–1914).
- «Караимская жизнь» (1911–1912).
- Кобецкайте, Галина, *Краткий очерк о караимах в Литве*, Vilnius, 2011.
- Баскаков, Н[иколай] А[лександрович]; А[наний] Зайончковский, С[ерая] М[аркович] Шапшал (ред.), *Караимско-русско-польский словарь*, Москва: Издательство «Русский язык», 1974.
- Лавринович, Марк, *Русско-караимский словарь / Urus-Karaj siožliugiu*, Тракай, 2012.
- Мусаев, Кенесбай, *Грамматика караимского языка*, Москва: издательство «Наука», 1964.

Lietuvos totorių padavimai: tarp mito ir realybės

Straipsnyje analizuojami negausiai išlikę Lietuvos totorių padavimai. Dauguma jų – tai XIX amžiuje užfiksuotų padavimų santraukos. Tik vienas kitas užrašytas padavimas apskritai išliko ir turėjo keletą paplitusių variantų. Totoriai, Vytauto Didžiojo laikais pradėję kraustyti į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes, su savimi atsivežė savitą tradiciją, kurioje buvo persipynę ikiislaminiai papročiai ir islamo dogmatika. Minėtoji sintezė nenustojo keisti savo formų, galiausiai buvo papildyta elementais, perimtais iš totorių kaimynais tapusių lietuvių, lenkų bei kitų LDK tautų. Kelių visai skirtingų kultūrų samplaika suteikė LDK totorių tikėjimui, papročiams, buičiai, o kartu ir folklorui savitą atspalvį. Lietuvos totorių folkloriniam palikimui skirtų darbų nėra daug. Straipsnyje aptariama Lietuvos totorių liaudies kūryba, perduodama iš lūpų į lūpas.

Esminiai žodžiai: rankraštinė tradicija, Lietuvos totoriai, padavimai, mitas, realybė.

Į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę (LDK) likimo nublokšta tiurkų tauta – totoriai – atsinešė senas kultūrinės tradicijas. Įsiliedami į naują lietuvišką-baltarusišką-lenkišką terpę, totoriai suteikė jai musulmoniškų bruožų. Naujos tradicijos pagrindą sudarė ilgaamžė islamo religijos ir kultūros patirtis. Apie šią tradiciją sužinome iš rašytinių šaltinių, pirmiausia iš rankraščių, rašytų arabų rašmenimis (kitabų, chmailų), taip pat pasikliaudami protėvių atmintimi. Rankraščiuose esanti folklorinė medžiaga sudaro margaspalvę kerėjimų, gydomųjų burtų ir apsaugojamųjų apeigų sistemą, kuri įgijo populiarumą ne tik musulmonų bendruomenėje, bet ir tarp šalia gyvenančių kitatikių. Ši sistema glaudžiai susijusi su tikėjimais bei prietarais, kurių šaknys glūdi tiurkų perimtos visuotinės musulmonų kultūros klotuose. Šiuose tikėjimuose taip pat esama labai seno šamanų kulto liekanų ir krikščioniškų tautų, šalia kurių gyveno Lietuvos totoriai, tikėjimų priemaišų. Taip formavosi vietos koloritu dvelkianti Lietuvos totorių kultūra.

Tyrinėjamame Lietuvos totorių folklore galime išskirti tris pagrindinius tyrimų objektus: 1) religinį tikėjimą (kerėjimai, gydomieji burtai, apsaugojamosios apeigos); 2) papročius (visuotinės institucijos, šventės, žaidimai ir t. t.); 3) liaudies poeziją (dainos, padavimai, patarlės ir t. t.).

Su kerėjimais, gydomaisiais burtais, apsaugojamosiomis apeigomis ir papročiais sąsają turintys tekstai išliko Lietuvos totorių rankraščiuose, o liaudies poezijos palikimo, perduodamo iš lūpų į lūpas, padėtis yra kur kas blogesnė. Šią tradiciją gali reprezentuoti negausiai išlikusios legendos ir istoriniai padavimai.

Visi šie aspektai, susiję su Lietuvos totorių kolektyvine kūryba, niekada nebuvo tirti sistemingai. Didžiausio susidomėjimo totorių folkloriniu palikimu sulaukta tarpukariu, kai

šiai temai skirtų straipsnių pasirodė totorių leidžiamų žurnalų *Życie tatarskie* (liet. „Totorių gyvenimas“, t. I–VI, 1934–1939), *Przegląd islamski* (liet. „Islamo apžvalga“, 1930–1937) ir metraščio *Rocznik tatarski* (liet. „Totorių metraštis“, t. I–III, 1932, 1935, 1938) puslapiuose¹. Mustafa Aleksandrovicius ir Stanislovas Kričinskis, pateikdami informaciją apie išlikusį folklorinį Lietuvos totorių palikimą, nesirėmė rašytiniais šaltiniais. Ali Voronovičius parašė, bet nespėjo paskelbti straipsnio „Religijny utwory poetyckie muślimów polskich“, kuriame rėmėsi iš kitabų surinkta medžiaga². Po ilgos pertraukos Lietuvos totorių folkloro tyrimams 1986 m. paskelbtoje Piotro Borawskio ir Aleksandro Dubińskiego knygoje *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje* buvo skirtas specialus skyrius „Legendos“ (229–248).

Rankraštinių knygų turinys formavosi XVI–XVIII a., o vėliau, kaip manoma, iki XX a. buvo tik perrašomas su nedideliais pakeitimais. Visų žanrų rankraštinės knygos laikomos verstine literatūra ir tik nedaugelyje iš jų aptinkama individualios kūrybos pėdsakų³. Toks teiginys labiau tiktų išlikusioms rankraštinėms knygoms apibūdinti. Pabandysime pažūrėti iš arčiau, kas išliko iš Lietuvos totorių žodinio palikimo. Pažymėtina, kad kai kurios legendos ir padavimai yra plačiai žinomi, o kai kurie – labiau vietinio pobūdžio.

Padavimai apie šventas vietas

Lietuvos totoriai musulmonų kapinėms suteikia magiškų, stebuklingų galių. Apie senas, apleistas totorių kapines (Keturiasdešimties Totorių kaime prie Vilniaus, vadinamasis „didysis *zirecis*“, Gareckauščiznos kaime, Ašmenos pavieta, Pleševičių kaime, Nesvyžiaus pavieta) tiek totoriai, tiek krikščionys pasakoja įvairių padavimų. Kalbama, kad ant kai kurių kapų savaime atsirandantys nedideli akmeniniai pilkapiai, kad naktimis virš jų pasirodanti neįprasta šviesa. Drąsuoliai, sudrumstę tų vietų ramybę ar net užarę kapines, baudžiami mirtimi, liga arba padaromi luošiais. Su kapinių kultu ypač plačiai paplitę du padavimai: apie Liachovičių musulmonų parapijos kapines Siniavkoje ir Evlijos Kuntusio kapą Lovčicų mečetės kapinėse prie Naugarduko.

Padavimas apie Siniavkos kapines: „Labai seniai vienas žydas tame lauke palaidojo savo vaiką, tačiau žemė išmetė palaikus į paviršių. Po to stačiatikių popas paliepė suarti kapinių lauką, tačiau į kapines atvesti jaučiai susilaužė kojas. Taip atsitiko tris kartus. Galiausiai popas sapne išgirdo balsą, draudžiantį pasisavinti Mizarą⁴. Tą pačią naktį Mizarą apsupo griovys ir atsirado kauburiai“.

¹ Žr. Mustafa Aleksandrowicz, „Legendy, znachorstwo, wróżby i gusła ludu muzułmańskiego w Polsce“, s. 368–376; Stanislovas Kričinskis, *Lietuvos totoriai: istorinės ir etnografinės monografijos bandymas*, p. 222–234.

² Žr. Jan Tyszkiewicz, „Imam Ali Ismail Woronowicz w Warszawie i Klecku: 1937–1941“, p. 7–17.

³ Žr. Andrzej Drodz, „Wpływy chrześcijańskie na literaturę tatarów w dawnej Rzeczypospolitej“, p. 3–34.

⁴ Mizaras (arab. *mazar*) – musulmonų kapinės.

Stebuklinga galia ir žaviais padavimais už Siniavką garsesnės Lovčicų mečetės kapinės prie Naugarduko. „Pasak padavimo, Kuntusis buvo vargšas piemenėlis turtingo totoriaus, karaliaus vyresniojo medžioklės prievaizdo, kuris iš karaliaus Stepono Batoro Naugarduko miškuose buvo gavęs plačias valdas, įkūrė Lovčicų kaimą ir pasivadino Lovčickiu. Lovčickis turėjo vienintelę dukterį, kurią Naugarduko jėzuitai atvertė į katalikų tikėjimą. Kad permaldautų Alachą dėl dukros poelgio, totorius, pardavęs dalį valdų, iškeliavo į Meką, tačiau kelionėje lėšos baigėsi ir jis negalėjęs grįžti į gimtuosius kraštus. Kai prislėgtas likimo jis meldėsi prie Pranašo karsto, prie jo priėjęs kažkoks žmogus ir, sužinojęs jo liūdesio priežastį, taręs: „Čia yra piligrimas iš tavo kraštų, jis kasdien meldžiasi prie Mahometo karsto⁵. Išėjęs iš mečetės jį pamatysi. Prašyk, kad pasiimtų tave kartu. Jis nesutiks, tačiau pulk jam ant kaklo ir nekreipk dėmesio, kad nesutinka“⁶. Lovčickis taip ir padaręs, tačiau didžiai nusteбęs, kai atpažinęs apsakytą piligrimą – supratęs, kad tai jo piemuo Kuntusis. Pono paklaustas, kaip atsiradęs Mekoje, Kuntusis prisaiškinęs aną, kad niekam paslapties neatskleistų, kitaip jam, Kuntusiui, grės mirtis. Lovčickiui prisiekus, Kuntusis prisipažinęs, kad kas rytą jis iš Lovčicų persikeliąs į Meką pasimelsti. Tai išgirdęs Lovčickis ėmęs maldauti, kad ir jį pasiimtų į gimtuosius kraštus. Kuntusis, ilgai atsisakbinėjęs, galiausiai leidosi pono įkalbamas. Pasimeldęs ant Pranašo kapo, liepęs ponui užmerkti akis ir apkabinti jį už kaklo. Šis užsimerkė, tačiau tuoj pat vėl atsimerkė. Mato: stovįs nuosavame lauke, kuriuo vaikštinėja jo galvijai. Taip akimirksniu stebuklingu būdu Kuntusis perkėlęs jį iš Mekos į Lovčicus.

Pasiekęs namus, Lovčickis ėmęs pagarbiai elgtis su savo piemeniu, pagelbėdavęs jam bėdoje, kviesdavęs prie savo stalo pietų ir vakarienės, galiausiai piemuo tapęs jo achretu – įbroliu. Suintriguoti giminės ir draugai veltui stengėsi sužinoti šios pagarbos, kurią turtingas totorius rodęs vargšui piemeniui, priežastį. Labiausiai piktinosi jo žmona, išsižeidusi, kad grįžęs iš kelionės po šventąsias vietas, nepasiteiravęs apie jos sveikatą, bet išsyk ėmęs kalbėti apie Kuntusį. Į visus klausimus Lovčickis atsakinėjęs, kad Kuntusis labai geras ir šventas žmogus, tačiau sunku įveikti moters smalsumą. Žmona, ilgai kamantinėjusi vyrą, galiausiai privertusi jį išpasakoti visą teisybę. Hadži⁷ išsigandęs, kad per vėlai prisiminęs priesaiką ir tai, ką jam kalbėjęs Kuntusis, nubėgo į klojimą, kuriame miegojęs piemuo, ir rado jį nebegyvą, o virš klojimo švytėjo nepaprasta pašvaistė. Tuomet Lovčickis atskleidęs žmonėms paslaptį apie mirusio šventumą ir išpasakojęs jam nutikusį stebuklą. Nustebinti negirdėto atsitikimo Lo-

⁵ Mahometo karstas yra Medinoje, tačiau šiame padavime totorių klaidingai manoma, kad Pranašo amžinojo poilsio vieta yra Meka.

⁶ Pasak kitos versijos, netekęs vilties *hadži* (piligrimas) prašė kažkokio *šeicho* patarimo. Tas liepęs jam ateiti į nakties pamaldas svarbiausioje Mekos mečetėje. Jam atėjus, parodė pirmoje eilėje sėdintį žmogų su čalma (tiurbanu) ir žalia džuba (apsiaustu) ir tarė: „Prieik ir sėsk tam žmogui už nugaros. Kai baigsis pamaldos, stverk jį už apsiausto, kad neišeitų. Jis patenkins tavo prašymą, tik jis vienas gali nugabenti tave į tavo tolimą tėvynę“ (Джамалетдин Александрович, «Литовские татары», с. 93).

⁷ Hadži – šventąsias vietas aplankęs musulmonas, t. y. piligrimas.

včicų gyventojai pripažino Kuntusį šventuoju ir surengė jam iškilmingas laidotuves, paguldė jo palaikus kapinėse šalia mečetės.

Kuntusio kapas yra aukščiausioje Lovčicų kapinių vietoje. Čia kadaise turėjęs būti atskiras kapas arba pilkapis, nes antkapiai aplink jį yra vėlesni už šalia mečetės stovinčius antkapius. Dievobaimingi musulmonai tik vėliau ėmė laidoti arčiau šventojo kapo. Kuntusio kapas – didžiausias iš visų, apjuostas lauko akmenimis ir stropiai prižiūrimas, antkapio neturi. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Kuntusio kapą gožė du nuostabūs ąžuolai, pasak padavimo, jie be niekieno pagalbos ir priežiūros išaugo vienas ties šventojo galva, o kitas ties kojomis. Kai kurie totoriai pasakoja, kad šiuos ąžuolus prašęs pasodinti prie savo kapo pats Kuntusis, sakydamas, kad jiems nudžiūvus ateis pasaulio pabaiga. Pasaulis vis dar laikosi, nors ąžuolai nudžiūvo. Dar praėjusio šimtmečio antroje pusėje jų laja pavasarį ir vasarą vešliai žaliuodavo, vėliau net vasarą jie švietė belapėmis šakomis. Dabar iš jų liko tik vienas (ties galva) sutrūkinėjęs kelmas, apsilupinėjęs ir sutręsęs. Vietoj kito, jau nesančio, ąžuolo Lovčicų totoriai prieš keletą metų pasodino nedidelį klevą. Toks padavimo variantas užrašytas Kričinskio monografijoje *Lietuvos totoriai: istorinės ir etnografinės monografijos bandymas*.

Michailas Dmitrijevas, 1861 m. aprašydamas Lovčicus, mini, kad ant šventojo piemenėlio kapo auga krūmai, kurių niekas nesodino, bet jie patys ten užaugo. Tai lanksvos (*Spiraea arenata*) krūmas ir šaltekšnio (*Rhamnus frangula*) medelis.⁸

Pagal kitus padavimo variantus Lovčickis laikėsi duoto žodžio, niekam nepasakojęs, kas jam nutiko, ir paslaptį atskleidęs tik Kuntusiui mirus.

Vienas iš kultūrinio sinkretizmo pavyzdžių – Lietuvos totorių mitologijoje aptinkama šventų vietų sąvoka. Pasak Kričinskio, ne visi totoriai galėdavo keliauti hadžo į Mekos miestą, bet tarp liaudies buvo paplitęs kitų, šventomis laikomų, vietų lankymas. Kričinskis rašė: „Negalėdami aplankyti tolimosios arabų šalies, pamaldūs totoriai keliauja į savo šventąsias vietas: Lovšicus – pasimelsti prie kapo šventojo piemenėlio Kuntusio, kuris stebuklingai kasdien persikeldavo pasimelsti prie Pranašo kapo, arba į Siniavką, kur, kaip jie tiki, stebuklais garsėja mažytės totorių kapinės.“⁹ Kaip matyti, toks šventų vietų interpretavimas nėra būdingas ortodoksiniam islamui, bet panašūs veiksmai yra būdingi ir sufijų ordinų adeptams, liaudies islamo išpažinėjams, krikščionims ir animistams. Savo veikale Kričinskis pamini ir istorijas, susijusias su „vietiniais šventaisiais“. Įdomu, kad perpasakodamas padavimą apie išminčių Šorčą, jis pamini, jog „[...] atrodo, kad Bohonikų totoriai tuo metu pasisavino padavimą apie kažkokį atsiskyrėlį krikščionį. Tai rodo ir jo netotoriškai skambantis vardas, Šorcai – tai lenkų smulkiųjų bajorų giminė, gyvenusi Balstogėje“¹⁰. Šis pavyzdys parodo, jog

⁸ Ж.р. Михаил Дмитриев, «Предания о Ловчицах», с. 93.

⁹ Stanislovas Kričinskis, *Lietuvos totoriai: istorinės ir etnografinės monografijos bandymas*, p. 153.

¹⁰ Ten pat, 155.

totoriai mitologizavo savo aplinką, bet tai darydami nejučia perimdavo jau egzistavusius elementus ir naratyvus.

Padavimo apie Kuntusio stebuklingo persikėlimo „akimirksniu“ iš Medinos arba Mekos į kitą vietą motyvas arabų padavimuose kartojasi palyginti dažnai.

Garsus arabų keliautojas Ibn Batuta (1304–1377) savo *Kelionėse* pasakoja apie panašų stebuklą, kurį Mekoje padaręs vienas fakyras. Hasanas, Nadžmedino Isfahaniečio tarnas, Mekoje prie Kaabos (šventojo akmens) naktimis dažnai sutikdavęs fakyrą. Vieną naktį fakyras jo paklausė, ar šis nenorėtų pamatyti savo motiną. Hasanas atsakė: „Žinoma, tik tai neįmanoma.“ Tuomet fakyras liepė jam ateiti artimiausią naktį į tą pačią vietą. Kai Hasanas atėjo į pasimatymą, fakyras įsakė jam užsimerkti ir laikytis už jo apdaro. Hasanas taip ir padaręs, o po akimirkos atmerkęs akis ir pamatęs motinos namus. Nieko nepasakojęs motinai apie tai, kas jam nutiko, jis praleido šalia jos 15 dienų, po to kartu su fakyrų grįžo į Meką. Atsiskirdamas fakyras įsakęs Hasanui „niekam nepasakoti apie nutikimą“. Tačiau Hasanas nesilaikęs stebukladariui duoto žodžio. Kai jo ponas šeichas Nadžmedinas prispyręs reikalavo paaiškinti, kodėl taip ilgai nebuvoęs, Hasanas atskleidęs jam paslaptį ir net parodęs į tuo metu pro šalį einantį fakyrą. Fakyras, išgirdęs jo žodžius, ranka sudavė jam per lūpas ir pavertė nebyliu. Virtęs nebyliu ir *pamišęs* Hasanas pasiliko Mekoje, dieną ir naktį nesiprausęs ir nepasimeldęs vaikštinėdavo aplink Kaabą. Žmonės laikė jį *palaimintuoju* ir duodavo jam maisto.

Tokie padavimai galėjo pasiekti Lietuvos totorius per grįžtančius iš Mekos bei Medinos piligrimus. Visame pasaulyje padavimų pasakotojams būdinga perimti padavimų turinį vieniems iš kitų, suteikti jiems vietos kolorito, susieti su senovės paminklais arba kulto dalykais.

Ibn Batutos perteiktame padavime šventuoju tampa pamišėlis. Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad Lovčicų šventojo vardas *Kuntusis* kaip tik reiškia beprotį.

Kitas padavimo šaltinis galėjo būti tarp totorių populiari legenda „Miradžname“ (Stebuklinga pranašo Muchamedo kelionė į dangų).

Padavimas apie Evliją Kuntusį pirmą kartą raštu pateiktas laikraščiuose *Vilenskij vestnik* (1861) ir *Czas* (1861); 1884 metais buvo išspausdintas *Słownik geograficzny*. Vėliau XX a. padavimo variantai buvo spausdinami Aleksandrovičiaus, Boravskio, Dubinskio, Voronovičiaus darbuose. Kaip pažymėjo savo knygoje Boravskis ir Dubinskis, vieną iš padavimo variantų Krušinianuose (Lenkija) 1967 m. vasaros praktikos metu užfiksavo Varšuvos universiteto Orientalistikos instituto studentai.

Padavimai apie Vytautą

Kitą padavimų bloką sudaro fragmentiškai išlikę padavimai, susiję su kunigaikščio Vytauto Didžiojo asmenybe. Lietuvos totorių tradicijoje Vytautas užima išskirtinę vietą, kaip musulmonų globėjas ir užtarėjas, užtikrinęs islamo tikėjimo laisvę. Lietuvos totorių kalendoriuje viena diena per metus skiriama pasimelsti už Vytauto sielą. Su laiku iš atminties išsitrinė

tai, kad tikėjimo laisvė buvo suteikiama ne visiems totoriams. Tokios teisės neturėjo totoriai belaisviai, kurie Vytauto laikais buvo krikštijami masiškai. 1418 m. Kryžiuočių ordino prokuratorius Piotras von Wormeditas laiške Didžiajam magistrui informuoja pastarąjį apie masinį totorių belaisvių krikštą Lietuvos valstybėje¹¹. Žinomi ir totorių kolonistų sukilimai prieš Vytautą, vienas iš tokių 1421 m. kovo 31 d. paminėtas vado Dyneburgo laiške Kryžiuočių ordino magistrui¹². Tačiau per amžius Lietuvos totorių atmintyje Vytautas Didysis išliko kaip geras valdovas, kurio vardą totoriai kartodavo iškart po savo gerbiamų kalifų vardų.

Vytauto vardas minimas daugelyje padavimų, sietinų su vienos ar kitos totoriškos gyvenvietės atsiradimu. Yra žinomos dvi Keturiasdešimties Totorių kaimo atsiradimo legendos:

Senais laikais Lietuvos „karalius“ dovanojo totoriams žemes ir kad šių žmonių greičiau pagausėtų, leido jiems daugpatystę. Vienas totorius vedė keturias žmonas ir su kiekviena susilaukė po 10 sūnų. Tie 40 brolių ir įkūrė kaimą, kurį dabar Keturiasdešimties Totorių kaimu vadina.

Toje vietoje, kurioje dabar yra Keturiasdešimties Totorių kaimas, visų pirmausia apsigyveno keturi rotmistrai: Sobolis, Laiškutis, Bairašas ir Tygušas. Kiekvienas jų turėjo po 100 žirgų. Šie rotmistrai buvo senųjų Keturiasdešimties Totorių kaimo giminių – Sobolevskių, Bairaševskių ir Tokošų – pradininkai.¹³

Vis dėlto turime įsidėmėti, jog tiurkiškas kaimo pavadinimas *Kyrklar* ir jo reikšmė visiškai atitinka kirgizų genties vardą – *Kyrkyz*. Tad galima daryti išvadą, jog Keturiasdešimt Totorių tiek už savo genezę, tiek už savo pavadinimą turi būti dėkingi atvykėliams iš kipčiakų ir kirgizų stepių.¹⁴

Analizuojant rankraštinį Lietuvos totorių palikimą buvo pastebėta, kad daug kartų kopijuojant rankraščius arba užrašant juos iš atminties (pasitaikydavo ir tokių atvejų), tekste neišvengiamai atsirasdavo įvairių modifikacijų: klaidų, taisymų ir panašiai¹⁵. Pabrėžtina, kad pasakojimo „nesklandumų“ galėjo atsirasti ne tik dėl jų sudarančių kūrinių kompiliacijos, perrašinėtojo nepatyrimo, bet ir dėl kitokių procesų, vykusių greičiausiai kuriant šį totorių raštijos paminklą. Galbūt jų atsirado keičiantis visuomeninėms buities sąlygoms. Tokias

¹¹ Žr. Piotr Borawski, Aleksander Dubiński, *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, s. 230.

¹² Žr. ten pat, s. 230.

¹³ Stanislovas Kričinskis, *Lietuvos totoriai: istorinės ir etnografinės monografijos bandymas*, p. 89; Tatjana Girniuvienė, *Keturiasdešimt Totorių kaimas: informacinis lankstinukas*, p. 4.

¹⁴ Žr. Henryk Jankowski, „The Tatar Name of Sorok Tatory / Keturiasdešimt Totorių Discovered“, p. 148–149.

¹⁵ Žr. Galina Miškinienė, *Seniausi Lietuvos totorių rankraščiai: grafika, transliteracija, vertimas, tekstų struktūra ir turinys*.

išvadas galima daryti iššifravus ir transliteravus visą rankraštį, – tiek slavų, tiek Rytų kalbomis surašytas jo dalis. Pavyzdžiui, žinomame Ivano Luckevičiaus kitabe aptinkame tokį fragmentą: „Nepravalgykite našlaičių turto kartu su savo, nes tai – didelė nuodėmė. Jeigu bijote, jog nebūsate teisingi našlaičiams, našlėms [...], ir neduokite našlaičių turto neprotingiems žmonėms, kurie nemoka tinkamai prekiauti.“¹⁶ Nustačius šios dalies šaltinį ir išanalizavus jo arabišką tekstą, paaiškėjo, kad sakinių nesuderinamumas atsirado dėl sakinio apie galimybę turėti dvi, tris ar keturias žmonas praleidimo. LDK gyvenę emigrantai iš Aukso Ordos keleto žmonių turėjimo galimybę laikė nepriimtina ir neatitinkančia įstatymų.

Toks pastebėjimas, be abejo, gali paneigti pirmojo padavimo apie Keturiasdešimties Totorių kaimo atsiradimą pagrįstumą.

Tą patį galima pasakyti ir apie kitos totorių gyvenvietės atsiradimą, sietiną su Vytauto vardu, – tai Polenkėje esantis Studziankos kaimas. Padavimą 1960 metais užrašė totorių folkloro tyrėjas Maciejus Konopackis:

Didysis kunigaikštis Vytautas, grįždamas iš tolimo karo žygio, važiavo pro Dolinos apylinkes. Sustojo su savo kariauna trumpam poilsiui. Pats ir kariai atsigavino šaltu vandeniu iš čia esančio šaltinio. Vėliau šaltinis buvo apdėtas akmenimis ir tokiu būdu atsirado nedidelis šulinys, nuo kurio ir kilo vietovės pavadinimas Studzianka.¹⁷

Pagal vietinę tradiciją Studziankoje buvo apgyvendinti totoriai belaisviai, o esančiose musulmonų kapinėse dar po Antrojo pasaulinio karo galima buvo aptikti XVI a. pabaigos antkapių. Jeigu tai būtų tiesa, totoriai čia turėjo gyventi jau XVI a. antrojoje pusėje. Tačiau 1559 ir 1631 m. surašymuose Studzianka neminima. Totorių atsiradimas šiose žemėse fiksuojamas nuo 1679 metų. Tai, aišku, nepaneigia tikimybės, kad totorių belaisvių šioje vietovėje galėjo gyventi Vytauto laikais, o priėmę krikščionybę šie totoriai ilgainiui visiškai asimiliavosi.

Išlikę padavimų fragmentai, taip pat Lietuvos karaimų panašaus turinio padavimai leidžia manyti, kad kunigaikštis Vytautas buvo ne vienos totorių legendos herojus.

Išvados

Daug tarp totorių populiarių padavimų atkeliavo iš amžių glūdumos ir turi bendraislaimiškas šaknis, pavyzdžiui: „Apie pranašą Dovydą“, „Apie Aleksandrą Makedonietį“, „Apie septynis išminčius“, „Apie septynis miegančius brolius“, „Apie Saliamoną“ ir t. t. Dar kitiems padavimams pagrindu atsirasti tapo pats Koranas ir pranašo Muchamedo gyvenimo isto-

¹⁶ Galina Miškinienė, *Ivano Luckevičiaus kitabas – Lietuvos totorių kultūros paminklas*, p. 89.

¹⁷ Piotr Borawski, Aleksander Dubiński, *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, s. 231.

rijos (hadisai). Čia galima paminėti padavimus „Apie karvelį ir sakalą“, „Apie stebuklingą Muchamedo kelionę į dangų“, „Apie Muchamedo pokalbį su šetonu“ ir kt.

Apie mito ir realybės santykį galima kalbėti ir nagrinėjant totorių genealogijos padavimus. Keletą tokių įdomesnių padavimų pateikia Ignacas Chodzka savo trijų pasakojimų serijoje *Pamiętnik kwestarza* (liet. „Kvestoriaus atsiminimai“, 1844). XIX a. antrojoje pusėje už gimsta fantastinė teorijos apie Lietuvos totorių kilmę ir etninę sudėtį versija. Šios teorijos autorius – „totorių senovės mylėtojas“ buvęs carinės kariuomenės karininkas Motiejus Tuhan Baranovskis.

Baltarusių, lenkų, lietuvių tautosakos kūriniai apie totorius sistemingai netirti. Galime pasiremti tik atskirais įvairių autorių straipsniais. Čia irgi galėtume kalbėti apie mito ir realybės santykį.¹⁸

Analizuojant tradicijas, papročius, reikėtų atsižvelgti į ikiislaminę praeitį, pačią islamo tradiciją (klasikinę) ir į vietinę, naujai susiformavusią tradiciją. Lietuvos totorių bendruomenė puikiai sujungė visas tris tradicijas. Tai galime pamatyti, nagrinėdami būtent jų kultūrinį (literatūrinį) palikimą – folklorą. Išlikę negausūs žodinės tradicijos fragmentai atveria prieš mus originalų Lietuvos totorių tikėjimo ir sąvokų pasaulį.

Literatūra

- Aleksandrowicz, Mustafa, „Legendy, znachorstwo, wróżby i gusła ludu muzułmańskiego w Polsce“, *Rocznik Tatarski*, Zamość, 1935, t. 2, s. 368–376.
- Borawski, Piotr; Aleksander Dubiński, *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa, 1986.
- Drozd, Andrzej, „Wpływy chrześcijańskie na literaturę tatarów w dawnej Rzeczypospolitej“, *Pamiętnik Literacki*, t. 88, zes. 3, s. 3–34.
- Girniuvienė, Tatjana, *Keturiasdešimt Totorių kaimas: informacinis lankstinukas*, Vilnius, 2009.
- Jankowski, Henryk, „The Tatar Name of Sorok Tatory / Keturiasdešimt Totorių Discovered“ / Tamara Bairašauskaitė, Halina Kobeckaitė, Galina Miškinienė (sud.), *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai*, Vilnius, 2008, p. 148–159.
- Kričinskis, Stanislovas, *Lietuvos totoriai: istorinės ir etnografinės monografijos bandymas*, iš lenkų kalbos vertė Tamara Bairašauskaitė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.
- Miškinienė, Galina, *Seniausios Lietuvos totorių rankraščiai: grafika, transliteracija, vertimas, tekstų struktūra ir turinys*, Vilnius, 2001.
- Miškinienė, Galina, *Ivano Luckevičiaus kitabas – Lietuvos totorių kultūros paminklas*, Vilnius, 2009.
- Tyszkiewicz, Jan, „Imam Ali Ismail Woronowicz w Warszawie i Klecku: 1937–1941“ / *Rocznik Tatarów polskich*, Gdańsk, Toruń, 1995, t. 3, s. 7–17.

¹⁸ Ж.г. Ирына Масляницина, «Беларускі фальклор аб татарых», с. 55–59.

Александрович, Джамалетдин, «Литовские татары», *Известия общества обследования и изучения Азербайджана*, Баку, 1926, № 4, с. 93.

Дмитриев, Михаил, «Предания о Ловчицах», *Виленский вестник*, № 13, 14 февраля 1861 г.

Масляніцына, Ірына, «Беларускі фальклор аб татарах» / *Ісламская культура татараў-мусульман Беларусі, Літвы і Польшчы і яе ўзаемадзеянне з беларускай і іншымі культурамі*, Менск, 1996, т. 2, с. 55–59.

Kauno musulmonų religinė bendruomenė: istorija ir dabartis

Lietuvos totorių bendruomenių istorija tyrinėtojų dėmesio sulaukė jau XX a. pirmojoje pusėje, tačiau Kauno musulmonų religinės bendruomenės raidos tyrimai nebuvo išsamūs. Mokslininkai dažniausiai tyrinėdavo atskirus totorių bendruomenės istorijos tarpsnius, neapimdami viso bendruomenės raidos proceso. Šio straipsnio objektu pasirinkus Kauno musulmonų religinę bendruomenę, telkiasi į jos formavimosi ir raidos eigą, sandaros, padėties, organizacinio, religinio, bendruomeninio gyvenimo kaitos formas nuo pirmųjų musulmonų – totorių – įsikūrimo LDK iki dabartinio bendruomenės egzistavimo etapo po Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo. Besikeičiančios politinės sąlygos lėmė, kad aptariamais laikotarpiais bendruomenė patyrė nemažai pokyčių. LDK periodu totoriai įsikūrė Kaune ir kituose Lietuvos miestuose, tačiau nei LDK, nei ATR gyvavimo tarpsniuose dar negalima kalbėti apie ryškesnes totorių, kaip musulmonų, konsolidacijos užuomazgas. Tik carų valdžios periodu pradėjo ryškėti vienijimosi procesai. Tarpukariu totoriai Kaune kūrė pasaulietines organizacijas, tačiau religinė bendruomenė teisiškai nebuvo registruota iki 4-ojo dešimtmečio pradžios. Vokiečių okupacijos metai buvo stabilūs ir naujų pokyčių musulmonų gyvenimui Kaune neatnešė, tačiau netrukus valdymą perėmusi sovietų valdžia ne tik panaikino religinių bendruomenių teisinį statusą, bet ir mažino praktines tikybos galimybes. Padėtis stabilizavosi tik po Nepriklausomybės atkūrimo. Paskutiniaisiais periodais besikeičianti gyventojų, kartu ir bendruomenės sudėtis bei lietuvių tikėjimo keitimo atvejai lėmė, kad XX a. pabaigoje–XXI a. pradžioje Kauno musulmonai evoliucionavo į daugiatautę islamo išpažinėjų bendruomenę.

Esminiai žodžiai: totoriai, musulmonai, bendruomenė, istorija, Kaunas.

Įvadas

Kauno musulmonų religinės bendruomenės istorija yra nedaug nagrinėta atskirais periodais, o nuoseklią, visą istorinę raidą apimančių tyrimų iš viso nėra. Vertingi šiam darbui buvo Egdūno Račiaus straipsniai ir kiti veikalai apie islamą ir jo išpažinėjus Lietuvoje. Trumpai akcentuojant esamas istoriografines pozicijas, svarbu paminėti Tamaros Bairašauskaitės indėlį į totorių bendruomenės istorijos tyrinėjimus. Tyrimui aktualūs darbai buvo mokslininkės monografija apie totorius XIX a. ir straipsnis apie musulmonų gyvenimą, veiklos formas, santykius tarp Kauno ir kitų musulmonų religinių bendruomenių tarpukario

periodu.¹ Stanislovas Kričinskis monografijoje apie Lietuvos totorius pateikė informacijos apie jų apgyvendinimą LDK teritorijoje, bendruomenių tradicijas, verslus, religinį gyvenimą XIV–XX a. pirmojoje pusėje². Adas Jakubauskas, Galimas Sitdykovas, Stanislavas Duminas informacinio-enciklopedinio pobūdžio knygoje³ pateikė garsių Lietuvos totorių biografinių duomenų, trumpą apžvalgą apie jų gyvenimą Kaune tarpukariu, šios tautos istorijai įtakos turėjusius karų, sovietinio režimo padarinius. Dalia Markevičiūtė⁴ tyrė dabartinę Lietuvos musulmonų bendruomenės sudėtį, tarpusavio santykius, išryškino narių socialinius skirtumus, bandymus prisitaikyti prie krikščioniškosios Lietuvos visuomenės. Tyrimui aktualūs buvo įvairūs laikraščio *Lietuvos totoriai* straipsniai (dėl jų gausos konkretūs pavadinimai čia nebus vardijami). Vis dėlto pastebėta, kad dauguma minėtų autorių savo tyrimo objektu pasirinko totorių bendruomenę, o kitų tautybių musulmonų minėto tyrimo laukas neapėmė.

Atliekant tyrimą naudotasi Lietuvos centriniame (LCVA) ir Kauno apskrities archyvuose (KAA) esančiais dokumentais apie musulmonų bendruomenės gyvenimą tarpukario Kaune. Itin reikšminga interviu medžiaga, šio straipsnio autorės surinkta 2011, 2012, 2013 m. iš totorių ir azerbaidžaniečių. Dalyvauta pokalbiuose su laikraščio *Lietuvos totoriai* vyriausiuoju redaktoriumi Galimu Sitdykovu; laikraščio atsakinguoju sekretoriumi Jonu Ridzvanavičiumi; Lietuvos totorių bendruomenių sąjungos pirmininku Adu Jakubausku; Lietuvos musulmonų muftijumi Romu Jakubausku; nuo sovietmečio pabaigos Kaune gyvenančiu azerbaidžaniečiu Muradu Gachramanovu.

Straipsnyje musulmonų religinės bendruomenės raidą Kaune stengiamasi atskleisti pagal nusistatytą periodizaciją. Tyrimo metu naudoti aprašomasis analitinis ir kokybinis interviu metodai. Kreiptas dėmesys į tokius probleminius aspektus: kaip formavosi Kauno musulmonų religinė bendruomenė; kaip keitėsi jos struktūra (etninė sudėtis), padėtis, veiklos skirtingais laikotarpiais; kaip kito jos organizacinis, konfesinis, bendruomeninis gyvenimas kiekvienu periodu.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Abiejų Tautų Respublikos laikotarpis

Pirmųjų musulmonų – totorių – apsigyvenimas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) teritorijoje žinomas nuo kunigaikščių Gedimino, Kęstučio, Algirdo laikų⁵. Žinomi ir Jogailos kontaktai su totoriais, tačiau pagrindinis jų atsikėlimas siejamas su Vytauto politika XIV a. pab.–XV a., kai dėl nuolatinių vidinių karų susilpnėjo Aukso orda. Į Lietuvą imigravę

¹ Tamara Bairašauskaitė, *Lietuvos totoriai XIX amžiuje*; ta pati autorė, „Musulmonų konfesinė bendruomenė nepriklausomoje Lietuvoje“, p. 98–114.

² Stanislovas Kričinskis, *Lietuvos totoriai: istorinės ir etnografinės monografijos bandymas*.

³ Adas Jakubauskas, Galim Sitdykov, Stanislav Dumin, *Lietuvos totoriai istorijoje ir kultūroje*.

⁴ Dalia Markevičiūtė, *Internal Linkages and External Adjustment of Muslim People in Lithuania*.

⁵ Žr. Stanislovas Kričinskis, *Lietuvos totoriai: istorinės ir etnografinės monografijos bandymas*, p. 17–18.

totoriai gavo žemių, įkurtos pirmosios jų gyvenvietės Trakuose, Vilniuje, Kaune, Gardine, Naugarduke, Punioje, Lydoje, Krėvoje, kurių svarbiausias uždavinys – ginti valstybę⁶. Už tarnybą kariuomenėje, vėliau – ir raštinėje, iš LDK valdovų totoriai gaudavo žemės, bajorų dvarus. Tiesa, miestuose gyvenančių totorių padėtis buvo kitokia: jie dažniausiai buvo nepasiturintys, gyveno uždaromis bendruomenėmis⁷.

Iki XVIII a. pabaigos šaltinių apie totorių skaičių, religinį gyvenimą ir kitokią veiklą Kaune beveik nėra. Istoriografijoje yra keletas trumpų paminėjimų, kad islamo religiją išpažįstantys totoriai Kaune gyveno nuo XV a.⁸ Kitur minima, kad XV a. vid. Kaune kalėjo (ir sulaukęs senatvės mirė) Aukso ordos chanas Seidas Achmetas Betsubovičius⁹. 1502 m. galutinai žlugus Aukso ordai, paskutinis jos chanas Šeichas Achmedas suimtas Kijeve, vėliau kalėjo Vilniuje, Trakuose ir Kaune¹⁰. Istoriografijoje apie XVI–XVII a. pirmosios pusės laikotarpį pateikiama informacijos, kad tuo metu prie Kauno miesto pylimo stovėjo totorių nameliai, minima ir nedidelė ten gyvenusi jų bendruomenė¹¹.

Daugiau duomenų apie Kaune gyvenančius totorius, jų skaičių, bendruomenės konsolidavimą atsiranda Abiejų Tautų Respublikos (ATR) gyvavimo pabaigoje, kai 1795 m. LDK buvo surašyti gyventojai. Nustatyta, kad tuo metu Kaune buvo 11 totorių namų ir 61 asmuo¹². Dar XVIII a. pab. Kaune aptinkamos kelios Dzenajevičių, Iljasevičių, Kalinos ir Smolskių totorių šeimos¹³. Pati musulmonų bendruomenė, kurią sudarė tik totoriai, buvo negausi, atsiskyrusi nuo kitų gyventojų daugumos. Daugiausia šie asmenys vertėsi odų išdirbimu, prekyba, dirbo vežėjais. Nors apie religinę veiklą šiuo laikotarpiu informacijos trūksta, tačiau yra duomenų apie 1795 m. sudegusią medinę Kauno mečetę, liudijančių, kad tikybiniai ritualai mieste buvo atliekami.

Totoriai Kaune carų valdžios periodu

Po ATR žlugimo kai kurie totoriai, negalėdami įrodyti savo bajoriškos kilmės, kėlėsi į didesnius miestus – Vilnių, Kauną, tikėdamiesi ten rasti darbo. 1812 m. Ašmenos, Kalvarijos, Kauno, Lydos ir Minsko apskrities totoriai subūrė nedidelę eskadroną ir kartu su Napoleonu dalyvavo susirėmimuose su rusais¹⁴. Vėliau, 1830–1831 ir 1863–1864 m., dalyvavo sukilimuose,

⁶ Žr. ten pat, p. 19, 25.

⁷ Žr. ten pat, p. 31–32.

⁸ Žr. Irena Vaišvilaitė, „Ethnicities and Religions in Kaunas,” p. 34–37.

⁹ Žr. Stanislovas Kričinskis, *Lietuvos totoriai: istorinės ir etnografinės monografijos bandymas*, p. 27.

¹⁰ Žr. ten pat, p. 28.

¹¹ Žr. Zigmuntas Kiaupa, *Kauno istorija*, p. 182.

¹² Žr. Tamara Bairašauskaitė, *Lietuvos totoriai XIX amžiuje*, p. 195.

¹³ Žr. ten pat, p. 154, 196.

¹⁴ Žr. ten pat, p. 97–98.

tačiau vieni padėjo Rusijos kariuomenei sukilimus malšinti, kiti buvo sukilėlių pusėje. Kauno ir Ašmenos pavietuose totoriai buvo sukilėlių pulkų vadai, komisarai, komendantai¹⁵. Šaltiniuose nurodoma, kad jų pulkuose būdavo dvasininkų. Iš išlikusių duomenų galima spręsti, kad tuometinė totorių bendruomenė dar nebuvo visiškai vieninga, bet sukilimai skatino jų aktyvumą, siekį telktis.

XIX a. antrojoje pusėje, Kaune pradėjus statyti fortus, o pačiam miestui ekonomiškai sustiprėjus, į jį atvyko nemažai totorių karininkų, atsikęstę iš Rusijos imperijos. Jie buvo apgyvendinti dabartinėje Dionizo Poškos gatvėje, kuri tuo metu vadinosi Mažąja Totorių gatve, ir Imanuelio Kanto arba Juozo Gruodžio gatvėje, kuri iki 1930 m. buvo vadinama Didžiąja Totorių gatve¹⁶. Nors Kauno įguloje galėjo būti keli tūkstančiai totorių, pati miesto musulmonų bendruomenė nebuvo gausi, todėl nuo XIX a. antrosios pusės ji prarado savo savarankiškumą – buvo prijungta prie Vilniaus¹⁷. Nepaisant to, kad Kauno bendruomenė nebuvo įsiteisinusi ir neturėjo religinio kulto pastato, yra žinoma, kad maždaug keli šimtai čia susibūrusių musulmonų (1880 m. pačiame Kauno mieste gyveno 172 musulmonai¹⁸) turėjo savo dvasininkus. XIX a. antrojoje pusėje Kauno gubernijai priklausančiame Kaune imamui tarnavo Mustafa Iljasevičius, XX a. pr. – Jokūbas Rodkevičius¹⁹. Svarbu paminėti, kad dvasininkas turėjo atlikti ne tik religines apeigas, bet ir tarpininkauti bendruomenei palaikant santykius su pasaulietine valdžia. Jis taip pat privalejo būti išsilavinęs, išmanyti islamo pagrindus, gebėti skaityti arabiškai parašytą Koraną. Jį rinko visos parapijos vyrai.²⁰ Galima pažymėti, kad šiek tiek vėlesnio laikotarpio Kauno parapijos atstovų laiške ministrui pirmininkui apibūdinama 1908 m. musulmonų ir dvasininko materialinė padėtis: „Prieš didįjį karą Kauno parapija buvo žymiai skaitlingesnė, buvo daugiau pasiturinčių parapijiečių [...]“. Tai pirmiausia rodo faktas, kad Kauno imamas buvo Kauno įgulos kapelionas ir gaudavo atlyginimą „[...] už tikiybinių apeigų atlikimą – karių saikdinimą, karių laidojimą, saikdinimą teismuose [...]“.²¹

Kauno musulmonai nuo Vilniaus atsiskyrė 1908 m. ir tuo metu buvo vadinami mahometonais²². Galima daryti prielaidą, kad 1905–1907 m. revoliucija Rusijos imperijoje paveikė ir Lietuvą, o kartu ir jos miestuose, tarp jų ir Kaune, gyvenusius totorius. Buvo rengiami strei-

¹⁵ Žr. Stanislovas Kričinskis, *Lietuvos totoriai: istorinės ir etnografinės monografijos bandymas*, p. 51.

¹⁶ Gintarė Lukoševičiūtė, „Pokalbis su Adu Jakubausku apie Lietuvos totorių bendruomenes“; ta pati autorė, „Pokalbis su Romu Jakubausku apie musulmonų bendruomenę Kaune“; Jonas Ridzvanavičius, „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės totoriai“, p. 14.

¹⁷ Žr. „Kauno mahometonų parapija“, l. 42; Tamara Bairašauskaitė, *Lietuvos totoriai XIX amžiuje*, p. 154.

¹⁸ Žr. ten pat, p. 254.

¹⁹ Žr. ten pat, p. 260.

²⁰ Žr. ten pat, p. 131.

²¹ „Kauno mahometonų parapija“, l. 41.

²² Žr. ten pat, l. 41–42.

kai, kūrėsi politinės-profesinės sąjungos. Be to, kai kurie totoriai aktyviai dalyvavo Krymo ir Kazanės totorių nacionaliniame išsivadavimo sąjūdyje. Tuo metu galėjo kilti ir Kauno totorių vienijimosi idėja, bręsti siekis įsteigti savo konfesinę bendriją.

Įsteigus parapiją, netrukus susirūpinta maldos namų statymo klausimu. 1910 m. viena iškiliausių XIX a. vid.–XX a. pirmosios pusės Kauno totorių bendruomenės asmenybių Aleksandras Iljasevičius finansavo medinės mečetės, parapijos namų, mizaro (kapinių) įrengimą²³. Pirmuoju naujosios mečetės imamui tapo kaunietis pašto tarnautojas Mykolas Bazarauskas. Jis šias pareigas vykdė iki 1916 m., vėliau – nuo 1918 m. birželio iki pat mirties 1929 m.²⁴ 1916 m. dvasininko pareigas laikinai perėmė Ibrahimas (Abraomas) Ambajevas, tačiau jo paskyrimas įvyko ne bendruomenės, o vokiečių kilmės Kauno apskrities komendanto sprendimu²⁵. Ambajevo nepripažino pati bendruomenė ne tik dėl to, kad šis asmuo buvo paskirtas ne jų valia, bet galbūt ir dėl to, kad jis buvo ne Lietuvos totorius, be to, neturtingas žmogus²⁶. Dėl šios priežasties po keleto metų buvo perrinktas Bazarauskas.

Netrukus prasidėjęs Pirmasis pasaulinis karas gerokai prisidėjo prie emigracijos procesų, kurie lėmė, kad totorių bendruomenė mieste ir apskrityje Lietuvoje dar labiau sumažėjo, nors dar 1908 m. įsteigta Kauno parapija, krašto musulmonai visą tą laiką buvo pavaldūs Taurijos dvasinei valdybai Simferopolyje (Kryme), o savarankiškumą atgavo tik 1917 m.²⁷

Bendruomenė tarpukariu

Grįžti į Kauną gyventojai pradėjo Lietuvos nepriklausomybės pradžioje. Sostinės statusas ir mokslo svarbos iškilimas lėmė miesto tapimą traukos centru totorių jaunimui, kuris atvykdavo studijuoti į Vytauto Didžiojo (Kauno) universitetą, tad mieste daugėjo išsilavinusių totorių, kūrėsi inteligentija. Be to, 1922 m. buvo priimta nuolatinė Lietuvos valstybės Konstitucija, kuri patvirtino tautinių mažumų religinį ir kultūrinį egzistavimą. Totoriai, viena iš tautinių bendrijų, gavo teisę savarankiškai tvarkyti ne tik savo religinius, bet ir kultūrinius, švietimo reikalus, buvo skirtas ir valstybės išlaikymas²⁸. Tolerantiškas Lietuvos vyriausybės požiūris į tautines mažumas rodo, kad nuo Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo susidarė palankios sąlygos siekti konsolidacijos ir atkurti religinę bendruomenę.

Kauno musulmonų bendruomenę, kaip ir anksčiau, sudarė daugiausia totorių kilmės asmenys. Ji buvo negausi: nepriklausomos Lietuvos laikotarpio pradžioje buvo 64, 1922 m. –

²³ Žr. Adas Jakubauskas, Galim Sitdykov, Stanislav Dumin, *Lietuvos totoriai istorijoje ir kultūroje*, p. 69.

²⁴ Žr. „Apie M. Bazarausko dvasininko pareigų užėmimą“, l. 61; „Kauno musulmonų bendruomenės narių patvirtinimas apie M. Bazarausko išrinkimą imamui“, l. 134.

²⁵ Žr. Tamara Bairašauskaitė, „Musulmonų konfesinė bendruomenė nepriklausomoje Lietuvoje“, p. 100.

²⁶ Gintarė Lukoševičiūtė, „Pokalbis su Adu Jakubausku apie Lietuvos totorių bendruomenes“.

²⁷ Žr. Tamara Bairašauskaitė, *Lietuvos totoriai XIX amžiuje*, p. 134, 141.

²⁸ Žr. Steigiamasis Seimas (sud.), *Lietuvos valstybės konstitucija*, str. 73, 74.

135 asmenys, iš kurių 80 gyveno pačiame Kauno mieste²⁹. Tiesa, 1928 m. buvo apibrėžta perėjimo į islamo tikybą tvarka:

[...] reikalingas laisvas sutikimas norinčio prisiimti tikybą; atliekamos krikšto apeigos tokios pat kaip ir kūdikiams. Apie tai sustatomas aktas dalyvaujant liudininkams; akte pareiškia savo laisvą norą ir pasirašo priimančios tikybą, dvasiškis ir liudininkai. Šiame atsitikime vadovaujamosi Liet. Valst. Konstitucija.³⁰

Šis dokumentas pagrindžia, kad asmenų, pakeitusių religiją į islamą, būta ir tuo metu. Kitu atveju, jei toks interesas nebūtų egzistavęs, perėjimo tvarka šiaip sau nebūtų apibrėžta. Deja, informacijos apie konfesiją pakeitusius konkrečius asmenis ar jų skaičių rasti nepavyko.

Svarbu pažymėti, kad Kauno musulmonų religinė bendruomenė Lietuvos teisingumo ministerijoje oficialiai įregistruota tik 1930 m., vadinasi, iki šios datos ji egzistavo neformaliai. Bendruomenės egzistenciją įtvirtino po Jono Ridzvanavičiaus pirmininku tapęs karininkas Chalilis Janušauskas³¹. Kalbant apie pasaulietinę totorių organizaciją – Kauno totorių draugiją (įkurta 1923 m., vėliau pakeitė pavadinimą į „Kauno musulmonų draugija“), jos veiklą išsamiai tyrinėjo Bairašauskaitė, todėl straipsnyje apie šią draugiją užsiminta nedaug. Draugijos bandymai šiuo periodu laikinojoje sostinėje įsteigti dvasinį centrą baigėsi nesėkmingai. Su Lietuvoje esančiomis kitomis musulmonų bendruomenėmis – Raižių ir Vinkšnupių – Kauno bendruomenės santykiai nebuvo geri. Ryšiai buvo palaikomi Kauno totorių draugijos iniciatyva, o po 1938 m., kai buvo atkurtas tiesioginis bendravimas su Lenkija, tarp parapijų išryškėjo rimtesnių nesutarimų. Jų pagrindu tapo KMD santykių su Vilniuje gyvenančiais tautiečiais palaikymas. Vilniaus totorių veikėjai, jų organizacinė ir kultūrinė veikla tarpukariu kitų Lietuvos musulmonų buvo vertinama neigiamai, siejama su polonizacijos reiškiniais. Dėl šios priežasties nesutarimai tarp bendruomenių truko iki pat sovietų okupacijos.

Kalbant apie religinį gyvenimą, pažymėtina, kad po Bazarausko mirties Kauno totoriai mečetės dvasininku išrinko Raižių gyventoją Stepą Mustafą Chaleckį. Tai galėjo įvykti jau 1929 ar 1930 m., tačiau šaltiniuose užfiksuota data – 1931 m., kai jis oficialiai imtas vadinti Kauno musulmonų imamui³². Gyvendamas Raižiuose, kiekvieną penktadienį jis atvykdavo į Kauną ir čia laikydavo pamaldas. Archyvuose dokumentuose galima rasti duomenų, kad Chaleckiui, kaip „Kauno mahometonų mulai“, buvo mokama alga – 100 litų per mėnesį³³.

²⁹ Žr. Tamara Bairašauskaitė, „Musulmonų konfesinė bendruomenė nepriklausomoje Lietuvoje“, p. 100–101.

³⁰ „Tikybės reikalų Departamento Direktoriui dėl perėjimo į musulmonų religiją“, l. 54.

³¹ Žr. Romualdas Makaveckas, „Kas mes – kultūros požiūriu?“, p. 6; Adas Jakubauskas, Galim Sitdykov, Stanislav Dumin, *Lietuvos totoriai istorijoje ir kultūroje*, p. 84.

³² Žr. „Kauno totorių draugijos valdybos prašymas Tikybės Reikalų referentui“, l. 15.

³³ Žr. ten pat; „Švietimo ministerijos pranešimas apie mokamą algą Stepui Mustafai Chaleckiui“, l. 1.

Jis dvasininko pareigas vykdė iki 1941 m. pradžios, kai sovietų valdžia pirmą kartą uždarė mečetę, po to – nuo 1941 m. pabaigos iki 1944 ar 1947 m., kai musulmonų religinio kulto pastatas vėl buvo uždarytas³⁴. Svarbu paminėti, kad naujasis konfesinės bendruomenės pirmininkas Janušauskas rūpinosi naujos mūrinės mečetės statybos planavimu. 1930 m., artėjant Vytauto Didžiojo mirties metinėms, jis kreipėsi į Kauno miesto savivaldybę, prašydamas išduoti leidimą atlikti naujos mečetės statybos darbus³⁵. Gavus leidimą, prie lėšų rinkimo mečetės statybai prisidėjo ne tik patys totoriai – finansinę paramą iš valstybės biudžeto skyrė ir pirmosios vyriausybės vadovas Augustinas Voldemaras³⁶. Architekto Vaclovo Michnevičiaus suprojektuotas rytietiškas kūrinys buvo pastatytas prie Trakų ir Ūkio g. sankryžos, o atidarytas 1933 m.

Nors totoriai į penktadienines pamaldas mečetėje atvykdavo ne visada, tačiau religinės šventės ir tam tikri ritualai buvo neatsiejama jų gyvenimo dalis. Pagrindinės Lietuvoje gyvenančių musulmonų šventės buvo pasninko – Ramadanio mėnuo, Ramadanio pabaigos šventė – *Ramadan bairam*, gyvulio aukojimo šventė *Kurban bairam*, Ašuros diena, Muhamedo gimtadienis – *Mevlud bairam* ir Naujieji metai pagal islamo kalendorių³⁷. Tiesa, Ramadanio laikėsi ne visi arba dažnai pasninkaudavo su išimtimis: pirmąsias 3 dienas mėnesio pradžioje, viduryje ir pabaigoje. Tokį pasirinkimą galėjo lemti tinkamų sąlygų griežtam pasninkavimui neturėjimas. Gyvendami ne islamiškose šalyse ir dirbdami nelengvą fizinį darbą, kuris reikalavo nemažai energijos ir jėgų, savo sveikatą turėjo užtikrinti, valgydami specialų pasninko maistą – vadinamąjį iftarą. Visiškai nesilaikyti Ramadanio galėjo tik tie musulmonai, kurie yra silpni, serga, taip pat vaikai.

Kaip ir visose tautinėse bei religinėse bendruomenėse, Lietuvos totoriams svarbios buvo vaiko gimimo, vestuvių ir laidojimo apeigos. Kiekvieno vaiko gimimą lydėjo Šventojo azano ritualas, kurio metu vaikui suteikiamas islamiškas vardas. Apipjaustymo ritualo tarpukario periodu laikėsi jau ne visi islamą išpažįstantys totoriai: „Totorių inteligentija visiškai nesilaiko šio papročio [...]“³⁸

Vestuvių apeigos buvo atliekamos tiek religiniu, tiek civiliniu būdais. Remiantis išlikusiu *Kauno miesto statistikos metraščiu*, pažymėtina, kad civilinės santuokos nebuvo populiarios. Dar 1935 m. tokią santuoką įtvirtino tik 1 musulmonų pora. Vėlesniais metais tokių san-

³⁴ Žr. Adas Jakubauskas, „Lietuvos totorių bendruomenė vakar ir šiandien“, p. 5; Adas Jakubauskas, Galim Sitdykov, Stanislav Dumin, *Lietuvos totoriai istorijoje ir kultūroje*, p. 61.

³⁵ Žr. „Kauno totorių draugijos pirmininko Chalilio Janušausko prašymas Kauno miesto valdybai išduoti leidimą mečetės statymui“, l. 5.

³⁶ Žr. „Statybos komisijos pareiškimas Kauno totorių draugijos valdybai dėl leidimo statyti mečetę“, l. 6; „Dėl leidimo statyti Kauno mečetę“, l. 1, 4, 6; Gintarė Lukoševičiūtė, „Pokalbis su Jonu Ridzvanavičiumi apie Kauno totorių bendruomenę“.

³⁷ Žr. Stanislovas Kričinskis, *Lietuvos totoriai: istorinės ir etnografinės monografijos bandymas*, p. 156–158.

³⁸ Ten pat, p. 206.

tuokų daugėjo: 1936 m. buvo sudarytos 4 santuokos, 1937 – 7³⁹. Vertinamos buvo tikybinės apeigos. Totorių šeimose religiniai vestuvių ritualai buvo atliekami, laikantis islamo kanonų ir totoriškų tradicijų, susimaišiusių su vietiniais krikščionių gyventojų papročiais⁴⁰. Įprasta vestuvių ceremonija dažniausiai vykdavo jaunosios tėvų namuose, dalyvaujant jaunavedžiams, imamui, dviem liudininkams ir svečiams. Santuokos sudarymą lydėjo atitinkami islamiški ritualai ir tradicinės sėkmės linkėjimo užduotys jauniems.

Laidojimo apeigas taip pat lydėjo maišytos vietos tradicijos bei islamo reikalavimai. Būta tradicijos nerodyti velionio veido ir vietoj pasaulietinių rūbų uždengti žmogų audeklu, tačiau tai priklausė nuo giminaičių valios. Procesijoje paprastai dalyvaudavo tik vyrai, velionis laidojamas musulmonų kapinėse – mizaruose, galvą nukreipus į Mekos pusę.⁴¹

Nors savo kalbą totoriai jau seniai prarado, jie visada pasižymėjo daugiakalbyste. Kaune gyvenantys totoriai tarpukariu mokėjo lenkų, rusų, baltarusių kalbas, oficialiame gyvenime, vėliau ir namuose, pradėjo vartoti lietuvių kalbą⁴², o maldas giedodavo arabų kalba.

Vokiečių okupacijos periodas (1941–1944)

Dėl informacijos apie šį laikotarpį trūkumo Kauno musulmonų padėtis ir religinė veikla buvo analizuotos bendrajame Lietuvos bendruomenių kontekste. Išaiškėjo, kad šiuo periodu vokiečiams buvo būdingas teigiamas požiūris į musulmonus. Jį lėmė totorių ryšių su svarbias pareigas ėjusiais vokiečiais palaikymas. Čia svarbu paminėti muftijaus Jokūbo Šinkevičiaus asmenybę. Baigęs studijas Berlyno universitete, mokėdamas vokiečių kalbą, jis užmezgė ryšius su Vilhelmu Kube, ėjusi generalinio komisaro pareigas Minske, ir vokiečių kariniu veikėju Schulzu⁴³. Taip Šinkevičius stengėsi užtikrinti palankų vokiečių požiūrį į totorius, be to, tikėjosi įtraukti juos į vietinę administraciją. Vis dėlto didesnę reikšmę Antrojo pasaulinio karo metais turėjo Vokietijos karinė strategija. Jos pastangos patraukti Turkiją į savo pusę, kad ši padėtų kovoti prieš Sovietų Sąjungą, lėmė, kad į musulmonus buvo žiūrima kaip į būsimus partnerius karo lauke.

Teigiamas valdžios požiūris sudarė sąlygas ir galimybes nevaržomai praktikuoti savo religiją. Kauno mečetė, uždaryta pirmosios sovietinės okupacijos periodu – 1941 m. pradžioje, tų pačių metų pabaigoje vėl atvėrė duris išpažinėjams⁴⁴. Nors nuolatinio vietinio dvasininko

³⁹ Žr. Kauno miesto statistikos biuras (sud.), *Kauno miesto statistikos metraštis*, p. 15.

⁴⁰ Žr. Stanislovas Kričinskis, *Lietuvos totoriai: istorinės ir etnografinės monografijos bandymas*, p. 206–208.

⁴¹ Žr. ten pat, p. 210.

⁴² Gintarė Lukoševičiūtė, „Pokalbis su Adu Jakubausku apie Lietuvos totorių bendruomenę“; ta pati autorė, „Pokalbis su Jonu Ridzvanavičiumi apie Kauno totorių bendruomenę“.

⁴³ Duomenų apie šio asmens tikslų vardą rasti nepavyko; žr. Romualdas Makaveckas, „Totorių jaunimo veikla II pasaulinio karo metais“, p. 6–7.

⁴⁴ Gintarė Lukoševičiūtė, „Pokalbis su Romu Jakubausku apie musulmonų bendruomenę Kaune“.

šiuo periodu nebuvo, iš surinktos informacijos galima teigti, kad nuo 1931 iki 1947 m. (su pertraukomis) imamo pareigas Kauno mečetėje ėjo straipsnyje minėtas Chaleckis⁴⁵, dvasininku tarnavęs ir Raižių mečetėje. Iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos bendruomenei pirmininkavo Samuelis Vilčinskis.

Apie totorių padėtį Kaune galima užsiminti ir iš kitokios perspektyvos. Yra žinoma, kad Kauno mečetės statybos komiteto narys Motiejus Janušauskas šiuo periodu dirbo buhalteriu viename iš Kaune esančių fabrikų, o vėliau, susiklosčius palankioms sąlygoms, tapo jo direktoriumi. Istoriografijos šaltiniai liudija, kad Janušauskas stengėsi padėti žydams, nemažai jų įdarbindamas fabrike, kurio direktoriumi jis buvo. Be to, karo metais jis išgelbėjo žydų tautybės berniuką, apgyvendinęs jį savo šeimoje.⁴⁶ Taigi, šie faktai atskleidžia totorių padėtį Kauno mieste ir parodo, kad jų situacija vokiečių okupacijos metais buvo stabili.

Sovietinės okupacijos periodai (1940–1941, 1944–1990)

Dėl pirmojo sovietų okupacijos periodo trumpumo abu okupacijos laikotarpiai aptariami kartu. Į tuometinę LTSR atvyko kitų musulmonų etninių grupių iš Centrinės Azijos ir Kaukazo⁴⁷. 1979 ir 1989 m. gyventojų surašymų duomenimis, islamo išpažinėjus LTSR galima atpažinti pagal jų tautybę: daugiausia buvo totorių, nemažai uzbekų, azerbaidžaniečių, kazachų, šiek tiek baškirų, osetinų, kirgizų, turkmėnų, tadžikų, lezginų⁴⁸. Žinoma, šioje vietoje pabrėžtina, kad nebūtinai kiekvienas kuriai nors iš šių grupių atstovaujantis žmogus buvo musulmonas. Remiantis interviu duomenimis, nustatyta, kad totoriai Kaune šiuo periodu daugiausia kalbėjo rusiškai, šiek tiek jų vartojo lietuvių kalbą⁴⁹. Tarp azerbaidžaniečių situacija buvo panaši, nes vyravo rusų kalba. Lietuvių kalbos tuometiniai imigrantai dar nemokėjo, su savo tautybės žmonėmis šnekėjo azerbaidžaniečių ar rusų kalbomis⁵⁰.

Tarp musulmonų egzistavo sunitų ir šiitų religinės kryptys. Dauguma Kaune ir kitur gyvenančių musulmonų priklausė sunitų šakai, tik azerbaidžaniečiai – daugiausia šiitams. Vis dėlto daugelis sovietinių imigrantų šiuo periodu buvo gana sekuliarizuoti⁵¹. Jie buvo nutolę

⁴⁵ Kitur vadinamas Mustafa Chalecku. Žr. „Kauno totorių draugijos valdybos prašymas Tikybos Reikalų referentui“, l. 15; Adas Jakubauskas, Galim Sitdykov, Stanislav Dumin, *Lietuvos totoriai istorijoje ir kultūroje*, p. 61; Adas Jakubauskas, „Lietuvos totorių bendruomenė vakar ir šiandien“, p. 5.

⁴⁶ Žr. Romualdas Makaveckas, „Motiejus Janušauskas (1910–2004)“, p. 11.

⁴⁷ Žr. Egdūnas Račius, „Islam in Lithuania: Revival at the Expense of Survival?“, p. 209.

⁴⁸ Žr. Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės (sud.), *1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, p. 174–176.

⁴⁹ Gintarė Lukoševičiūtė, „Pokalbis su Adu Jakubausku apie Lietuvos totorių bendruomenes“; ta pati autorė, „Pokalbis su Jonu Ridzvanavičiumi apie Kauno totorių bendruomenę“.

⁵⁰ Gintarė Lukoševičiūtė, „Pokalbis su Muradu Gachramanovu apie azerbaidžaniečius Kaune sovietų okupacijos metais ir atkūrus Lietuvos nepriklausomybę“.

⁵¹ Žr. Egdūnas Račius, „Islam in Lithuania: Revival at the Expense of Survival?“, p. 209.

nuo religijos: nedalyvavo tikiybiniėje veikloje, nesiekė vienyti ir savo etninių grupių. Neteko rasti informacijos apie jų santykių su totoriais, kaip islamo išpažinėjų Lietuvoje dauguma, užmezgimą. Gali būti, kad per visą sovietinį laikotarpį religiniame gyvenime kartu su nuo seno Lietuvoje gyvenančiais musulmonais jie beveik nedalyvavo.

Dalyvavimo religinėje praktikoje trūkumą galėjo lemti ir mečetės nebuvimas Kaune nuo XX a. 5-ojo deš. vidurio. Neturėdami, kur atlikti tikiybinių apeigų, imigrantai arba apskritai jų atsisakė, arba meldėsi namuose, apeigas atlikdami uždarame šeimos, giminės rate. Religinis veiksnys musulmonų gyvenime šiuo laikotarpiu menkas galėjo būti ir dėl to, kad didžioji jų – tiek nuo seno valstybėje gyvenančių totorių, tiek naujųjų imigrantų – dalis priklausė proletariatui. Dauguma inteligentų, išsilavinusių žmonių dar Antrojo pasaulinio karo metais žuvo, o išgyvenusieji dėl susiklosčiusių politinių aplinkybių iš Lietuvos emigravo.

Dar pirmosios okupacijos pradžioje buvo panaikintas visų konfesinių bendruomenių teisinis statusas. Nors mečetė kaip maldos namai tuo metu neveikė, yra žinoma, kad joje buvo įkurtas Kauno miesto archyvas, vėliau sporto klubas, vaikų biblioteka, skaitykla⁵². Uždarius mečetę, miesto Ramybės parke buvo sunaikintos musulmonų kapinės. Šiuo laikotarpiu tikiybinių praktikos, dažniausiai švenčių metu, buvo atliekamos Raižiuose, Alytaus rajone, tačiau čia lankėsi tik totorių tautybės asmenys. Sovietmečiu Raižiai tapo „Lietuvos totorių Meka“⁵³. Vis dėlto valdžios veiksmai, ribojantys teisę išpažinti savo tikybą ir praktikuoti apeigas lėmė religinio vaidmens silpnėjimą jaunosios kartos (ir ne tik) gyvenime. Pastebėta, kad nors Raižių mečetė švenčių metu būdavo pilna žmonių, ne visi jų mokėjo melstis, dauguma tik stebėdavo, kaip tai atlieka vyresnieji.⁵⁴

Šiuo periodu egzistavo neformalaus gyvenimo reiškiniai, bet jie buvo svarbūs ne religine, o etnine prasme. Atskirų musulmonų grupių etniškumas labiausiai reiškėsi per gimimo, vestuvių, laidotuvių tradicines apeigas. Statistinių duomenų knygosose sovietiniu laikotarpiu dvasininkai, ko gero, nekaupė, nes valstybė to iš jų nereikalavo⁵⁵. Nors gimęs vaikas būdavo įregistruojamas šalyje, azano ritualas reikšmingu įvykiu tapdavo tik šeimai ir giminei. Santuoka buvo laikoma oficialiai galiojančia tik ją įteisinus civilinės metrikacijos biure. Jokia tikiybinių registracija nebuvo pripažįstama, tačiau tam tikri ritualai musulmonams išliko labai svarbūs. Kaip ir įprasta pagal islamą, santuokos sudarymas buvo pradedamas nuo vedybinės sutarties. Pasak totorių, ritualas atliekamas jaunosios tėvų namuose, o ne mečetėje.⁵⁶ Jo sudarymo metu dalyvaudavo imamas, du liudininkai ir kiti kviestiniai svečiai. Pagal religijos reikalavimus

⁵² Gintarė Lukoševičiūtė, „Pokalbis su Jonu Ridzvanavičiumi apie Kauno totorių bendruomenę“; ta pati autorė, „Pokalbis su Galimu Sitdykovu apie totorius Kauno mieste“; žr. Adas Jakubauskas, Galim Sitdykov, Stanislav Dumin, *Lietuvos totoriai istorijoje ir kultūroje*, p. 27.

⁵³ Gintarė Lukoševičiūtė, „Pokalbis su Adu Jakubasku apie Lietuvos totorių bendruomenę“.

⁵⁴ Gintarė Lukoševičiūtė, „Pokalbis su Jonu Ridzvanavičiumi apie Kauno totorių bendruomenę“.

⁵⁵ Gintarė Lukoševičiūtė, „Pokalbis su Adu Jakubasku apie Lietuvos totorių bendruomenę“.

⁵⁶ Ten pat; Gintarė Lukoševičiūtė, „Pokalbis su Jonu Ridzvanavičiumi apie Kauno totorių bendruomenę“.

nuotakai būdavo pridengiamas veidas. Be to, totoriai laikėsi liaudies papročių, pavyzdžiui, jaunuosius statydavo ant išverstų kailinių ar barstydavo grūdais⁵⁷. Panašūs ritualai vyravo ir azerbaidžaniečių vestuvėse. Kartu būta tradicijos prieš vestuves išpiešti jaunajai rankas⁵⁸. Buvo įprasta, kad nuotaka ir jaunikis vestuvių šventės metu būdavo atskirai, o jaunoji į jo namus atvežama tik pasibaigus šventei⁵⁹. Vestuvės trukdavo 3 dienas, per kurias jaunuosius sveikindavo daugybė svečių.

Neformalius susitikimus tarp šeimų, giminių, draugų daugiausia rengdavo totoriai Lietuvos kaimuose. Viena iš bendravimo formų buvo jaunimo susitikimo vakarai, kurių metu dalyvaudavo ir jų tėvai. Tokie susibūrimai vykdavo Raižiuose, Keturiasdešimties Totorių kaime ar Nemėžyje.⁶⁰ Reikšmingu elementu, padėjusiu išlaikyti etninį išskirtinumą, gali būti laikomas ir savitas kulinarinis totorių paveldas⁶¹. Pasak totorių, neformalaus gyvenimo reiškiniams valdžia netrukdė, nes jie vyko ne didžiuosiuose miestuose, o kaimuose. Akivaizdu, kad sovietiniu periodu tai buvo svarbūs aspektai, padedantys puoselėti jų bendruomeniškumą. Tokie susitikimai bent iš dalies padėjo išvengti visiškos asimiliacijos, kuri jau tada totoriams kėlė grėsmę.

Kauno musulmonų religinė bendruomenė atkūrus Lietuvos nepriklausomybę

XX a. pabaigoje, atsiradus galimybei siekti Lietuvos Respublikos nepriklausomybės, pradėjo ryškėti įvairių etninių grupių konsolidacijos procesai. Netrukus buvo įregistruotos visuomeninės totorių ir azerbaidžaniečių draugijos Kaune, Vilniuje ir kituose Lietuvos miestuose. Kaunas tapo svarbiu totorių veiklos atgimimo centru, o kiti musulmonai labiau telkėsi Vilniuje. Kaune buvo įregistruota Lietuvos totorių bendruomenių sąjunga (toliau – LTBS), apskrities totorių bendruomenė (KATB), kuri nuo įsteigimo įėjo į LTBS sudėtį. Iš pradžių Kauno apskrities totorių bendruomenės vadovo pareigas ėjo Kauno musulmonų religinės bendruomenės pirmininkas Ridzvanavičius⁶². Pasak jo, tada buvo sunku atskirti abiejų bendruomenių reikalus, nes abiejose dalyvavo tie patys totoriai, todėl veiklos buvo tarsi „susipynę“ ir atskirtos tik vėliau. Dabar KATB vadovauja Kęstutis Zenonas Šafranavičius ir rūpinamasi tik kultūriniais reikalais⁶³. Pastebima, kad kultūrinėje veikloje dalyvauja vis

⁵⁷ Gintarė Lukoševičiūtė, „Pokalbis su Adu Jakubausku apie Lietuvos totorių bendruomenes“.

⁵⁸ Gintarė Lukoševičiūtė, „Pokalbis su Muradu Gachramanovu apie azerbaidžaniečius Kaune sovietų okupacijos metais ir atkūrus Lietuvos nepriklausomybę“.

⁵⁹ Ten pat.

⁶⁰ Gintarė Lukoševičiūtė, „Pokalbis su Adu Jakubausku apie Lietuvos totorių bendruomenes“.

⁶¹ Ten pat.

⁶² Ten pat; Gintarė Lukoševičiūtė, „Pokalbis su Jonu Ridzvanavičiumi apie Kauno totorių bendruomenę“.

⁶³ Ten pat; Gintarė Lukoševičiūtė, „Pokalbis su Galimu Sitdykovu apie totorius Kauno mieste“.

daugiau totorių, kurie nėra islamo religijos išpažinėjai. Tai reiškia, kad keičiasi suvokimas ir buvimas totoriumi nebūtinai reiškia buvimą musulmonu.

Grįžtant prie religinės bendruomenės, svarbu pažymėti, kad ji įregistruota 1990 m. kovo mėn.⁶⁴ Iškart po to jos vadovu tapo Ridzvanavičius. Religinė organizacija siekė gaivinti tikybą ir jos veikiamą gyvenimą, rūpintis bendruomenės susirinkimo vieta, todėl maldos namų klausimas buvo itin svarbus. Musulmonų pastangomis netrukus buvo atgauta ir 1991 m. liepos mėn. atidaryta mečetė⁶⁵. Visgi iki 2000 m. nebuvo nuolatinio imamo, todėl jo pareigas laikinai eidavo studentai iš islamiškų kraštų. Nuo 2000 m. pabaigos Kauno mečetės pirmuoju nuolatinio imamu po Nepriklausomybės atgavimo ir religinės bendruomenės pirmininku išrinktas R. Jakubauskas. Remiantis per pokalbius surinkta medžiaga, galima teigti, kad pagrindinis konfesinės bendruomenės tikslas – suvienyti musulmonus atgaivinant ir puoselėjant jų religinius papročius⁶⁶. Spręsti, kiek tikslas pasiektas, yra gana sunku, nes kai kurie bendruomenės nariai, Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą, emigravo į kitas šalis, kiti tiesiog nesilanko mečetėje, nedalyvauja religinėje veikloje arba į maldos namus atvyksta tik per šventes⁶⁷.

Šiuo periodu dar labiau pakito bendruomenės sandara, etninė sudėtis. Galima pastebėti, kad kiekvieną penktadienį Kauno mečetėje apsilanko islamą išpažįstančių lietuvių (dažniausiai jaunų moterų) atsivertėlių, vadinamųjų konvertitų. Nors jau tarpukariu buvo apibrėžta perėjimo į islamo tikybą tvarka, tačiau tuo metu jokių konkrečių duomenų apie atsivertusius asmenis neteko užfiksuoti. Tik XX a. pabaigoje–XXI a. pradžioje pradeda ryškėti šių asmenų dalyvavimas tikybiniuose ritualuose Kauno mečetėje⁶⁸. Po Nepriklausomybės atkūrimo šiuose maldos namuose pradėjo lankytis asmenų iš islamiškų užsienio valstybių. Imigrantų padaugėjo iš Čėčenijos, Afganistano, Libano ir kitų valstybių⁶⁹. Vieni iš jų – pabėgėliai, nelegalūs migrantai, kai kurie Lietuvoje vizituoja trumpai ar gyvena dėl darbo reikalų, kiti – dėl santuokos su lietuviėmis⁷⁰. Dar viena musulmonų grupė Kaune – studentai iš įvairių islamiškų

⁶⁴ Dokumentai saugomi Kauno Registrų centre.

⁶⁵ Gintarė Lukoševičiūtė, „Pokalbis su Adu Jakubausku apie Lietuvos totorių bendruomenę“; ta pati autorė, „Pokalbis su Jonu Ridzvanavičiumi apie Kauno totorių bendruomenę“; „Pokalbis su Romu Jakubausku apie musulmonų bendruomenę Kaune“; žr. Adas Jakubauskas, Galim Sitdykov, Stanislav Dumin, *Lietuvos totoriai istorijoje ir kultūroje*, p. 27.

⁶⁶ Gintarė Lukoševičiūtė, „Pokalbis su Romu Jakubausku apie musulmonų bendruomenę Kaune“.

⁶⁷ Žr. Tassos Coulaloglou, „Islamas Lietuvoje: totoriai Kaune kovoja už išlikimą“, p. 11.

⁶⁸ Žr. Dalia Markevičiūtė, *Internal Linkages and External Adjustment of Muslim People in Lithuania*, p. 3.

⁶⁹ Žr. Egdūnas Račius, „Islam in Lithuania: Revival at the Expense of Survival?“, p. 209; Dalia Markevičiūtė, *Internal Linkages and External Adjustment of Muslim People in Lithuania*, p. 3, 18; Lina Bankauskaitė-Šleinitienė, „Lietuvos musulmonai: bendruomenės santykiai bei savivoka“, p. 16.

⁷⁰ Žr. ten pat, p. 14; Egdūnas Račius, „Islam in Lithuania: revival at the expense of survival?“, p. 209; Dalia Markevičiūtė, *Internal Linkages and External Adjustment of Muslim People in Lithuania*, p. 20, 38.

užsienio valstybių⁷¹. Nors studentai iš užsienio yra tik laikini mečetės lankytojai ir konfesinės bendruomenės veikloje dalyvauja minimaliai, galima spręsti, kad visi, kurie išpažįsta islamo tikėjimą, yra laikomi svarbiais religinės bendruomenės nariais.

Kalbant apie totorius – vis dar gausiausią musulmonų grupę Kaune ir apskrityje Lietuvoje, galima pastebėti vis didėjančią asimiliacijos su vietiniais gyventojais procesą. Kai kurie jų, net ir beveik praradę savo religinę tapatybę, vis dar stengiasi išlaikyti savo etniškumą dalyvaudami kultūrinėje veikloje. Be abejo, istorinis totorių indėlis į musulmonų bendruomenės veiklą – didžiulis. Verta atkreipti dėmesį į tai, kad visi asmenys, ėję imamų pareigas Kaune iki XXI a. pradžios, buvo totoriai. Tuo tarpu dabartinis Kauno mečetės dvasininkas (nuo 2012 m.) yra turkų tautybės. Tai rodo, kad nuo Nepriklausomybės atkūrimo į bendruomenę įsitraukiant kitų tautybių musulmonams, bendruomenės struktūra iš tiesų pakito.

Išvados

Kauno musulmonų religinės bendruomenės formavimosi aplinkybės ir raida priklausė ne tik nuo pačių musulmonų savivokos kaitos, bet ir nuo besikeičiančių politinių sąlygų. Skirtingais laikotarpiais ši bendruomenė egzistavo skirtingomis formomis: Kaune totoriai – anuomet vieninteliai krašto musulmonai – įsikūrė LDK periodu. Tiek LDK, tiek ATR laikotarpiais Kaune gyvavusi totorių bendruomenė buvo maža ir uždara. Nepaisant to, kad esama negausių žinių apie sudegusią Kauno mečetę, teigti, kad totoriai tuo metu buvo vieninga, aiškiai susivokusi, įteisinimo siekianti musulmonų bendruomenė, vis dėlto negalima. Tik carų valdžios periodu atsirado ryškesnių konsolidacijos užuomazgų: karininkai turėjo savo dvasininkus, 1908 m. Kaune įkurta musulmonų parapija, pastatyti maldos namai, įrengtos kapinės. Nors po Pirmojo pasaulinio karo totoriai ėmė vienytis etniniu ir religiniu pagrindais, vis dėlto Kauno musulmonų bendruomenė teisiškai nebuvo registruota iki 1930 m. ir veikė tik tuometinės valdžios dėka.

Vokiečių okupacijos metais bendruomenei leista funkcionuoti, veikė ir Kauno mečetė. Sovietų okupacijos laikotarpiu bendruomenė prarado teisinį statusą, buvo uždaryti maldos namai ir sunaikintos kapinės. Dėl musulmonų emigracijos iš islamiškų SSRS kraštų LTSR keitėsi bendruomenės tautinė sudėtis ir kalbos. Totoriai nebebuvo vienintelė musulmonų grupė valstybėje. Ją papildė uzbekai, azerbaidžaniečiai ir kiti islamo išpažinėjai, kurių pagrindine kalba tapo rusų. Santykiai tarp atskirų grupių nebuvo palaikomi, jos tapo uždaros, nustatyti tik neformalūs totorių ryšiai su savo tautiečiais. Nutolę nuo religinių praktikų, islamo išpažinėjai išlaikė savo etnines tradicijas, gimimo, vestuvių, laidotuvių papročius.

Tik po Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo prasidėjo naujas, dabartinis musulmonų bendruomenės raidos etapas, stabilizavosi jų padėtis. Religinės bendruomenės įgijo juridinį

⁷¹ Žr. ten pat, p. 3, 18; Lina Bankauskaitė-Šleiniotienė, „Lietuvos musulmonai: bendruomenės santykiai bei savivoka“, p. 12, 14.

statusą, 1991 m. atidaryta mečetė. Pasikeitė ir bendruomenės sandara: nutolę nuo religinių praktikų, vieni totoriai pradėjo orientuotis į kultūrinę veiklą, kiti asimiliavosi. Tuo metu konfesinę bendruomenę papildė ne tik ekonominiai imigrantai, pabėgėliai, studentai iš įvairių valstybių, bet ir tikėjimą į islamą pakeitę etniniai lietuviai.

Taigi, Kauno musulmonų religinė bendruomenė bėgant amžiams patyrė didelių pokyčių. Ilgą laikotarpį, nuo istorijos Kaune pradžios, daugiausia bendruomenę sudarė totorių tautybės asmenys. Jos istorija glaudžiai siejosi su totorių bendruomenės istorija, tačiau nuo XX a. pabaigos–XXI a. pradžios pastebima atskirtis – religinė bendruomenė tampa atskira, įvairių tautybių musulmonus jungiančia, bendruomene.

Šaltiniai

Archyvuose fonduose

- „Apie M. Bazarausko dvasininko pareigų užėmimą“, nedatuota / Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. 391, ap. 4, b. 1821.
- „Dėl leidimo statyti Kauno mečetę“, 1930 / Kauno apskrities archyvas, f. 218, ap. 2, b. 8204.
- „Kauno mahometonų parapija“, 1929 / Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. 391, ap. 4, b. 1821.
- „Kauno musulmonų bendruomenės narių patvirtinimas apie M. Bazarausko išrinkimą imamui“, 1922 / Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. 391, ap. 4, b. 1821.
- „Kauno totorių draugijos pirmininko Chalilio Janušausko prašymas Kauno miesto valdybai išduoti leidimą mečetės statymui“, 1930 m. liepos 1 d. / Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. 1622, ap. 4, b. 75.
- „Kauno totorių draugijos valdybos prašymas Tikybos Reikalų referentui“, 1931 / Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. 391, ap. 4, b. 1821.
- „Statybos komisijos pareiškimas Kauno totorių draugijos valdybai dėl leidimo statyti mečetę“, 1930 / Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. 1622, ap. 4, b. 75.

- „Švietimo ministerijos pranešimas apie mokamą algą Stepui Mustafai Chaleckui“, nedatuota / Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. 391, ap. 4, b. 1821.
- „Tikybos reikalų Departamento Direktoriui dėl perėjimo į musulmonų religiją“, 1928 / Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. 391, ap. 4, b. 1821.

Pokalbiai

- Lukoševičiūtė, Gintarė, „Pokalbis su Adu Jakubausku apie Lietuvos totorių bendruomenę“, Vilnius, 2011 m. lapkričio 16 d. ir 2012 m. balandžio 5 d.
- Lukoševičiūtė, Gintarė, „Pokalbis su Galimu Sitykovu apie totorius Kauno mieste“, Kaunas, 2011 m. spalio 29 d.
- Lukoševičiūtė, Gintarė, „Pokalbis su Jonu Ridzvanavičiumi apie Kauno totorių bendruomenę“, Kaunas, 2011 m. lapkričio 2 d. ir 2012 m. balandžio 11 d.
- Lukoševičiūtė, Gintarė, „Pokalbis su Muradu Gachramanovu apie azerbaidžaniečius Kaune sovietų okupacijos metais ir atkūrus Lietuvos

nepriklausomybę“, Kaunas, 2013 m. balandžio 22 d.

Lukoševičiūtė, Gintarė, „Pokalbis su Romu Jakubausku apie musulmonų bendruomenę Kaune“, Kaunas, 2011 m. lapkričio mėn. 4 d.

Paskelbti šaltiniai

Kauno miesto statistikos biuras (sud.), *Kauno miesto statistikos metraštis*, 1937, nr. 4, Kaunas, 1938.

Literatūra

Bairašauskaitė, Tamara, „Musulmonų konfesinė bendruomenė nepriklausomoje Lietuvoje“, *Lietuvos istorijos metraštis: 1991 metai*, Vilnius, 1993, p. 98–114.

Bairašauskaitė, Tamara, *Lietuvos totoriai XIX amžiuje*, Vilnius, 1996.

Bankauskaitė-Šleintienė, Lina, „Lietuvos musulmonai: bendruomenės santykiai bei savivoka“, *Lietuvos totoriai*, nr. 9–10 (97–98), nr. 11–12 (99–100), Kaunas, 2006.

Coulaloglou, Tassos, „Islamą Lietuvoje: totoriai Kaune kovoja už išlikimą“, *Lietuvos totoriai*, nr. 11–12 (99–100), Kaunas, 2006.

Jakubauskas, Adas, „Lietuvos totorių bendruomenė vakar ir šiandien“, *Lietuvos totoriai*, nr. 9–10 (109–110), Kaunas, 2007.

Jakubauskas, Adas; Galim Sitdykov, Stanislav Dumin, *Lietuvos totoriai istorijoje ir kultūroje*, 1 ir 2 leidimai, Kaunas, 2009, 2012.

Kiaupa, Zigmuntas, *Kauno istorija*, I tomas, Vilnius, 2010.

Kričinskis, Stanislovas, *Lietuvos totoriai: istorinės ir etnografinės monografijos bandymas*, iš len-

Lietuvos statistikos departamentas (sud.), *Lietuvos gyventojai 2011 metais: 2011 m. gyventojų surašymo rezultatai*, 2012.

Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės (sud.), *1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, t. 1, Vilnius, 1991.

Steigiamasis Seimas (sud.), *Lietuvos valstybės konstitucija*, 1922.

kų kalbos vertė Tamara Bairašauskaitė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.

Makaveckas, Romualdas, „Kas mes – kultūros požiūriu?“, *Lietuvos totoriai*, nr. 9 (71), Kaunas, 2003.

Makaveckas, Romualdas, „Motiejus Janušauskas (1910–2004)“, *Lietuvos totoriai*, nr. 9–10 (80–81), 2004.

Makaveckas, Romualdas, „Totorių jaunimo veikla II pasaulinio karo metais“, *Lietuvos totoriai*, nr. 2 (73), Kaunas, 2004.

Markevičiūtė, Dalia, *Internal Linkages and External Adjustment of Muslim People in Lithuania*, magistro darbas, VDU, Kaunas, 2009.

Račius, Egdūnas, „Islam in Lithuania: Revival at the Expense of Survival?“ / *Muslims in Poland and Eastern Europe: Widening the European Discourse on Islam*, Warsaw, 2011.

Ridzvanavičius, Jonas, „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės totoriai“, *Lietuvos totoriai*, nr. 7–8 (78–79), Kaunas, 2004.

Vaišvilaitė, Irena, „Ethnicities and Religions in Kaunas“ / *Kaunas: Guide*, Vilnius, 2008.

Vaitekūnas, Stasys, *Lietuvos gyventojai per du tūkstantmečius*, Vilnius, 2006.

ŽYDAI LIETUVOJE:
ATMINTIS ŠIAPUS IR
ANAPUS VAIZDO

Sugrįžusi žydų atmintis: vaizdinės reprezentacijos formos

Straipsnyje aptariamas žydų istorinės ir kultūrinės atminties sugrįžimas XX a. pabaigoje, Lietuvai atgavus valstybinę nepriklausomybę. Platesniuose teoriniame ir istoriniame kontekstuose tyrinėjamos žydų atminties sugrįžimo aplinkybės, Holokausto nutylėjimo politikos nutraukimas ir įsisąmoninimo procesas. Nuosekliai analizuojami žydų istorijos ir tragedijos įamžinimo būdai: memorialinės vietos, paminklai, muziejų ekspozicijos ir kitos vizualinės reprezentacijos formos. Memorialinės vietos ir muziejai atlieka svarbų vaidmenį formuojant kolektyvinę atmintį, todėl analizuojamas ekspozicijų pobūdis ir nereprezentacionalumo matmuo. Svarstoma apie miestovaizdžio, vietos dvasios svarbą istorinės atminties rekonstravimo procese. Taip pat aptariami miesto simbolinį audinį kuriantys paminklai ir atminimo lentos; gvildenama antipaminklo koncepcija ir galimybė kurti didesnę visuomenės aktyvumą bei asmeninį refleksyvumą skatinančias prisiminimo formas. Šiuolaikinės visuomenės savivokai didelį poveikį daro audiovizualinė komunikacija, todėl straipsnyje plačiau aptariami žydišką tematiką ir Holokausto istoriją atskleidžiantys dokumentiniai ir meniniai filmai. Nusakomas kūryboje ryškėjantis siekis atskleisti asmenines patirtis, vidines išgyvenimų dimensijas, apmąstyti skaudžios patirties ištakas, bandoma suvokti, kaip ji suvokiama šiandien. Istorija perkeliama į deformalizuotą žmogiškos būties laiką, kuriame asmeninės istorijos ir patirties konkretybė nusako nereprezentuojamus dalykus.

Esminiai žodžiai: Lietuvos žydai, Holokaustas, istorinė ir kultūrinė atmintis, vaizdinė reprezentacija, memorialai, paminklai, dokumentika, meninė kūryba.

Pastaruoju metu aktualūs tautinių ir religinių mažumų klausimai susiję ne tiek su lygių teisių (pilietinių ir politinių) užtikrinimu ir apsauga, kiek su kitybės įsisąmoninimu, atveriančiu kitybę pačioje nacionalinės kultūros šerdyje. Mažumų tapatybių tyrinėjimai skatina atsigręžti į istoriją, permąstyti ir įvertinti praeitį, tiesiant kelius į ateitį. Kita vertus, stiprėjančios mažumų pozicijos ragina peržiūrėti ir plėsti nacionalinės kultūros pasakojimą, o šiame procese, kaip pastebi Homi K. Bhabha, neretai išryškėja naujos kultūrinės konfrontacijos, susijusios ne tik su skirtingomis kultūros artikuliacijomis, siekiu įtvirtinti savitas „reprezentacijas“ bendrakultūroje terpėje, bet ir su tam tikromis nacionalinės kultūros fragmentacijos bei išvietinimo baimėmis¹. Todėl naujos teorinės prieigos nukreipia dėmesį nuo atskirų etninių tapatybių įtvirtinimo į tarpines (*in between*) erdves, kurios galėtų sukurti dialogo ir bendra-

¹ Žr. Homi K. Bhabha, *The Location of Culture*, p. 1.

būvio galimybes, išryškinti tapatybių daugialypumą, slopinti konfliktiškumą, neapykantos formas ar užslėptą priešišumą.

Kultūros teoretikai pabrėžia, jog mažumų reprezentacija ir skirtingumas turi būti siejamas ne tik su praeitimi, bet ir su dabarties situacija bei ateities perspektyva. Kitybės artikuliacija yra sudėtingas, nuolat kintantis procesas, reikalaujantis nuolat peržiūrėti praeitį: ne tik priminti istoriją, bet ir išryškinti praeities ir dabarties sąryšingumo aspektus, kurie nekurstydami nostalgijos jausmų atvertų ilgalaikę taikaus sugyvenimo perspektyvą.²

Tautinių mažumų artikuliacijų ypatumus ir kultūrinių reprezentacijų formas smarkiai veikia pastaraisiais dešimtmečiais įsigalėjęs atminties diskursas. *Atminties kultūros* poveikis padeda iš anoniminio pasakojimo gniaužtų išlaisvinti asmenines istorijas, individualias patirtis ir išgyvenimų prisiminimus, skaidančius vientisą socialinį diskursą ir abstrahuotą istorinį pasakojimą. Tai atveria daugialypį kultūrinių interpretacijų ir naujų klausimų lauką, parodo, kad vienos simbolinės sistemos glaudžiai susijusios su kitomis, steigia naujas prasmų formas ir tapatinimosi strategijas. *Atminties kultūra* skatina naujai pažvelgti į lietuvių santykius su žydų etnine bendruomene. Kiek pažįstame ir kaip prisimename Lietuvos žydų gyvenimą ir kultūrą, kaip šios etninės bendruomenės būti įprasminame dabarties pasaulyje ir kokią matome ateitį? Atmintis yra dinamiška, ji išryškina vis naujus kultūrinius, socialinius, lingvistinius, istorinius kolektyvinio gyvenimo aspektus, kurie nulemia dabarties požiūrius ir interpretacijas. Atmintis neišvengiamai sąveikauja su užmarštimi, padedančia išgyventi patirtas istorines traumas ir siaubą. Tad kaip dabarties kultūra reaguoja į atminties sugrįžimą ir pabudusius kolektyvinės traumos prisiminimus? Kaip ji įamžina ir reprezentuoja kraupius istorinius įvykius, kaip interpretuoja ir vertina išlikusį paveldą ir išnykusios praeities pėdsakus? Šie klausimai kyla žvelgiant į Lietuvos žydų kultūros įprasminimą ir Holokausto aukų atminimą bei įamžinimą.

Dauguma šių klausimų susiję su praeities įprasminimu vizualinėse reprezentacijos formose, įkūnijančiose kolektyvinę atmintį: memorialinėmis vietomis, muziejais, ekspozicijomis, paminklais, miestovaizdžio tyrimais. Tačiau gilinantis į atminties reprezentacijos formas, derėtų prisiminti 1949 m. Theodoro W. Adorno garsiai pasakytą mintį, jog po Holokausto rašyti poeziją yra tiesiog barbariška, t. y. kai kurių dalykų perteikti poetiniais įvaizdžiais ir meninių formų kalba tiesiog neįmanoma³. Šie žodžiai nusako ir tai, kad apskritai nepaprastai sunku atverti ir parodyti trauminių įvykių žaizdas, „nežmoniškumą“ interpretuoti humanistinių koncepcijų akiratyje, pasakojamąja ar vaizdine forma perteikti tragišką genocido istoriją.

Būtent šį trauminės patirties nevaizduojamumą, atminčiai svetimą monumentalumą savo abstrakčiose drobėse įprasmino Latvijoje gimęs žymus žydų kilmės dailininkas Markas Rothko (Markus Rotkovičs, 1903–1970), kuris teigė, jog Holokaustas suardė vaizduojamojo meno formų kalbą. 1913 m. su šeima emigravęs į JAV abstrakčiojo ekspresionizmo meistras

² Žr. ten pat, p. 7.

³ Žr. Adrian Parr, *Deleuze and Memorial Culture: Desire, Singular Memory and the Politics of Trauma*, p. 1.

pirmaisiais Antrojo pasaulinio karo metais įdėmiai sekė įvykius Europoje ir mėgino žydu tragedijos sukeltus išgyvenimus išreikšti graikų mitologijos ir kristologijos motyvais, tačiau tik visiškai abstraktūs paveikslai tapo giliausiomis Holokausto meditacijomis. Kontrastingų ir viena kitą papildančių spalvų kompozicijos reikalavo ypatingos žiūrovo refleksijos ir emocinio atsako, išreiškė žmonijos tragediją, siaubą ir pražūtį.

Todėl Adrianas Parras *atminties kultūroje* išskiria du klodus: ontologinį ir praktiškąjį⁴. Pirmasis susijęs su egzistencine savivoka, ontologinėmis kategorijomis, etiniais klausimais, neregimu trauminės atminties tvarumu ir tam tikrų dalykų užmarštimi, daugialypėmis kolektyvinio gyvenimo patirtimis ir nereprezentatyviu patirties daugialypumu. Kitas atminties kultūros klotas – kultūrinė produkcija ir atminties industrija, susijusi su visuomenine veikla, siekiančia įamžinti atminties raiškas. Šioji kryptis, deja, susijusi ir su šiuolaikine vartojimo kultūra (turizmo industrija, į reginį orientuota minėjimo kultūra ir t. t.).

Trauminių patirčių perteikimas žiniasklaidoje ir Holivudo priemonėmis bei turizmo industrija į Holokausto vietas kelia klausimą, ar tokia yra novatoriškos atminties kultūros paskirtis? Kaip atminties kultūra galėtų pasipriešinti šiam traumos eksponavimo procesui, mėgindama produktyvius trauminės patirties klodus – visuomenines emocijas ir jausmus – nukreipti kita kryptimi? Juk jeigu trauminių įvykių prisiminimas tampa dar viena vartojimo forma, tai atminties kultūra virsta dar vienu ekonominiu produktu. Todėl Deleuze'as ir Guattari pabrėžia, kad ekonomika nėra tik monetarinė politika – ji taip pat valdo kūrybines energijas, kurios tampa kūrybinga visuomenės ekonomika, taip pertvarkančia visuomenės prisiminimų socialinį kapitalą, kad net ir kolektyvinės atminties kovos akivaizdžiai integruojamos į kapitalistinę sistemą.⁵

Šiame kontekste derėtų pastebėti ir tai, jog dabarties visuomenės amnezija kyla iš vartotojiško kapitalizmo kultūrinės logikos, kuri atmintį ne slopina, o priešingai – nepaliaujamai produkuoja. Intensyvus įvykių ir vaizdų produkavimas, perteikimas medijose ir kartojimas atmintį savotiškai išvietina ir išprasmina, o imlumą ir emocijas – atbukina.

Tad *atminties kultūra* turi keletą veidų. Viena vertus, ji susijusi su egzistenciniu įprasminimu, mentalitetu ir morale. Kita vertus, tai yra institucinė veikla, grindžianti atminties industriją, susijusią su atminimo renginiais, memorialais ir paminklais viešose erdvėse, parodomis ir muziejų ekspozicijomis, kino filmais ir vadinamuoju atminties turizmu. Visai

⁴ Žr. ten pat.

⁵ Ten pat, p. 11.

neseniai atsirado ir kibernetinė *atminimo kultūra*, atverianti galimybę žiniatinklyje dalytis patirtimis, viešinti laiškus, prisiminimus ar asmeninės kūrybos fragmentus.

Atminties ženklų sugrįžimas

Pastaraisiais dešimtmečiais nusiritusi *atminties kultūros* banga Vakarų Europoje pakilo 1980 m., kai buvo įsisąmoninta ir plačioje visuomenėje prabilta apie žydų genocido ypatybes ir nacionalsocialistų nusikaltimus⁶. Sugrįžusi Holokausto atmintis atkreipė dėmesį ir į kitus istorinius konfliktus, epochas, skaudžius įvykius ir traumines patirtis. Kaip pažymėjo Aleida Assmann, „šio įvykio fone įvyko moralinis ir kognityvinis lūžis“⁷, kuris paskatino kitokiu žvilgsniu pažvelgti ir į nutylėtas istorijos kerteles: represijas, nusikaltimus ir nuoskaudas. O kaip rodo traumų ir tragedijų prisiminimų tyrinėjimai, šios sugrįžusios atminties formos kolektyvinės tapatybės vandenys daugiausia ir drumsčia.

Kita svarbi data atminties tyrimų istorijoje – 1988–1991 metai, atkreipę dėmesį į komunistinius režimus ir atminties konfliktus Vidurio ir Rytų Europoje⁸. Pasikeitus geopolitinei situacijai, buvo atvertos sovietmečiu patirtos istorinės žaizdos ir vietos tautinių bendruomenių atmintys. Šį procesą lydėjo įvairūs atminties įamžinimo veiksmai, vienaip ar kitaip susiję su viešosiomis erdvėmis ir muziejais. Memorialinės vietos, paminklai, atminimo lentos ir muziejų ekspozicijos, kurias prancūzų istorikas Pierre’as Nora pavadino „atminties vietomis“ (*lieux de mémoire*), gerokai prisidėjo prie kolektyvinės atminties formavimo proceso, atskleidžiančio kintančias visuomenės sąmoningumo trajektorijas.

Kaip teigia Zygmuntas Baumanas knygoje *Modernity and the Holocaust*, Holokaustas kilo ir buvo įgyvendintas racionalios modernybės visuomenėje, pačiame aukščiausiam mūsų civilizacijos ir humanistinės kultūros vystymosi taške, todėl galima sakyti, jog šis įvykis išplaukia ir yra susijęs su moderniosios visuomenės, civilizacijos ir kultūros problemomis, kurios atskleidė, kad protas tapo moralės priešu.⁹ Tačiau šios tragedijos istorinis nagrinėjimas ir suvokimas daug pasako ir apie postmoderniąją visuomenę, mūsų kultūrinę savimonę ir nuostatas. Kaip šiuolaikinė visuomenė prisimena ir suvokia nacių vykdytą Holokaustą, Vakarų Europos mokslininkai pradėjo tyrinėti jau 8-ajame dešimtmetyje, tačiau daugiau rimtų akademinų studijų pasirodė pačioje XX a. pab. (Saulo Friedlanderio, Geoffrey’o Hartmanno, Andreaso Huysseno ir daugelio kitų darbai). Mokslininkų tyrinėjimai neapsiribojo tik istorinių įvykių ir kraupių faktų aptarimu – jie atkreipė dėmesį ir į tai, kaip šių įvykių suvokimas ir interpretavimas susijęs ir su kitomis kultūros formomis bei struktūromis.

⁶ Žr. Carola Hähnel-Mesnard, Marie Liénard-Yeterian, Cristina Marinas, «Avant-propos», p. 7.

⁷ Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, p. 16.

⁸ Žr. Carola Hähnel-Mesnard, Marie Liénard-Yeterian, Cristina Marinas, «Avant-propos», p. 7.

⁹ Žr. Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust*, p. x.

Buvo išaiškinta, kad pasibaigus karui ir sunaikinus koncentracijos stovyklas, kovos dėl atminties tęsėsi. Holokaustą išgyvenę asmenys susidūrė su įvairiausiomis jo neigimo formomis. Neigimo arba nutylėjimo politiką palaikė ne tik komunistiniam blokui priklausiusios Vidurio ir Rytų Europos valstybės, bet ir kitos šalys. Iki 1988 m. Sovietų Sąjungoje ir satelitinėse valstybėse etninės problemos ir antisemitinis genocido aspektas buvo nutylima, oficialiose reprezentacijose išryškinant komunistų pergalės prieš fašizmą temą. Nors Vidurio ir Rytų Europos valstybėse sovietmečiu buvo pripažinta, jog šiuose kraštuose egzistavo koncentracijos stovyklos, tačiau buvo sąmoningai nutylima, kad jose buvo žudomi būtent žydai. Šia žydų genocido nutylėjimo, neigimo arba užmaršties politika mokslininkai pradėjo intensyviau domėtis 9–10 dešimtmetyje; ypatingo mokslininkų dėmesio ji susilaukė, kai Deborah Lipstadt 1993 m. paskelbė knygą *Denying the Holocaust*¹⁰ (liet. „Holokausto neigimas“).

Šie tyrinėjimai skatino pripažinti, jog antroje XX a. pusėje viešpatavusi neigimo politika, kurią palaikė Sovietų Sąjungos ideologija, savitai įgyvendino nacių siekį užgniaužti ir ištrinti kolektyvinę traumuojančių įvykių atmintį. Tik XX a. pabaigoje, įvykus paradigmos kaitai, mokslininkų ir kultūrininkų pastangomis buvo atskleista būtinybė prisiminti šią katastrofą, kol dar yra išlikę gyvi kraupių įvykių liudytojai, galintys pasidalinti savo patirtimis. Suvokta, kaip svarbu išsaugoti atminimą apie išgyvenusius, aukas ir gelbėtojus, kad istorija nebūtų kieno nors sukurta ir iškraipyta. Taip išgyvenusiujų Holokaustą autobiografijos tapo svarbiausiais praeities įvykių liudijimais, skatinančiais gilesnes refleksijas. Viena po kito pasipylė prisiminimų knygos, romanai, dokumentiniai ir meniniai filmai (tarp jų ir populiariusis Steveno Spielbergo filmas *Šindlerio sąrašas*, 1993)¹¹, kurių autoriai siekė perteikti ilgus dešimtmečius nutylėtos ir maskuotos istorijos aspektus.

Ir pagaliau ne tik Europos, bet ir JAV, Australijos, Japonijos muziejai pradėjo rengti ekspozicijas, atspindinčias žydų bendruomenės gyvenimą ir XX a. ištikusią baisią tragediją. Taip Holokaustas tapo radikalaus blogio pavyzdžiu, „radikaliu lūžiu istorijoje, kurį turi kritiškai įvertinti visa šiuolaikinė historiografija“¹². Žudynių vietose pastatyti paminklai pamažu tapo pagrindiniais topografiniais žydų atminties ženklais. Pastaraisiais metais, kai Holokausto istorija jau atitrūksta nuo gyvos atminties, kruopščiai tyrinėjama antrosios ir trečiosios kartų situacija, palikuonių pasakojimai apie jų patirtis, prisiminimai ir biografijos.

Šiame tarptautiniame kontekste Lietuva nėra išimtis. Čia žydų etninės bendruomenės atminties sugrįžimas irgi prasidėjęs. Praeities rekonstravimas ir permąstymas buvo glaudžiai susijęs su Lietuvos laisvėjimo procesu, savos tautinės ir istorinės atminties paieškomis, Sibiro tremtį išgyvenusių žmonių prisiminimais, savo tautiečių kančių įamžinimu ir lietuvių egzilinių likimų

¹⁰ Žr. Anna Reading, *The Social Inheritance of the Holocaust: Gender, Culture and Memory*, p. 13.

¹¹ Steveno Spielbergo filmas *Šindlerio sąrašas* (*Schindler's List*, 1993), pastatytas pagal Thomo Keneally knygą *Schindler's Ark*, pasakoja tikrą istoriją apie Antrojo pasaulinio karo baisumus, holokausto aukas ir Sudetų vokiečių verslininką Oskarą Šindlerį (1908–1974), išgelbėjusį 1 100 žydų nuo sunaikinimo, įdarbinant juos savo gamykloje.

¹² James E. Young, „Kur slypi Holokausto išskirtinumas?“

apmąstymais. Atskleisti istorinę tiesą, atgaivinti atmintyje ilgaamžę litvakų kultūrą bei XX a. ištikusią katastrofą žydų bendruomenė skatino dar iki Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Nepriklausomybės priešaušryje, Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio metais, žydų inteligentija, gelbstima diasporos ir vietinės valdžios, pradėjo atminties gaivinimo procesą. 1988 m. susikūrė Žydų kultūros draugija, kuri buvo oficialiai įsteigta 1989 metais. Tais pačiais metais buvo grąžinti gatvių pavadinimai (Vilniuje – Žydų, Gaono, Marko Antokolskio, Kaune – Abraomo Mapu, Liudviko Zamenhofo). Kultūros spaudoje pasirodė pirmieji litvakų literatūros vertimai, pradėta rengti kultūros parodos ir vakarus, skirtus žymiesiems Lietuvoje gimusiems žydų kilmės meno, kultūros ir visuomenės veikėjams. Su nuostaba suvokta, kad daugybė visame pasaulyje žinomų asmenybių – litvakai, gimę ir gyvenę buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje.

Tautinio atgimimo metais (1988–1991) prasidėjo daugialypės atminties gaivinimo procesas ir laipsniškas sovietmečiu ignoruoto Lietuvos žydų meninio paveldo integravimas į Lietuvos kultūrą. 1988 m. Emanuelio Zingerio pastangomis Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje Kaune buvo surengta pirmoji Lietuvos žydų dailės paroda. Gana eklektiškoje parodoje buvo siekta kuo plačiau reprezentuoti žydų dailę: parodyti religiniam kultui skirtus dailės dirbinius, sugriautų sinagogų, sunaikintų kapinių nuotraukas; eksponuoti ir taikomojo meno dirbinius, ir žymiausių XX a. vaizduojamosios dailės atstovų kūrinius (Marco Chagallo, Neemijos Arbit Blato, Maxo Bando, Černės Percikovičiūtės, Zalės Bekerio ir kitų)¹³. Greitai išaugo susidomėjimas žymių litvakų indėliu į pasaulinę kultūrą, meną, mokslą. Pasirodė pirmieji veikalai, skirti žydų gyvenimui ir kultūrai Lietuvoje, ypač daug dėmesio sutelkiant į žydų kultūros centrą Vilniuje.

Memorialinės vietos, muziejai ir parodos

Nepriklausomybės priešaušryje Lietuvoje prasidėjo sovietmečiu įkurtų memorialų pertvarkymas ir naujų muziejų steigimas. Pertvarkyti masinių žudynių vietose sovietmečiu įsteigti muziejai: Panerių memorialinis muziejus Vilniuje (įsteigtas 1960 m.), Kauno IX forto muziejus (įkurtas 1958 m.). Kaip minėta, sovietmečiu Lietuvoje, kaip ir kitose komunistinio bloko valstybėse, slopintos judaizmo apraiškos. Siekta, kad žydų etninė grupė neišsiskirtų, neprisimintų ir nemintų Šoa¹⁴. Todėl sovietmečiu įsteigtuose muziejuose vyravo sovietinio patriotizmo temos. Bet koks žydų tapatybės išskyrimas tuo metu būtų palietęs ir lietuvių dalyvavimo žydų žudynėse temą bei kitus probleminius klausimus, todėl vyravo pergales prieš nacių okupaciją retorika.

Lietuvos žydų kultūros draugijos dėka buvo pradėtos tvarkyti žydų masinio naikinimo vietos bei kapavietės, keičiami sovietinių paminklų lentų užrašai „Nacizmo aukoms“ arba

¹³ Žr. Eglė Surotkevičiūtė, „Mirusieji skaičiuoja žvaigždes“, p. 12.

¹⁴ Šoa (hebr. שואה, *HaShoah*, katastrofa) – masinis žydų genocidas, vykdytas Antrojo pasaulinio karo metais.

„Tarybiniais aktyvistams“¹⁵. Pirmieji Vilniaus geto atminimui skirti renginiai buvo surengti Panerių kraštotyros muziejuje. Čia buvo pertvarkyta ekspozicija, skirta pagerbti žydų tautą ir atminti masinį žydų tautos genocidą. Lietuvai atgavus nepriklausomybę, atsirado pirmasis paminklinis akmuo, hebrajų, jidiš, lietuvių ir rusų kalbomis skelbiantis, kad čia nužudyta 70 tūkst. žydų. 1948 m. Paneriuose pastatytą paminklą *nacių aukoms* 1991 m. papildė paminklas nužudytiems *žydams atminti*. 1999 m. pastatytas paminklinis akmuo, skirtas 1944 m. žuvusiems žydams, turėjusiems geltonąją šainą¹⁶, atminti. 2009 m., švenčiant Panerių memorialinio muziejaus 50-ąsias įkūrimo metines, buvo atnaujinti ekspozicijos stendai, pasakojantys apie Vilniaus getą, žydų vaikų likimą, nacius, atsakingus už Vilniaus žydų žudynes, degintojų brigados darbą ir jų suorganizuotą bei įvykdytą pabėgimą pas partizanus.¹⁷

1988 m. IX forto muziejuje taip pat pradėti ekspozicijų pertvarkymo darbai, restauruota dalis senojo muziejaus. 1984 m. atidengtą didžiulį 32 metrų aukščio trijų skulptūrinių grupių paminklą-monumentą (skulptorius Alfonsas Ambraziūnas) *fašizmo aukoms* atminti 1991 m. papildė stela, įamžinanti daugiau kaip 30 tūkst. žydų, nužudytų IX forte nacių okupacijos metais, atminimą. 1994 m. surengtoje ceremonijoje Kauno geto likvidavimui atminti prezidentas Algirdas Brazauskas pripažino lietuvius dalyvavus žydų žudynėse. Minint 60-ąsias Lietuvos žydų genocido metines, 2003 m. Kauno IX forto kiemelyje buvo atidengti Arbit Blato sukurti septyni bronziniai bareljefai.

Veikiami *atminties kultūros*, pakito šiose memorialinėse vietose įkurtų ekspozicijų leitmotyvai, išryškėjo orientacija į asmenines patirtis, atmintis ir prisiminimus. Dabar senajame IX forto muziejuje eksponuojami dokumentai, nuotraukos ir daiktai iš Kauno geto, kai kurie žydų kalėjimo fragmentai, iš Vakarų Europos atvežtų ir IX forte nužudytų žydų istorijas liudijanti dokumentika, kurią papildo žydus gelbėjusiems lietuviams skirta ekspozicijos dalis. Naujojoje muziejaus dalyje įsikūręs Okupacijų muziejus; ekspozicijos pastate šalia Kauno tvirtovės IX forto supažindina lankytojus su sovietų ir nacių okupacijomis.

Memorialinės vietos ir muziejai atlieka svarbų vaidmenį formuojant kolektyvinę atmintį, susiejant istorinę sąmonę su šiuolaikiniu žmogumi, todėl pasirinktos ekspozicijų reprezentacijos formos reikalauja ypatingo dėmesio. Tačiau kaip perteikti kraupius istorinius įvykius ir masinio naikinimo politiką, kaip parodyti, kas įvyko getuose ir konclageriuose? Kaip kalbėti apie nepaprastai skaudžias žmonių patirtis, nežmoniškumą, neužgydomas žaizdas? Kaip atskleisti žmogaus pasirinkimus tarp racionalios savisaugos ir moralinės pareigos? Kaip šiame kontekste parodyti žmogiškų jausmų proveržius ir paprastų žmonių riziką gelbėjant ir

¹⁵ „Pokalbis su Rachele Kostanian“.

¹⁶ Geltonosios šainos – geltonos spalvos darbo pažymėjimai, suteikę žydams teisę dirbti ir išgyventi. Šainų sistema buvo nacistinės politikos dalis. Buvo įvedamos vis naujos spalvos šainos: baltos, geltonos, rožinės, su fotografijomis ir be jų ir t. t. Tam tikros spalvos šaina galėjo tapti lemtinga gyvenimo ar mirties korta.

¹⁷ Speciali kalinių brigada turėjo ekshumuoti lavonus ir juos deginti. 1944 m. balandžio 15 d. ši degintojų brigada pabėgo – dalis jų buvo sugauta ir sušaudyta, keletui pavyko išgyventi ir pasiekti partizanų būrius.

slapstant žydus? Kaip atskleisti sudėtingą istoriją ir bendrus savivokos turinius, skatinančius socialinį jautrumą ir empatiją? Holokaustui skirtos ekspozicijos savaime priešinasi tradicinėms vaizdinėms formoms; paprastai jas sudaro tam tikros tylos pauzės, autentiški dokumentai, fotografijos ir artefaktai, bylojantys apie asmeninius išgyvenimus, patirtis ir tragiškus likimus. Ekspozicijose vengiama vaizdinių išraiškos priemonių, pernelyg sudaiktinančių patirtį, ir sykiu kraupios dokumentikos, kuri galėtų užgauti žmogaus orumą bei išdidumą. Jau XX a. žydų kilmės dailininkai parodė, jog neįmanoma pavaizduoti, kas nevaizduojama. Todėl ekspozicijos paprastai orientuojamos į prarasties patyrimą, prisiminimus iš daugybės žmonių gyvenimų ir gilesnę jų refleksiją.

Šiuo požiūriu žvelgiant į IX forto muziejaus ekspoziciją, kyla noras išsakyti keletą kritinių pastabų. Pirmą, pati IX forto muziejaus struktūra tarsi įgyvendina „besivaržančių katastrofų“ kultūrą, tarsi lyginant ir matuojant lietuvių ir žydų kančias. Antra, kadangi laikomasi tradicinių muziejinės ekspozicijos principų, kai kurie fragmentai (ypač manekenis atkuriami veikėjai) labiau primena kraštotyros muziejus. Apie vieną iš jų žydų kilmės prancūzų filosofė ir meno istorikė Jacqueline Lichtenstein sakė: „Nuvykusi į muziejų Osvencime ir atsidūrusiu prieš eksponatų vitrinas, atpažinau jose šiuolaikinio meno principus, sukėlusius man siaubą. Žiūrėdama į eksponuojamus lagaminus, protezus, vaikų žaislus, neišgyvenau tragedijos. Pasivaikščiojimas po koncentracijos stovyklą neturėjo prasmingos pabaigos.“¹⁸ Akivaizdu, kad tokios memorialinės ekspozicijos reikalauja didelio atsakingumo, intelektinės prieigos ir specifinio eksponavimo būdo, žadinančio empatiją, supratimą ir sąmoningumą.

Nuolatinės ir profesionaliai sukurtos ekspozicijos, plačiau pristatančios Lietuvos žydų bendruomenės istorijos ir kultūros panoramą, įsteigtos 1989 m. atkurtame Žydų muziejuje (nuo 1997 m. Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus) ir Tolerancijos centre, įsikūrusiame senajame žydų teatre. Čia eksponuojami ritualiniai daiktai, archyvinė medžiaga, dokumentai ir meno kūriniai. Nedidelės muziejaus ekspozicijos glaustai pristato žydų gyvenimo Lietuvoje istoriją, žymias asmenybes, daug dėmesio skiriama Holokausto atminimui¹⁹. Dokumentinė medžiaga perteikia daugumos Lietuvos žydų likimą, prikelia nekaltų vaikų, žuvusių per Holokaustą, atminimą. Viena ekspozicijos dalis skirta pagerbti daugybę garbingų lietuvių, gelbėjusių žydus per karą. Tolerancijos centre veikia nuolatinė žymių litvakų dailininkų (Arbit Blato, Pinchuso Krémėgne'o, Michelio Kikoïne'o, Théo Tobiasse'o ir kitų) kūrybos paroda, organizuojamos pasaulinio garso litvakų kilmės menininkų (Lasaro Segallo, Samuelio Bako, Rafaelio Chvoleso ir kitų) parodos. Centre taip pat pristatoma ir skirtingų kartų dailininkų Augustino Savicko, Adomo Jacovskio bei Solomono Teitelbaumo kūryba, atskleidžianti žydiškų šaknų paieškas Lietuvos meninėje kūryboje. Visuomenei jau pristatyta Litvakų kultūros ir meno centro koncepcija dar labiau išplėst Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus veiklą.

¹⁸ Cit. iš Paul Virilio, *Art and Fear*, p. 28.

¹⁹ Šiame muziejuje buvo įrengta pirmoji nuolatinė paroda, skirta Holokaustui. Žr. Rachelė Kostanian, Ona Biveinienė, „Žydų istorijos saugotojai: tiltas tarp praeities ir ateities“, p. 216.

Be šių žydų bendruomenės pastangomis įsteigtų ekspozicijų, atsiranda daugiau renginių ir edukacinių programų, kurios reprezentuoja ir leidžia geriau pažinti žydų gyvenimą ir kultūrą iki Holokausto Lietuvoje. „Neteisinga manyti, kad dabartinėms kartoms sukeltas pagailos jausmas gali išpirkti žiaurumus, kuriuos išgyveno jų tėvai ir seneliai, padarytus iki ir per Antrąjį pasaulinį karą.“²⁰ Neteisinga ir kaltinti jaunimą dėl ankstesnių kartų nusikaltimų. XX–XXI a. sandūroje Lietuvoje į tautinės savimonės istoriją pirmiausia įrašyti mėginta būtent žydų genocidą ir koncentracijos stovyklų siaubą. Tačiau vienas iš didžiausių iššūkių šiandien yra įsisąmoninti ir plačiau interpretuoti palyginti netolimą praeitį (neignoruoiant jos baisumą, viso jos sudėtingumo ir lietuvių kaltės, tačiau ir neužsislendžiant uždarame jos viktimizacijos rate). Svarbu prisiminti ir parodyti tai, jog žydai ne tik buvo žudomi ir naikinami Lietuvoje, bet ir ilgus šimtmečius čia gyveno. Šios savitos civilizacijos sunaikinimas ir netektis nuskurdino bendrą šio krašto istoriją bei kultūrą.

Nepaisant minėtų Lietuvos žydų ir litvakų diasporos pastangomis įamžintų istorinės atminties formų, ilgą laiką trūko Lietuvos valstybinių muziejų iniciatyvos reprezentuoti ir skatinti giliau tyrinėti litvakų kultūros palikimą ne kaip atskirą komponentą, o kaip sudedamąją Lietuvos kultūrinio ir meninio gyvenimo dalį. Nebuvo siekiama parodyti tas vizualines dimensijas, kurios ne tik skatintų *kito* pažinimą, bet ir gerintų mūsų pačių savivoką. *Kito* pripažinimas yra svarbus posūkis tapatybės suvokime, tad jis turėtų atsispindėti ir muziejinėse reprezentacijose, galinčiose atskleisti ne vien etnines grupes išskiriančius, bet ir visuomenės savivoką gerinančius bei stabilizuojančius ypatumus.

Derėtų pastebėti, kad 2011 m. Rytų Europos žydų kultūros ir istorijos tyrimų centras, dalyvaujdamas Lietuvos Respublikos Vyriausybės programoje „Holokausto aukomis tapusių Lietuvos gyventojų atminimo metai“²¹, parengė ir vykdė projektą „Edukacinės parodos Lietuvos žydų istorijos ir kultūros tema krašto muziejuose“²². Įvairūs krašto muziejai aktyviai įsitraukė į projektą ir buvo atidaryta ne viena nuolatinė ekspozicija. Telšių rajono savivaldybės Žemaičių muziejus „Alka“ parengė išsamią ekspoziciją *Gyvenimo ir mirties keliu*, kurioje pristatyti žydų bendruomenės gyvenimo regione aspektai.

Kauno miesto muziejuje (2013–2014) neseniai surengta interaktyvi ilgalaikė paroda *Kauno žydų bendruomenė istorijos šaltiniuose*. Rengiant parodą, skirtą paminėti 70-ąsias Vilniaus geto likvidavimo metines, bendradarbiavo Kauno apskrities archyvas, Lietuvos centrinis valstybės archyvas, Lietuvos ypatingasis archyvas, Kauno žydų religinė bendruomenė. Keturiuose parodos salėse išdėstyti dokumentai bei daiktiniai eksponatai atskleidžia žydų vaidmenį Kauno miesto plėtroje, ekonominio, religinio gyvenimo kontekste XIX–XX a., liudija aktyvų

²⁰ Adrian Parr, *Deleuze and Memorial Culture. Desire, Singular Memory and the Politics of Trauma*, p. 143–144.

²¹ 2011-uosius metus Lietuvos Respublikos Vyriausybė paskelbė Holokausto aukomis tapusių Lietuvos gyventojų atminimo metais, parengta Holokausto atminimo programa, vykdyti litvakų kultūros paveldui išsaugoti skirti projektai.

²² Pagal šį projektą buvo finansuotas parodų rengimas ir jų integravimas į esamas krašto muziejų ekspozicijas.

žydų dalyvavimą politinėje veikloje, laimėjimus sporto, kultūros, švietimo srityse, jų indėlį kuriant naujas pramonės įmones Kaune, plėtojant smulkųjį verslą. Parodoje galima patyrinti XIX a. miesto plėtros planą, atskleidžiantį seniausias žydų susitelkimo vietas Kauno mieste, pamatyti žydams priklausiusių Laisvės alėjos pastatų projektus, išvysti Kauno choralinėje sinagogoje saugomus vertingus daiktinius eksponatus, susipažinti su tradicinėmis judėjų šventėmis ir liturgija.

Daugialypės kultūrinės atminties sklaidai svarbūs iš Lietuvos kilusių dailininkų kūrybos sugrįžimai. 2011 m. Nacionalinėje dailės galerijoje atidaryta Arbit Blato kūrinių paroda *Arbit Blatas. Sugrįžimas į tėvynę*. Šio pasaulinį pripažinimą pelniusio dailininko kūrybinio palikimo perdavimas Lietuvos dailės muziejui – svarbus įvykis, ne tik praturtinantis Lietuvos kultūrą, bet ir atveriantis Lietuvos dailės istorijoje naujus kontekstus bei galimybę įsiliesti į platesnį Vakarų kultūros diskursą. Šia prasme svarbi ir neseniai M. Žilinsko galerijoje Kaune atidaryta paroda *Sveikas, Paryžiaui! Litvakų dailininkų keliais*, kurioje pristatoma litvakų, garsių *l'École de Paris* atstovų, kūryba. Ji supažindina su iš Lietuvos į Paryžių emigravusių dailininkų Marco Chagallo, Jacques'o Lipchitzo, Chaimo Soutine'o, Pinchuso Krémègne'o, Michelio Kikoïne'o, Emmanuelio Mané-Katzo, Jokūbo Mesenbliumo, Maxo Bando ir Arbit Blato darbais. Dauguma jų gimė ir augo religingose žydų šeimose nedideliuose štetluose²³. Žydiškąją štetlo kultūrą ir unikalią pasaulėžiūrą jie supynė su moderniomis to meto Paryžiaus meno kryptimis, suformuodami savitą Paryžiaus mokyklos kryptį, kurią monografijoje *Litvakų dailė l'École de Paris aplinkoje* (2008) nuodugniai aptarė Antanas Andrijauskas. Litvakų dailei skirta knyga atskleidžia, jog dauguma vadinamųjų *l'École de Paris* menininkų buvo atvykę iš žydų „sėslumo zonos“, kuri buvo nustatyta Rusijos imperijoje. Dauguma jų mokėsi Vilniaus, Kauno ir Vitebsko meno mokyklose. Profesorius atskleidė šių Monparnaso meno scenoje iškilusių tapytojų ir skulptorių, kurių tapatybė ilgą laiką neturėjo aiškos apibrėžties, kūrybinę savimonę ir estetines nuostatas. Pastaraisiais metais ir kitų menotyrininkų (Vilmos Gradinskaitės, Aistės Niunkaitės-Račiūnienės, Giedrės Jankevičiūtės) tyrinėjimai atskleidžia įvairius žydų dailininkų gyvenimo bei kūrybos ypatumus Lietuvos meninėje kultūroje ir kartu kuria naujus daugialypės Lietuvos kultūros puslapius.

Miestovaizdis ir paminklai

Kaip teigia Holokausto memorialus ir muziejus tyrinėjęs judaistikos profesorius Jamesas E. Youngas, kai Holokaustas yra vienintelis dalykas, kuris žinomas apie žydų istoriją ir kai „toks žinojimas pradeda išstumti, sakykime, 1000 metų žydų gyvenimo Europoje ir 3000 metų žydų istorijos apskritai, tada patenkama į slogų kalėjimą – kai praeitį ir tapatybę

²³ Štetlais vadinami miesteliai, kuriuose žydai sudarė didžiausią gyventojų dalį, savitai nuspalvindami visą visuomeninį gyvenimą.

pažįstame tik per patirtas kančias²⁴. Pasak mokslininko, pavojinga pernelyg centralizuoti šią žydiškosios tapatybės dalį. Dar blogiau, jeigu tai yra vienintelis dalykas, kurį žinome apie žydų istoriją ir kultūrą.

Holokausto atmintį įkūnijančios memorialinės vietos, muziejų ekspozicijos, edukacinės programos iš tiesų yra nacionalinę traumą, atgailą ir kaltę įženklinančios vietos, tačiau ištisas Lietuvos žydų atminties lobynas glūdi ir miestovaizdžiuose. Ne tik Vilniuje, Kaune, bet ir kituose Lietuvos miesteliuose išliko ryškūs, nors sunkiai apčiuopiami žydų gyvenimo pėdsakai, kurie tyliai byloja apie praeitį. Holokausto vietos primena skausmingus puslapius ir žadina kaltės jausmą, o vietovaizdžiai sudaro kolektyvinės atminties formavimui ne mažiau svarbią emocinę kultūrinę topografiją.

Sovietmečiu Vilniuje buvo sunaikintas getas, sulyginta su žeme Didžioji sinagoga (1953), sunaikintos žydų kapinės, uždarytas Žydų mokslinis institutas (IVO), *Pen* klubas, viena turtingiausių Rytų Europoje viešojo M. Strašūno biblioteka ir kt. – beveik viskas, kas galėjo priminti apie žydų gyvenimą mieste. Iki XX a. pabaigos neliko beveik nieko, kas susiję su žydų kultūra, tačiau Vilniaus senamiestyje bei Naujamiestyje išliko daugybė žydams priklausiusių pastatų su arkadų stiliaus motyvais²⁵ ir tipiškų pereinamųjų kiemelių, o mažesniuose miesteliuose – krautuvėlių eilės, kadaise išsiskyrusios reklaminiiais užrašais. Vietovės išsaugojo sunkiai nusakomą vietos dvasią, leidžiančią įsigilinti ir atidžiau patyrinti istorinę praeitį, pasitelkiant archyvus, dokumentus, atsiminimus ir liudijimus, ją interpretuoti ir suteikti prasmę. Gausi žydiškajam Vilniui ir žydiškų miestelių gyvenimui skirta mokslinė literatūra pastaraisiais metais kaip tik ir atskleidžia daugybę išnykusio žydų gyvenimo pėdsakų bei leidžia jį atkurti mūsų sąmonėje.

Didelės Lietuvos žydų ir lietuvių intelektualinės bei kultūrinės pastangos padeda po truputį atkurti XIX–XX a. sandūros Vilniaus, kaip Šiaurės Jeruzalės, paveikslą ir žydiškų štetlų peizažą Lietuvoje. Tik suvokdami ir integruodami šį paveldą į Lietuvos kultūros istoriją, galime užpildyti dideles atminties spragas. Šiuo požiūriu istorikai, menotyrininkai ir urbanistai dar turėtų diskutuoti apie *genius loci*, išsaugantį tam tikrą praeities dvasią ir atmintį. Pavienės miesto vietos, gatvės ar pastatai išsiskiria pamažu nykstančia vietos dvasia, iki šiol išsaugojusia unikalią aurą ir energetiką.

Miestovaizdis, gyvenamasis peizažas yra svarbi atminties kultūros dalis, kuriose kiekviena grupė siekia paminklais, simboliais prikelti savo atmintį, lokalizuoti savo prisiminimus. Žymių asmenybių paminklai (biografinė atmintis) yra populiariausia forma, kurianti mieste semantines struktūras. Kitas svarbus komponentas yra atminimo lentos. Šiuo aspektu nemažai nuveikta Vilniuje, dvasiniame ir kultūriniame litvakų centre, kuriame atminties ženklų iškilo daugiausia. Žydiškąjį Vilnių nužymi informaciniai stendai, paminklinės lentos (skirtos

²⁴ James E. Young, „Kur slypi Holokausto išskirtinumas?“

²⁵ Žr. Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė, „Vilniaus pastatai“, p. 60.

žymiams visuomenės ir kultūros veikėjams, anksčiau veikusioms įstaigoms, paminklinės lentos su geto planais) ir paminklai žymioms asmenybėms (Vilniaus Gaonui Eliahu, Cemachui Šabadui, Romainui Gary). Visa tai padeda kurti simbolinį miesto audinį.

Pavienių paminklų, įamžinančių žymių žydų bendruomenės narių atminimą, paskutiniaisiais metais išdygo ir kituose Lietuvos miestuose bei miesteliuose. Tačiau, pavyzdžiui, vaikščiojant po dabartinį Kauną sunku įsivaizduoti, jog gubernijos laikais čia maždaug pusė gyventojų buvo žydai, o tarpukariu jų čia gyveno apie 26 proc. Dabar apie jų egzistavimą liudija tik sinagoga ir kapinės. Vieninteliai ryškesni vizualiniai simboliai – Kauno sinagogos kieme pastatyta Roberto Antinio „Vaikų tora“ (1994), rekviam žydų vaikams, tapusiems genocido aukomis, ir lietuviškosios estrados pradininkui Danieliui Dolskiui skirtas paminklas, iškilęs Laisvės alėjoje prieš senąją „Metropolį“. Buvusioje „Lietūkio“ garažo kiemo teritorijoje stovintis paminklinis akmuo žydų aukoms yra blogai matomoje vietoje. Šiame kontekste galima paminėti taip pat nuošaliai esantį 2000 m. įkurtą Ch. Sugiharos memorialinį muziejų su 2006 m. atnaujinta ekspozicija *Vizos gyvenimui*, kuri atskleidžia, kaip Japonijos konsulato (veikė 1939–1940 m.) vicekonsulas Chiune (Sempo) Sugihara, nacių okupacijos metais išduodamas Japonijos vizas, padėjo išgelbėti daugybę Lietuvos žydų. Tačiau žydų gyvenimo ir kultūros pėdsakų gali rasti tik tas, kuris jų labai ieško ir nori juos rasti. Taip pat pažymėtina, kad įvairiuose miestuose atidengta paminklinių lentų žydų gelbėtojams, tačiau nepastatyta nė vieno paminklo jų atminimui. Nors, kaip yra pastebėjęs vokiečių istorikas Meinhardas Starkas, palyginti su Europos mastais, Lietuvoje žydus gelbėjusių žmonių buvo tikrai daug²⁶.

Aptarus šias reprezentacijos formas, reikia pripažinti, jog įvairūs tyrinėtojai tarp besiplėtojančios *atminties kultūros* ir visuomenės požiūrio pastebi tam tikrą neatitikimą. Paminkluose įamžinta istorija ir Holokausto atmintis šiuolaikinėje visuomenėje neretai susilaukia nevienareikšmiškų vertinimų („Aš pripažįstu, kad tai buvo didžiulė tragedija, bet...“), kuriuose slypi ir Holokausto neigimo, ir atmetimo reakcijos, ir tam tikros manipuliavimo Holokausto patirtimi tendencijos. Mėginama retušuoti Holokausto problemą, formuojami nauji požiūriai ar stereotipai apie Holokaustą. Iš tiesų dar yra gana daug vengimo ir nenoro priimti ir diskutuoti apie žinomus istorinius faktus. Pasak Šarūno Liekio, neretai stinga Lietuvos centrinių ir savivaldos institucijų suinteresuotumo šia tema, valstybės pastangos dažnai yra nekoordinuotos, o jos angažuotumas neperžengia tik paradinių atminties įamžinimo tikslų, nors deklaruojama, kad ieškoma savo šaknų²⁷.

Galima pridurti, jog trūksta ne tik paminklų, bet ir didesnio masto diskusijų, kurias kitose šalyse skatino ir lydėjo dideli meniniai projektai (tokie kaip Christiano Boltanskio instaliacijos Prancūzijoje). Mažai svarstyta apie antipaminklus, kurie, kitaip nei tradiciniai paminklai, skatina kiekvieną individą įsitraukti į kūrybinį procesą, susimąstyti apie istoriją,

²⁶ Žr. „Istorikas: palyginus, Lietuvoje buvo daug žmonių, gelbėjusių žydus“.

²⁷ Žr. Šarūnas Liekis, „Žydų paveldo atgaivinimas ir kultūrinė atmintis Vilniuje“, p. 199–213.

praeities įvykius, jų sąryšį su svarbiausiais egzistenciniais klausimais²⁸. Tokių antipaminklų idėja prigijo Vokietijoje, kur iškilo daugiausia klausimų, kaip prisiminti Antrojo pasaulinio karo metais patirtas netektis, atsivėrusią nebūtį ir tuštumą. Suvokta, kad „tokios tuštumos užpildymas, pavyzdžiui, nugriautų pastatų ar skulptūrų atstatymas, kaip tik skatina užmiršti, kad jie buvo nugriauti, o kartu – kas juos nugriovė ir kodėl“²⁹. Antipaminklas – tai mėginimas užmegzti aktyvesnį dialogą su žiūrovais, atsisakymas paminklams būdingos didaktikos, stingulio ir šaltumo.

Iš daugybės tokio pobūdžio pavyzdžių galime išskirti vokiečių menininkų poros Jochen Gerz ir Esther Shalev-Gerz 1986 m. sukurtą antipaminklą Hamburge, kuris iš pradžių priminė kitus paminklus fašizmo ir karo aukoms atminti. Tačiau pastatytas judrioje miesto vietoje prie prekybos centro, jis buvo skirtas ugdyti žmonių savimonę ir pamažu turėjo išnykti nuo žemės paviršiaus. Kviesdami žmones išreikšti savo mintis arba tiesiog įrašyti savo vardą ant 12 metrų aukščio kolonos, menininkai sugalvojo užpildytą užrašais kolonos dalį tolydžio suleisti į žemę. Taip 1993 m. visas paminklas atsidūrė po žeme ir buvo uždengtas stiklu, pro kurį visą kūrinių ir dabar galima apžiūrėti. Ir nors jis nekrenta į akis, būdamas toje vietoje, kur praeina begalės žmonių, vis dėlto nuolat primena apie save. Panašūs Horsto Hoheiselio ir kitų kūrėjų antipaminklai nesiekia įkūnyti piliečių atsakomybės, o skatina visuomenės sąmoningumą ir kritišką mąstymą, pasitelkiant savirefleksiją ir asmeninį suvokimą.

Kaip pažymi Youngas, memorialinės vietos skirtos priminti tragediją, jos ritualizuoja visuomenės prisiminimų procesą ir įtvirtina tam tikras gedėjimo praktikas, tačiau iš tiesų negalėdami atminties apimti ir įprasminti „memorialai bendruomenės atsiminimo procesą tik redukuoja į materialią formą“³⁰. Paminklai viešose erdvėse taip pat ne tiek įkūnija atmintį, kiek ją nustumia į praeitį, paverčia iliuzija, kuri savo materialia forma galutinai pakeičia gyvus visuomenės prisiminimus.

Istorinė praeitis ir trauminė patirtis negali būti įšaldoma paminkluose (pakeičiama paminklais), kurie neišsprendžia gelminių visuomenės problemų, tebeglūdinčių antisemitizmo ir neapykantos apraiškų (jų pilna anoniminiuose interneto komentaruose). Žinoma, memorialinės vietos, muziejai ir paminklai turi įamžinti žydų tragediją ir lietuvių kaltę, aukas ir gelbėtojus. Tačiau topografiškai dabartį susieti su praeitimi galima ne tik pristatant „nebylių“ paminklų, kurie XX a., keisdami vieni kitus, prarado savo reikšmę; vietovaizdžiai, antipaminklai, meniniai projektai ir kūrybiniai seminarai galėtų tapti intensyvesne ir aktyvesne prisiminimo forma, kuri padeda atmintį gyvai reflektuoti visuomenėje, neįkalinant jos praeities konfliktuose.

²⁸ Žr. James E. Young, *At Memory's Edge: After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*, p. 10.

²⁹ Paulina Pukytė, „Mokytojai su kastuvais ir šviesa atminties languose: apie paminklus ir antipaminklus“, p. 67.

³⁰ James E. Young, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, p. 5.

Dokumentika ir audiovizualinė kūryba

Lietuvos žydų praeities ir paveldo temos bei Holokausto istorijos aspektai pastaraisiais dešimtmečiais gausiai aptariama įvairiose medijose, įskaitant televizijos programas, dokumentinius ir meninius filmus, interneto svetaines. Nepriklausomoje Lietuvoje sukurta ir visuomenei pristatyta nemažai dokumentinių filmų, kuriuose perteikta praeitis tapo svarbiu informacijos ir praeities suvokimo šaltiniu. Kaip liudija 1998–2001 m. surengta apklausa³¹, būtent meniniai ir dokumentiniai filmai daugiausiai prisideda prie sąmoningumo ugdymo ir stipriausiai veikia Holokausto suvokimą. Minėtoje apklausoje filmai įvardijami ir kaip meno kūriniai, aiškiau nei knygos nušviečiantys istorinius įvykius. Suvokus audiovizualinės medijos reikšmę, Vilniaus žydų viešojoje bibliotekoje ir kitose kultūros institucijose sukaupotos kolekcijos filmų, kurie dažnai pristatomi specialiuose visuomenei skirtuose vakaruose ir renginiuose žydų genocido dienai paminėti.

Išskirtini ir platesnio aptarimo verti režisieriaus Sauliaus Beržinio dokumentiniai filmai, apimantys įvairias žydų gyvenimo Lietuvoje temas. Vienas pirmųjų Lietuvoje sukurtų filmų šia tema buvo *Sudie, Lietuvos Jeruzale!* (1994), primenantis apie litvakų bendruomenę, jos gyvenimą ir žūtį. Autorius taip pat perteikia Lietuvos žydų išpažintis ir svarsto tragedijos priežastis, apeliuodamas į lietuvių kaltės jausmą. *Neparašytame Judelio dienoraštyje* (2005) Izraelyje gyvenantis žydas Judelis Beilisas pasakoja, kaip jis nacių okupacijos metais Kaune gelbėjo mažamečius savo tautiečių vaikus. Su šeima nuvarytas į IX fortą, jis liko vienintelis gyvas, nes apalpo ir įkrito į duobę, iš kurios atgavęs sąmonę išsiropštė ir grįžo į Kauno getą. Gyvendamas gete, jis į miestą išnešdavo naujagimius ir atiduodavo prelatui Stanislovui Jokūbauskui, Kauno kunigų seminarijos prorektoriumi. Vėliau Judelis perėjo visus nacių koncentracijos ir aktyviai dalyvavo kuriant Izraelį. Pasak Beržinio, filmas yra apie tai, „kaip per vieną žmogų Lietuva projektuojasi toli už jos ribų, kaip iš tikrųjų ten žmonės gyvena tuo, ką išgyveno čia, Lietuvoje.“³²

1997 m., bendradarbiaudamas su BBC ir prodiuseriu Lorenzu Reesu, šešių serijų filmui *Naciai 1933–1945 metais* režisierius sukūrė vieną seriją *Kelias į Treblinką*. Lietuvoje sukurtoje filmo juostoje parodoma, kokį pagreitį nacių režimo evoliucijai suteikė vietos žmonių kolaboravimas. Autorius pažymi:

Kodėl aš sakau, kad Holokaustas, tas šimtaprocentinis Holokaustas, prasidėjo Kaune? Dėl įvykio „Lietūkio“ garaže. Nes neįmanoma įsivaizduoti, kad kokiame nors Hitlerio Vokietijos mieste – Hamburge, Miunchene ar Berlyne – vokiečių biurgerių apsupty, vidury baltos dienos, būtų žudomi

³¹ Žr. Anna Reading, *The Social Inheritance of the Holocaust Gender, Culture and Memory*, p. 77.

³² Dainius Makūnas, „Saulius Beržinis: kai filmuoji, pamiršti pavojų. Baisu, kai nefilmuoji“.

bendraminčiai žydai. Visos rudmarškinių akcijos, kad ir garsioji „Krištoli-nė naktis“, vykdavo naktį. [...] Olandijoje ir Prancūzijoje visi žydai būdavo išvežami. Visiems pranešdavo, kad jūsų žydai yra išvežami, jie ten dirbs, jie ten gyvens. Kur juos veždavo? Kad ir į Kauno Devintąjį fortą, ten šaudydavo, ir visas Kaunas žinojo, kad ten šaudė žydus.³³

2005 m. Beržinio sukurtas filmas *Rūpestis* (scenarijaus autoriai Saulius Beržinis ir Ona Biveinienė) gaivina atmintį apie žydų amatininkus, mokslo, meno ir kitų sričių atstovus, kurie tapo pasaulinio garso asmenybėmis. Taip pat pasakoja apie žydišką dvasią išsaugojusius Vilniaus senamiesčio gatves ir nebūtin nugrimzdusius gyvenimo fragmentus. Paminėtini ir kiti režisieriaus filmai: *Mano Vilnius*, *Atminties dienos*, *Meilūs žudikų veidai*, *41 metų kraujo vasara*, *Kai apie Joniškį skambėjo jidiš...*, kurie ne tik pasakoja apie litvakų praeitį, tragišką žydų istoriją Lietuvoje, ieško dvasinio paveldo pėdsakų, bet ir gilinasi į lietuvių ir žydų santykius bei antisemitizmo stereotipus. Kino dokumentininko pokalbiai su konkrečiais žmonėmis – aukomis, kolaborantais ir net žudikais – atskleidžia visą istorijos sudėtingumą.

2006 m. Audriaus Juzėno vaidybinis filmas „Vilniaus getas“, sukurtas bendradarbiaujant su vokiečių ir olandų kinematografininkais, pasakoja apie žydų muzikinį ir lėlių teatrą, veikusį žydų gete Vilniuje (1942–1943). Filmą primena apie unikalų kultūros reiškinį – žydų teatrą gete, kuriame susirinko viso žydiškojo Vilniaus menininkai ir parodė, kad niekas negali atimti iš žmogaus kūrybos polėkio. Juostoje pasakojama tragiška meilės ir neapykantos istorija, užsimezgusi tarp vokiečių karininko ir dainininkės žydaitės. Muziką „Vilniaus getui“ sukūrė garsus Lietuvos kompozitorius Anatolijus Šenderovas. Kai kurios melodijos yra autentiškos, sukurtos tuometinio Vilniaus geto teatro aktorių bei muzikantų. Jidiš kalba jas įdainavo žinoma Lietuvos operos solistė Judita Leitaite.

Kai kurie teoretikai dokumentinius ir ypač meninius filmus bei televizijos programas apie Holokaustą vadina kontroversiškais darbais dėl juose vyraujančio komercinio imperatyvo, taip pat žydų kultūrai būdingo priešiško vaizdiniam pradui. Tačiau nepaisant šių kritinių pastabų, dauguma žiūrovų pripažįsta, jog būtent audiovizualinė komunikacija stipriausiai veikia jų požiūrį į žydų bendruomenės istoriją ir kultūrą, jos praeitį ir dabartį. Andreaso Huysseno tyrimai rodo, kad didžioji pohołokaustinės visuomenės dalis sužinojo daugiau apie tragiškus įvykius ir žydų likimą būtent iš filmų ir televizijos.³⁴

Kultūrinę atmintį kuria ir stiprina meninė kūryba, kuri leidžia giliau patyrinėti praeities skaudulius ir viešai padiskutuoti apie juos. Viena iš nedaugelio gilesnių vizualinių refleksijų skaudžia mūsų tautai ir kultūrai tema – 1999 m. Deimanto Narkevičiaus sukurtas 68 min. trukmės videofilmas *Legendos išsipildymas*, pateikiantis Vilniaus žydų gete gyvenusios moters

³³ Ten pat.

³⁴ Žr. Andreas Huyssen, *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*, p. 256.

prisiminimus. Išgyvenusi geto gyventoją šiame filme pasakoja savo ir Vilniaus žydų istoriją maždaug nuo 1927 iki 1945 metų. Filme Narkevičius mėgina nustatyti savo santykius su vietovaizdžiu, kuris neišvengiamai nuveda į praeitį. Žydės (jos kadre nematyti) pasakojimas filme formuoja refleksyvų žvilgsnį. Nesiekdamas istorijos įvaizdinti ypatingu būdu, Narkevičius parodo keturis su žydų istorija susijusius vietovaizdžius, keturis peizažus, kurie atskleidžia juose slypinčias istorijos perversijas.³⁵ Pats filmo autorius sako:

Dešimtmečius veikusi ideologinė „orientacija“ stengėsi sukurti visuomenę virš istorijos. Naujoji politinė situacija grąžino mus į besisukantį istorijos ratą, kuris neišvengiamai reikalauja vizijos. Tačiau kai mes pradėjome patys kurti šią viziją, pradėjo lįsti praeitis, reiškiniai, anksčiau glūdę už ideologijos paviršių. Jie išvedė mus į nepažymėtą, nenorimą, nemalonią teritoriją, drumsčiančią mūsų ateities viziją.³⁶

Kai kuriuose Beržinio filmuose, kaip ir Narkevičiaus kūrinyje, galima įžvelgti prancūzų režisieriaus Claude'o Lanzmanno įtaką, kurio devynių su puse valandų filmų ciklas *Shoah* (1985) tapo dokumentalumo etalonu, atskleidusiu žydų žudynių vietų „bevietiškumą“ ir sykiu tose vietose tvyrančią egzistencinę įkrovą, deformalizuoto pasakojimo galią ir konkrečioje patirtyje atsiskleidžiantį nereprezentacionalumą. Filme nėra jokio pasakojimo, aiškinimų, jokių mėginimų atkurti praeitį, nieko metaforiško, apibendrinančio ar prikurto – tik pokalbiai, prisiminimai, sunkiai išsakomi įvykių liudininkų žodžiai ir iškalinga tyla. Vienuolika metų rinkęs medžiagą šiam filmui, autorius pripažino, jog jam rūpėjo žinomas įvykius susieti su konkrečiais vietovardžiais – Belžecu, Sobiboru, Chelmnu, Treblinka ir kitais – ir parodyti, kad tose vietovėse užplūsta pojūtis ir supratimas, kad vietos tebeegzistuoja, nors mirties stovyklos jau seniai sunaikintos.³⁷ Karui baigiantis uždarytos koncentracijos stovyklos ir nugriauti pastatai tarsi turėjo ištrinti visus pėdsakus, tačiau autentiški išgyvenimai ir erdvės patirtis nepanaikino praeities: net ir medžiais apaugusios ar kitaip pasikeitusios vietovės yra atpažįstamos, tyki jų egzistencija ir liudininkų pasakojimai neakivaizdžiai byloja apie neįtikėtiną žiaurumo prasiveržimą, nutrauktus gyvenimus ir sudaužytus likimus.

Kalbindamas išlikusius istorijos liudininkus, Lanzmannas klausia, kodėl reikia sugrįžti į tas vietas, kodėl reikia jas lokalizuoti, ką jos gali pasakyti. Šis filmas, įamžinęs Holokaustą išgyvenusių žydų, nusikaltėlių vokiečių ir netoli žudynių vietų gyvenusių lenkų atsiminimus, sukuria daugialypę meditaciją. Sugrįžęs į žudynių vietą, Simonas Srebnikas liūdnei su nuostaba prabyla:

³⁵ Žr. Renata Dubinskaitė, „Dokumentinio kino kalbos eksperimentai Lietuvos videomene“, p. 40–49.

³⁶ Deimantas Narkevičius, „NDG Dailės informacijos centras“.

³⁷ Žr. Georges Didi-Huberman, «Le lieu malgré tout asdf», p. 228–242.

Negaliu patikėti, kad esu čia.
 Ne, negaliu tuo patikėti.
 Visada čia buvo taip tylu. Visada.
 Kai kiekvieną dieną čia buvo sudeginama 2000 asmenų, žydų,
 Buvo taip pat tylu.
 Niekas nešaukė. Kiekvienas dirbo savo darbą.
 Buvo tylu. Taiku.
 Kaip dabar.³⁸

Filme nėra papildomos dokumentikos ar archyvinių kadrų – visas pasakojimas grindžiamas Holokaustą išgyvenusių liudininkų pasakojimais ir prisiminimais. Taip filme vengiama bet kokio idealizavimo, maksimaliai priartėjama prie „realaus“ pasaulio ir būties. Knygose neišsakomi istorijos aspektai tikriausiai galėtų būti išreikšti sąmoningai paliktais tuščiais puslapiais. Filme dažnai rodomus vietovaizdžius lydi tyla, susimąsčiusių ir negalinčių surasti tinkamų žodžių savo patirčiai nusakyti žmonių portretai. Pasak Simone de Beauvoir, šio filmo autorius sugebėjo „veido išraiškomis perteikti tai, kas neišsakoma“³⁹. Šis vienas reikšmingiausių dokumentinių filmų apie Holokaustą ne kartą rodytas Lietuvoje, 2011 m. jį visą galima buvo peržiūrėti Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Tolerancijos centre, minint Tarptautinę Holokausto atminimo dieną.

Atminties komunikacija teatre ir literatūroje

Prie sudėtingos Holokausto temos, nevienareikšmiškos ir sunkios istorinės praeities ne kartą prisiliesta Lietuvos teatre ir literatūroje. 2011 m. Kauno kameriniame teatre šiai temai skirtą spektaklį pastatė Holokaustą patyręs režisierius Stanislovas Rubinovas. Šis spektaklis sukurtas pagal Daivos Čepauskaitės pjesę „Diena ir naktis“, parašytą remiantis 1941–1945 m. archyviniais dokumentais ir liudininkų prisiminimais apie žydų naikinimą Lietuvoje. 2013 m. pasirodė režisieriaus ir aktoriaus knyga *Miške ir scenoje*, kuri didžiulių autoriaus valios pastangų dėka perteikė dramatišką ir skausmingą patirtį, atskleidžiančią mūsų šalies ir visos visuomenės tragediją ir sykiu bylojančią apie viltį. Vieno žmogaus gyvenimas ir autentiškos detalės tampa istorija, kurioje gausu Lietuvos prieškario gyvenimo detalių iš autoriaus vaikystės, tragiškų karo įvykių fragmentų, pokario realybės, sovietinio laikotarpio absurdo. Pasakojimas apie per stebuklą išsigelbėjusią moterį su berniuku supintas iš daugybės autentiškų detalių, kupinas švelnaus humoro ir mėginimo suprasti save ir kitus.

³⁸ Claude Lanzmann, «Le lieu de la parole», p. 18.

³⁹ James E. Young, *Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and the Consequences of Interpretation*, p. iii.

Meninėje kūryboje matome siekį atskleisti emocinę atmintį, vidines išgyvenimų dimensijas, aprašyti pačias skirtingiausias patirtis, apmąstant jų ištakas ir galimybes šiandien. Kūryboje atsispindi posūkis nuo faktų pripažinimo iki jų įsisąmoninimo, gilesnės refleksijos, sąsajos su dabartimi. Pastebimas judėjimas paties giliausio sąmonės ir suvokimo sluoksnio link, apmąstant patirties daugiamačmenišumą ir kompleksiskumą. Pagaliau, istorija perkeliama į deformalizuotą (susietą su konkrečia patirtimi) žmogiškos būties laiką, kuriame asmeninės istorijos ir patirties konkretybė nusako nereprezentuojamus dalykus.

2013 m. Lietuvos nacionalinio dramos teatro spektaklis *Mūsų klasė* (JAV režisierė Yana Ross) istoriją perkelia į gyvosios dabarties momentą, keldamas klausimus apie moralinį pasirinkimą, žmogaus prigimtį. Šioje garsaus lenkų dramaturgo Tadeuszo Słobodzianeko pjesėje pasakojama apie nedidelio miestelio vienos klasės mokinių, lenkų ir žydų, gyvenimą iki Antrojo pasaulinio karo. Nevienareikšmiškai vertinamame spektaklyje, panašiai kaip Baumano tyrinėjimuose, atskleidžiama, kad blogį skleidžia ne pavieniai monstroi, o jis slypi pasirinkimuose, kuriuos žmogus priverstas daryti visą gyvenimą sudėtingomis aplinkybėmis. Spektaklyje siekiama parodyti, kaip žmonių bendravimą veikia ideologija, istorinės aplinkybės. Pjesė sukurta remiantis Lenkijos Jedvabnės miestelio tragedija, kai 1941 m. vietinius žydus daržinėje sudegino jų pačių kaimynai. Šis spektaklis istorinę atmintį perkelia į šiandieną ir klausia, kokiomis sąlygomis ir kodėl draugai gali pakelti ranką vieni prieš kitus.

Panašūs procesai vyksta ir literatūroje, kuri užkabina giliausias Holokausto reikšmes ir savotiškai perkelia praeitį į neistorinį laiką. Žydiškais temomis parašytas Grigorijaus Kanovičiaus ir Marko Zingerio knygas neseniai papildė Nacionalinės kultūros ir meno premijos laureato Sigito Parulskio romanas *Tamsa ir partneriai* (2012), kuriame Kaune gyvenusio jauno fotografo Vincento istorija atskleidžia siaubingo masto žydų žudynes Lietuvoje, jų aplinkybes ir moralinio pasyvumo raišką. Lietuvių kolaboravimo su naciais istorijos refleksijos iki šiol nesiėmė nė vienas ne žydų kilmės Lietuvos rašytojas. Nors knyga remiasi dokumentika ir autentiškais istorijomis, tačiau ji nėra istorinė, veikiau egzistencinė. Ir pats autorius pripažįsta: „Ne apie kaltę reiktų kalbėti, ne apie atgailą, tiesiog jau reiktų mums liautis neigti, liautis apsimetinėti, teisintis, ieškoti kaltųjų ir teisiųjų. Man norisi žmogiškumo, paprasto, supratingo, užjaučiančio žmogiškumo.“⁴⁰

Parulskio romanas apie budelius – svarbi ir nemažai atgarsių sulaukusi knyga, kurioje atminties tema siejama su savivoka. Romane išplėtotą pagrindinio veikėjo meilės žydaitei tema susipina su Vincento pasyvumu, racionalaus išlikimo pasirinkimu, kuris įvykių stebėtoją paverčia jų dalyviu. Ši apskaičiuota savisauga naikina Vincento žmogiškumą. Fotografas tampa savo pasyvumo ir silpnumo auka, galiausiai virtusia nusikaltimo žmogiškumui įrankiu, negalinčiu išvengti atsakomybės.

⁴⁰ Ramūnas Gerbutavičius, „Ar S. Parulskio įtaigus romanas apie žydšaudžius nuplėš kaukę lietuvių tautai?“

Parulskio romanas nagrinėtinas įvairiais aspektais, tačiau šio straipsnio kontekste jis įdomus tuo, jog atkreipia dėmesį į nacių skatintą fotografavimo praktiką, fotografų fiksuotus nusikaltimus ir įvairias fotografines manipuliacijas (užsakomąsias arba surežisuotas fotografijas, iškraipančias arba „sumeninančias“ kraupią tikrovę). Romane atskleidžiama, kaip vokiečių SS karininkams fotografavimas buvo ne tik vienas iš dehumanizavimo įrankių, bet ir estetinio pasitenkinimo šaltinis. Vokiečių samdomi fotografai fiksavo žmonių kankinimus, sužeistus ir sužalotus kūnus bei patį žudymo aktą. Fiksuodami pažemintus ir išniekintus žmones, jie naikino jų išdidumą ir orumą. Vyrų ir moterų, vaikai ir seniai buvo nušauti tarsi du kartus: ginklu ir fotoaparato objektyvu. Kita vertus, Jokūbo personažas, vadinamas Menininku, romane parodo, kaip fotografijų užsakovai buvo savotiški režisieriai, siekiantys, kad kraupūs įvykiai būtų kuo įspūdingiau įamžinti.

Šitaip ne tik atskleidžiama, kad fotografija buvo nacių propagandos dalis, bet ir tai, kodėl vaizdinė reprezentacija sunkiai suderinama su šia tema, kodėl sudėtinga apie šią istorijos puslapį kalbėti pasitelkiant vaizdinę medžiagą. Beje, tai verčia apskritai susimąstyti apie vizualinių technologijų santykį su galios struktūromis, meniškumo ir vaizdinės formos santykį su tiesa, sukompromituotus meno principus.

Išvados

Žydų atminties sugrįžimo kelias ir vaizdinės reprezentacijos formos rodo, kad atmintis tampa savotišku istorijos veidrodžiu ir kultūrinės savimonės pamatu. Istorinių faktų pripažinimą pamažu papildo jų įsisąmoninimas ir interpretacija meninėje kūryboje, kuri ugdo bendrąją mūsų savivoką.

Žydų istoriją ir tragediją įprasminantys memorialai, paminklai, atminimo lentos ir ekspozicijos – neabejotinai svarbios žydų atminties įamžinimo ir reprezentavimo formos, tačiau aktyvesnį visuomenės įsitraukimą į istorijos permąstymo procesą ir norą žinoti bei suvokti praeitį turėtų skatinti ir naujos viešosios erdvės koncepcijos, kultūros institucijų skatinamos istorinės ekspozicijos, meniniai projektai ir kūrybiniai seminarai.

Dokumentiniai filmai ir audiovizualinė medžiaga yra svarbios refleksijos priemonės, kuriomis formuojamas šiuolaikinės visuomenės požiūris į žydų bendruomenės istoriją ir kultūrą, praeitį ir dabartį. Tačiau giliausius Holokausto reikšmės klotus šiuolaikiniam žmogui atskleidžia meninė kūryba, kurioje ši skaudi mūsų tautai tema nagrinėjama ne vien istoriniu aspektu, o ieškoma praeities ir dabarties jungčių, bendrų savivokos dimensijų.

Literatūra

- Andrijauskas, Antanas, *Litvakų dailė l'École de Paris aplinkoje*, Vilnius: Meno rinkos agentūra, 2008.
- Assmann, Aleida, *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, Munich: C. H. Beck, 2007.
- Bauman, Zygmunt, *Modernity and the Holocaust*, Oxford: Polity, 1989.
- Bhabha, K. Homi, *The Location of Culture*, London and New York: Routledge, 1994.
- Didi-Huberman, Georges, «Le lieu malgré tout» / *Phasmes: essais sur l'apparition*, Paris: Les Éditions de Minuit, 1998, p. 228–242.
- Dubinskaitė, Renata, „Dokumentinio kino kalbos eksperimentai Lietuvos videomene“, *Menotyra*, t. 15, nr. 2, 2008, p. 40–49.
- Gerbutavičius, Ramūnas, „Ar S. Parulskio įtaigus romanas apie žydšaudžius nuplėš kaukę lietuvių tautai?“, *Lrytas.lt*, URL: <http://bendraukime.lrytas.lt/biblioteka/ar-s-parulskio-itai-gus-romanas-apie-zydsaudzius-nuples-kau-ke-lietuviu-tautai.htm#Uvi7h5q9umQ>, žiūrėta 2014 m. vasario 10 d.
- Hähnel-Mesnard, Carola; Marie Liénard-Yeterian, Cristina Marinas, «Avant-propos» / *Culture et mémoire. Représentations contemporaines de la mémoire dans les espaces mémoriels, les arts du visuel, la littérature et le théâtre*, Paris: Les éditions de l'école polytechnique, 2008.
- Huyssen, Andreas, *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*, London: Routledge, 1995.
- „Istorikas: palyginus, Lietuvoje buvo daug žmonių, gelbėjusių žydus“, *Delfi.lt*, URL: <http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/istorikas-palyginus-lietuvoje-buvo-daug-zmo->
- niu-gelbejusiu-zydus.d?id=61638005#ixzz-2suqxMPGp, žiūrėta 2014 m. vasario 10 d.
- Young, James E., „Kur slypi Holokausto išskirtinumas?“, *Bernardinai.lt*, URL: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2009-09-23-james-e-young-kur-slypi-holokausto-isskirtinumas-i/2911>, žiūrėta 2014 m. vasario 10 d.
- Young, James E., *At Memory's Edge: After-Images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*, Yale University Press, 2000.
- Young, James E., *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven, CT: Yale University Press, 1993.
- Young, James E., *Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and the Consequences of Interpretation*, Indiana University Press, 1988.
- Kostanian, Rachelė, Ona Biveinienė, „Žydų istorijos saugotojai: tiltas tarp praeities ir ateities“ / Alfredas Jomantas (sud.), *Žydų kultūros paveldas Lietuvoje*, Vilnius: Savastis, 2005, p. 207–214.
- Lanzmann, Claude, «Le lieu de la parole» / *Au sujet de Shoah. Le film de Claude Lanzmann*, Paris: Belin, 1990, p. 18.
- Liekis, Šarūnas, „Žydų paveldo atgaivinimas ir kultūrinė atmintis Vilniuje“ / Alfredas Bumblauskas, Šarūnas Liekis, Grigorijus Potašenko (sud.), *Naujasis Vilniaus perskaičymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūris miesto paveldas*, Vilnius, 2009, p. 199–213.
- Lipstadt, Deborah E., *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory*, New York: Plume, 1993.
- Lukšionytė-Tolvaišienė, Nijolė, „Vilniaus pastatai“ / Alfredas Jomantas (sud.), *Žydų kultūros*

- paveldas Lietuvoje*, Vilnius: Savastis, 2005, p. 59–70.
- Makūnas, Dainius, „Saulius Beržinis: kai filmuoji, pamiršti pavojų. Baisu, kai nefilmuoti“, *Lietuvos filmų centras*, URL: <http://www.lfc.lt/lt/Page=ArticleList&ID=3116>, žiūrėta 2014 m. vasario 7 d.
- Narkevičius, Deimantas, „NDG Dailės informacijos centras“, *Nacionalinė dailės galerija*, URL: <http://www.ndg.lt/dail%20informacijos-centras/menininkai/narkevi%20dius-deimantas.aspx>, žiūrėta 2014 m. vasario 10 d.
- Parr, Adrian, *Deleuze and Memorial Culture: Desire, Singular Memory and the Politics of Trauma*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008.
- Parulskis, Sigitas, *Tamsa ir partneriai*, Vilnius: Alma littera, 2012.
- Plasseraud, Yves; Henri Minczeles (sud.), *Lietuvos žydai. 1918–1940: Prarasto pasaulio aidas*, iš prancūzų kalbos vertė Elena Belskytė, Liucija Baranauskaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2000.
- „Pokalbis su Rachele Kostanian“ / Yves Plasseraud, Henri Minczeles (sud.), *Lietuvos žydai. 1918–1940: Prarasto pasaulio aidas*, iš prancūzų kalbos vertė Elena Belskytė, Liucija Baranauskaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2000, p. 114–123.
- Pukytė, Paulina, „Mokytojai su kastuvais ir šviesa atminties languose: apie paminklus ir antipaminklus“, *Kultūros barai*, nr. 7–8, 2010, p. 67–69.
- Reading, Anna, *The Social Inheritance of the Holocaust: Gender, Culture and Memory*, Palgrave Macmillan, 2002.
- Rubinovas, Stanislovas, *Miške ir scenoje*, Vilnius: Versus aureus, 2013.
- Surotkevičiūtė, Eglė, „Mirusieji skaičiuoja žvaigždes“, *Literatūra ir menas*, nr. 27 (2172), 1988 m. liepos 2 d., p. 12.
- Virilio, Paul, *Art and Fear*, trans. Julie Rose, London: Continuum, 2003.

Vizualiniai šaltiniai

- Beržinis, Saulius (rež.), *Kelias į Treblinką*, dokumentinis filmas, 60 min., kino studija „Kopa“, 1997.
- Beržinis, Saulius (rež.), *Neparašytas Judelio dienoraštis*, dokumentinis filmas, 60 min., kino studija „Kopa“, 2005.
- Beržinis, Saulius (rež.), *Rūpestis*, dokumentinis filmas, 60 min., scenarijaus autoriai Saulius Beržinis ir Ona Biveinienė, kino studija „Kopa“, 2005.
- Beržinis, Saulius (rež.), *Sudie, Lietuvos Jeruzale!*, dokumentinis filmas, 76 min., scenarijaus autoriai Alicija Žukauskaitė, Leslia Franke, operatoriai Jonas Norgėla, Hermann Lorenz, kino studija „Kopa“, 1994.
- Juzėnas, Audrius (rež.), *Vilniaus getas*, istorinė drama, 110 min., scenarijaus autorius Joshua Sobol, Operatorius Andreas Hofer, kino studija „Seansas, Dragon Cine VIE“, 2006.
- Lanzmann, Claude (rež.), *Shoah*, dviejų dalių dokumentinis filmas, 613 min., operatoriai Dominique Chapuis, Jimmy Glasberg, William Lubtchansky, montažo autoriai Ziva Postec, Anna Ruiz, kino studijos „Les Films Aleph“ ir „Historia Films“, 1985.
- Spielberg, Steven (rež.), *Schindler's List*, istorinė drama, 195 min., scenarijaus autoriai Thomas Keneally, Steven Zaillian, gamintojai Steven Spielberg, Gerald R. Molen, Branko Lustig, kino studija „Amblin Entertainment“, 1993.

Jung Vilne sambūris ir jaunosios žydų dailininkų kartos siekiai

Tarpukariu Vilnius buvo svarbus moderniosios jidiš literatūros ir žydų meno centras Rytų Europoje. Jaunoji literatūrų ir dailininkų karta susibūrė į *Jung Vilne* – *Jaunojo Vilniaus* sambūrį. *Jung Vilne* nariai atkreipė visuomenės dėmesį į skaudžiausias to meto problemas – nelygybę, nedarbą, vaikų elgetavimą gatvėse – ir kvietė kovoti už geresnį gyvenimą. *Jung Vilne* dailininkai gerokai prisidėjo prie Vilniaus meninio gyvenimo ir visuomenės modernėjimo, o jų kūryboje keltos ekonominės, socialinės, politinės ir tautinės problemos vis dar aktualios. Šiame straipsnyje autorė apžvelgia tarpukario Vilniuje daugiau nei dešimtmetį egzistavusio *Jung Vilne* sambūrio dailininkų veiklą, pagrindines jų kūrybos temas ir meninės raiškos ypatumus.

Esminiai žodžiai: *Jung Vilne* sambūrio dailininkai, Vilniaus žydų dailė ir avangardas.

XIX a. pab. gimęs tautinis žydų sąjūdis sionizmas stimuliuojo tautinės kultūros pakilimą bei jidiš literatūros, teatro ir dailės suklestėjimą. Vilnius tapo svarbiu moderniosios jidiš literatūros ir meno centru Rytų Europoje. Mieste gausiai veikė įvairios žydų politinės, visuomeninės ir kultūrinės organizacijos, draugijos ir būreliai. Šiame straipsnyje apžvelgsiu tarpukario Vilniuje daugiau nei dešimtmetį egzistavusio *Jung Vilne* (liet. „Jaunasis Vilnius“) sambūrio dailininkų veiklą, pagrindines jų kūrybos temas ir meninės raiškos ypatumus. *Jung Vilne* branduolį sudarė vėliau pasaulyje išgarsėję žydų rašytojai – Chaimas Gradė, Avromas Suckeveris, Šemarja (Šmerkė) Kačerginskis ir kiti, tad literatūros tyrimuose jiems skiriama daugiau dėmesio, tačiau sambūrio dailininkų siekiai ir kūryba lieka užmarštyje.

1929 m. įsteigtam *Jung Vilne* sambūriui priklausė jaunieji Vilniaus žydų dailininkai: Moišė Behelferis, Leiba Castle, Rafaelis Chvolesas (Chwoles, 1913–2002), Šeina Efron (Efronowna, 1909–1983), Milki Gecels, Bencionas Michtomas (1909–1941 g. a.¹), Rachelė Suckever-Ušajeva (Sutzkeverowna, 1904–1943 g. a.), Jakovas Šeras (Szer, 1890–1944 g. a.), Moišė Raviv Vorobeičikas (Worobiejczyk, Moï Ver, Moshe Raviv, 1904–1995), Leiba Zamečekas (Zameczek) bei prozininkas ir dailininkas Moišė Levinas (1908–1941 g. a.). Dalis dailininkų, ypač Michtomas, Chvolesas, Efron ir Suckever-Ušajeva, aktyviai įsitraukė į *Jung Vilne* veiklą, kiti joje dalyvavo tik paviršutiniškai.

¹ Genocido auka.

Apie *Jung Vilne* literatus prabilta 1946 m., Niujorke pasirodžius Eliaso Schulmano knygai jidiš kalba². Devintajame XX a. dešimtmetyje išėjo Avrahamo Nowerszterno ir Solo Liptzino³ parašyti apžvalginiai straipsniai apie sambūrio literatus. Apie *Jung Vilne* rašytojus ir sambūrio išleistus almanachus yra publikuoti žydų literatūros tyrinėtojo Justino Cammy'o straipsniai⁴. 2005 m. išleistoje monografijoje lenkų kalba tyrinėtoja Joanna Lisek koncentruojasi į *Jung Vilne* literatus, bet trumpai apžvelgia ir dailininkų kūrybą⁵. *Jung Vilne* dailininkus pamini lenkų kritikas Jerzy Malinowski, kalbėdamas apie tarpukario Vilniaus meninį gyvenimą⁶.

Pirmasis straipsnis Lietuvoje apie *Jung Vilne* pasirodė 1994 m. išėjusiame *Žydų muziejaus almanache*. Hermano Kruko straipsnį „*Jung Vilne* – dvasingumas ir maištas“ iš jidiš kalbos į lietuvių kalbą išvertė Roza Bieliauskienė⁷. 2000 m. buvo išspausdintas Rachel Ertel straipsnis „Grupinis jaunų poetų portretas“⁸. Filologės Ilonos Murauskaitės šiuo metu rašoma monografija apie *Jung Vilne* literatus ir jos verčiami tekstai iš jidiš kalbos suteiks unikalią galimybę atskleisti mums dar nepažintus jidiš literatūros klotus. 2010 m. Valstybiniame Vilniaus Gaono žydų muziejuje įvyko Murauskaitės kuruojama paroda *Akimirka su Jung Vilne*, jos parengtas ir *Jung Vilne* dailininkų darbais iliustruotas katalogas⁹. *Jung Vilne* dailininkai nekūrė izoliuotoje erdvėje, todėl svarbi yra Laimos Laučkaitės monografija *Vilniaus dailė XX amžiaus pradžioje*¹⁰, kurioje menotyrininkė rekonstruoja XX a. pradžios Vilniuje gyvenusių įvairių tautinių grupių – lietuvių, lenkų, žydų ir rusų – dailę, nušviečia jos pobūdį ir funkcionavimą to meto visuomenėje.

XIX a. viduryje pirmoji Rytų Europos žydų dailininkų karta formavosi vykstant dvipusiam meno procesui – dailininkai ieškojo žydų profesionalaus meno savitumo bei tautinės formos, o ir pats naujai gimęs žydų profesionalusis menas stimuliuavo dvasinį žydų tautos atgimimą. Tad tarp žydų dailininkų išpopuliarėjo buitinis žanras ir žydiški motyvai – štetlo, sinagogų, švenčių, vestuvių, laidotuvių ir kapinių vaizdai, senų žydų portretai¹¹. Žydų dailininkai do-

² Elias Schulman, *Yung Vilne, 1929–1939*.

³ Avraham Nowersztern, „Yung Vilne: The Political Dimension of Literature“, p. 383–398; Sol Liptzin, „Young Vilna“, p. 410–425.

⁴ Justin Cammy, „*Tsevorfene bleter*: The Emergence of Yung-Vilne“, p. 170–191; Justin Cammy, „The Politics of Home, the Culture of Place: The ‘Yung Vilne’ Miscellany of Literature and Art (1934–1936)“, p. 117–133.

⁵ Joanna Lisek, *Jung Wilne – żydowska grupa artystyczna*.

⁶ Žr. Jerzy Malinowski, „Vilniaus žydų meninis gyvenimas“, tas pats autorius, *Malarstwo i rzeźba żydów Polskich w XIX i XX wieku*.

⁷ Hermanas Krukas, „*Jung Vilne* – dvasingumas ir maištas“, p. 318–319.

⁸ Rachel Ertel, „Grupinis jaunų poetų portretas“, p. 231–253.

⁹ Ilona Murauskaitė, *Akimirka su Jung Vilne*.

¹⁰ Laima Laučkaitė, *Vilniaus dailė XX amžiaus pradžioje*.

¹¹ Buitinio žanro populiarumą žydų dailėje skatino ir rusų *peredvižnikai* (kilnojamųjų dailės parodų draugijos nariai), siekę vaizduoti realų Rusijos gyvenimą. *Peredvižnikai* reabilitavo buitinį žanrą rusų tapyboje, kurioje iki tol istorinis žanras laikytas svarbesniu.

mėjosi savuoju sakraliniu ir liaudies menu, folkloru ir etnografija. Juos veikė romantizmo ir orientalizmo idėjos – senoji žydų istorija, Senojo Testamento siužetai ir Palestinos kultūra.

XX a. antrajame dešimtmetyje Rytų Europoje gimė naujas požiūris – profesionalioji žydų dailė tapo integralia visos žydų kultūros, pirmiausia žydų literatūros ir teatro, dalimi. Rašytojai, aktoriai ir dailininkai ėmė burtis į bendras draugijas: Kaune, Kijeve, Gardine, Balstogėje, Varšuvoje, Kišiniove kūrėsi rašytojų ir dailininkų draugijos *Kultūros lyga*, Lodzėje veikė *Jung Idysz* grupė, Maskvoje – Maskvos žydų rašytojų ir dailininkų būrelis, o Vilniuje susibūrė literatų ir dailininkų grupė *Jung Vilne*.

Tokie sambūriai skatino sąvokos *žydų dailininkas* suvokimą jidiš literatūros ir teatro kontekste. Izraelio dailės kritikas ir rašytojas Hillelis Kazovskis, tyrinėdamas Kijevo *Kultūros lygos* sambūrį, pastebėjo, kad sąvokos *žydų dailininkas* ir *tautinis poetas* tapo beveik lygiavertės: „dailininko įvaizdis formavosi pagal poeto prototipą, o *tautinio meno* terminas aprėpė įvairiapusę tautinę kūrybą, vadovaujamą literatūros.“¹² 1910 m. *Žydų almanache* pasirodė Šmarjago Goreliko straipsnis „Menas ir tautinis gimimas“, atskleidžiantis to meto dailės ir literatūros suartėjimą: „Tautinė dailė ir literatūra – galbūt čia slypi mūsų išsigelbėjimas! [...] Menas neatskiriamas nuo gyvenimo, menas – ir yra pats gyvenimas, menas – jeigu jis yra tautinis – gina, gelbsti nuo dvasinės mirties, tampa tautos lopšiu, pasakoja senas istorijas, dainuoja tylas lyriškas dainas, ir tauta prabunda. Tokia yra dailės ir literatūros didinga ir, galima sakyti, tragiška misija.“¹³ Literatūros, teatro ir dailės konvergencija paskatino knygų iliustracijų, kaip atskiros meno šakos, išpopuliarėjimą ir aktyvų profesionalių dailininkų įsijungimą į teatro veiklą kuriant dekoracijas ir kostiumus.

Avangardas į Vilniaus dailės gyvenimą įžengė palengva, nes miestas turėjo senas dailės studijų tradicijas. Nuo 1793 m. prie Vilniaus universiteto įkurtose architektūros, tapybos, skulptūros bei grafikos katedrose buvo puoselėjama klasicizmo ir romantizmo estetika. 1866–1915 m. mieste veikė Vilniaus piešimo mokykla. Joje dėstė rusų tapytojas realistas Ivanas Trutnevas ir impresionizmo sekėjas Ivanas Rybakovas. 1902–1912 m. veikusioje Marko Antokolskio atminimo pramoninės dailės mokykloje žydų jaunimui tobulinti dėstė Levas Antokolskis, plėtojęs tapybinį realizmą. 1919 m. atkurtame Stepono Batoro universitete (uždarytas 1832 m. caro Nikolajaus I) Dailės fakultete mokėsi *Jung Vilne* nariai Efron, Suckever-Ušajeva ir Vorobeičikas. Jų dėstytojai buvo Aleksandras Šturmanas ir Jurgis Hopenas, kurių kūryba pasižymėjo ryškiais romantizmo bruožais. *Hilf durh arbet* (liet. „Pagalba siekiantiems įsidarbinti“) draugijos įsteigtoje Žydų amatų mokykloje piešimo ir medžio drožybos kursus vedė Marijonas Kuleša (Kulieša) ir vokiečių Wagneris. Jų mokinyse buvo *Jung Vilne* narys Chvolesas. Dailininkas taip pat tobulinosi privačiose Šturmano ir Moišės Leibovskio, kuris tapė realistine, impresionistine ir ekspresionistine manieromis, dailės studijose.

¹² Hillel Kazovsky, *The Artists of the Kultur-Lige*, p. 65.

¹³ Shmaryag Gorelik, „Kunst un natsionale oyflebnung“, z. 82–84 / cit. iš Hillel Kazovsky, *The Artists of the Kultur-Lige*, p. 65.

Vilniaus krašte įsitvirtinus lenkų valdžiai, jos noras asimiliuoti tautines mažumas turėjo neigiamos įtakos žydų bendruomenės, ypač inteligentijos gyvenimui. Dalis žydų visuomenės ir kultūros veikėjų, tarp jų dailininkai Akimas Josimas, Isajus Kulvianskis, Šolomas Zelmanavičius, paliko Vilnių ir persikėlė gyventi į laikinąją Lietuvos sostinę Kauną, kiti – emigravo į užsienį. Inteligentijos migracija pristabdė žydų kultūrinę veiklą Vilniuje, bet kartu ir pastūmėjo likusią žydų inteligentiją telktis ir burtis į kultūrinės draugijas, kurios ugdytų Vilniaus krašto žydų tautinį tapatumą. Vilniuje buvo įkurta Žydų dailininkų draugija (veikė 1924–1939 m.), kuriai pirmininkavo Leibovskis, o 4-ajame dešimtmetyje joje sekretoriavo *Jung Vilne* dailininkas Chvolesas. 1924 m. ši draugija įkūrė Žydų dailės rėmimo draugiją, kuri rūpinosi finansiniais reikalais ir parama. Svarbus įvykis buvo 1925 m. įsteigtas Žydų mokslo institutas (jidiš k. JIVO – „Jidiše visnšaftleche organizacie“).

Tarpukariu Vilniuje gyveno daugiau nei 60 žydų dailininkų. Tai buvo antroji pagal gausą (po lenkų) dailininkų grupė. Žydų, lenkų, lietuvių ir rusų dailininkai būrėsi į savas tautines draugijas, rengė tautinius vakarus ir dailės parodas, tačiau tarpusavio kontaktai buvo neišvengiami. Įvairių tautybių dailininkai galėjo kur kas lengviau bendrauti tarpusavyje, rengti bendrus vakarus ir parodas nei Vilniaus literatai, kurie rašė lietuvių, lenkų, jidiš, rusų kalbomis. Leonidas Pasternakas yra pasakęs: „Mano plastinis menas turi vieną privalumą, palyginus jį su kalba ar literatūra: jis yra internacionalus ir gali būti suprastas visomis kalbomis. Peizažas ar portretas, nutapytas švedo, prancūzo, ruso ar žydo, gali būti suprastas kiekvieno.“¹⁴ Visų tautybių dailininkai dažniausiai susitikdavo kasmetinėse Pavasario parodose, kurias organizavo Vilniaus dailės draugija (veikė 1908–1915 m.). Jose dalyvavo žydų dailininkai Bencionas Cukermanas, Leibovskis, Beras Zalkindas bei būsimasis *Jung Vilne* narys Šeras. 1929 m. gegužės mėn. vykusioje Jaunųjų Vilniaus dailininkų parodoje dalyvavo ir būsimieji *Jung Vilne* nariai Gecels, Michtomas, Šeras, Vorobeičikas.

Pirmoji žydų dailininko personalinė paroda įvyko 1919 m. Savo kūrybą publikai pristatė Cukermanas¹⁵, o pirmoji žydų dailės paroda Vilniuje įvyko 1923 m. Joje greta Vilniaus žydų dailininkų kūrybos buvo eksponuojami Drohobyče gimusio žymaus rašytojo ir dailininko Bruno Šulco (Schulz) grafikos darbai. 1925 m. Žydų dailininkų draugijos surengtoje amatų ir dailės parodoje dalyvavo dailininkai Behelferis, Mironas Kodkinas ir Vorobeičikas, atsiuntę savo darbus iš Vokietijos, Janušas Trefleris iš Varšvos bei vilniečiai Leibovskis, Šeras ir Zalkindas. 1927 m. parodoje *Fun Šulhoif biz Glezer gas* (liet. „Nuo sinagogos kiemo iki Stiklių gatvės“) buvo eksponuojami U. Alkenickio, Solomono Bialogurskio, Michtomo, Vorobeičiko ir kitų dailininkų kurti Vilniaus žydų rajono vaizdai.

¹⁴ Leonido Pasternako autobiografijos fragmentai / John E. Bowlit, „Jewish Artists and Russian Silver Age“, p. 40.

¹⁵ Bencionas Cukermanas (Bencion Zuckerman, 1890–1942/44) mokėsi Ivano Trutnevo vadovaujamoje Vilniaus piešimo mokykloje, vėliau studijavo Berlyne ir Paryžiuje. 1913 m. Paryžiuje surengė pirmąją personalinę parodą. Tais pačiais metais savo kūrybą pristatė Vilniaus dailės draugijos parodoje. 1914 m. dalyvavo parodoje kartu su Mariana Veriovkina ir Aleksejumi Javlenskiu. Pirmasis žydų dailininkas, surengęs personalines parodas Vilniuje (1919) ir Kaune (1920). Kauno žydų tapytojų ir skulptorių sąjungos, įkurtos 1931 m., narys.

Reguliariai organizuojamose Žydų dailininkų draugijos parodose pirmuosius savo kūrybos vaisius pristatė jaunoji Vilniaus žydų dailininkų karta: Jokūbas Čarnockis (g. 1913, likimas nežinomas), Hadasa Gurevič-Grodskā (1911–1942 g. a.), Fania Liov-Fridman (1912–1941 g. a.), Rachelė Marijampolska-Elchanani (g. 1911, likimas nežinomas) ir daugelis kitų, taip pat būsimieji *Jung Vilne* nariai Efron, Michtomas ir Suckever-Ušajeva.

4-ajame dešimtmetyje santykiai tarp Vilniaus žydų ir lenkų dailininkų tapo dar šiltesni mecenato Abbos Šapiro ir kolekcininko Jozefo Sandelio veiklos dėka. Jie daug prisidėjo organizuojant bendras parodas. Minėtinos: 1932 m. – *Vilniaus motyvai mene* ir *Žvaigždinė*; 1933 m. – *Jaunųjų dailininkų paroda*; 1935 m. – *Grupinė jaunųjų Vilniaus tapytojų kūrybos paroda* ir *Ivairių tautybių jaunųjų dailininkų paroda*; 1937 m. – *Jaunųjų Vilniaus menininkų paroda*. Parodos vyko Didžiojoje g. 14, vėliau – kelionių biuro „Wagons–Lits–Cook“ patalpose A. Mickevičiaus g. 6.

Žydų dailės parodas taip pat rengė Žydų mokslo institutas ir Žydų istorijos-etnografijos draugija. Ypač minėtina 1935 m. rugpjūčio 14–19 d. vykusio paroda, surengta švenčiant Žydų mokslo instituto įkūrimo dešimtmetį. Į šventę iš Paryžiaus atvyko ir garsus dailininkas Markas Šagalas (Marc Chagall) su žmona. Jis atvežė savo darbų kolekciją ir minėjime pasakė šventinę kalbą. Parodoje dalyvavo ir *Jung Vilne* nariai Efron, Michtomas, Suckever-Ušajeva, Šeras ir Zamečekas, kiti žydų dailininkai: Gurevič-Grodskā, Jakobas Kaganas, Volfas Kaplanskis, Leibovskis, Moišė Prezmas, Iseras Ružanskis, Zalkindas. Parodoje buvo eksponuoti Izaoko Lichtenšteino darbai iš Paryžiaus, Harry'o Danielso ir Abrahamo Manievičiaus iš Niujorko. Buvo pristatyti Lenkijos miestų žydų dailininkai: Jankelis Adleris, Benas Gisas ir Jakobas Veinlesas iš Varšuvos, Henrikas Chaimovičius, Samuelis Finkelšteinas ir Natanas Špigelis iš Lodzės, Samuelis Cygleris iš Bendzino.

Jaunieji Vilniaus žydų literatai ir dailininkai, norėdami išsaugoti savo tautiškumą, nuo 1927 m. reguliariai susitikinėjo žurnalisto, poeto ir kritiko Šloimės Beilio namuose. Kaskart susirinkdavo apie dešimt–penkiolika žmonių. Susirinkusieji skaitė savo prozą ir eilėraščius, diskutavo apie literatūros ir dailės vaidmenį visuomenėje, ieškojo naujų literatūros ir dailės raiškos formų. Po dvejų metų veiklos šios grupės branduolys susibūrė į sambūrį, pasivadinusį *Jung Vilne*. Poetai ir žurnalistai Beilis ir Šimšonas Kahanas bei literatūros kritikas Zalmanas Reizenas 1929 m. spalio 11 dienos *Vilner tog* (liet. „Vilniaus diena“) laikraščio specialiojo priedo straipsnyje „*Jung Vilne* žingsnis į jidiš literatūrą“ pristatė sambūrį ir išdėstė jo siekius.

Dailininkas Michtomas sukūrė *Jung Vilne* emblemą, kuri taikliai atskleidė įvykius to meto Vilniaus žydų kultūriniame gyvenime. Emblemoje dailininkas pavaizdavo Vilniaus geto vartus, ant kurių stiebiasi medelio atžala. Krukas apie sambūrį rašė: „Virš šiandieninių geto vartų kyla naujas atžalynas. Jį mes paliksime savo ainiams ir kitoms vėlesnėms kartoms.“¹⁶

¹⁶ Hermanas Krukas, „*Jung Vilne* – dvasingumas ir maištas“, p. 318–319.

Agnieszka Wojciechowska-Sej pastebėjo, kad *Jung Vilne* pavadinimas gali būti oksimoronas: Vilnius – Lietuvos Jeruzalė – simbolizuoja žydų bendruomenės tradicijas ir stabilumą, o žodis „Jung“ – „Jaunasis“ – reiškia žydų bendruomenės modernėjimą ir progresą.¹⁷

Michtomas ir rašytojas Levinas, kuris atsiskleidė ir kaip talentingas portretų meistras, sukūrė beveik visų *Jung Vilne* narių portretus. Abiem dailininkams gerai sekėsi perteikti portretuose vaizduojamų asmenų išorinius bruožus ir charakterį.

Sambūrio nariai rengė meno vakarus, kuriuose buvo skaitoma *Jung Vilne* literatų kūryba, spausdino savo darbus literatūriniuose leidiniuose *Bleter* (liet. „Puslapiai“) ir *Naje bleter* (liet. „Naujieji puslapiai“), leido knygas, organizavo dailės parodas. Buvo išleisti trys almanacho *Jung Vilne* numeriai: 1934, 1935 ir 1936 metais. Paskutiniame žurnalo numeryje buvo siūloma Vilniuje surengti suvažiavimą, įkurti literatų ir dailininkų asociaciją, planuojama leisti periodinį leidinį, atspindintį įvairias moderniosios jidiš literatūros ir dailės tendencijas, įsteigti leidyklą.

Jung Vilne dailininkų kūrinių temas ir stilistiką geriausiai atskleidžia 1930 ir 1935 m. parodos bei almanachuose spausdinti grafikos darbai. 1930 m. gruodžio mėn. vykusioje Vilniaus dailininkų parodoje šalia eksponuojamų peizažų ir naturmortų *Jung Vilne* narių darbai skelbė revoliucines nuotaikas: Michtomas pristatė grafikos darbus „Streikas“ ir „Protestas“, Gecels – fotomontažą „Streikas“, Suckever-Ušajeva – portretą „Socialinis simbolis“. 1935 m. vasario mėn. *Jung Vilne* nariai surengė savo parodą. Chvolesas ir Efron eksponavo miesto vaizdus. Michtomo darbai „Elgeta“, „Badaujantis“, „Dvi kartos“, Zamečekas „Gatvės vaikas“ ir „Mieste“, Suckever-Ušajevos „Streikas Amerikos uoste“ atskleidė tuometines Vilniaus miesto realijas ir kvietė visuomenę keistis. Tuo tikslu kovo 12 d. įvyko visuomenės susitikimas su *Jung Vilne* nariais. Susitikime buvo paliestos skaudžios socialinės problemos – darbininkų išnaudojimas, nedarbas, vaikų elgetavimas gatvėse. Kalbėta ir apie plastinio meno reikšmę moderniam gyvenime ir pabrėžta, kad Vilniuje „menas dar saloninis ir turi išeiti į gatves“. Diskutuota, „kodėl Vilnius yra plastinio meno dykuma“ ir „kaip meną priartinti prie liaudies“. Susirinkime nagrinėtas temas ir kalbėjusiųjų nuomones nušvietė laikraštis *Vilner tog*.¹⁸

Tarpukariu tik du *Jung Vilne* nariai surengė personalines parodas. 1938 balandžio mėn. Bunimovičiaus pasaže žiūrovai galėjo išvysti Chvoleso kūrybą, o tų pačių metų lapkričio–gruodžio mėn. įvyko Suckever-Ušajevos darbų paroda. Chvolesas daugiausia eksponavo Vilniaus miesto vaizdus, o Suckever-Ušajeva sekė *Jung Vilne* dailininkų pasirinktomis temomis ir stilistika.

Pirmuosius du, 1934 ir 1935 m., *Jung Vilne* almanacho numerių viršelius papuošė Michtomo grafika. 1936 m. almanachas dėl lėšų stokos neturėjo iliustruoto viršelio. 1934 m.

¹⁷ Žr. Agnieszka Wojciechowska-Sej, „Bencion Michtom“, p. 20.

¹⁸ Š. Drajer, „Vajzt, az kunst iz an injen“; tas pats autorius, „Di grojse diskusje af der ojsstetung fun di junge kinstler“; „Noticn fun a lejener“; Ber Zalkind, „Ver zol vajzn, az kunst iz an injen“; tas pats autorius, „Cu der diskusje af der ojsstetung fun di junge kinstler“.

almanacho viršelio iliustracija pranešė skaitytojui apie auštantį šviesesnį rytojų tiek žydų bendruomenei, tiek visai užguitai darbininkų klasei: rūkstančius fabriko kaminus ir sukrypusius namus akmenimis grįstoje Vilniaus geto gatvelėje užliejo didžiulės tekančios saulės spinduliai.

Geresnio gyvenimo viltį ir tikėjimą šviesesne ateitimi skelbė ir 1935 m. almanachui Michtomo sukurtas viršelis. Tačiau pirmojo almanacho viršelyje dailininkas vaizdavo pasyvų šviesesnio rytojaus laukimą – tarsi kažkas tekančios saulės pavidalu tą geresnį gyvenimą atneš, o antrojo almanacho viršelyje menininkas jau ragino patiems kovoti dėl geresnės ateities: sukrypusių štetlo namų fone pavaizduotas dešinę ranką iškėlęs ir tvirtai pirmyn žengiantis žmogus. Norėdamas pabrėžti kovos idėją ir žengiančiojo ryžtą, dailininkas visiškai sugeometrino žmogaus kūno formas ir atsisakė realistinio vaizdavimo. Kovoti dėl geresnės ateities kvietė ir Michtomo grafika „Streikas“, „Protestas“, Suckever-Ušajevos darbas „Streikas Amerikos uoste“, Gecels fotomontažas „Streikas“.

Efron medžio raiziniuose pavaizduotos scenos iš darbininkų bei amatininkų gyvenimo. 1933 m. sukurtame darbe „Fabrikas“ ji užfiksavo momentą, kai po ilgos ir sunkios darbo dienos atsidaro metaliniai fabriko vartai ir vyrų bei moterų minia skuba ištrūkti į laisvę. Tolumoje dailininkė išraižė fabriko pastatus ir kaminų bokštus. Grafikos darbe „Batsiuviai“ vaizduojami du prie taisomų batų sulinkę vyrai. Skurdžią buitį dailininkė pabrėžė, išsprausdama batsiuvius į nedidelį kambarėlį, kurį menkai apšviečia žibalinė lempa. Emociniam krūviui padidinti autorė pasitelkė ir stilistiką: lakoniškas formas, išraiškingas, tačiau tvirtas, net šiurkščias linijas, šviesos šešėlio kontrastą be štrichų ir pustonių.

Vilniaus varguomenės kasdienybę atskleidė Michtomo darbas „Virtuvėje“: nedideliame žvakės nušviestame kambarėlyje, nudžiaustytame skalbiniais, prie stalo parėmęs galvą ir apglėbęs sūnų sėdi vyras, greta – žmona su kūdikiu. Ant stalo padėtas apverstas tuščias dubenėlis byloja, kad šiandien šeima eis gulti gurgiančiais pilvais. Niūrią nuotaiką sustiprina didžiulis moters su kūdikiu šešėlis, krentantis nuo žvakės ant sienos.

Michtomas raiziniuose „Redukcija“ ir „Bedarbiai“ atkreipė dėmesį į nedarbo problemą. Kūrinyje „Redukcija“ Vilniaus miesto fone vaizduojami du sekundėlei pailsėti prisėdę kelių akmenimis grindžiantys darbininkai. Jų susikūpinusios figūros ir nuleistos galvos byloja apie nuovargį ir sunkų darbą, tačiau kūrinio pavadinimas nurodo, kad jie jau atleisti iš darbo. Vienas iš bedarbių tvirtai suspaudęs dešinėsios rankos kumštį tarsi duoda žiūrovui suprasti, kad greitai jo kantrybė išseks... Grafikos kūrinyje „Bedarbiai“ Michtomas pavaizdavo du gatve einančius vyrus. Vyrų nuovargį ir nusivylimą taikliai perteikė jų sukumpusios figūros, o monotoniškai suskaidytas fonas (plytų siena ir plytelėmis grįstas grindinys) suteikė kūriniui dramatiškumą ir parodė šių žmonių gyvenimo rutiną ieškant kasdienio duonos kąsnio.

Išalkę ir skurstantys seniai ir vaikai miesto gatvėse – dar vienas siužetas, jaudinęs *Jung Vilne* dailininkus. Suckever-Ušajevos impresionistine maniera nutapyti vaikų portretai „Sėdinti mergaitė“ ir „Benamis berniukas“ atskleidė miesto vaikų nuotaikas; ypač pesimizmu

dvelkia benamio berniuko portretas. Benamis nupieštas ir Zamečeko darbe „Gatvės vaikas“. Michtomo akvarelėje „Vaikai miesto gatvėje“ dreba du nuo žiemos šalčio sustirę vaikai. Negali žiūrovo palikti abejingo ir Michtomo darbai „Elgeta“, „Badaujantis“.

1935 m. almanache išspausdintas Zamečeko „Karo motyvas“ palietė dar vieną aktualią temą: kryžių ir miesto griuvėsių fone dailininkas pavaizdavo vos ant vienos turimos kojos besilaikantį ir dešinės rankos neturintį karo invalidą bei riebę besišypsantį išsipuošusį ponulį. Autorius atskleidė savo neigiamą požiūrį į karą, parodė ne tik karo nešamas nelaimės, bet ir iš karo besipelnančių valdininkų politinius žaidimus.

1934 m. almanacho viršelyje atsiskleidė ir *Jung Vilne* dailininkų požiūris į gimtąją Vilnią. Tai nėra romantizuotas ir mistifikuotas romaninių pilių, renesansinių universiteto arkadų, gotikinių ir barokinių bažnyčių miestas, kokį vaizdavo poetas Moišė Kulbakas, fotografas Janas Bulhakas, dailininkai Pranciškus Smuglevičius, Juozas Kamarauskas, Juozapas Oziemblauskas, Ivanas Trutnevas ir kiti. Michtomo Vilnius – tai rūkstantys fabrikų kaminai, apgriuvę nuo laiko namai, nešvarūs kiemai ir suklypusios tvoros. Dramatizmo Michtomo Vilniui suteikė ir pasirinkta stilistika: išgrynintos formos, baltos ir juodos spalvų kontrastai, pustonių ir štrichų atsisakymas.

Panašus ir fotografo Vorobeičiko užfiksuotas Vilnius. Norėdamas atskleisti Vilniaus žydų rajono dvasį ir jo gyventojų charakterius, fotografas pasitelkė kubistų mėgstamą montažo techniką. Tuo metu atsiradę nešiojamieji fotoaparatai leido menininkams eksperimentuoti pasirenkant netradicinius fotografavimo kampus. Vorobeičikas sulaužė tradicinę nuotraukos kompoziciją, eksperimentavo forma ir žaidė perspektyva – atitolino pirmojo plano objektus ir priartino tolimojo: kas arti, atrodo toli, kas toli, tapo arti. Jis mėgo dubliuoti vaizdą, taip kurdamas dinamišką kompoziciją. Menininkas gretino arba priešpriešino vaizdus: senas Vilnius – senas žydas; senas žydas – maži vaikai. 1931 m. Leipcige išleistame albume *Ein Ghetto im Osten – Wilna* (liet. „Getas Rytuose – Vilnius“)¹⁹, Vorobeičiko fotomontažai atskleidė nuvargusį miestą su nuvargusiais gyventojais, bandančiais užsidirbti duonos kąsnį. Tai getas su amžinai bruzdančiais gatvėje žydais – smuikininkais, batsiuviais, vandens nešikais ir smulkiais prekyautojais.

Kiti *Jung Vilne* dailininkai liko ištikimesni tradiciniam Vilniaus vaizdui. Šviesesnis ir jaukesnis Vilnius yra Efron architektūrinėse kompozicijose „Bernardinų kiemelyje“, „Prie lango“ ir „Vilnelė“ ar Šero raižinyje „Gatvelė šalia Didžiosios sinagogos“ ir akvarelėje „Užupio tiltas su Savičiaus ligonine“.

Nuo pirmųjų *Jung Vilne* įsteigimo dienų grupės narys buvo Chvolesas. Tuo metu šešiolikmetis jaunuolis dar tik žengė pirmuosius žingsnius savo kūryboje ir ieškojo savojo stiliaus, tad dailininkas nesėkė *Jung Vilne* narių propaguojamomis idėjomis ir stilistika. Vilniaus gatvelės, kiemai, sinagogos ir tipizuoti senų žydų portretai tapo pagrindiniu Chvoleso tapybos motyvu.

¹⁹ Moises Vorobeichic, *Ein Ghetto im Osten – Wilna*.

Ypač daug dailininkas tapė pokarinio Vilniaus vaizdų: namų ir sinagogų griuvėsius, miesto gyventojus, kurie sugebėjo išgyventi Šoa. Taip gimė darbų ciklai *Vilniaus getas*, *Sunaikintas getas – senojo Vilniaus architektūra*. Chvoleso kūrybai būdingas dokumentiškumas, tačiau tai nėra tik realistiškai užfiksuoti natūros vaizdai. Menininko darbuose iš pirmo žvilgsnio paprasti objektai – laiptai, iškeltos rankos, žmogus su ramentais – apima daugiasluoksnes simbolines prasmes. Tolesnė Chvoleso kūryba vis abstraktėjo, atsirado dar daugiau simbolių ir metaforų.

Kaip buvo minėta, Rytų Europoje antrajame dešimtmetyje tarp dailininkų tapo madinga iliustruoti knygas ir dalyvauti teatro veikloje. 1923 m. Šeras sukūrė grupę lėlių, vaizduojančių žymius rašytojus, menininkus, visuomenės veikėjus, ir rengė mini spektaklius Vilniaus žydų realinėje gimnazijoje. Kaip teigia Dovydas Judelevičius, spektaklių tekstai buvę vidutiniški, tačiau vaidinimai turėję didelį pasisekimą²⁰. Michtomas buvo vienas iš lėlių teatro *Maidim* įkūrėjų. 1933 m. jis nupiešė teatro emblemą, taip pat kūrė dekoracijas ir lėlių eskizus. Suckever-Ušajeva apipavidalino *Jung Vilne* rašytojų leidžiamas knygas: sukūrė viršelius 1936 m. išleistam pirmajam Gradės eilėraščių rinkiniui *Jo* (liet. „Taip“) ir 1940 m. išėjusiam antrajam Suckeverio eilėraščių rinkiniui *Valdiks* (liet. „Miškinė“). Suckever-Ušajeva taip pat kūrė dekoracijas ir kostiumus *Jung Vilne* teatralizuotiems poezijos vakarams.

Nuo 1939 m. *Jung Vilne* rašytojai ir dailininkai galėjo kūrybiškai bendradarbiauti su Kauno žydų menininkais, pasirodė bendros publikacijos literatūros ir meno rinkinyje *Naje bleter*. *Jung Vilne* dailininkams leidinyje atstovavo Michtomas, Suckever-Ušajeva ir Chvolesas. Kauno žydų dailę pristatė keturiolika dailininkų, tarp jų Zalė Bekeris, Chaimas Mejeris Fainšteinas, Černė Percikovičiūtė ir kiti.²¹ Ši tik užsimezgsi Vilniaus ir Kauno menininkų bendradarbiavimą nutraukė Antrasis pasaulinis karas.

1941 m. birželio 22 d. naciai užėmė Lietuvą, o rugsėjo 6 d. Vilniaus senamiestyje įkūrė getą. Vilniaus gete atsidūrė *Jung Vilne* sambūrio rašytojai Kačerginskis ir Suckeveris, dailininkė Suckever-Ušajeva. Pastaroji gete globojo aštuonmetį berniuką Samuelį Baką (g. 1933), būsimąjį žymų dailininką. Likimas lėmė karo išvakarėse Šerui grįžti iš Šveicarijos į Vilnių. Dailininkas ketino Kaune surengti savo darbų parodą *Nuo žydų geto ligi Alpių*²². Deja, Šeras buvo uždarytas Vilniaus gete.

Gete menininkai stengėsi morališkai nepalūžti ir tęsti kūrybą. 1942 m. sausio 18 d. buvo įkurta Žydų rašytojų ir dailininkų draugija, kurios tikslas buvo teikti savitarpio paramą ir skatinti meninę kūrybą, surinkti išvežtų žydų rašytojų užrašus, menininkų kūrinius ir parengti medžiagą literatūros ir meno almanachui²³. Į draugiją įstojo 20 rašytojų, 22 aktoriai, 16

²⁰ Žr. Dovydas Judelevičius, „Žydų lėlių teatras *Maidim*“, p. 17.

²¹ Žr. L. B., „Nauji lapai“ – pirmasis Vilniaus ir Kauno žydų literatūros rinkinys“, p. 6, 8.

²² Žr. „Vilniečio dailininko paroda Kaune“, p. 8.

²³ Žr. Hermanas Krukas, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos: Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939–1944*, p. 178.

muzikantų bei dainininkų ir 6 dailininkai. Draugijos nariai organizavo literatūros vakarus ir dailės parodas, statė spektaklius. Šeras sukūrė dekoracijas spektakliui pagal Dovydo Pinskio *Amžinąjį žydą*. Dekoracijas kūrė Suckever-Ušajeva, Uma Olkenica ir skulptorius Judelis Mutas, techninė pastatymų dalimi rūpinosi Šmuelis Efronas.

1942 m. liepos 25 d. gete buvo surengtas *Jung Vilne* rašytojų ir dailininkų vakaras. Vakara, kuriame dalyvavo per 200 žmonių, vedė Krukas ir Kačerginskis. Buvo skaitomos ištraukos jidiš kalba iš *Jung Vilne* rašytojų kūrybos, eksponuojami almanachai ir autoriniai leidiniai. Savo kūrybą pristatė Suckever-Ušajeva. Buvo eksponuoti 1941 m. nužudyto Michtomo dailės darbai.²⁴

1943 m. sausio mėn. surengtame geto dailininkų konkurse Suckever-Ušajeva laimėjo pirmąją vietą už aliejiniais dažais tapytą „Vyro portretą“. Kovo 28 d. Vilniaus geto teatro vestibiulyje buvo atidaryta vaizduojamojo meno paroda. Parodoje eksponuoti Suckever-Ušajevos aliejinės tapybos darbai ir akvarele lieti geto kalinių portretai, Šero geto piešinių serija, Muto piešiniai ir 2 skulptūros, G. Drezino 14 karikatūrų ir 6 metalo raižiniai, keturiolikmečio S. Volmarko ir devynmečio Bako piešiniai, Sedlio plakatai, reklamuojantys baldžiaus, dažytojo, mūrininko, siuvėjo, staliaus ir stikliaus amatus.²⁵

Deja, daugumai *Jung Vilne* sambūrio narių nepavyko išgyventi Šoa. Michtomas buvo sušaudytas 1941 m. Paneriuose dar prieš įkuriant getą²⁶. Naciams užėmus Vilnių, Levinas pasitraukė į Minską, tačiau nuo mirties nepabėgo. 1942 m., kai Minsko geto žydai buvo vedami šaudyti, vokiečių komendantas pasiūlė palikti talentingą tapytoją gyvą, tačiau Levinas pats pasirinko mirtį. 1943 m. Lenkijoje, Treblinkoje, gyvybės neteko Suckever-Ušajeva. Likviduojant Vilniaus getą Šeras buvo išsiųstas į Vaivaros stovyklą Estijoje, kur nužudytas 1944 m.

Efron likimas lėmė likti gyvai. Po karo ji emigravo į Izraelį, tačiau niekada daugiau nepaėmė teptuko į rankas. Išsigelbėję *Jung Vilne* rašytojai Suckeveris ir Gradė bei dailininkai Chvolesas²⁷ ir Vorobeičikas²⁸ tapo garsiais žydų pasaulinės literatūros ir dailės atstovais.

Meno istorikė Laučkaitė pažymi, kad XX a. pradžios Vilnius nebuvo smarkiai atsilikęs nuo naujausios to meto Europos dailės, o Veriovkinos, Javlenskio ir kitų Vakarų meno avangardistų parodos vadavo Vilnių iš konservatyvumo ir provincialumo²⁹. Natūralu, kad *Jung Vilne* dailininkai, pasirinkdami savo kūrybai naujas ir aktualias temas, ieškojo ir naujų plastinės raiškos formų. Tuo metu Vilnių pasiekusios rusų ir vokiečių avangardo dailės kryptys – ekspresionizmas, kubizmas, suprematizmas ir geometrinis abstrakcionizmas – jiems

²⁴ Žr. ten pat, p. 340.

²⁵ Žr. ten pat, p. 498, 504.

²⁶ Vienais duomenimis, Michtomas buvo sušaudytas 1941 m. rugpjūčio 31 d., kitais – 1941 m. rugsėjo 2 d.

²⁷ Karo pradžioje Chvolesas pasitraukė į Gorkį (dab. Nižnyj Novgorodas). 1944 m. jis grįžo į Vilnių ir sužinojo, kad tik dvi seserys pabėgo iš geto ir išgyveno. Tėvai ir kitos trys seserys buvo nužudyti Paneriuose.

²⁸ 1934 m. Vorobeičikas emigravo į Palestiną.

²⁹ Žr. Laima Laučkaitė, *Vilniaus dailė XX amžiaus pradžioje*, p. 165.

pasirodė patrauklios ir tinkamos norimoms idėjoms skleisti. Vilniuje šias dailės kryptis propagavo Jozefas Budko, Kulvianskis ir Lasaras Segallas. Ypač artimas *Jung Vilne* nariams tapo vokiškasis ekspresionizmas, kurį plėtojo Vakarų Europos vokiškai kalbančių šalių žydų dailininkai. *Jung Vilne* dailininkus, kaip ir vokiškojo ekspresionizmo atstovus, domino panašūs motyvai ir temos – urbanistiniai miesto vaizdai ir darbininkiškos scenos, skurdas ir kova, panaši meninė raiška – supaprastintas piešinys, išryškinti kampuoti kontūrai ir kontrastingos spalvos, panašios nuotaikos – įtampa ir nerimas.

Jung Vilne dailininkai, kaip ir literatai, palaikė kairiąsias pažiūras ir tikėjo socialistinės ideologijos deklaruojamomis vertybėmis, ypač žmonių lygybės ir kovos su išnaudojimu idėja. Tad bendrame Vilniaus krašto dailės kontekste jų kūryba pirmiausia išsiskyrė proletariniais motyvais bei kapitalizmo sistemos ir buržuazinės valdžios kritika. Dailininkai atkreipė visuomenės dėmesį į skaudžiausias to meto problemas – socialinę, ekonominę, tautinę nelygybę ir nedarbą – ir kvietė kovoti už geresnį gyvenimą.

Jung Vilne dailininkai iš dalies savo menui priskyrė visuomenės auklėjimo funkciją, tad revoliucinėms idėjoms skleisti jie pasirinko grafikos šaką. Grafikos darbų spausdinimas leidiniuose leido menui pasiekti daugiau žemesniosios klasės žiūrovų, darbininkų ir amatininkų, kurie nelankė dailės parodų. Supaprastintas piešinys leido aiškiai perteikti pagrindinę idėją, o ekspresionistinė meninė raiška – sukelti reikiamas emocijas.

Jung Vilne dailininkų veikla ir kūryba gerokai prisidėjo prie Vilniaus meninio gyvenimo ir visuomenės modernėjimo. Iki tol tarp Vilniaus žydų dailininkų vyravusį buitinių žanrų pakeitė novatoriškos temos, o realistinius vaizdus – kubistinės ir ekspresionistinės formos. *Jung Vilne* dailininkai tapo jaunaisiais vedliais Vilniaus krašto žydų dailės pasaulyje, o jų kūryboje keltos ekonominės, socialinės, politinės ir tautinės problemos šiandien yra ne mažiau aktualios.

Literatūra

- Bowl, John E., "Jewish Artists and Russian Silver Age" / Susan T. Goodman (ed.), *Russian Jewish Artists in a Century of Change 1890–1990*, Munich, New York: Prestel, 1995, p. 40.
- Cammy, Justin, "The Politics of Home, the Culture of Place: The 'Yung Vilne' Miscellany of Literature and Art (1934–1936)" / Marina Dmitrieva, Heidemarie Petersen (Hgg.), *Jüdische Kulturen im Neuen Europa: Wilna, 1918–1939*, Wiesbaden: Harassowitz-Verlag, 2004, p. 117–133.
- Cammy, Justin, "Tsevorfene bleter: The Emergence of Yung-Vilne," *Polin*, 2001, No. 14, p. 170–191.
- „Di grojse diskusje af der ojsštelung fun di junge kinstler“, *Vilner tog*, 1935, nr. 57 (jidiš kalba).
- Drajer, Š., „Vajzt, az kunst iz an injen“, *Vilner tog*, 1935, nr. 54 (jidiš kalba).
- Ertel, Rachel, „Grupinis jaunų poetų portretas“ / Yves Plasseraud, Henri Minczeles (sud.), *Lietuvos žydai 1918–1940*, Vilnius: Baltos lankos, 2000, p. 231–253.

- Gorelik, Shmaryag, „Kunst un natsionale oyflebung“, *Yidisher almanakh*, 1910, z. 82–84 (jidiš kalba).
- Judelevičius, Dovydas, „Žydų lėlių teatras *Maidim*“, *Menotyra*, 2008, t. 15, nr. 4, p. 17.
- Kazovsky, Hillel, *The Artists of the Kultur-Lige*, Moscow: Gescharim, Мосты культуры, 2003, p. 65.
- Krukas, Hermanas, „Jung Vilne – dvasingumas ir maištas“, iš jidiš vertė Roza Bieliauskienė, *Žydų muziejus*, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 1994, p. 318–319.
- Krukas, Hermanas, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos: Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939–1944*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004.
- L. B., „Nauji lapai“ – pirmasis Vilniaus ir Kauno žydų literatūros rinkinys“, *Apžvalga*, nr. 31, 1939 08 20, p. 6, 8.
- Laučkaitė, Laima, *Vilniaus dailė XX amžiaus pradžioje*, Vilnius: Baltos lankos, 2002.
- Liptzin, Sol, „Young Vilna“ / Sol Liptzin (ed.), *A History of Yiddish Literature*, Middle Village, N.Y.: Jonathan David Publishers, 1985, p. 410–425.
- Lisek, Joanna, *Jung Wilne – żydowska grupa artystyczna*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005.
- Malinowski, Jerzy, „Vilniaus žydų meninis gyvenimas“, *Krantai*, 1992, balandis, gegužė, birželis, p. 58–63.
- Malinowski, Jerzy, *Malarstwo i rzeźba żydów Polskich w XIX i XX wieku*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.
- Murauskaitė, Ilona, *Akimirka su Jung Vilne*, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2010.
- „Noticn fun a lejener“, *Vilner tog*, 1935, nr. 58 (jidiš kalba).
- Nowersztern, Avraham, „Yung Vilne: The Political Dimension of Literature“ / Yisrael Gutman, Chone Shmeruk, Ezra Mendelsohn, and Jehuda Reinharz (eds.), *The Jews of Poland between Two World Wars*, Hanover, N. H.: Brandeis University Press, 1989, p. 383–398.
- Schulman, Elias, *Yung Vilne, 1929–1939*, New York: Farlag Getseltn, 1946 (jidiš kalba).
- „Vilniečio dailininko paroda Kaune“, *Apžvalga*, 1940 03 29, nr. 10, p. 8.
- Vorobeichic, Moises, *Ein Ghetto im Osten – Wilna*, Zurich-Leipzig: Orell Fussli Verlag, 1931, 65 fotografijos.
- Wojciechowska-Sej, Agnieszka, „Bencion Michtom“ / *Pole, Jew, Artist. Identity and Avant-garde*, katalogas, 2009, Lodz: Museum sztuki, p. 20.
- Zalkind, Ber, „Ver zol vajzn, az kunst iz an injen“, *Vilner tog*, 1935, nr. 58 (jidiš kalba).
- Zalkind, Ber, „Cu der diskusje af der ojsstelung fun di junge kinstler“, *Vilner tog*, 1935, nr. 64, (jidiš kalba).

Litvakų modernios tapybos tradicijų tęstinumas Lietuvoje

Straipsnyje įvairiais aspektais analizuojamos Lietuvos žydų (litvakų) pasaulietinės dailės savitumo ir tradicijų tęstinumo problemos, apžvelgiamas platus su litvakų pasaulietinės tapybos raida, pagrindinėmis jos temomis, motyvais ir stiliaus pokyčiais susijęs problemų laukas. Glaustai aptariami specifiniai XX a. pradžios ir tarpukario nepriklausomybės tarpsnio litvakų dailės bruožai. Pagrindinis dėmesys tekste sutelkiamas į Lietuvoje (nuo pokario iki dabarties) išryškėjusias esmines litvakų tapybos slinktis, žydų bei litvakų kultūros tradicijų perimamumo ir tęstinumo problemas. Iš tuo metu kūrusio litvakų dailininkų srauto išskiriamos trys, autoriaus akimis žvelgiant, ryškiausios skirtingų kartų tautinės tapatybės sklaidos slinktis reprezentuojančios figūros (Savickas, Jacovskis ir Teitelbaumas). Remiantis jų kūrybos sociokultūrinio ir meninio konteksto analize, daromos platesnės hipotezės ir apibendrinimai apie litvakų dailės tradicijų tęstinumą dabartinėje Lietuvoje. Kartu lyginamuoju aspektu glaustai aptariamos šių dailininkų kūrybos ištakos, estetinės nuostatos, meninių vaizdinių sistemos, tapybinio stiliaus bei plastinės kalbos ypatumai, konkretaus laikotarpio, besikeičiančio sociokultūrinio ir meninio konteksto poveikis jų kūrybai.

Esminiai žodžiai: Lietuvos žydų (litvakų) dailė, tradicija, perimamumas, Savickas, Jacovskis, Teitelbaumas.

Įvadas

Mintis parašyti šį straipsnį kilo ir lydėjo keletą metų, apsilankius įspūdingoje parodoje Prancūzijoje *Humanisme et Expressionisme. La représentation de la figure humaine et l'expérience juive* (liet. „Humanizmas ir ekspresionizmas: žmogaus figūros vaizdavimas ir žydų patirtis“), kurioje į akis krito tai, kad daugelis skirtingų tautų aplinkoje gyvenusių žydų kilmės dailininkų sugebėjo savo kūrinuose savitai perteikti ne tik senas žydų tautos kultūros tradicijas, tačiau ir tų tautų, kurių aplinkoje gyveno, aplinkos spalvas bei kultūros tradicijų savitumą. Tai darėsi akivaizdu įdėmiau žvelgiant į Amedeo Modiglianio sumišusios italų ir žydų dvasios kupinus kūrinius, iš Bulgarijos kilusio Jules'o Pascino, iš Lenkijos – Moišės Kislingo ir labiausiai litvakų Marco Chagallo, Chaimes'o Soutine'o, Jacques'o Lipchitzo ir daugybės kitų kūrinius. Dar daugiau įdomių išvalgų kilo tuomet, kai pradėjau lyginamuoju aspektu analizuoti iš Lietuvos į užsienį persikrausčiusių ir Lietuvoje gyvenusių litvakų tapytojų kūrybą. Pamačiau labai panašių dalykų, kurie anksčiau išnirdavo, regint neretai stulbinantį

pasaulėjautos, meninių ieškojimų, motyvų, išreiškiamų nuotaikų, paskirų stiliaus bruožų paralelizmą skirtingose šalyse gyvenančių lietuviškos kilmės išeivių dailininkų kūryboje.

Apie užsienyje gyvenusių litvakų dailininkų kūrybos pamėgtus motyvus, meninio stiliaus bruožus esu rašęs monografijoje *Litvakų dailė l'École de Paris aplinkoje* (2008) ir įvairiuose straipsniuose. Turėdamas įdirbį šioje srityje ir norėdamas pasitikrinti kai kurias darbo eigoje kilusias hipotezes, apsisprendžiau tolesniems tyrinėjimams pasirinkti tris skirtingų kartų sovietmečiu ir jau po nepriklausomybės atgavimo Lietuvoje gyvenusius ir kūrčius litvakų dailininkus – pasiaiškinti, kaip skirtingoje kultūrinėje aplinkoje keitėsi jų santykis su ankstesnėmis žydų ir litvakų dailės tradicijomis. Iš čia plaukia retorinis klausimas, kiek pagrįstai ir kokia prasme galime kalbėti apie tolesnį šlovingos litvakų dailės tradicijos gyvavimą Lietuvoje po Šoa tragedijos? Šiame tekste mane labiausiai domina Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) kultūrinėje erdvėje susiformavusių litvakų kultūros tradicijų perimamumo, tęstinumo ir tautinės savimonės virsmai pokario Lietuvoje. Kitais žodžiais tariant, norisi pasiaiškinti, kaip iš vieno galingo senovės žydų kultūros tradicijos medžio kamieno šventojoje žemėje išsibarsčiusios sėklos pasklido po platų pasaulį, nešdamos su savimi jau Lietuvoje (litvakai ją vadino „Lita“) gyvenančios vietinių litvakų kultūros, religijos, etikos tradicijų simbolinius kodus.

Tiesiogiai šiai problematikai skirtų darbų nežinau, tačiau iš epizodiškai ją gvildančių tekstų, paskelbtų užsienyje, išskirčiau Suzanne Pourchier straipsnį „De Vilna à Montparnasse“ (1996, liet. „Nuo Vilniaus iki Monparnaso“), Claire Le Foll monografiją *L'école artistique de Vitebsk (1897–1923): éveil et rayonnement autour de Pen, Chagall et Malévitch* (2002, liet. „Vitebsko meno mokykla: Peno, Chagallo bei Malevičiaus iškilimas ir vaidmuo“). Litvakų ir Lenkijos žydų dailės savitumą aptarinėjo lenkų meno istorikas Jerzy Malinowski monografijoje *Malarstwo i rzeźba Żydów polskich w XIX i XX wieku* (2000, liet. „Lenkijos žydų tapyba ir skulptūra XIX ir XX a.“). Vertingos autentiškos medžiagos šia tema aptinkame litvakų dailininkų Jacques'o Chapiro knygoje *La Ruche* (1960, liet. „Avily“), Neemijos Arbit Blato knygoje *Hommage à l'École de Paris* (1962, „Duoklė Paryžiaus mokyklai“), *Portraits de Montparnasse* (1998, liet. „Monparnaso portretai“) ir straipsnyje „Montparnasse capitale de la Lituanie des Arts“ (1992, liet. „Monparnas – Lietuvos meno sostinė“). Šios problemos, be mano paties darbų, epizodiškai aptariamos ir Vilmos Gradinskaitės straipsniuose¹. Vertingos pagalbinės medžiagos galima surasti įvairių litvakų dailininkų kūrybai skirtuose skirtingų leidiniuose, parodų kataloguose.

Litvakų dailės tradicijos pamatai buvo padėti didžiulėje įvairių kultūrų ir tikėjimų LDK erdvėje, kurioje ir po Abiejų Tautų Respublikos panaikinimo žydai atkakliai siekė išsaugoti amžiais puoselėtas judaizmo ir jau susiformavusias savo litvakų kultūros tradicijas. Litos kultūrinėje erdvėje gyvenę litvakai laikė save vieninteliais tikrųjų ortodoksinio judaizmo tradicijų saugotojais, siejančiais save su senosiomis ikibiblinėmis talmudizmo ir Toros

¹ Žr. Vilma Gradinskaitė, „Žydų menas tarpukario Lietuvoje“ ir „XX a. pirmosios pusės naujieji meno reiškiniai: tautinio ir modernaus žydų meno sintezė“.

tradicijomis. Šios nuostatos buvo nepalankios litvakų pasaulietinės vaizduojamosios dailės raidai. Neatsitiktinai Litos žydų ortodoksinį judaizmą išpažįstančiose diasporose, kaip ir kitose visuotinių religijų smarkiai veikiamose civilizacinėse erdvėse (Vakarų krikščioniškoji, islamiškoji), dailė ilgai išsaugojo sakralinį pobūdį.

Skirtingų Europos kraštų žydų bendruomenių raidos ir gyvenimo būdo ypatumai paaiškina, kodėl tautinio meno kūrimo problema Vakarų Europos žydams buvo ne tokia aktuali nei litvakams, gyvenusiems uždaroje žydų bendruomenėje. Tikriausiai čia ir reikia ieškoti atsakymo, kodėl žydų profesionaliosios dailės atsiradimo procese išskirtinį vaidmenį atliko litvakai išeiviai iš Rytų Europos vadinamosios „sėslumo zonos“ (beveik sutampančios su LDK teritorija jos klestėjimo metu) pakraščiu, kuriuose gyveno didžiulės konservatyvaus judaizmo cementuojamos žydų bendruomenės. Vadinasi, objektyvios sąlygos žydų profesionaliosios dailės atsiskleidimui XX a. pradžioje vakarinėje ir rytinėje Europos žemyno dalyse buvo skirtingos. Paradoksas glūdėjo tame, kad nacionalinį tapatumą geriau išsaugoję ir į pasaulietinės modernistinės tapybos plėtotės srautą aktyviai įsilieję litvakų kilmės dailininkai visa jėga galėjo išsiskleisti tik demokratiškoje didžiųjų civilizacijos vertybių prisodrintoje Vakarų kultūros ir meno centrų aplinkoje.

Vidinis konfliktas su kaustančia ortodoksine judaistinės religijos tradicija ir nuolatos pasąmonėje išliekantis prakeiksmas dėl antrojo Dievo įsakymo pažeidimo tikriausiai buvo viena iš priežasčių, kuri lėmė ne tik neįtikėtinais aktyvų žydų kilmės dailininkų įsiliejimą į radikaliausias XX a. modernistinio meno kryptis. Kartu kosmopolitinės jų kūrybos nuostatos metė iššūkį anksčiau gyvavusioms meno tradicijoms ir skatino menininkų polinkį į abstrakciją, intelektualumą, psychologizavimą, laiko struktūrų sureikšminimą. Tai, mano akimis žvelgiant, buvo tas tūkstantmečiais kauptas hebrajiškos kultūros tradicijos paveldas, kuris, nepaisant maištavimo, išliko pasaulietinį meną pasirinkusių žydų dailininkų pasąmonėje ir mąstysenoje. Ir galiausiai čia turbūt reikia ieškoti priežasčių, leidžiančių paaiškinti išskirtinį žydų dailininkų indėlį į ekspresionizmo, konstruktvizmo, abstrakcijos, netgi mažiau žinomą kubizmo raidą, į kurią įsijungė Jacques'as Lipchitzas, Ossipas Zadkine'as, Naumas Gabo, Antoine'as Pevsneris, Sonia Terk-Delaunay ir kiti.

Iš čia plaukė žydų avangardinio meno savitumas, į kurį pagrįstai atkreipė dėmesį prancūzų menotyrininkė Foll:

Net jei griežtas ir tikslus žydiško stiliaus apibūdinimas kelia sunkumų, jis neabejotinai yra susijęs su dviem svarbiais dalykais: kurdami šiuolaikinį, ypač avangardinį, meną, dažniausiai žydai kūrė savus ženklus, išplaukiančius iš asmeninės patirties ir tautinės kultūros. Žydų menas – tai tikriausiai paprasčiausia harmoninga naujausių formalių ir originalių atradimų ir tradicinių jų tūkstantmetės kultūros motyvų sintezė.²

² Claire Le Foll, *L'école artistique de Vitebsk (1897–1923): éveil et rayonnement autour de Pen, Chagall et Malévitch*, p. 162.

Iš tikrųjų gausiai į įvairius radikaliausius modernistinio meno sąjūdžius įsilieję žydų dailininkai netgi abstrakčiose meno formose atspindėjo savo pasaulėjautos, mentaliteto, spalvos, formos, simbolinio mąstymo ypatumus. Jų kūryba pagrindiniais meninio stiliaus bruožais artimiausiai susijusi su prancūziškojo ekspresionizmo tendencijomis.

LDK kultūrinė erdvė ir etninė Lietuvos teritorija buvo tas kraštas, iš kurio į pagrindinius Vakarų meno centrus atvykę litvakų dailininkai palieko gilų rėžį modernistinio meno istorijoje. Tiesą sakant, XX a. Lietuvos dailės istorijoje talentų gausa akivaizdžiai vyravo dvi tautinės dailės mokyklos: lietuvių ir litvakų. Pastarosios pagrindinis kūrybinis potencialas skleidėsi ne tik Lietuvoje, bet ir daugelyje svarbiausių užsienio meno centrų: Paryžiuje, Berlyne, Vienoje, Niujorke, Maskvoje, Sankt Peterburge ir kitur. Rusijos imperijos saulėlydžiu, iki pirmojo pasaulinio karo, LDK kultūrinėje erdvėje iškilo du svarbūs Vakarų modernųjį meną maitinę centrai: Vilnius ir Vitebskas. Išeiviai iš šių miestų dailės mokyklų paliko ryškų pėdsaką Vakarų modernistinio meno ir žydų pasaulietinės dailės istorijoje. Lietuvai atkūrus valstybę, o jos sostinę Vilnių okupavus lenkams, kultūrinis gyvenimas persikėlė į laikinąją sostinę Kauną, kurio vaidmuo žydų dailės istorijoje gerokai išaugo, kadangi čia sparčiai kūrėsi įvairios nepriklausomos valstybės institucijos, litvakų kultūrinės organizacijos ir telkėsi iš kitų „atplėštų“ istorinės ir etninės Lietuvos teritorijų atvykstantys dailininkai.

Kitaip nei tradiciškai daugiakultūriame Vilniuje, atgimusios Lietuvos valstybės laikinojoje sostinėje Kaune (priminsime, kad caro valdžia prieš Pirmąjį pasaulinį karą, apkaltinusi žydus kolaboravimu su vokiečiais, masiškai juos deportavo iš pasienio regionų į Rusijos gilumą) vyravo lietuvių etnosas. Iš įvairių kraštų į Kauną suplaukė lietuviai, atsiriboję nuo daugiakultūrio LDK palikimo, siekė sukurti modernią tautinę valstybę ir kuo sparčiau perimti Vakarų Europos kultūros laimėjimus. Litvakai pirmaisiais valstybės atkūrimo metais ėmė masiškai grįžti į tėvynę, todėl Kaune greit susiformavo gausi litvakų bendruomenė. Tarpukariu ji sudarė apie 30 procentų laikinosios sostinės gyventojų. Lietuviai ir litvakai Kaune gyveno kartu, čia nebuvo daugeliui Centrinės ir Rytų Europos miestų būdingų getų. Valstybės remiamose žydų mokyklose tradicinę religinio išsilavinimo sistemą keitė pasaulietinė; jose greta hebrajų ir jidiš kalbų buvo dėstoma lietuvių – tai skatino lietuvių bei žydų bendruomenių suartėjimą.

Įsiraukę į kultūrinį atgimusios valstybės gyvenimą, iš visų tautinių bendrijų litvakai pirmieji Kaune steigė įvairias meno, o kartu ir dailės organizacijas. Joms poveikį darė keli veiksniai. Pirmiausia, kai kurie talentingi Vilniaus litvakai dailininkai: Isajus Kulvianskis, Jakūbas Mesenbliumas (Jacques Missaine), Josimas Akimas, Saliamonas Zelmanavičius (Zelmonovičius) – iš Vilniaus persikėlė į Kauną. Antra, 1920 m. įkurtas svarbus dailės studijų centras – Kauno meno mokykla, kuriai vadovavo aukštos humanitarinės kultūros pedagogas Justinas Vienožinskis, sutelkęs gabių dėstytojų kolektyvą ir sukūręs modernią dailininkų rengimo studijų programą. Nors mokykloje dėstė beveik vien lietuvių tautybės dėstytojai, tačiau nuo 1922 iki 1940 m. čia mokėsi apie 70 litvakų, kurių įnašas į valstybės dailės gy-

venimą buvo reikšmingas. Svarbios yra ir Kaune veikusios garsių dailininkų Vienožinskio ir Mstislavo Dobužinskio įkurtos privačios dailės studijos, kuriose taip pat mokėsi litvakų.

Nepriklausomos Lietuvos dailės gyvenime, rengdami viešas parodas, aktyviausiai reiškėsi litvakai Arbit Blatas, Maksas Bandas, Akimas, Mesenbliumas, Zelmonas (Zalė) Bekeris, Chaimas Mejeris Fainšteinas, Chaimas Štreichmanas, Hiršas Markus, Povilas Kaufmanas, Cilė Epšteinaitė, Černė Percikovičiūtė, Zelmanavičius, Maksas Leiba Ginsburgas, Jokūbas (Jankelis) Kazlauskas (Jacques Koslowsky) ir kiti. Kaip žinoma, tarpukario Lietuvos kultūra ir menas akivaizdžiai orientavosi į Prancūzijos kultūrą, todėl į Paryžių nenutrūkstamu srautu vyko mokytis, stažuotis tiek lietuvių, tiek litvakų dailininkai. Iš pastarųjų įvairiu metu Paryžiuje studijavo ir gyveno Kulvianskis, Juozas Levinsonas-Benari, Mesenbliumas, Bandas, Arbit Blatas, Akimas, Kazlauskas ir kiti. Vadinasi, tarpukario Kaune galime konstatuoti didžių Vilniaus litvakų dailės tradicijų plėtrą. Kita vertus, dėl galingo lietuvių kilmės dailininkų srauto iškilimo išryškėja anksčiau ne toks pastebimas litvakų ir lietuvių dailės tradicijų suartėjimas.

Litvakų dailininkų modernumo siekį tarpukariu suvokė ir aukštai vertino mūsų tautinės dailės mokyklos kūrėjas, subtilus dailės kritikas Vienožinskis, kuris po vienos kolektyvinės Lietuvos ir Latvijos žydų parodos 1931 m. rašė:

Kolektyvinė žydų meno darbų paroda, palyginus ją su lietuvių „Nepriklausomųjų“ menininkų paroda, yra įvairesnė, daugiau moderniška ir jaunesnė. Lietuviai savo tapybos supratimą daugiausia gavo Lietuvoje, tad visų laikų Europos menas juos pasiekė kaip tolimas aidas. Ne tiek įvairių mokyklų postulatai, kiek savo iš vidinės kritezijos, savo gamta, neturtingas vyresniųjų menininkų lobynas ir savo tautos savybės sudarė pagrindus jų kūrybai. Žydų daugumas auklėjosi ar tebesiauklėja Europos meno centruose, todėl ir Europos meno, ypač moderniojo, ir atskirų menininkų įtaka jų darbuose daug ryškesnė.³

Antrasis pasaulinis karas ir Šoa tragedija litvakų kultūros ir meno tradicijų sklaidai Lietuvoje sudavė siaubingą smūgį. Po nacių savivaliavimo ne mažiau sistemingai litvakų paveldą naikino ir sovietinė stalinistinė ideologija. Tačiau net niūriausiais sovietinės okupacijos ir stalinizmo metais, klestint neafišuojamam aukščiausių valdžios struktūrų palaikomam antisemitizmui, litvakų dailės tradicija latentine forma vis dėlto gyvavo, siekdama prisitaikyti prie pasikeitusių ideologinių realių.

Norėdamas pasiaiškinti nuo Antrojo pasaulinio karo iki dabarties vykstančių sudėtingų litvakų dailės tradicijos atgimimo ir tautinės dailininkų savimonės pokyčių esmę, pasitelksiu

³ Irena Kostkevičiūtė, *Justinas Vienožinskis: straipsniai, dokumentai, laišakai, amžininkų atsiminimai*, p. 77.

į mano dėmesio lauką patekusių trijų ryškiausių skirtingų kartų Lietuvoje kūrusių tapytojų Augustino Savicko (1919–2012), Adomo Jacovskio (g. 1948 m.) ir Saliamono Teitelbaumo (g. 1972) kūrybą. Mėginsiu išryškinti, kaip ją veikė besikeičianti socialinė, kultūrinė ir meninė aplinka, didėjantis tautinės tapatybės ir santykio su ankstesnėmis žydų bei litvakų dailės tradicijomis svarbos suvokimas.

Tapybos patriarcho A. Savicko įnašas

Litvakų dailės tradicijų atgimimą itin sudėtingomis griežtos ideologinės cenzūros sąlygomis veikė viena ryškiausių mūsų pastarųjų penkiasdešimties metų dailės figūrų – Savickas. Jis gimė Kopenhagoje žinomo rašytojo ir diplomato Jurgio Savickio ir motinos žydės gydytojos stomatologės Idos Trakiner šeimoje. Jis rašė:

Gyvenau šeimoje, kur viskas alsavo grožiu. Tėvo, rašytojo, knygos, jo paveikslų rinkinys, brolio, Kauno meno mokyklos mokinio, paveikslai, motinos meilė literatūrai, subtilus gamtos jautimas. Per Antrąją pasaulinį karą netekau visų, kuriuos mylėjau. Pats per stebuklą išlikęs atsidėjau tapybai. Savo paveikslais svajoju susiliesti su pasauliu, kurį Jurgis Savickis poetiškai nutapė žodžiais.⁴

Šio gaivališkos prigimties tapytojo vaizdiniuose skleidžiasi dvi skirtingos kūrybą maitinančios linijos: pirmoji, siejanti su galinga žydų kultūros tradicija, išplaukianti iš ekspresyvos motinos, kuri archetipinio mąstymo ir pasaulio suvokimo lygmeniu suartina su žydų dailės tradicija; antroji – lietuviškoji – iš „tylenio“ tėvo, siejanti su tėvo mylimais lietuvių liaudies menui būdingais elegiškais rūpintojėlių vaizdiniais, meditatyvumu, gamtameldiškumu, liūdesiu dvelkiančiais motyvais. Objektiviai vertinant tenka pripažinti, kad galingesnė buvo pirmoji. Sąsajas su ja apnuogina didiesiems litvakų dailės meistrams Soutine'ui, Micheliui Kikoïne'ui, Pinchusui Krémègne'ui, Bandui, Théo Tobiasse'ui būdinga tragizmo kupina ekspresija: prislopintos pilkšvos spalvos, sumišusios su žaižaruojančiu mėliu ir raudoniu, intensyvios mistiškumu dvelkiančios žalsvos spalvos energija. Jo ryšys su žydų ir litvakų dailės tradicija išryškėja ne iš žydų tautos istorijos tiesiogiai perimtuose (tuomet tai būtų karjerai pernelyg rizikingas žingsnis), o neretai subtiliai užšifruotuose skausmo ir tragiškumo kupinuose motyvuose, siužetuose, ekspresyviame tapybos stiliuje, emocingose spalvose, kolorite, simbolinio ir metaforinio mąstymo principuose.

Niūriais pokario metais, baigęs Dailės institutą ir pradėjęs savarankišką kūrybos kelią, Savickas pasirinko savo mokytojo Vienožinskio pamėgtą peizažo žanrą, kuris tuomet sudarė

⁴ Augustinas Savickas, *Žalia tyla: memuarai*, p. 49.

palankesnes galimybes apeiti griežtėjančius ideologinius vadinamojo socialistinio realizmo metodo reikalavimus. Kita vertus, neseniai patyrusiam karo sukrėtimus dailininkui peizažas buvo artimas, nes padėjo išreikšti emocines suaudrintos sielos būsenas. Vėliau, paveiktas poimpresionistinės ir modernistinės dailės, Savickas pasuko Vienožinskio mokyklos nubrėžtu ekspresionistinių tendencijų plėtojimo keliu. Perėjo prie didelių dramatiškų teminių kompozicijų, iš kurių išsiskyrė naują kūrybinės evoliucijos etapą atverianti „Pirčiupio tragedija“ (1959). Nuo šiol didžiulio formato teminis (figūrinis) paveikslas tampa pagrindiniu Savicko specifinės stilistikos atpažinimo ženklu. Aptariamam laikotarpiu sukuriama didelė pripažinimą dailininkui pelniusios figūrinės kompozicijos „Rekviem fašizmo aukoms“ (1965), „Fašistų sudegintame kaime. Prie žuvusiųjų“ (1965), „Motina ir žemė“ (1967), triptikai „Kelias“ (1968) bei „Motina ir kareivis“ (1968).

Žvelgiant į tuometinius Savicko temų, siužetų ir formalių meninės išraiškos priemonių ieškojimus, negalima ignoruoti sudėtingų socialinių ir psichologinių pokario metų aktualijų: veikė daug skirtingų veiksnių, iš kurių nepaskutinis buvo šeimos ir žydų tautos tragedijos diktuojamas savisaugos instinktas (dailininkas ne tik neslėpė, bet ir didžiavosi žydiškąja savo motinos kilme). Todėl kartais girdimi priekaištai, esą ideologiškai reikšmingais karo, Pirčiupio tragedijos, žuvusiųjų karių ir antifašistiniais paveikslų siužetais Savickas prisidengdavęs, manyčiau, yra supaprastintas požiūris.

Minėtos temos dailininką jaudino, kadangi karas ir su juo susiję skausmingi praradimai buvo neatsiejama asmeninės tragiškos biografijos dalis. Karas, nacių ir sovietų okupacijų atneštos negandos dailininko pasaulėjautoje paliko gilų rėžį: atėmė motiną, brolių Algirdą, kuris pamilęs vedė žydaitę ir paskui ją savanoriškai nuėjo į getą, kur buvo nužudytas. Savickas konstatuoja:

Mano tėvas negalėjo grįžti į Lietuvą. Karo metais fašistai sušaudė mano bro-
lį, talentingą tapytoją Algirdą, o motina, žydė, pati nusižudė. Kai 1949 metais
baigiau Dailės institutą ir vedžiau Lizą Levickaitę, netrukus visą jos šeimą iš
Suvalkijos kaimo išvežė į Sibirą, ten mirė jos tėvas, žuvo brolis, sunkiai susir-
go sesuo... Vieną Lizos brolių, žurnalistą, bolševikai sušaudė 1940 metais.⁵

Iš čia dailininko kūryboje natūraliai plaukė karo, antifašizmo, netekties, liūdesio, vos ne kosminio sielvarto temų sureikšminimas ir gausus eksploatavimas. Tai buvo vienas iš veiksmingų būdų gydyti skausmingų karo metų praradimų paliktas žaizdas.

Sugebėjimas savo kūriniuose lanksčiai įtvirtinti nukrypimus nuo pagrindinės tuometinio socialistinio realizmo dailės raidos linijos, subtiliai jausti vyraujančių ideologinių nuostatų brėžiamas neregimas kūrybinės laisvės ribas, meistriškas balansavimas tarp dviejų nesutai-

⁵ Ten pat, p. 53.

komų estetinių pozicijų – tai išskirtiniai dailininko bruožai, garantavę ilgalaikį visuomenės pripažinimą ir išlikimą dešimtmečiais tapybos raidos proceso priešakyje. Savo giliai suvoktą genetinį dvilypumą menininkas išreiškia šia jo kontroversiškam mąstymui būdinga fraze: „Savickas uždirba kaip žydas, prageria kaip katalikas. Taip apie mane kalbėjo. Ir buvo teisūs. Tokių dalykų nenuslėpsi. Man mokėjo pinigą ir už gerą drobę, ir už tikrą šūdą.“⁶

Susidaro įspūdis, kad dailininkas vienodai jaukiai jausdavosi tiek intelektualioje, kvazikultūrinės bohemos, tiek aukščiausios partinės nomenklatūros aplinkose. Vienu metu jis atvirai prisipažino: „Esu baisus girtuoklis, sunkaus charakterio. Apie mane pasakoja visokius anekdotus. Dėl to nesijaudinu. Vis tiek reklama (kad ir iš kito galo)“⁷. Kartu menininkas respektabiliai gvildeno svarbius kultūrinio gyvenimo reiškinius, kolegų kūrinius, jų meninės kūrybos procesų ypatumus. Polinkį į epatažą, menamo apsinuoginimo elementus galima iš dalies paaiškinti ne tik kontroversiško charakterio savybėmis, bet ir susižavėjimu Modiglianio ir Soutine'o aplinkos, bohemiškos gyvensenos, publikos šokiravimo teikiama galimybėmis, padedančiomis neutralizuoti negatyvų daugelio vaikščiojančių legendų poveikį. Jausdami monumentalios Savicko asmenybės žavesį ir palaikymą, apie jį spietėsi ir jaunosios kartos litvakų kilmės dailininkai, kurie vėlyvojo sovietmečio kultūros situacijoje į žydų tautos kultūros istoriją ir naujai atrandamą litvakų moderniosios dailės tradiciją galėjo atsukti jau daug drąsiau.

A. Jacovskio kūrybinis dialogas su A. Savicku

Savicko mokinys Jacovskis yra jau kitos kartos atstovas, kuris atėjo į dailės pasaulį liberalesniu vėlyvučiu sovietmečiu, kai aiškintis ir garsiai kalbėti apie savo litvakiškas šaknis, tiesą sakant, dar ne visai buvo įprasta. Jaunystėje išgyvenęs sudėtingų ideologinių virsmų laikotarpį, Jacovskis jau daugiau nei du dešimtmečius gyvena ir kuria kitoje nepriklausomybę atgavusioje šalyje. Nueito kelio pėdsakai šifruotu pavidalu skleidžiasi dailininko kūriniuose.

Šis tiesioginis Savicko mokinys dabartiniame Lietuvos tapybos kraštovaizdyje išsikirto savitą nišą, suformuodamas individualų, į niekieno kito nepanašų tapybos stilių. Pirmus svarbius postūmius dailei Jacovskis gavo šeimoje. Meniškos prigimties tėvas dar prieškarinio metais privačiai mokėsi tapybos subtilybių, vadovaujamas žinomo litvakų dailininko Bekerio, tačiau, neįgyvendinęs savo svajų, kaip dažnai būna gyvenime, vos ne už rankos dailės mokyklon paeiliui vedė visus tris savo vaikus. Iš jos Adomas veržėsi į Vilniaus dailės institutą, kuriame gyvenimas suvedė su Augustinu Savicku. Apie sąlytį su juo Jacovskis rašo:

⁶ Ten pat, p. 185.

⁷ Ten pat, p. 224.

Tapybos mokiausi pas neprilygstamąjį Augustiną Savicką, bet tik metus. Tuometinė instituto valdžia jį atleido... Kai maestro įžengdavo į studiją (o tai būdavo ne taip jau dažnai, per savaitę kartą, o gal ir dar rečiau), mums būdavo tiesiog šventė. Jis atnešdavo kažkokią ypatingą atmosferą ir neapčiuopiamą laisvės pojūtį... ir visada keletą lyg lengvai numestų prancūziškų frazių. Komentuodavo nedaug ir aiškindavo nedaug, bet man to užteko. Daug svarbesnis buvo bendravimas su juo. Šiltas *aisbergas*.⁸

Iš Savicko tapyboje nubrėžtų gairių plaukia neafišuojamas tautinis Jacovskio angažuotumas, sąsają su žydų ir litvakų dailės tradicijomis svarbos suvokimas, dėmesys autoportreto bruožų turinčiam teminiam paveikslui, ekspresyviai dramatiškumui, tapymo manieros lakoniškumas, reiklumas idėinei ir plastinei paveikslui. Šių mokinio sąmonėje savitai „persilaužusių“ įtakų pėdsakų regime subrendusio Jacovskio paveiksluose. Jie, kaip ir mokytojo paveikslai, išsiskiria vidiniu dramatismu, tragiška pasaulėjauta, dėmesiu kompozicijos problemoms, konkrečioms žmogaus kūno dalims (ypač galvoms ir rankoms), potraukiu monumentalumui, ryškiomis dekoratyviomis spalvomis, elegiškomis, vidinės rimties kupinomis nuotaikomis.

Savicko suteikti postūmiai Jacovskio tapyboje jungiasi su iš ankstesnės litvakų dailės tradicijos ir Vakarų modernistinės dailės pasisemtais įvaizdžiais, motyvais, įvairiais stilistinės saviraiškos priemonių ieškojimais. Už iškart į akis krentančių modernistinės stilistikos bruožų atpažįstame ir kitas, giliau paslėptas, judaistinio misticismo simbolikos apraiškas. Jam, kaip ir Soutine'ui, svarbesnė estetiškai siekiamybė ne imituoti praeities grožio idealus, o perteikti dramatišką egzistenciją, žmogaus būties tragizmą, žmogiškos egzistencijos disharmoniją. Iš čia kyla dailininko išskirtinis dėmesys iš žydų civilizacijos istorijos pasisemtiems žmogaus būties tragizmą simbolizuojantiems neherojiškiems herojams ir personažams. Jacovskis daugiausia kūrė scenografijos srityje, todėl personažo sąvoka yra kertinė jo tapybinės estetikos sąvoka. Galima netgi teigti, kad jo tapiniuose vyrauja būtent personažai. Liūdesio ir melancholijos motyvų prisodrintuose, dabartinei Lietuvos dailei neįprastuose, daug psichologinio autoportreto bruožų turinčiuose Jacovskio personažuose, motyvuose, juos lydinčiuose vaizdinių sistemose atgimsta primirštos didingos prieškarinio litvakų dailės tradicijos, paverčiančios ekspresionizmą tarsi tautiniu modernios pasaulietinės litvakų dailės stiliumi. Tradicija dailininkui tampa svarbiu autentiškos kūrybos orientyru.

Paveiksluose tarsi iš pasąmonės gelmių sklaidžiasi vidinis Senojo Testamento personažų, motyvų, siužetų dramatiškumas, simboliškumas, apeliacijos į sudėtingą asociacijų pasaulį. Šis įtaigių vaizdinių virtinėmis hipnotizuoja, kviečia giliau įsitraukti į suvokimo procesą,

⁸ Adomas Jacovskis, Jokūbas Jacovskis, Birutė Patašienė (sud.), *Adomas Jacovskis: scenografo ir tapytojo kūrybos albumas*, p. 201.

įsiskaityti, iššifruoti paveiksluose pasakojamą istoriją, kuri neretai lieka neišsakyta ir apie kurią užsimenama subtiliomis estetinėmis užuominomis. Iš čia kyla gelminis Jacovskio ryšys su galingomis senovės žydų kultūros, istorijos, mitologijos, rašto, pranašų pasaulio tradicijomis. Užšifruotų simbolių ir motyvų kalba atgimsta tragiška žydų tautos istorija: vergovė Egipte, klajonės per dykumą, šventyklos sugriovimas, sakralios Jeruzalės erdvės praradimas, tragiška tremties lemtis, klajonės per Magreba į Ispaniją, Vakarų Europos šalis, nauji trėmimai, judėjimas į LDK kultūros erdvę, litvakų egzistencijos problemos „sėslumo zonoje“, pogromų bangos ir galiausiai tragiška Šoa patirtis.

Ilgainiui besiskverbiančio į žydų kultūros tradicijos gelmes Jacovskio drobėse įsivyrąja lietuvių autorių tapiniams nebūdingos intensyvios mėlynos, geltonos, raudonos spalvos fonų erdvės, kuriose skleidžiasi Senojo Testamento laikų herojus primenantys žmonių figūrų siluetai, sąlygiški personažų tipai, veidai. Su tragiškumo ir vidinės įtampos kupinu litvakų ekspresionizmu Jacovskį sieja melancholija, liūdesys, skausmas, ypatingas kalbėjimo intymumas ir santūrumas, sąmoningas atsiribojimas nuo lėkštų efektų, kalbėjimas slėpiningų simbolių, metaforų, pabrėžtinai ramia jautriausių tonų, pustonių, estetinių užuominų, neišsakymų kalba. Visos tapomų personažų ir herojų dramos vyksta asmenybės viduje – tai kenčiantis, ieškantis savo egzistencinės tiesos, vietos susvetimėjusiam pasaulyje, paklydęs ir neviltį jaučiantis žmogus.

Iš minėtų būsenų plaukia giliai įsisąmoninta ištikimybė tai kultūros tradicijai, iš kurios menininkas išaugo ir kurią be jokio išorinio patoso nuosekliai tęsia kaip iš tikrųjų giliai tikintis neišsenkančios ir nuolatos atsinaujinančios tradicijos galia kūrėjas. Todėl posūkis į gelminius žydų kultūros tradicijos sluoksnius atveria Jacovskiui visai kitas žmogaus būties ir mitologinio-poetinio pasaulio suvokimo erdves.

Dailininko personažai išnyra iš pirmapradžių archajiškų senovės žydų rašytinės ir mitologinės bei poetinės tradicijų sluoksnių. Jie neretai dvelkia mistika. Čia pamatinės etinės sąvokos dar nėra devaluotos modernaus reliatyvizmo, čia veikia kitokie socialinių santykių dėsniai. Skausmas, liūdesys, melancholija yra pagrindinės emocinės Jacovskio kuriamo mitologinio-poetinio pasaulio intonacijos, kurių sklaidą regime vaizduojamose išraiškingose personažų figūrose ir rankų judesiuose. Geriausios dailininko drobės išsiskiria dramatiškumu, turinčiu didelį emocinį krūvį su intymių egzistencinių išgyvenimų pėdsakais. Tapyba čia susipina su dramatiško vyksmo elementais ir perima kai kuriuos su pamatinėmis žmogaus būties problemomis susijusius plastine kalba perteikiamus išgyvenimus.

Tikriausiai natūralu, kad kokybiškai naujas Jacovskio tapybinės evoliucijos tarpsnis tiesiogiai susijęs su Lietuvos tautų kultūrinio atgimimo laikotarpiu. Dailininkas ima atviriau žvelgti į senovės žydų mitologijos, religijos ir kultūros tradiciją, pradeda aktyviau eksploatuoti neišsemiamas jos temų, personažų, motyvų meninės išraiškos galimybes. Nors Jacovskio paveiksluose dažniausiai nėra akivaizdžių mums gerai pažįstamų, iš civilizacijos istorijos pasisemtų hebrajiškos kultūros tradicijos simbolių, ženklų, „citātų“, nors vaizduojami

personažai ir motyvai nėra tiesmukais pavadinimais susieti su konkrečia Artimųjų Rytų civilizacinio pasaulio erdve ar Senajame Testamente aprašytais įvykiais, vis dėlto ryšys su dramatiška žydų tautos istorija yra jaučiamas visur. Įdėmiau žvelgdami į virtualią dailininko kuriamų personažų, į prie jų „besiglaudžiančius“ motyvus, nejučia apčiuopiame amžinų, chrestomatinių žmogaus būties temų plėtros giją, siejančią atskirus paveikslus į vieną epinę klajojančios ir ieškančios savo pažadėtosios žemės žydų tautos istoriją. Ši teiginį patvirtina ir iš dailininko sąmonės gelmių kylanti ir jo paties dažnai kartojama didžios simbolinės prasmės kupina frazė: „Man atrodo, kad tapau vis tą patį paveikslą.“⁹

Ši frazė pirmiausia apnuogina giliausias jau kelis dešimtmečius šio iškiliausio po Savicko Lietuvoje gyvenančio litvakų dailininko kūrybą maitinančias versmes. Garsiai kalbėti apie tai, kas jį jaudina, Jacovskis vengia dėl įgimto santūrumo. Kūrybos ištakas maskuoja ir dailininko sąmoningai pasirenkami abstraktūs, į amžinų žmogaus būties temų apibendrinimą linkstantys paveikslų pavadinimai. Tačiau sunku paneigti, kad jo paveiksluose išnyrančioje personažų, tipažų ir vaizdinių galerijoje išprususiam suvokėjui atsiveria didinga žydų tautos kultūros istorija, mitai, didieji sakraliniai tekstai, žilos senovės pranašai, valdovai ir kiti iš Senojo Testamento ateinantys herojai. Neatsiejama šios žydų kultūros istorijos dalis yra ir dramatiška, tragiška, liūdesio ir melancholijos spalvomis nuspalvinta litvakų istorija, su kuria dailininką sieja jo giminės, artimų žmonių neseniai išgyventi sukrėtimai, psichologinės traumos. Šios istorijos pėdsakai savita meninių vaizdinių ir poetinių metaforų, simbolių, estetinių užuominų, neišsakymų kalba atsispindi kuriamų personažų ir vaizdinių sistemose, kuriose istorija ir dabartis susipina į vientisą mitologinio-poetinio pasakojimo prarastojo rojaus tema audinį. Savo tapiniuose, meistriškai pasitelkdamas subtilias užuominas, Jacovskis atgaivina chrestomatinius žydų kultūros istorijos puslapius su nuolatinių persekiojamų ir iš įvairių kraštų tremiamų žydų klajonių motyvais.

Lietuvos tautų kultūrinio atgimimo laikotarpiu vienas po kito pradeda skleisti plastinės formos požiūriu brandžiausi Jacovskio kūriniai, kuriuose, be žydų ir litvakų dailininkų įtakos, juntamas dar ir ryškus Georges'o Rouault biblinių motyvų interpretacijos poveikis. Tai pirmiausia „Karaliaus profilis“ (1988), „Paukštis“ (1989), „Raudonas profilis mėlyname fone“ (1989), „Tėvas ir sūnus“ (1989), „Veidas-kaukė“ (1990), „Malda“ (1990), „Keliautojas I–III“ (1990, 1992, 1993). Tarp šių su istorinėmis reminiscencijomis susijusių paveikslų įsibrauna ir savita Chagallo hasidiškų motyvų reinterpretacija „Pasimatymas“ (1989). Tačiau Jacovskio, kitaip nei Chagallo ar kito jam dvasiškai artimo didžio litvakų dailininko Tobiasse'o, paveiksluose neregime žerinchios spalvų magijos. Dailininkas savo idėjas plėtoja tamsia kelių spalvų ir atspalvių gama, dažniausiai, kaip ir savo scenografijose, tamsiame fone.

⁹ Adomas Jacovskis, Jokūbas Jacovskis, Birutė Patašienė (sud.), *Adomas Jacovskis: scenografo ir tapytojo kūrybos albumas*, p. 201.

Slėpiningą minėtų tapinių poetiką vaisingai papildo kita puikių apibendrintų melsvo fono paveikslų serija: „Du profiliai“ (1992), „Giesmė“ (1992), „Abejojantis paukštis“ (1992), „Verkiantis karalius“ (1992). Tai ryškiausio sąmonės nušvitimo ir ypatingos meninės brandos metai, kai idėja, spalva, forma pasiekia anksčiau buvusį nepasiekiamą harmonijos lygmenį. Šių užkariavimų pėdsakai regimi ir vėliau sukurtame paveiksle „Raudonas profilis raudoname fone“ (1994), „Tibetas“ (1995–1996), „Septyni“ (1996), „Eilėraštis prieš miegą“ (1997), „Vandennešys“ (2001), „Keliautojas. Orient“ (2005). Žilos senovės valdovai, pranašai, keliautojai, jojantys asiliuku, vandennešys – šie iš biblinių tekstų gerai mums pažįstami motyvai atgimsta Jacovskio kūrinuose. Vėliau sukurtame šias temas plėtojančiame darbe „Keliautojas. Orient“ regime Artimųjų Rytų regionui būdingus klajonių didžiulėse erdvėse ir didžios metafizinės prasmės kupinus Kelio motyvus, kurie veda ne tik į gilesnį mus supančio įvairiaspalvio pasaulio pažinimą, bet ir periodiškai suteikia galimybę sustoti ir giliau pažvelgti į save, savo vidinį pasaulį.

Litvakų tradicijos tęsinys S. Teitelbaumo tapyboje

Kitam augančio litvakų tautinio sąmoningumo ir kryptingo angažavimosi litvakų dailės tradicijai etapui atstovauja Teitelbaumas, kurio studijų metai sutapo su pirmaisiais nepriklausomybės atgavimo metais. Menininkas – neabejotinai vienas talentingiausių dabartinės jaunosios kartos Lietuvos tapytojų. Vienas vertingiausių dailininko kūrybos bruožų – siekimas atgaivinti LDK teritorijoje išsiskleidusią litvakų dailės tradiciją. Šio dailininko paveikslai žavi branda, puikiais spalviniais ir kompoziciniais sprendiniais, kolorito vientisumu ir aukštu profesionalumo lygiu. Teitelbaumo kūrinuose savitai susipina ekspresionistinės litvakų kilmės didžiųjų *l'École de Paris* meistrų (Soutine'o, Kikoïne'o, Krémègne'o), Paulio Cézanne'o konstruktyvaus vaizdinio mąstymo, Rembrandto tapybos manieros energijos ir *ars* tapybos tradicijos.

Tačiau niekas taip nepaveikia Teitelbaumo tapybos estetikos, kaip siautulinga Soutine'o ekspresyvaus potėpio galia. Šį sunkiai suvokiamą galingą potraukį minėtam dailininkui, kaip prisipažįsta dialoge su straipsnio autoriumi Teitelbaumas, iš dalies paaiškina bendra litvakiška kilmė ir tas prislopintų, duslių spalvų pasaulis, kuris abu supo klaidžiojant tais pačiais Vilniaus ir jo apylinkių keliais, stebint tuos pačius kraštovaizdžius, vėjo gairinamus galingus sodriai žalius medžius.

Teitelbaumo, kaip ir Soutine'o, paveikslai kupini vidinio dramatizmo, nerimasties, pasaulio disharmonijos jausmo. Itin glaudus dailininko tapybos ryšys su Soutine'u išryškėja per spalvos emocionalumą, pasaulėžiūros tragizmą, itin smarkiai išgyvenamą autsaideriškumą, tai yra išstumtumo iš viešpataujančios visuomenėje vertybių ir simbolių hierarchijos, pojūtį, savo vietos neįjaukiamame pasaulyje ieškojimą. Minėti dalykai Teitelbaumo gyvenimiškose nuostose ir kūryboje nepaprastai ryškūs, nors dažniausiai reiškiasi subtiliai užmaskuota forma. Jo figūrinėse kompozicijose jaučiamas dramatiškas išorinio pasaulio spaudimas. Tapiniai

žavi daugiasluoksne vidumi išgyventa ekspresionistine stilistika, sodriu potėpiu, energija, aukšta kompozicine ir kolorito kultūra, išskirtiniu dėmesiu peizažams ir kasdieniškiems gyvenimo aspektams.

Teitelbaumo tapyba – autentiška: čia nėra jokios paviršutiniškiems žmonėms būdingos pozos, siekimo susireikšminti, nieko melaginga, jokių išorinių dalykų mėgdžiojimo, imitavimo. Dailininkas tapo tik iš natūros ir tik tai, su kuo yra susigyvenęs, apie ką mąsto, kas yra jo savasties dalis šių konkrečių būties akimirką. Taikymasis prie dailės rinkos madų jam yra svetimas. Tapyboje dailininką traukia amžini postmoderno meninėje kultūroje jau devaluoti, su meistriškumu ir tapybos virtuvės plastinių subtilių įvaidymu susiję dalykai. Šiuo aspektu Teitelbaumas, būdamas aistringas klasikinio modernizmo gerbėjas, sielos gelmėse yra konservatorius, tradicijų sekėjas. Šio reto talento dailininko drobės išskiria aukštu plastikos lygiu, galingais ekspresyviais potėpiais, išraiškingomis faktūromis, puikiu kompozicijos jausmu. Teitelbaumas yra tikras emocionalių spalvų ir dramatiškos lūžinėjančios linijos virtuozas, kuriam svarbi potėpio ekspresija, spontaniškai gimstančių spalvinių dėmių emocinio poveikio galia. Sunkiai žodžiais aprašoma minties, įsijautimo ir grynai formalių plastinės saviraiškos aspektų jungtis suteikia dailininko tapiniams ypatingos įtaigos. Manychiau, kad *autentiškumo* ir *tragiškumo* kategorijos jo kūrybos koncepcijoje ir meninėje praktikoje yra itin svarbios.

Teitelbaumas – plačių požiūrių asmenybė, kuriai svarbi istorinė atmintis, savo vietos Lietuvos kultūroje bei pasaulyje ieškojimas. Jis jaučia savo sąsajas su praeitimi, skausminga ir tragiška Lietuvos ir daug šimtmečių šioje žemėje gyvenusios žydų ir kitų tautų istorija. Tai asmenybė, kuri savo kūryboje be jokios išorinės pozos visiškai natūraliai įkūnija ištikimybę savo tėvynei Lietuvai, savo protėvių litvakų, pagoniškai senovės lietuvių ir jų artimiausių brolių prūsų kultūros tradicijoms.

Pastaraisiais metais senovės prūsų žemėse ir Neringoje sukurti paveikslai liudija apie naują kokybinį šuolį Teitelbaumo tapybinėje evoliucijoje, atsigręžiant į ankstyvąją ekspresionistinės dailės tradiciją. Sunku pasakyti, kas pastūmėjo į naujas erdves, tačiau tikriausiai viešėjimas Karaliaučiaus apylinkėse ir Neringoje paskatino susidomėti čia mėgusiais lankytis XX a. pradžioje vokiečių ekspresionistais. Vėliausiuose jo paveiksluose su nauja jėga savitai atgimsta gaivališkos amžiaus pradžios ekspresionizmo tendencijos, smarkiai plečiasi meninės išraiškos priemonių skalė, ryškėja brandžiai kūrybai būdingas solidumas, kiekvienos linijos, kompozicinio elemento pagrįstumas.

Tapybinę Teitelbaumo estetiką lygindami su stulbinančiu Jacovskio evoliucijos kryptingumu ir nuoseklumu plėtojant žydų ir litvakų dailės tradicijas, pastebime, kad Teitelbaumas yra kitoks: pagrindinis jo kūrybos litvakiškumo simbolis ir ištaka yra ne tiek žydų ir litvakų dailės tradicija, kiek Soutine'as, kurį jis suvokia kaip aukščiausią estetinį idealą, „litvakiškumo“ įsikūnijimą ir pagrindinį savo kūrybos kelrodį, kūryba ir pasaulėjauta. Tačiau Teitelbaumui akivaizdžiai stinga drąsos peržengti Soutine'o įtakos lauką ir pasinerti į tapybai visais amžiais

aktualių muzikalių plastinių formų vidinę architektoniką, kuri sudaro giliausią modernios tapybos esmę. Vis dėlto visą būtiną šiam šuoliui potencialą Teitelbaumas turi.

Užsklanda

Žydų menas, šimtmečiais veikiamas judaistinės religijos, LDK kultūrinėje erdvėje gyvavusiose litvakų bendruomenėse ilgą laiką išsaugojo tradicinius bruožus. Tačiau XX a. pradžioje išsijudinę demokratizacijos procesai lėmė per amžius nusistovėjusių litvakų tradicinio gyvenimo formų irimą, sudarydami sąlygas žydų meno sekuliarizacijai, litvakų dailininkų emancipacijai ir artimesniam bendravimui su kitų dailės tradicijų atstovais. Pagrindinis litvakų dailininkų nuopelnas – savitos tragiškos žydų pasaulėjautos, misticizmo, simbolikos elementų įtraukimas į modernistinę dailės tradiciją, kurios neatskiriama dalimi tapo šis litvakiškas substratas. Iš Litos po pasaulį pasklidę litvakų dailininkai atsinešė savo unikalią patirtį, savitą ryškų spalvos, formos jausmą, išplėtė ir praturtino stilistinę dailės panoramą, papildė ją daugybe naujų dramatiškų ir tragiškų, ankstesnei dailės tradicijai nebūdingų, motyvų.

Glaustai aptarus trijų skirtingų kartų litvakų dailininkų Savicko, Jacovskio ir Teitelbaumo kūrybą, galima konstatuoti, kad kiekvienas jų savitai skirtingoje ideologinėje ir kultūrinėje aplinkoje tęsė litvakų dailės tradicijas. Pokario metais iškiliausiu šios tradicijos atstovu tapo mūsų tapybos patriarchas Savickas, kurio kūrybos savitumą veikė tragiškas visų litvakų ir jo paties šeimos likimas. Iš čia plaukė dailininko drobėse ilgam įsiviešpatavusi skausmo, liūdesio atmosfera, polinkis į epiškumą ir dramatiškumą, tragiškų motyvų kupinos karo, pabėgėlių, suluošintų likimų, praradimų skausmo temos. Jacovskio kūryboje tęsiamos litvakų dailės tradicijos daugiau skleidžiasi per suasmenintą biblinių temų permąstymą, joms suteikiant aktualų egzistencinį turinį. Kitaip nei Jacovskis, Teitelbaumas žvelgia į litvakų dailės tradiciją liberaliau, kaip į atverstą knygą, iš kurios daugybės herojų jam neabejotinai svarbiausias ir dvasiškai artimiausias yra Soutine'as, mūsų dienų meninko paverčiamas savo pagrindiniu guru, idealu ir nepasiekiamu aukštumu.

Literatūra

Foll, Claire Le, <i>L'école artistique de Vitebsk (1897–1923): éveil et rayonnement autour de Pen, Chagall et Malévitch</i>, Paris, Budapest, Torino: l'Harmattan, 2002. Malinowski, Jerzy, <i>Malarstwo i rzeźba Żydów polskich w XIX i XX wieku</i>, Warszawa: Wydawnictwa Naukowe PWN, 2000.	Blatas, Arbit, «Montparnasse capitale de la Lituanie des Arts», <i>Kikoïne</i>, Paris: L'Albaron – Présence du Livre, 1992, p. 33–54. Blatas, Arbit, <i>Portraits de Montparnasse</i>, Paris: Somogy, 1998. Blatas, Arbit; Emily Genauer, <i>Hommage à l'École de Paris</i>, Tappan, N.Y.: Graphophile Associates, 1962.

- Chapiro, Jacques, *La Ruche*, Paris: Flammarion, 1960.
- Cogniat, Raimond, „Žydų tapybos gimimas“, *Krantai*, 1990, nr. 11–12, p. 57–61.
- Dorival, Bernard, «Existe-t-il un expressionnisme juif?», *Art présent*, no. 1, 1945, Paris.
- Fogel, Paul, «Peintres juifs à Paris» / Jean-Louis Andral, Sophie Krebs (dir.), *L'École de Paris. 1904–1929: La part de l'Autre*, Paris: Musée d'art moderne de la Ville de Paris, 2000.
- George, Waldemar, „Existe-t-il un art juif?“ *Les Nouvelles littéraires*, 1949, 24 septembre, Paris.
- Gradinskaitė, Vilma, „XX a. pirmosios pusės naujieji meno reiškiniai: tautinio ir modernaus žydų meno sintezė“ / Antanas Andrijauskas (sud.), *Žydų kultūros paveldas: istorija ir dabartis*, Vilnius: Kronta, 2009, p. 207–216.
- Gradinskaitė, Vilma, „Žydų menas tarpukario Lietuvoje“, *Žydų muziejus*, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2005, p. 255–265.
- Jacovskis, Adomas; Jokūbas Jacovskis, Birutė Patašienė (sud.), *Adomas Jacovskis: scenografija ir tapytojo kūrybos albumas*, vertė Loreta Musanja, Zuzana Šiušaitė, Rita Žibikienė, Vilnius: Lietuvos aidų galerija, 2008.
- Jankauskas, Vidmantas (sud.), *XIX–XX a. Lietuvos dailė: edukacinis aspektas*, VDA darbai, t. 17, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2000.
- Jarrassé, Dominique, *Existe-t-il un art juif?*, Paris: Biro éditeur, 2006.
- Kostkevičiūtė, Irena, *Justinas Vienožinskis: straipsniai, dokumentai, laiškai, amžininkų atsiminimai*, Vilnius: Vaga, 1970.
- Malinowski, Jerzy, „Kultura artystyczna Wilna 1893–1945“ / *Wileńskie środowisko artystyczne na Wilna 1893–1945: malarstwo, grafika, rzeźba, rysunek, fotografia*, Olsztyn: Biuro Wystaw Artystycznych, 1989, s. 15–41.
- Malinowski, Jerzy, „Vilniaus žydų meninis gyvenimas“, *Krantai*, 1992, balandis–gegužė–birželis, p. 59–63.
- Nacenta, Raymond, *L'École de Paris; son histoire, son époque*, Neuchâtel: Ides et Calendes, 1960.
- Pourchier, Suzanne, «De Vilna à Montparnasse», Yves Plasseraud, Henri Minczeles (dir.), *Lituanie juive 1918–1940. Message d'un monde englouti*, Paris: Éditions Autrement (Collection Mémoires no 44), 1996, p. 235–254.
- Ran, Leyzer, *Vilna, Jerusalem of Lithuania*, translated from the Yiddish by Marcus Moseley, Oxford: Oxford Centre for Postgraduate Hebrew Studies, 1987.
- Savickas, Augustinas, *Peizažas lietuvių tapyboje*, Vilnius: Vaga, 1965.
- Savickas, Augustinas, *Reprodukcijų albumas*, Vilnius: Vaga, 1987.
- Savickas, Augustinas, *Senojo tapytojo dienoraštis: 1989–2009 metų kūryba ir 2007–2008 metų dienoraštis: albumas*, sudarė Laima Kanopkienė, Raimondas Savickas, vertėja Irena Jomantienė, Klaipėda: S. Jokužio leidykla-spaustuvė, 2009.
- Savickas, Augustinas, *Žalia tyla: memuarai*, sudarė Laima Kanopkienė, Vilnius: Tyto alba, 2002.
- Silvain, Gérard; Henri Minczeles, *Yiddishland*, Paris: Hazan, 1999.
- Warnod, Jeanine, *La Ruche et Montparnasse*, Paris: Weber, 1978.
- Wigoder, Geoffrey, *Art et civilisation du peuple juif*, vol. 2, Fribourg: Vilo, 1973.

Apie autorius

Andrijauskas, Antanas

E. p. aandrijauskas@gmail.com

Humanitarinių mokslų (filosofija, 01H) daktaras (Maskvos valstybinis M. Lomonosovo universitetas, 1978), humanitarinių mokslų (filosofija, 01H) habilituotas daktaras (Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas, 1990), Lietuvos Mokslų Akademijos tikrasis narys akademikas, Lietuvos kultūros tyrimų instituto Lyginamųjų kultūros studijų skyriaus vedėjas ir vyriausiasis mokslo darbuotojas, Vilniaus universiteto ir Vilniaus dailės akademijos profesorius, Lietuvos estetikų asociacijos prezidentas. Stažavosi Sorbonos universitete, Prancūzijos kolegijoje, Paryžiaus menotyros centre. Skaitė paskaitas įvairiuose Lietuvos, Prancūzijos, Japonijos, Kanados, Belgijos, Šveicarijos, Suomijos, Lenkijos, Rusijos ir kitų šalių universitetuose. Išleido 16 monografijų, 44 studijas, sudarė 33 knygas, paskelbė per 650 mokslo straipsnių įvairiomis kalbomis. Apdovanotas Nacionaline mokslo premija. Mokslinių tyrimų sritys: filosofijos istorija, estetika, meno filosofija, menotyra, komparatyvistinė kultūrologija, civilizacijos studijos, orientalistika.

Gradinskaitė, Vilma

E. p. vilmagrad@yahoo.com

Humanitarinių mokslų (menotyra, 03H) daktarė (Vilniaus dailės akademija, 2005), Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus kuratorė, Vilniaus jidiš instituto ir Vilniaus universiteto lektorė. Pasaulyje pripažinta Rytų Europos žydų dailės tyrinėtoja, tarptautinių kongresų, konferencijų ir seminarų pranešėja, paskelbusi per 30 straipsnių apie žydų kultūrą ir dailę, karaimų ir totorių paveldą. Mokslinių tyrimų sritys: kultūrinis nekrikščioniškųjų Lietuvos tautinių mažumų žydų, karaimų ir totorių paveldas.

Gražulis, Vladimiras

E. p. vlad.gra@mruni.eu

Socialinių mokslų (ekonomika, 04S) daktaras (Maskvos darbo institutas, 1987), Mykolo Romerio universiteto Politikos ir vadybos fakulteto Vadybos instituto profesorius. Išleido 3 monografijas, 2 mokslo studijas ir 2 mokymo priemones; paskelbė beveik 100 mokslo straipsnių Lietuvos, Latvijos, Lenkijos, Rumunijos, Čekijos, Slovakijos, Slovėnijos, Vengrijos, Vokietijos, Rusijos, Ukrainos ir kitų šalių mokslo spaudoje. Kviečiamas dalyvauti į tarptautines ir nacionalines konferencijas kaip mokslinių komitetų pirmininkas arba narys. Kelių tarptautinių mokslinių leidinių referentas. Mokslinių tyrimų sritys: kultūrinė įvairovė, tarpkultūrinė kompetencija, tarpkultūrinis ugdymas, strateginis žmoniškųjų išteklių valdymas, organizacijų plėtra ir vadyba.

Ilgiewicz, Henryka

E. p. ilgiewicz@mail.ru

Humanitarinių mokslų (istorija, 05H) daktarė (Poznanės Adomo Mickevičiaus universitetas, 1992), humanitarinių mokslų (istorija, 05H) habilituota daktarė (Poznanės Adomo Mickevičiaus universitetas, 2007), Lietuvos kultūros tyrimų instituto Baltų ir Lietuvos kultūros istorijos skyriaus vyresnioji mokslo darbuotoja. Išleido 2 monografijas, paskelbė apie 50 straipsnių šalies ir užsienio mokslo spaudoje. Mokslinių tyrimų sritys: Lietuvos ir Lenkijos istorija, Lietuvos kultūros ir mokslo istorija.

Juknevičius, Stanislovas

E. p. juknevicius.s@gmail.com

Humanitarinių mokslų (filosofija, 01H) daktaras (Maskvos valstybinis M. Lomonosovo universitetas, 1980), Lietuvos kultūros tyrimų instituto Šiuolaikinės Lietuvos kultūros skyriaus vyresnysis mokslo darbuotojas. Išleido 3 monografijas, paskelbė per 50 straipsnių šalies ir užsienio mokslo spaudoje. Mokslinių tyrimų sritys: religijotyra, vertybių istorija ir teorija, kultūrinė psichologija.

Kojelytė, Ilona

E. p. ilonakojelyte@gmail.com

Socialinių mokslų (vadyba, 03S) doktorantė (Mykolo Romerio universitetas, nuo 2012 m.), Vilniaus kolegijos Verslo vadybos fakulteto Tarptautinio verslo katedros lektorė. Stažavosi Belgijos, Danijos, Suomijos, Norvegijos, Lenkijos, Slovakijos, Vokietijos, Prancūzijos, Ispanijos, Portugalijos ir JAV aukštosiose mokyklose. Kelių mokslinių straipsnių autorė, tarptautinių konferencijų Lietuvoje, Suomijoje ir Slovėnijoje pranešėja. Mokslinių tyrimų sritys: kultūrinė įvairovė, tarpkultūrinė kompetencija, tarpkultūrinis ugdymas, žmogiškųjų išteklių vadyba.

Kobeckaitė, Halina

E. p. halina.kobeckaite@gmail.com

Humanitarinių mokslų (filosofija, 01H) daktarė (Maskvos valstybinis M. Lomonosovo universitetas, 1972), Kauno medicinos instituto (dab. Lietuvos sveikatos mokslų universitetas), Vilniaus inžinerinio statybos instituto (dab. Vilniaus Gedimino technikos universitetas) docentė. Išleido 2 monografijas, paskelbė per 30 straipsnių šalies ir užsienio mokslo spaudoje, išvertė 22 grožinės literatūros knygas iš uzbekų, kazachų, turkmėnų, azerų, turkų ir lenkų kalbų į lietuvių kalbą. Lietuvos Respublikos nepaprastoji ir įgaliotoji ambasadorė Estijoje, Turkijoje, Uzbekistane, Azerbaidžane ir Suomijoje (1994–2011). Lietuvos karaimų kultūros bendrijos pirmininkė (1988–1994). Mokslinių tyrimų sritys: vertimo ir kultūros teorija, estetika, tautinių mažumų teisių apsauga, Lietuvos karaimų kultūra ir istorija.

Lukoševičiūtė, Gintarė

E. p. gintare.lukoseviciute@fc.vdu.lt

Humanitarinių mokslų (istorija, 05H) magistrantė (Vytauto Didžiojo universitetas, nuo 2013 m.). Paskelbė 1 straipsnį šalies mokslo spaudoje. Mokslinių tyrimų sritys: migracijos procesai, lietuvių ir lenkų diasporos pasaulyje istorija, turkų diaspora Europoje ir Amerikoje, musulmonų bendruomenės Lietuvoje ir Lenkijoje.

Miškinienė, Galina

E. p. galina.miskiniene@flf.vu.lt

Humanitarinių mokslų (filologija, 04H) daktarė (Vilniaus universitetas, 1998), Lietuvių kalbos instituto Kalbų ir kultūrų sąveikos skyriaus vyriausioji mokslo darbuotoja, Vilniaus universiteto docentė. Stažavosi Varšuvos universitete (Lenkija), Ankaros universitete (Turkija), Stambulo universitete (Turkija), Krokuvos universitete (Lenkija) ir kitur. Išleido 1 monografiją, 2 studijas, 1 žodyną, 1 katalogą, 1 šaltinio publikaciją; paskelbė 70 straipsnių šalies ir užsienio mokslo spaudoje; iš turkų į lietuvių kalbą išvertė 2 romanus. Mokslinių tyrimų sritys: Lietuvos totorių raštija ir kultūra, turkų literatūra ir kultūra, turkų grožinės literatūros vertimai į lietuvių kalbą, Lietuvos ir Turkijos kultūriniai ryšiai.

Mostauskis, Stanislovas

E. p. art@stasysart.com

Humanitarinių mokslų (menotyra, 03H) daktaras (Vilniaus dailės akademija, 2002), Lietuvos kultūros tyrimų instituto Lyginamųjų kultūros tyrimų skyriaus vyresnysis mokslo darbuotojas, Vilniaus dailės akademijos Kauno fakulteto docentas ir Humanitarinių mokslų katedros vedėjas. Išleido 1 monografiją, paskelbė per 20 straipsnių šalies ir užsienio mokslo spaudoje. Televizijos projektų dailininkas, scenariistas ir redaktorius. Meno projektų Lietuvoje ir užsienyje dalyvis. Mokslinių tyrimų sritys: Vakarų neklasikinė filosofija, estetika, psichopatologija, postruktūralistinis diskursas, tapatybės virsmai ir atmintys.

Naudžiūnienė, Akvilė

E. p. akvile.naudziuniene@gmail.com

Humanitarinių mokslų (istorija, 05H) doktorantė (Vilniaus universitetas, nuo 2013 m.). Paskelbė 2 straipsnius šalies ir užsienio mokslo spaudoje. Mokslinių tyrimų sritys: istorijos didaktika, istorinė demografija, Lietuvos tautinių mažumų istorija, žydų istorija, nacionalizmo ir kultūrinės įvairovės tyrimai.

Račkauskaitė-Burneikienė, Aistė

E. p. aiste.rackauskaite@mruni.eu

Socialinių mokslų (teisė, 01S) daktarė (Mykolo Romerio universitetas, 2012), Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto Tarptautinės ir Europos Sąjungos teisės instituto lektorė,

advokatė. Stažavosi Tarptautiniame žmogaus teisių institute Strasbūre ir Briuselio laisvaja-me universitete. Respublikinių ir tarptautinių konferencijų dalyvė. Išleido 6 straipsnius ir 1 metodinę priemonę šalies mokslo spaudoje, paskelbė straipsnių žiniasklaidos priemonėse *Delfi.lt* ir *Bernardinai.lt*. Mokslinių tyrimų sritys: tarptautinė ir nacionalinė žmogaus teisių apsauga, tautinėms mažumoms priklausančių asmenų apsauga.

Rubavičius, Vytautas

E. p. rubavytas@hotmail.com

Humanitarinių mokslų (filosofija, 01H) daktaras (Vilniaus universitetas, 2001), Lietuvos kultūros tyrimų instituto Lyginamųjų kultūros tyrimų skyriaus vyresnysis mokslo darbuotojas. Išleido 2 monografijas, 2 straipsnių, esė ir recenzijų rinkinius; paskelbė per 70 straipsnių šalies ir užsienio mokslo spaudoje. Lietuvos mokslo tarybos ekspertas. Mokslo tyrimų sritys: postmodernusis filosofinis diskursas, postmodernusis kapitalizmo sistemos būvis, globalizacijos, urbanizacijos ir europinės integracijos iššūkiai, medijų teorija ir kultūra, nacionalinis tapatumas ir kultūrinė atmintis.

Sliužinskas, Rimantas

E. p. r.sliuzinskas@gmail.com

Humanitarinių mokslų (menotyra, 03H) daktaras (Lietuvos muzikos ir teatro akademija, 1994). Klaipėdos universiteto (KU) profesorius, KU Baltijos regiono istorijos ir archeologijos instituto vyriausiasis mokslo darbuotojas (2004–2013), KU Humanitarinių mokslų fakulteto Baltistikos centro vyriausiasis mokslo darbuotojas (2013–2014). Išleido 2 monografijas, paskelbė 65 straipsnius šalies ir užsienio mokslo spaudoje, sudarė 14 tęstinių mokslo darbų rinkinių, skaitė apie 120 pranešimų respublikinėse ir tarptautinėse konferencijose Lietuvoje ir užsienyje. 8 periodinių mokslo leidinių redakcinių kolegijų narys Lietuvoje ir Lenkijoje, kelių tarptautinių mokslo ir kultūros organizacijų prie UNESCO narys. Mokslinių tyrimų sritys: etnologija, etnomuzikologija, kultūrinė antropologija, muzikinė antropologija, etninės kultūros istorija, Lietuvos tautinių mažumų kultūros istorija.

Žukauskienė, Odeta

E. p. odeta.zukauskiene@gmail.com

Humanitarinių mokslų (menotyra, 03H) daktarė (Vilniaus dailės akademija, 2005), Lietuvos kultūros tyrimų instituto Lyginamųjų kultūros tyrimų skyriaus vyresnioji mokslo darbuotoja, Vilniaus dailės akademijos Kauno dailės fakulteto dėstytoja. Išleido 1 monografiją, sudarė 1 knygą, paskelbė per 40 straipsnių akademiniuose bei kultūros leidiniuose. 2 tęstinių mokslo leidinių redakcinės kolegijos narė. Mokslinių tyrimų sritys: kultūrinė tapatybė, tarpkultūrinis dialogas, Lietuvos žydų kultūros paveldas ir atmintis.

Asmenvardžių rodyklė

A

Abramowicz, Ludwik 111, 113–114, 117
Abramowicz, Witold 113
Achmedas, Šeichas 176
Acus, Arūnas 143
Adler, Jankel 215
Adorno, Theodor W. 191
Agamben, Giorgio 54, 56
Aitmatov, Čingiz 158, 160–161
Aleksa, Antanas 88, 94, 101–102
Aleksaitė, Irena 56
Aleksandrovičius, Mustafa žr. *Aleksandrowicz, Mustafa*
Aleksandrowicz, Mustafa 166, 169, 172
Algirdas (kunigaikštis) 175
Alkenickis, U. 214
Alseika, Danielius 109, 113
Ambajevas, Ibrahimas (Abraomas) 178
Ambraziūnas, Alfonsas 196
Anderson, Benedict 35, 56
Andral, Jean-Louis 237
Andrijauskas, Antanas 58, 199, 209, 223, 237–238, 270, 272
Antinis, Robertas 201
Antokolskis, Levas 213
Antokolskis, Markas 195, 213
Arbit Blatas, Neemija 195, 196–197, 199, 224, 227, 236
Assmann, Aleida 193, 209
Augutienė, Rita 124, 131
Avižonis, Kazys 95, 101
Aziz, Ibrahim 23, 28

B

Bairasas (totorių rotmistras) 170
Bairasauskaitė, Tamara 151–152, 155, 159, 161, 172, 174–179, 188
Bairasėvskiai (totorių giminė) 170
Bak, Samuel 197, 219–220
Baliulis, Algirdas 147, 161

Balkelis, Tomas 43, 56
Ballantyne, John 17, 27
Bałzukiewicz, Bolesław 107
Band, Max 195, 199, 227–228
Bandurski, Władysław 111
Bankauskaitė-Šleimotienė, Lina 185–186, 188
Baranauskaitė, Liucija 210
Baranowski, Bohdan 154
Baronienė, Elena 92–94, 97, 100–101, 103
Basanavičius, Jonas 101, 112, 143
Basáñez, Miguel 68, 70
Baskakov, Nikolaj 157
Báthory, King Stephen žr. *Batoras, Steponas*
Batoras, Steponas 104, 106, 111–112, 115, 154, 167, 213, 265
Batuta, Ibn 169
Bauman, Zygmunt 193, 207, 209
Bazarauskas, Mykolas 178–179, 187
Beauvoir, Simone de 206
Beczkowski, Zygmunt 108
Behelferis, Moišė 211, 214
Beilis, Šloimė 215
Beilisas, Judelis 203
Bekeris, Zelmonas (Zalė) 195, 219, 227, 230
Belskytė, Elena 210
Ben-Jakov, Hagit 136
Beresniova, Christine 130
Beržinis, Saulius 203–205, 210
Betsubovičius, Seidas Achmedas 176
Bhabha, Homi K. 190, 209
Bialogurskis, Solomonas 214
Bieliauskas, Žilvinas 56
Bieliauskienė, Roza 212, 222
Binetti, Vincenzo 56
Biveinienė, Ona 197, 204, 209–210
Blank, Thomas 45, 56
Bogdanovičius, Viačeslavas 113
Bolshun, Mikhail 136
Boltanski, Christian 201

Bonapartas, Napoleonas 176
 Borawski, Piotr 156, 161, 166, 170–172
 Bowlt, John E. 214, 221
 Brazauskas, Algirdas Mykolas 196
 Broga, Linas 161–163
 Brubaker, Roger 36, 56
 Bubnys, Remigijus 123, 132
 Buchowski, Krzysztof 47, 56
 Bučas, Jurgis 110, 115
 Būčys, Žygintas 162
 Budko, Jozefas 221
 Bujnicki, Tadeusz 72, 82
 Bukauskas, Vacys 160
 Bulhakas, Janas 218
 Bumblauskas, Alfredas 101, 209
 Burokaitė, Jūratė 106, 115

C

Calhoun, Craig 37, 56
 Calloway-Thomas, Carolyn 131
 Cameron, David 34
 Cammy, Justin 212, 221
 Campbell, Joseph 70
 Carlyle, Thomas 68, 70
 Casarino, Cesare 56
 Castle, Leiba 211
 Cézanne, Paul 234
 Chagall, Marc 195, 199, 215, 223–225, 233
 Chaimovič, Henrik 215
 Chajam, Omar 158, 161
 Chaleckis, Stepas Mustafa 179, 182, 187
 Chapiro, Jacques 224, 237
 Chapuis, Dominique 210
 Chodzka, Ignacas 172
 Chodźko, Aleksander 148
 Chrzanowski, Tomasz 143
 Chwoles, Rafael *žr. Chwoles, Rafael*
 Chwoles, Rafael 197, 211, 213–214, 216,
 218–220, 266
 Cygler, Samuel 215
 Cogniat, Raimond 237
 Cooper, Frederick 36, 56, 131
 Cooper, Pamela J. 131
 Cottam, Martha L. 60, 70
 Coulaloglou, Tassos 185, 188

Cukerman, Bencion 214
 Czacki, Tadeusz 150
 Czartoryski, Adam Jerzy 107, 147
 Czekanowska, Anna 161

Č

Čacki, Tadeuš *žr. Czacki, Tadeusz*
 Čarnockis, Jokūbas 215
 Čartoriskis, Adomas Jurgis *žr. Czartoryski, Adam Jerzy*
 Čepauskaitė, Daiva 206
 Čepienė, Aurelija 123, 132
 Čižikienė, Aušra 56

D

Dach, Simon 136
 Daniels, Harry 215
 Davidson, Elizabeth 17, 27
 Degutis, Mindaugas 128, 131
 Deleuze, Gilles 191–192, 198, 210
 Didi-Huberman, Georges 205, 209
 Dietz-Uhler, Beth 60, 70
 Diez-Medrano, Jaime 68, 70
 Dijokienė, Dalia 52, 56
 Dyneburgas (Kryžiuočių ordino vadas) 170
 Dmitrieva, Marina 221
 Dmitrijev, Michail *žr. Дмитриев, Михаил*
 Dobužinskis, Mstislavas 227
 Dolskis, Danielius 201
 Dorival, Bernard 237
 Dovydas (Izraelio karalius) 171
 Drajer, Š. 216, 221
 Drezinas, G. 220
 Drozd, Andrzej 166, 172
 Dubinskaitė, Renata 205, 209
 Dubiński, Aleksander 152, 155–157, 161, 166,
 169–172
 Dumčius, Jonas 71
 Dumin, Stanislav 154–155, 162, 175, 178–180,
 182–183, 185, 188
 Dzenajevičiai (totorių giminė) 176
 Dziadulewicz, Stanisław 155
 Džini, Korado *žr. Gini, Corrado*

E

Ebner, Josef 121, 131
 Efron (Efronowna), Šeina 211, 213, 215–218, 220, 266
 Efron, Šmuel 220
 Elijahu, Gaonas 201
 Emiroglu, Öztürk 153–154, 161
 Engelhard, Imke 21, 28
 Epšteinaitė, Cilė 227
 Erentaitė, Rasa 121, 125, 131
 Ertel, Rachel 212, 221

F

Fainštein, Chaim Mejer 219, 227
 Falkowski, Czesław 106, 107
 Feodosijevs, Nikolajus žr. *Teodozijus (stačiatikių vyskupas)*
 Finkelštein, Samuel 215
 Firkavičiūtė, Karina 159–162
 Firkovičius, Mykolas 157, 159, 161–162
 Firkovičius, Simonas 149, 151, 155–157, 159
 Firkowicza, Szymona 155, 161
 Fogel, Paul 237
 Folejewski, Józef 108
 Franke, Leslie 210
 Freeland, Chrystia 68, 70
 Friedlander, Saul 193

G

Gabo, Naum 225
 Gachramanovas, Muradas 175, 182, 184, 187
 Gaižauskas, Arvydas 162
 Gaižutytė-Filipavičienė, Živilė 57
 Galaunė, Paulius 64, 70
 Galili-Weisstub, Esti 61, 71
 Galstjanas, Manvelas 141
 Gary, Romain 201
 Gecels, Milki 211, 214, 216–217
 Gediminas (kunigaikštis) 175
 Gedutis, Aldis 143
 Gelumauskas, Evaldas 125, 131
 Genauer, Emily 236
 Geniušas, Juozas 88, 101, 103
 Genzelis, Bronislovas 146, 162

Gerbutavičius, Ramūnas 207, 209
 Gerz, Jochen 202
 Gevara, Che 65
 Gini, Corrado 154–155, 162
 Ginsburg, Max Leiba 227
 Girniuvienė, Tatjana 170, 172
 Gis, Ben 215
 Glasberg, Jimmy 210
 Goodman, Susan T. 221
 Gorelik, Shmaryag 213, 222
 Gorzelik, Jerzy 17, 28
 Grade, Chaim 211, 219–220
 Gradinskaitė, Vilma 199, 211, 224, 237–238, 270, 272
 Gražulis, Vladimiras 120, 238, 261, 272
 Grigaravičiūtė, Sandra 101
 Grybkauskas, Saulius 50, 56
 Grodek, Gotfryd 148
 Grossman, Mark 68, 70
 Guattari, Félix 192
 Guibernau, Montserat 45, 56
 Guissan, Catherine 41, 54, 57
 Gurevicz-Grodzka, Hadasa 215
 Gutman, Yisrael 222

H

Habsburgaitė, Elžbieta 109
 Hafiz, Šamsidin-Muhamad 158, 162
 Hähnel-Mesnard, Carola 193, 209
 Halman, Loek 68, 70
 Hartmann, Geoffrey 193
 Hasan (Nadžmedino Isfahaniečio tarnas) 169
 Hemetek, Ursula 161
 Henrard, Kristin 15, 20, 26, 28
 Herder, Johann Gottfried 61–62, 70
 Hillman, James 60, 70
 Hinshaw, Robert 60, 70
 Hirsh, Eric Donald 122
 Hlond, August 107
 Hobsbawm, Eric 36, 57
 Hofer, Andreas 210
 Hofstede, Geert 122, 131
 Hoheisel, Horst 202
 Hooghe, Liesbet 32, 57
 Hopenas, Jurgis 213

Huyssen, Andreas 193, 204, 209
Husarzewski, Tomasz 147

I

Ilgiewicz, Henryka 104, 239, 264, 273
Iljasevičiai (totorių giminė) 176
Iljasevičius, Aleksandras 178
Iljasevičius, Mustafa 177
Inglehart, Roland F. 68, 70
Isfahaniëtis, Nadžmedinas 169
Iškauskas, Česlovas 59, 70
Ivanauskas, Vilius 50, 57
Ivanovas, Bernaras 87, 101

Yosim, Akim žr. *Josim, Akim*
Young, James E. 194, 199–200, 202, 206, 209

J

Jachimowicz, Rafał 114, 117
Jacovskis, Adomas 197, 223, 228, 230–237, 271
Jacovskis, Jokūbas 231, 233, 237
Jagiellończyk, Aleksandr 109, 116
Jakimavičius, Rapolas 109, 114
Jakubauskas, Adas 154, 155, 162, 175, 177–185, 187–188
Jakubauskas, Romas 175, 177, 181, 185, 188
Jakubėnas, V. 64, 70
Jałbrzykowski, Romuald 108, 111
Jančaitytė, Raminta 124, 131
Jankauskas, Vidmantas 237
Jankevičiūtė, Giedrė 199
Jankowski, Henryk 170, 172
Januszewska-Jurkiewicz, Joanna 105, 116
Januszkiewicz, Adolf 148
Januszkiewicz, Aleksandr 108, 148
Janušauskas, Chalilis 179–180, 187
Janušauskas, Motiejus 182, 188
Janušauskienė, Diana 122, 124, 131
Jarrassé, Dominique 237
Jaszczołt, Władysław 111
Javlenkis, Aleksejus 214, 220
Jefišova, Jelena 134, 143
Jogaila (kunigaikštis) 152, 175
Jokūbaitis, Alvydas 67, 70
Jokubov, Odil 158, 162

Jomantas, Alfredas 209
Jomantienė, Irena 237
Josim, Akim 214, 226–227
Józefowicz, Gabriel 160, 162
Juchniewicz, Szymon 160, 162
Judelevičius, Dovydas 219, 222
Juknevičius, Stanislovas 59, 131, 239, 262, 273
Jung, Carl Gustav 60–63, 65, 67, 70–71, 262
Juška, Albertas 134, 143
Juzefovičius, Gabrielius 160
Juzėnas, Audrius 204, 210

K

Kačerginskis, Šemarija (Šmerkė) 211, 219–220
Kagan, Jakob 215
Kahan, Šimšon 215
Kairiūkštis, Juozas 111
Kalanta, Romas 64
Kalinos (totorių giminė) 176
Kalitis, Modris 142
Kamarauskas, Juozas 218
Kanopkienė, Laima 237
Kanovičius, Grigorijus 207
Kaplanskis, Volfas 215
Kasatkina, Natalija 95–96, 101
Kaubrys, Saulius 87, 94, 99, 101
Kaufmanas, Povilas 227
Kaup, Willy Bang 154
Kavolis, Vytautas 67, 70
Kazarianas, Eduardas 141
Kazlauskas, Jokūbas (Jankelis) žr. *Koslowsky, Jacques*
Kazovsky, Hillel 213, 222
Kemežys, Vincas 57
Keneally, Thomas 194, 210
Kęstutis (kunigaikštis) 175
Kiaupa, Zigmantas 47, 57, 176, 188
Kikoïne, Michel 97, 199, 228, 234, 236
Kimbles, Samuel L. 71
Kirakosian, Asmik 141
Kisielienė, Bronislava 113, 116
Kislingas, Moišė 223
Klimaitis, Pranas 102
Kobeckaitė, Halina 111, 116, 146, 151, 153–154, 158–159, 161–164, 172, 239, 267, 273

Kocaoglu, Timur 159, 162
 Kodkin, Miron 214
 Kodžaoglu, Timūras *žr. Kocaoglu, Timur*
 Kojelytė, Ilona 120, 239, 265, 273
 Konopacki, Maciej 171
 Kontrym, Kazimierz 147
 Kościalkowski, Stanisław 108, 111
 Koslowsky, Jacques 227
 Kostanian, Rachelė 196–197, 209–210
 Kostkevičiūtė, Irena 227, 237
 Kovalenko, Vladimiras 139
 Kowalewski, Józef 148
 Kowalski, Tadeusz 152–156, 161, 163
 Kraniauskas, Liutauras 134, 143
 Kraniauskienė, Sigita 143
 Kraszewski, Józef Ignac 111
 Kraujalis, Petras 109
 Krebs, Sophie 237
 Krémégne, Pinchus 197, 199, 228, 234
 Kričinski, Leon *žr. Kryczyński, Leon*
 Kričinski, Olgierd *žr. Kryczyński, Olgierd*
 Kričinski, Stanisław *žr. Kryczyński, Stanisław*
 Kristus, Jėzus 91
 Kryczyński, Leon 155–156, 163
 Kryczyński, Olgierd 156
 Kryczyński, Stanisław 154–156, 163, 166, 168,
 170, 172, 175–177, 180–181, 188
 Krugman, Paul 68, 70
 Kruk, Herman 212, 215, 219–220, 222
 Kubilius, Vytautas 158, 163
 Kudaba, Česlovas 159
 Kulbakas, Moišė 218
 Kuleszo, Adam 113
 Kuleša (Kulieša), Marijonas 213
 Kulvianskis, Isajus 214, 221, 226–227
 Kuntusis, Evlijas 166–169
 Kuolys, Darius 47, 57, 81–82
 Kuzmickas, Bronislovas 41, 57, 158, 163
 Kvietkauskas, Mindaugas 82–83

L

Laiškutis (totorių rotmistras) 170
 Lanzmann, Claude 205–206, 209–210
 Lapinskienė, Alma 115–116, 118, 162
 Laučkaitė, Laima 212, 220, 222

Laurinaitis, Paulius Tautvydas 92, 101
 Laurinavičius, Česlovas 56–57
 Lavrinovičius, Markas 160
 Le Foll, Claire 224–225
 Lechleitner, Gerda 161
 Lednicki, Aleksandr 113
 Leibovskis, Moišė 213–215
 Leitaitė, Judita 204
 Lelewel, Joachim 106–107, 116–117, 148–150
 Lepaitė, Daiva 123, 132
 Levickaitė, Liza 229
 Levinas, Moišė 211, 216, 220, 270
 Levinsonas-Benari, Juozas 227
 Lewis, Richard D. 122, 130–131
 Lichtenstein, Jacqueline 197
 Liekis, Algimantas 49, 57
 Liekis, Šarūnas 101, 201, 209
 Liénard-Yeterian, Marie 193, 209
 Limanowski, Mieczysław 109
 Liov-Fridma, Fania 215
 Lipchitz, Jacques 199, 223, 225
 Lipstadt, Deborah 194, 209
 Liptzin, Sol 212, 222
 Lisek, Joanna 212, 222
 Lochankina, Tamara 137
 Logvin, Nikolaj 140
 Lorenz, Hermann 210
 Lovčickis (Stepono Batoro prievaizdas) 167–168
 Lovelace, Sandra 16, 21, 28
 Łowmiański, Henryk 108, 116
 Lubtchansky, William 210
 Luckevičius, Ivanas 171–172
 Luijkx, Ruud 68, 70
 Lukina, Nadežda 138
 Lukoševičiūtė, Gintarė 174, 177–178, 180–185,
 187–188, 240, 268, 274
 Lukšionytė-Tolvaišienė, Nijolė 200, 209
 Lustig, Branko 210

M

Machul-Telus, Beata 161, 163
 Mačikėnienė, Ramutė 110, 115
 Mačiulis, Dangiras 98, 101
 Mahometas (pranašas) 92, 147, 167, 169, 171–172
 Majda, Tadeusz 152–154, 161, 163

Makaveckas, Romualdas 179, 181–182, 188
 Makedonietis, Aleksandras 171
 Makūnas, Dainius 203, 210
 Maleszewski, Wiktor 111
 Malévitch, Kazimir 224–225, 236
 Malinowski, Jerzy 212, 222, 224, 236–237
 Mališauskas, Rimgaudas 28–29
 Mamadova, Rana 141
 Mamedov, Aliaga 141
 Mané-Katz, Emmanuel 199
 Manievich, Abraham 215
 Maniokas, Klaudijus 59, 71
 Mapu, Abraomas 195
 Marcinkevičius, Andrius 95–96, 101
 Mardosaitė, Auksė 131
 Marijampolska-Elchanani, Rachelė 215
 Marinas, Cristina 193, 209
 Markevičiūtė, Dalia 175, 185, 188
 Marks, Gary 32, 57
 Markus, Hiršas 227
 Mastors, Elena 60, 70
 Maškevič, Vladimir 159, 162
 Matulaitis, Stasys 100–101, 102
 Matuska, Peter de 111
 Matveev, Alexei 123, 131
 McIntyre, Gordon 17, 27
 Melianas, Imantas 87, 101
 Mendelsohn, Ezra 222
 Mentzen, Jutta 23–24, 28
 Merkel, Angela 34
 Merkys, Vytautas 39, 41, 43, 47, 57
 Mesenbliumas, Jokūbas 199, 226–227
 Michalkiewicz, Kazimierz 108
 Michnevičius, Vaclovas 180
 Michtom, Bencion *žr. Mikhtom, Benzion*
 Mickiewicz, Adam 80, 82, 148–149, 163
 Mikhtom, Benzion 211, 214–220, 222, 270
 Mikulionis, Stanislovas 147, 161
 Mikuta, Algimantas 160
 Milašius, Oskaras 64, 71
 Miłosz, Czesław 72–83, 263
 Milter, Richard G. 123, 131
 Minczeles, Henri 210, 221, 237
 Mirončik, Jelena 140
 Missaine, Jacques *žr. Mesenbliumas, Jokūbas*

Miškinienė, Galina 159, 161, 165, 170–172, 240,
 267, 274
 Miškinis, Algimantas 147, 161
 Mitrikas, Algimantas 121, 131
 Modigliani, Amadeo 223, 230
 Molen, Gerald R. 210
 Molotov, Viačeslav 101, 143
 Morkūnienė, Jūratė 57
 Mościcki, Ignacy 107
 Moseley, Marcus 237
 Mostauskis, Stanislovas 72, 240, 263, 274
 Muchamedas *žr. Mahometas (pranašas)*
 Muchliński, Antoni 150
 Mudinas, J. 110
 Mulevičius, Leonas 38, 57
 Müller, Michael Andreas 21, 28
 München, Wilhelm 147
 Murauskaitė, Ilona 212, 222
 Musanja, Loreta 237
 Musteikytė, Jūratė 70
 Mutas, Judelis 220

N

Nacenta, Raymond 237
 Nachova, Anelia Kunchova 23, 28
 Narkevičius, Deimantas 204–205, 210
 Naroditskaya, Inna 161
 Naudžiūnienė, Akvilė 86, 240, 263, 275
 Navaitis, Gediminas 60, 71
 Navickas, Andrius 68, 71
 Niedziałkowska-Dobaczewska, Wanda 112
 Nikolajus I (caras) 213
 Nikžentaitis, Alvydas 98, 101, 143
 Niunkaitė-Račiūnienė, Aistė 199
 Nizami, Giandževi 158, 163
 Nora, Pierre 193
 Norgėla, Jonas 210
 Norkus, Jonas 103
 Nowersztern, Avraham 212, 222
 Nowodworski, Witold 112, 116

O

Olkenica, Uma 220
 Orlovas, Viktoras 134, 143
 Oziemblauskas, Juozapas 218

P

Pakštas, Kazys 98, 101
 Papečkys, P. 49, 57
 Parczewski, Alfons 108
 Parr, Adrian 191–192, 198, 210
 Parulskis, Sigitas 207–210
 Pascin, Jules 223
 Pasternak, Leonid 214
 Patašienė, Birutė 231, 233, 237
 Paurienė, Giedrė 123, 131
 Pawelec, Mariusz 150, 163
 Pen, Yehuda 200, 224–236
 Pentassuglia, Gaetano 18, 23, 28
 Percikovičiūtė, Černė 195, 219, 227
 Petersen, Heidemarie 221
 Petraševskis, Ignotas *žr. Pietraszewski, Ignacy*
 Petrosianas, Jurijus 141–142
 Petrukaitis, Vytautas 70
 Petrulionienė, Irena 139
 Petrulis, Vaidas 92, 101
 Pevsner, Antoine 225
 Pietraszewski, Ignacy 148–149
 Pigoń, Stanisław 106–107, 116
 Piirainen, Elisabeth 163
 Piklaps, Magdalena 136
 Piłsudski, Jan 113
 Pinski, Dovydas 220
 Piotrowicz, Wojciech 112, 116
 Plasseraud, Yves 210, 221, 237
 Platonas 67–68, 71
 Pogorzelski, Stefan 108
 Poma Poma, Ángela 21, 28
 Porta, Donatella della 68, 71
 Postec, Ziva 210
 Potašenko, Grigorijus 101, 209
 Pourchier, Suzanne 224, 237
 Poviliūnas, Virgilijus 111, 116, 153–154, 162–163
 Prakapas, Romas 124, 131
 Pranciškus, Vytautas 161
 Preston, Thomas 60, 70
 Prezmas, Moišė 215
 Pruskus, Vladas 122–123, 131
 Pšibilskis, Vygintas Bronius 157
 Pukytė, Paulina 202, 210

Puzemskis, Feliksas 134, 136, 143

R

Rachmati, Gabdul Rašid 154
 Račius, Egdūnas 174, 182, 185, 188
 Račkauskaitė-Burneikienė, Aistė 12, 18, 26, 28, 240, 260, 275
 Radvila (Našlaitėlis), Mikalojus Kristupas 147
 Radvilaitė, Barbora 109, 116
 Radziwiłłówna, Barbara *žr. Radvilaitė, Barbora*
 Radziwiłłówna, Elżbieta 109, 116
 Radžvilas, Vytautas 59, 68–69, 71
 Raihman, Leonid 21–22, 24, 27–29
 Ran, Leyzer 237
 Reading, Anna 194, 203, 210
 Rees, Lorenz 203
 Reingardė, Jolanta 125
 Reinharz, Jehuda 222
 Reizen, Zalman 215
 Reychman, Jan 148–150, 163–164
 Rembrandt (Harmenszoon van Rijn) 234
 Repšienė, Rita 57
 Ribbentrop, Joachim 101, 143
 Ridzvanavičius, Jonas 175, 177, 179–185, 187–188
 Rybakov, Ivan 213
 Rygiel, Stefan 113
 Rodkevičius, Jokūbas 177
 Romer-Ochenkowsa, Helena 104, 108, 111–117
 Romeris, Mykolas 28, 57, 81–82, 131
 Rose, Julie 210
 Ross, Yana 207
 Rothko, Mark 191
 Rotkovičs, Markus *žr. Rothko, Mark*
 Rouault, Georges 233
 Rubavičius, Vytautas 30–32, 57–58, 241, 261, 275
 Rubinovas, Stanislovas 206, 210
 Ruiz, Anna 210
 Ružanskis, Iseras 215

S

Sabalytė, Marytė 114
 Safronovas, Vasilijus 98–101, 134, 143
 Saliamonas (Izraelio karalius) 171
 Samedoglu, Jusif 158, 163

- Sand, George 148
 Sandel, Jozef 215
 Sarcozy, Nicolas 34
 Sarrazin, Thilo 34, 58
 Sassatelli, Monika 55, 58
 Savickas, Augustinas 197, 223, 228–231, 233, 236–237, 271
 Savickas, Raimondas 237
 Savickis, Jurgis 228
 Savukynas, Virginijus 40, 47, 58
 Schmidt, Peter 45, 56
 Schulman, Elias 212, 222
 Schulz, Bruno 181, 214
 Sedl 220
 Segall, Lasar 197, 221
 Senkevičius, Henrikas *žr. Sienkiewicz, Henryk*
 Senkowski, Józef 148–150
 Senulienė, Irena 111, 116, 153–154, 162–163
 Serebriakova, Marija 138, 142
 Setkuvienė, Rūta 101
 Shabad, Zemach 113, 201
 Shalev-Gerz, Esther 202
 Sher, Jacob 211, 214–215, 218–220, 270
 Shmeruk, Chone 222
 Sienkiewicz, Henryk 147
 Silova, Iveta 130
 Silvain, Gérard 237
 Simonds, Cheri J. 131
 Singer, Thomas 71
 Sitdykov, Galim 154–155, 162, 175, 178–180, 182–185, 187–188
 Skaudvilaitė, Elena 161
 Sliužinskas, Rimantas 133–134, 143, 241, 266, 275
 Słobodzianeka, Tadeusz 207
 Smetona, Antanas 44, 47, 49, 58, 87, 101
 Smirnova, Jelena 139
 Smith, D. Anthony 37–39, 45, 56, 58
 Smolskiai (totorių giminė) 176
 Smuglevičius, Pranciškus 218
 Snigur, Valentina 137, 140
 Sobol, Joshua 210
 Sobolevskiai (totorių giminė) 170
 Sobolis (totorių rotmistras) 170
 Solženicin, Aleksandr 65
 Songinienė, Irena 138
 Soutine, Chaim 199, 223, 228, 230–231, 234–236
 Speičytė, Brigita 80, 82
 Spielberg, Steven 194, 210
 Spiriajevas, Eduardas 143
 Srebnik, Simon 205
 Staniewicz, Witold 111
 Stankiewicz, Adam 113
 Stark, Meinhard 201
 Stašys, Konstantinas 109
 Stepukonis, Aivaras 9, 259
 Stomma, Stanislaw 77
 Subačius, Paulius 38, 47, 58
 Suckever-Ušajeva, Rachelė 211, 213, 215–217, 219–220, 270
 Suckever, Avrom 211, 219–220
 Sugihara, Chiune (Sempo) 201
 Sulcienė, Liulita 138
 Sulimczyk, Lucjan Uziębło 114, 117
 Sulimowicz, Anna 163
 Surotkevičiūtė, Eglė 195, 210
 Sutskever-Ushayeva, Rachel *žr. Suckever-Ušajeva, Rachelė*
 Sutzkeverowna, Rachelė *žr. Suckever-Ušajeva, Rachelė*
 Świtalski, Kazimierz 107
 Szabad, Cemach *žr. Shabad, Zemach*
 Szapszał, Hadži Seraja *žr. Šapšalas, Hadži Seraja Chanas*
 Szaskiewiczowa, Konstancja 149
 Szelągowski, Kazimierz 108, 111
 Szeligowski, Tadeusz 114
 Szer, Jacob *žr. Sher, Jacob*
 Szerlag, Alicja 124
 Szynekiewicz, Jakub 154, 181
 Szyszman, Abraham 163
- Š**
- Šabad, Zemach (Cemach) *žr. Shabad, Zemach*
 Šafravičius, Kęstutis Zenonas 184
 Šagal, Mark *žr. Chagall, Marc*
 Šalkauskis, Stasys 46, 58, 64
 Šapiras, Abba 215
 Šapšalas, Hadži Seraja Chanas 111, 116, 149, 152–157, 159, 162–164
 Šaripov, Fliur 140

Šaškevič, Konstancija žr. *Szaszkiewiczowa, Konstancja*

Šatkuvienė, Vanda 160

Šeferis, Vaidas 76, 78, 83

Šenderov, Anatolij 204

Šer, Jakov žr. *Sher, Jacob*

Šešelgis, Kazys 51, 58

Šetkus, Benediktas 101

Šimkus, Stasys 114

Šinkevičius, Jokūbas žr. *Szynkiewicz, Jakub*

Šinkūnas, Peliksas 88–89, 91–103

Šiušaitė, Zuzana 237

Śleszyński, Wojciech 105, 117

Šorcas (totorių išminčius) 168

Špigel, Natan 215

Štreichman, Chaim 227

Šturman, Aleksandr 213

Šulc, Bruno žr. *Schulz, Bruno*

Šulcaitė, Vilija 160–161

Šutinienė, Irena 134, 143

T

Tallat Kelpša, Juozas 114

Tarachovskaja, Maja 136

Tarasova, Jelena 139

Tarvydas, Stanislovas 89–90, 92–93, 95, 97–99, 102–103

Teitelbaumas, Solomonas 197, 223, 228, 234–236, 271

Teodozijus (stačiatikių vyskupas) 107, 111

Terk-Delaunay, Sonia 225

Tevdojus-Burmulis, Aleksandr žr. *Тэвдой-Бурмули, Александр*

Tilley, Christopher 53, 58

Tiškevičius, Janas žr. *Tyszkiewicz, Jan*

Tygušas (totorių rotmistras) 170

Tyloch, Witold 148, 163

Tyszkiewicz, Jan 147, 163, 166, 172

Tobiasse, Théo 197, 228, 233

Tokošai (totorių giminė) 170

Tracevičiūtė, Roberta 64, 71

Trakiner, Ida 228

Trečiokas, Jonas 102

Tregub, Leonid 139

Trigub, Lidija 138

Troskovaitė, Dovilė 95, 102

Trutnev, Ivan 213–214, 218

Tuhan-Baranowski, Stefan 155, 172

U

Ulugbekas (uzbekų valdovas, astronomas) 158, 162

Untulis, Bronius 102

V

Vaišutis, Nikodemus 110

Vaišvilaitė, Irena 176, 188

Vaitekūnas, Stasys 188

Vaitkus, Juozas 161

Valaitis, Antanas 112, 117

Valentinavičius, Vytautas 125, 131

Valevičienė, Natalija 124, 131

Valevičius, Vytautas 134, 143

Vannucci, Alberto 68, 71

Varennes, Fernand de 22, 24, 29

Vasičkina, Svetlana 137, 138

Vasiliauskaitė, Nida 125

Vaza, Vladislavas 109

Veinles, Jakob 215

Venclova, Tomas 59, 70, 108–109, 112–113, 117

Veriovkina, Mariana 214, 220

Vienožinskis, Justinas 226–229, 237

Vilčinskas, Samuelis 182

Vildžiūnas, Linas 93, 102

Viluckienė, Jolita 143

Vireliūnas, Antanas 99, 102–103

Virilio, Paul 197, 210

Viskantas, Antanas 108–109, 113, 117

Vydūnas 64

Vytautas Didysis 90, 92, 98, 100–101, 104, 108–111, 115–118, 143, 150, 165, 169–171, 175, 178, 180, 240, 265, 268

Vokietaitis, J. 49, 58

Voldemaras, Augustinas 180

Volmarkas, S. 220

Vorobeichic, Moises Raviv 211, 213–214, 218, 220, 222, 270

Vorobeičikas, Moišė Raviv žr. *Vorobeichic, Moises Raviv*

Voronovič, Ali žr. *Woronowicz, Ali Ismail*

Vrublevska, Emilija 112
 Vrublevskis, Eustachijus 112
 Vrublevskis, Tadas 104, 112–114, 116–118, 153, 157

W

Wæver, Ole 37, 58
 Wagneris (Žydų amatų mokyklos mokytojas) 213
 Waldemar, George 237
 Waldman, Arie Hollis 21, 28
 Warnod, Jeanine 237
 Weisstub, Eli 61, 71
 Wigoder, Geoffrey 237
 Wiskont, Antoni *žr. Viskantas, Antanas*
 Witold *žr. Vytautas Didysis*
 Wyslouch, Seweryn 105, 109, 117
 Wojciechowska-Sej, Agnieszka 216, 222
 Wołkonowski, Jarosław 105, 117
 von Wormedit, Piotr 170
 Worobiejszyk, Moï Ver (Moshe Raviv) *žr. Voro-beichic, Moises Raviv*
 Woronowicz, Ali Ismail 166, 169, 172
 Wróblewski, Tadeusz Stanisław *žr. Vrublevskis, Tadas*

Z

Rzewuski, Henryk 149
 Zadkine, Ossip 225
 Zagreckaitė, Alvyra 111, 116, 153–154, 162
 Zaillian, Steven 210
 Zajączkowski, Ananiasz 149, 152, 154, 156–157, 164
 Zajas, Krzysztof 79, 80, 83
 Zajončkovski, Ananjaš *žr. Zajączkowski, Ananiasz*
 Zalkind, Ber 214–215, 216, 222
 Zambacevičiūtė, Elena 131
 Zamechek, Leiba 211, 215–216, 218, 270
 Zamenhofas, Liudvikas 195

Zan, Tomasz 148
 Zdziechowski, Marian 104, 112, 115–116
 Zelmanavič (Zelmonovič), Šolom 214, 226–227
 Zelwarowicz, Aleksandr 112
 Zingeris, Emanuelis 195
 Zingeris, Markas 207
 Zinovjev, Aleksandr 65, 71
 Zoja, Luigi 60, 70
 Zolubienė, Gražina 131
 Zubovai (grafai) 95

Ž

Ževuski, Henrik *žr. Rzewuski, Henryk*
 Žibikienė, Rita 237
 Žiliukaitė, Rūta 121, 132
 Žydžiūnaitė, Vilma 123, 132
 Žukauskaitė, Alicija 210
 Žukauskienė, Odeta 190, 241, 269, 276

А–Я

Александрович, Джамалетдин 167, 173
 Кобецакajte, Галина *žr. Kobeckaitė, Halina*
 Богданович, Вячеслав 113, 118
 Войцiк, Галина 113, 118
 Дмитриев, Михаил 168, 173
 Зайончковский, Ананий 157, 164
 Лабынцев, Юрий 113, 118
 Лавринович, Марк 160, 164
 Масляницына, Ирына 172–173
 Михалков, Никита 60, 71
 Мусаев, Кенесбай 152, 164
 Солженицын, Александр 65, 71
 Станкевич, Адам 113, 118
 Тэвдой-Бурмули, Александр 34, 58
 Фьют, Александр 75, 83
 Шапшал, Серая Маркович 157, 164
 Шерлонг, Алиция 124, 132
 Щавинская, Лариса 113, 118
 Юнг, Карл Густав *žr. Jung, Carl Gustav*

LITHUANIAN INSTITUTE FOR CULTURAL STUDIES

NATIONAL MINORITIES IN LITHUANIA
TRANSFORMATIONS AND MEMORIES

Editor
Aivaras Stepukonis

Vilnius, 2014

UDK 323.15(474.5)
Ta315

The publication was partially financed by the Ministry of Culture of the Republic of Lithuania (agreement no. LKT/S(5.20) - LEK-74)

Edited by
dr. Aivaras Stepukonis

Reviewed by:
prof. dr. Gintautas Mažeikis,
prof. dr. Tomas Kačerauskas,
doc. dr. Naglis Kardelis,
dr. Gediminas Degėsys,
dr. Linas Venclauskas

Published under the recommendation of the Research Council of the Lithuanian Institute for Cultural Studies

Designed by
Dalia Raicevičiūtė

ISBN 978-9955-868-68-2

© Lithuanian Institute for Cultural Studies, 2014
© Editorship, Aivaras Stepukonis, 2014

Contents

Preface	7
I. APPROACHING THE QUESTION OF NATIONAL MINORITIES: DOMESTIC AND GLOBAL CONTEXTS.	11
Aistė Račkauskaitė-Burneikienė	
On the Protection of National Minorities: An Overview of Relevant International Measures	12
Vytautas Rubavičius	
National Identity and Ethnocultural Communities: The Lithuanian Path	30
Stanislovas Juknevičius	
Will Lithuanians Become a Minority in Their Own Homeland? Psychological Aspects of European Integration	59
Stanislavas Mostauskis	
Czesław Miłosz and the Project of Ethnic Indecisiveness	72
II. NATIONAL MINORITIES IN INTERWAR LITHUANIA	85
Akvilė Naudžiūnienė	
Textbooks of Historiography and Ethnography in Interwar Lithuania: A Dichotomy between “Closeness” and Indifference to Ethnic Minorities.	86
Henryka Ilgiewicz	
The Participation of National Minorities in the Academic and Cultural Events of Interwar Vilnius.	104
III. NATIONAL MINORITIES IN CONTEMPORARY LITHUANIA	119
Vladimiras Gražulis, Ilona Kojelytė	
The Manifestations of Multiculturalism in Contemporary Lithuania	120
Rimantas Sliužinskas	
National Communities and Societies in Klaipėda City in the Late 20th– and Early 21st Centuries: The Objectives of Establishment and Activity	133
IV. TURKS IN LITHUANIA: TRACING THE PRESENT IN THE WINDING PATHS OF TRADITION	145
Halina Kobeckaitė	
Karaim Studies – the Inseparable Element of Oriental Studies in Vilnius	146

Galina Miškinienė	
Lithuanian Tatar Stories: Between Myth and Reality.	165
Gintarė Lukoševičiūtė	
The History of the Muslim Religious Community in Kaunas: The Past and the Present	174
V. JEWS IN LITHUANIA: THE VISUAL AND NON-VISUAL REPRESENTATIONS OF MEMORY	189
Odeta Žukauskienė	
The Return of Jewish Memory: The Forms of Visual Representation	190
Vilma Gradinskaitė	
The <i>Jung Vilne</i> Group and the Aspirations of the Younger Generation of Jewish Artists. . . .	211
Antanas Andrijauskas	
The Continuity of the Traditions of Litvak Modern Painting in Lithuania	223
APPENDICES	
Index of Persons	242
Contents in English	255
Preface in English	257
Summaries in English.	260
About the Contributors in English	272

Preface

It took hundreds and likely thousands of years in the history of humanity for nations to emerge – that is, to acquire and further refine their characteristic racial, cultural, communal, linguistic, and other qualities. The emergence of nations was a result of large human communities joining together to form powerful concentric socio-geographical pools of survival and self-defense. The consolidation was pursued out of the need to endure as a community and was achieved by dividing mundane reality into one's own world and the foreign worlds of others – dividing it in thought as well as action. In the process of self-creation, nations established the material (mostly concerned with the natural environment) and spiritual (mostly concerned with the symbolic environment) boundaries enabling each one of them to construct a world that was internally its own and a state of existence that was relatively isolated, self-enclosed, and impenetrable to the external world of strangers. This existential state of relative isolation, self-enclosure, and impenetrability became an indispensable condition under which historical nations evolved, eventually assuming their contemporary shapes.

Today the conditions under which nations continue to live and coexist have undergone substantial changes. Although it is true that nations have been interacting and intermingling since time immemorial, the phenomenon was never of the proportion, the rate, and the scale such as found in the present age of global connectedness and interdependence. Humanity today – both physically and mentally – is transitioning (indeed, to a large degree, has already transitioned) to a state of relative commonality, openness, and penetrability – almost a complete opposite of the conditions under which historical nations came into existence. Upon witnessing these secular trends in the shifting circumstances of contemporary societies one is confronted with the vital question: is there still a place for historical nations in a world *such* as ours, will nations survive?

In the present world, nations – along with civilizations and religions – continue to be one of the most decisive and encompassing sources of personal identification. In the Europe of today, especially that part of it wherein nations join together to form the European Union, this feature, along with the aforementioned global factors, has invigorated debates over the actual role national identity plays in helping or hampering the construction of pan-European identity. It is in this context that critical answers to such question as What does it mean to be a *Lithuanian*?, A Lithuanian of *Karaim* descent? A Lithuanian of Polish descent in the contemporary *globalized* world? A Lithuanian of Jewish descent in the *European Union* under the conditions of the contemporary globalized world? A Lithuanian of Tatar descent in the *federalizing* European Union under the conditions of the contemporary globalized world?" – answers to such questions constitute the central task of the social and humanistic investigations as well as the intellectual purview of the authors of *National Minorities in Lithuania: Transformations and Memories* for sharing their latest scholarly findings and insights.

The usage of the phrase “national minority” varies in the book, depending on each contributor’s choice of research methods and terms, often interchangeable with the related concepts of “national,” “ethnic,” “cultural,” and “religious” communities. From an analytic point of view, it is still important to distinguish several semantic presuppositions of “national minority” that differentiate the meaning of the phrase from those of the other closely related concepts. When speaking of national minorities one inevitably assumes a nation’s 1) existence in a state; 2) coexistence with another nation in the same state; 3) tension of competing with another nation for place and influence in the state legally, culturally, politically, economically, and otherwise; 4) relative degree of cultural isolation and unfamiliarity with regard to another nation in the same state and thus constant hermeneutical need for overcoming cross-cultural and cross-symbolic misunderstandings. In discussions about national minorities, these presuppositions (whose common semantic denominator consists in the contiguity and interaction of two or more nations in the same state) may be underlined or deemphasized but they cannot be eschewed completely since they stem not so much from the accidental factual as from the necessary analytical content of “national minority.” The presuppositions do not underly the concept of “national community” and other similar concepts precisely because the latter are not identical to the notion of “national minority.” Once these and similar differences in nonequivalent, yet closely related concepts have been brought to light, it is indeed very fruitful and effective to have a diversity of terms and usages in the actual discussions about national minorities.

Determining the order of the articles in the book was like solving a puzzle similar to the one a host is unraveling when trying to figure out how to allocate the seats around the table so his guests may naturally form circles of lively conversation among themselves and the host himself (whose perspective coincides with that of the reader of the book) may join those circles in turns to witness how topics are being developed out of shared interests and on common grounds. The ordering of the materials rested on a threefold logic. The first criterion was whether a given article is more theoretical and problematic or more empirical and descriptive in its character. The second criterion was whether the subject matter of a given article was plural or singular, that is to say, whether it addressed a number of national minorities or just any one of them. In the case of both pairs of criteria, the predominance of the first element in an article meant its relative precedence within the ordering of the book. The third logical criterion was chronological. The category of time is mysterious, fluid, and as such the most conducive to creative imagination. In the book, a cyclical movement of thought was chosen by starting in the present, jumping back to the past, and then sequentially returning to the present. A similar approach is common in nonlinear, backward, retrospective narratives, especially those of literary fiction and cinematography, whereby a plot begins with the conclusion of the chain of events and then returns to the historical origins of the process in order to unfold a cause-and-effect explanation of the happenings in question.

In terms of methodology, the book is multidisciplinary. At least ten different branches of learning intersect in the intellectual fabric of the investigations: cultural studies, ethnology, anthropology, oriental studies, philosophy, historiography, philology, art studies, sociology, and legal studies. The contributors themselves represent four generations of the academic community in Lithuania, starting with junior researchers and ending with internationally acclaimed academicians and emeriti. This meaningful process of passing on a life-long legacy of learning is further enriched by the complimentary practical experiences of the contributors as ambassadors, attorneys, translators of scientific as well as fictional literature, painters, cultural and art critics.

Finally, a brief historical note on the emergence of the book is due. In the Spring of 2013, the Lithuanian Institute for Cultural Studies hosted the science conference “National Minorities: Transformations and Memories” as part of its long-term research program “Studies of the Development of Lithuanian Culture at the Turn of the 21st Century: Identities and Memories.” In the Fall of the same year, a public call for papers was issued to scholars both nationally and internationally to submit their contributions to the eponymous book. Twenty two scholars responded to the call. Out of these, fourteen contributions were selected for inclusion in the book. It is the editor’s sincere hope that the studies presented in the book will be received by the audience as a meaningful contribution to the relatively scarce, yet very important corpus of scholarly literature on national minorities in Lithuania.

Aivaras Stepukonis

Summaries

I. APPROACHING THE QUESTION OF NATIONAL MINORITIES: DOMESTIC AND GLOBAL CONTEXTS

Aistė Račkauskaitė-Burneikienė, “On the Protection of National Minorities: An Overview of Relevant International Measures”

International measures create legally binding obligations for nation states in the field of human rights. International norms form a background for evaluating practices and measures devoted for the implementation of human rights at national level.

Following these premises, the author of the article sets out to identify the international measures relevant to the protection of national minorities and to determine the scope of these measures with respect to the protection of national minorities.

The analysis of the scope of international norms is preceded by a careful inspection of the definition of “national minority.” Although no legally binding definition of “national minority” can be found in international law, in the majority of international documents the properties of race, color, language, culture, and religion are used as criteria for identifying national minorities. It is also agreed that a national minority needs to comprise less than a half of a state’s population.

The protection of national minorities and of the rights of persons belonging to them forms an integral part of the international protection of human rights. The basic principles of the protection of national minorities are founded on universal human rights (the Universal Declaration of Human Rights, the Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, the International Covenant on Civil and Political Rights, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights).

The jurisprudence of the Human Rights Committee confirms that the International Covenant on Civil and Political Rights recognizes the individual nature of the rights of persons belonging to national minorities not only through the application of article 27 (intended for those persons) of the Covenant, but also through the application of articles 17 and 26 (intended for all persons irrespective of their belonging to national minorities) of the Covenant.

The jurisprudence of the European Court of Human Rights shows that some issues relevant to the protection of national minorities fall within the scope of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

Although universal human rights do not explicitly define the notions specific to national minorities, they do lay the groundwork for the protection of persons belonging to national minorities on the basis of the individual protection of human rights.

The protection granted on the basis of universal human rights is supplemented and broadened through specific notions (article 27 of the International Covenant on Civil and Political Rights, Framework Convention for the Protection of National Minorities) that create provisions for such persons in accordance with their special (linguistic, religious, cultural, etc.) needs.

Keywords: national minority, universal human rights, principles of equality and prohibition of discrimination, rights of persons belonging to national minorities.

Vytautas Rubavičius, “National Identity and Ethnocultural Communities: The Lithuanian Path”

The task of maintaining and strengthening national identity, the manifold problems of mutual interdependencies between ethnocultural and ethno-religious communities, on the one hand, and the nation state, on the other hand, the unrestful times ushered in by the social and economic challenges of globalization and European integration have increasingly become topics of heated debates in political, cultural, and academic circles all across Europe.

The number of publications on nationalism and related issues is growing exponentially, driven by the desire to better understand the development of the European Union with its internal contradictions of trying to accommodate the ongoing interactions of national identities, national cultures, and national collective memories, on the one hand, and the increasing intermingling of peoples along with the spread of diasporization and ghettoization, on the other hand.

The issues of the preservation and cultivation of national identity address the ways in which a nation state relates to its internal and external ethnocultural and ethno-religious communities upon entering a new political and ideological milieu. In other words, the issues of national identity point to the problem of coexistence as national identity is consolidating and unfolding itself through complex interactions with various internal and external Others, that is to say, other national and ethnic identities.

At the time of the creation of modern European nation states, relationships with the Other constituted a major factor in both domestic and foreign policies. Nation states are characterized by the history of these relationships that endure in collective memory in the shape of multifaceted images of internal and external Others.

The author of the article examines Lithuanian national identity as it emerged in the years of creating the Lithuanian nation state and pursuing the state policy of national consolidation. The main features of Lithuanian nationalism are analyzed by exploring the function of the state cultural system for maintaining various social identities.

Special attention is paid to the manifold relationships of states, nations, and ethnocultural communities in the European Union, the trends of conceptualizing these relationships, as well as the spread of multiculturalism in EU policy-making.

Although the primary object of the investigation is the development of Lithuanian national identity in the years before the restoration of Lithuania's independence from the Soviet Union, the historical past is analyzed from the present-day perspective of state sovereignty and independence.

Keywords: culture, ethnocultural community, European Union, nation, national identity, nationalism, Other.

Stanislovas Juknevičius, “Will Lithuanians Become a Minority in Their Own Homeland? Psychological Aspects of European Integration”

The article constitutes a discussion of the importance of psychological factors in the shaping of national identity by applying Carl Gustav Jung's ideas of analytical psychology. Firstly, the theoretical principles of the investigation are laid out, then the same principles are applied to the analysis of Lithuanian nationalism as it evolved in parallel with cultural and social processes in other Western societies.

From the point of view of analytical psychology, the feelings, thoughts, and actions of human beings depend to a large extent on the collective complex their egos are integrated into. The collective complex contains a subconscious layer common to a group of people.

Political life in the contemporary West is shaped by global and national complexes, some subduing national differences, some highlighting them. In some Western countries, the ideology of liberalism has been so dominant and pervasive as to overshadow or even completely eradicate the specific ethnic structures of the unconscious. The inhabitants of these countries accept globalization – sadly or happily – as an inevitable social consequence.

In Lithuania, however, things seem to be different. Firstly, the spirit of resistance that has been cultivated in the country for centuries and further tempered in exile camps for decades is still very much alive. Secondly, the Lithuanian national complex was brought to a historical halt before it could develop fully. These conditions account for the fervor, the passion, even a kind of fierceness of the people who are under its influence.

The role the ideology of liberalism plays in the shaping of national identity is ambiguous. If the political variant of liberalism seems to favor nationalism, the social variant of it is indifferent or even hostile towards it. Political liberalism was dominant in Lithuania during the years of the first independence, social liberalism rose to prominence during the years of the second independence, thus turning the state from the guardian and nurturer of ethnic identity to its enemy.

If the social, political, and cultural trends of incoming Western lifestyles and ideals will not change in the country, the value of national identity for the people will gradually diminish – quite likely to a point of Lithuanians becoming a minority in their own homeland.

Keywords: Lithuania, national identity, globalization, European integration, unconscious, collective complex.

Stanislavas Mostauskis, “Czesław Miłosz and the Project of Ethnic Indecisiveness”

The goal of the article is to formulate the concept of ethnic indecisiveness and a number of concepts closely connected to it. Ethnic indecisiveness becomes the basis for explaining the assumptions underlying the evolution of Miłosz’s concept of identity.

The salient aspects of Miłosz’s identity are differentiated and discussed in relation to the problem of ethnic indecisiveness. In his continuous search for self-identity, Miłosz is guided by the methodical questioning and criticism of the roles assigned to the individual by collective identity.

It is not the qualities of acquired social positions but the ability to overcome the limiting aspects of one’s existing identity that attract the most attention from Miłosz in the process of changing identity. The emphasis is not on one’s newly emerging identity but on the personal ability to maintain a critical distance in regard to one’s existing position.

Miłosz’s attempt to avoid explicit forms of identity is expressed in pairs of antinomies that seem to be irreconcilable, yet not contradictory. It is this unattainable identity, identity that avoids explicitness and distinctness that the poet embraces. The ultimate goal is self-seeking and self-inventing, not self-discovery.

Miłosz’s search for identity rests on multiple rational grounds: the avoidance of the pre-conceived roles of identity, constant self-examination, the instrumental use of identity, the mobility of identity, the ability to hear the arguments of the opposite side, etc.

Keywords: Czesław Miłosz, ethnocentric identity, ethnic indecisiveness, identity inadequacy, historical memory, landscape.

II. ETHNIC MINORITIES IN INTERWAR LITHUANIA

Akvilė Naudžiūnienė, “Textbooks of Historiography and Ethnography in Interwar Lithuania: A Dichotomy between ‘Closeness’ and Indifference to Ethnic Minorities”

The goal of the article is to explore the Lithuanian system of education in the interwar period of 1918–1939. The object of research consists in the priorities given to and the guidelines provided by education curricula for portraying the history and culture of ethnic minorities in the textbooks of historiography and ethnography circulated in the schools of interwar Lithuania.

The investigation facilitates a better understanding of the atmosphere and the roots of cross-cultural misrepresentation in multicultural society by uncovering the main stereotypes and images of ethnic minorities in the historical narratives developed in the first two decades of independent Lithuania.

The hypothesis is proposed and then verified according to which the principal reason why discourse about ethnic minorities did not receive adequate attention in the Lithuanian historiography of 1918–1939 was the nationalistic view of history promulgated by Lithuanian intellectuals at the time.

A closer look at the history of school education shows what kind of images of ethnic minorities were used in the textbooks of the period, what images were invoked as established and unquestionable, what images helped to shape new stereotypes, some encouraging solidarity, some fostering hostility among Lithuanians and other local ethnic groups.

The investigation explains how interwar school curricula and the nationalistic model of history didactics espoused by the majority of intellectuals of the time was applied to the textbooks of historiography and ethnography.

Lithuanian history was recounted in school curricula and textbooks as the history of the Lithuanian nation only, with ethnic minorities as a marginal part of Lithuanian history. The integration of national minorities into the narrative of Lithuanian history was not sought after.

Searching for alternatives to the old narrative of Lithuanian history must take into account the participation of ethnic minorities in the common history of Lithuania. This issue is especially important for the post-Soviet countries where new national identities are being constructed by re-examining the historical roots of the peoples.

Keywords: history didactics, ethnic minorities, interwar period, textbooks.

Henryka Ilgiewicz, “The Participation of National Minorities in the Academic and Cultural Events of Interwar Vilnius”

The article is dedicated to the representation of national minorities in the academic and cultural events of Vilnius in the interwar years.

A special group of events was devoted to the celebration of anniversaries of prominent personalities and academic and cultural societies, thus yielding a great influence on cultural life in Vilnius. These events were organized by committees whose members were representatives of educational institutions and social organizations.

Some of the events were secular (celebrations in Vilnius University, Wróblewski Library, and the Society of Friends of Science; also public processions in the streets of Vilnius), others were religious (church services, cemetery rituals, etc.).

Among the participants in the events were the workers of educational and cultural organizations, representatives of national and religious minorities, government and Vilnius district officials, as well as students. The ordinary inhabitants of Vilnius took part in church services, cemetery rituals, public processions.

Participation in such events brought representatives of various ethnic communities and social strata together, formed common cultural traditions, facilitated the exploration of the history and culture of Vilnius – the city of many nationalities.

The investigation is based on archive materials, original Polish and Lithuanian press releases and coverages in interwar Vilnius, many works by Lithuanian and Polish authors.

Keywords: Vilnius, national minorities, scientific and cultural events, 150th anniversary of the Educational Commission, 350th anniversary of Vilnius University, 25th anniversary of Vilnius Society of Friends of Science, 500th anniversary of the death of Vytautas Magnus, memorials to Grand Duke Vytautas, 400th anniversary of King Stephen Báthory.

III. NATIONAL MINORITIES IN CONTEMPORARY LITHUANIA

Vladimiras Gražulis, Ilona Kojelytė, “The Manifestations of Multiculturalism in Contemporary Lithuania”

Multiculturalism has undergone a significant degree of development over the last decade in Lithuania after the country had joined the European Union.

The examination of the challenges posed by the phenomenon of multiculturalism to Lithuanian society is begun by an analysis of the literature on multiculturalism and intercultural communication in the country.

Subsequently, a survey is conducted to find out how Lithuanian citizens characterize the current multicultural environment in the country.

As the present state of research on the topic was deemed to be inadequate for the proper assessment of the present-day situation in Lithuania, the authors undertake an original empirical study of the recent development trends of multiculturalism in the country.

The main group of respondents consists of young and middle-aged urban residents more than 40 percent of which have higher education.

The survey results reflect the respondents' attitudes towards multiculturalism, the limits of their tolerance for foreigners, the challenges they face in communicating with representatives of other cultures.

The conclusions drawn from the survey provide insights into and recommendations on the possible measures for promoting intercultural tolerance in Lithuanian society in order to

achieve the most effective integration of representatives of other cultures into the public life of the country.

Keywords: multiculturalism, representatives of other cultures, intercultural communication, intercultural competence.

Rimantas Sliužinskas, “National Communities and Societies in Klaipėda City in the Late 20th– and Early 21st Centuries: The Objectives of Establishment and Activity”

The social disasters inflicted on the city of Klaipėda by the Second World War have been well documented by historians.

Very few local people could be found in Klaipėda after 1945. Almost all of the survivors had moved to Germany to escape the Soviet occupation.

The present-day population of Klaipėda is a mixture of Lithuanians living side-by-side with representatives of other ethnic and national groups invited and employed by the Soviet administration to rebuild the seaport of Klaipėda along with the shipbuilding and other urban industries. This process started in the period from 1950 to 1970 and lasted to the end of the Soviet occupation.

Yet another segment of the population is constituted by the ethnic groups that have settled in Klaipėda in the last 20 years, after the state borders of independent Lithuania were opened to the rest of Western Europe.

The Russian, Belorussian, German, Jewish, Ukrainian, Polish, Latvian, Tatar, Armenian, Azerbaijani, and other national minorities have become an integral part of the social and cultural life in contemporary Klaipėda.

In light of these historical facts, the goal of the article is to discuss the possibilities of these national groups to maintain and promote their ethnic roots and traditions by singling out some of the most active non-government organizations established by national minorities in the city of Klaipėda and its surroundings.

Keywords: Klaipėda, national minorities, national cultures, national communities, national societies, non-governmental organizations.

IV. TURKS IN LITHUANIA: TRACING THE PRESENT IN THE WINDING PATHS OF TRADITION

Halina Kobeckaitė, “Karaim Studies – the Inseparable Element of Oriental Studies in Vilnius”

The main aim of the article is to discuss the role the Karaims and the Tatars – the two Turkic nations living in the territory of the Grand Duchy of Lithuania since the fourteenth century – played in the emergence and development of Oriental and Turkic studies in Vilnius.

The first part of the article is a short overview of Oriental studies in Vilnius in the period of the 17th–19th centuries with special attention paid to Vilnius University and its connections with the local Orient.

Next comes the period between the Two World Wars when Karaim and Tatar scholars, social educators, and spiritual leaders took an active role in the exploration and promotion of Turkic culture as their common cultural heritage.

The journal publications, the newly established cultural societies and communities, the prolific oeuvre of the scholars of the time all bear witness to the fact that serious Oriental and Turkic studies were emerging in Vilnius.

During the Soviet years, the development of research on the Oriental heritage of the Grand Duchy of Lithuania was out of question.

The period after 1990, once Lithuania had restored its independence, has been marked by burgeoning productivity stemming from the revival of academic interest in national identity and the revitalization of cultural heritage studies.

Today, Oriental studies constitute a relevant part of academic life in Vilnius with the linguistic and cultural studies of Karaim and Tatar culture as an integral element of global Turkic studies.

Keywords: Orient, Orient studies, Turkic studies, Turcology, Karaims, Karaim studies, Karaim language, Tatars, Lithuania, Vilnius, Trakai, Poland, Vilnius university, Turks, World Wars, revival, revitalization, national identity.

Galina Miškinienė, “Lithuanian Tatar Stories: Between Myth and Reality”

The article constitutes an analysis of several extant stories of Lithuanian Tatars preserved as condensed versions of the narratives circulated in the nineteenth century. Only some of the recorded stories remain in whole, some of them comprise several widely accepted versions.

Tatars started moving to the Grand Duchy of Lithuania during the rule of Vytautas the Great bringing along their own cultural traditions that were themselves a mixture of pre-Islamic and Islamic dogmatic traditions.

During the move and as a result of it, these traditions went through numerous intercultural fusions and assimilations.

In the process, Tatars kept borrowing from the cultures of their neighbors – Lithuanians, Poles, and other nations living in the territories of the Grand Duchy of Lithuania.

Combining several very different cultures resulted in a very distinctive character seen in Tatars' faith, traditions, domestic life, and folklore.

Research on the cultural heritage of Lithuanian Tatars is only emerging. The article is an attempt to advance the studies of the oral traditions of Tatar folklore in Lithuania.

Keywords: manuscript, tradition, Lithuanian Tatars, story, tale, myth, reality.

Gintarė Lukoševičiūtė, “The History of the Muslim Religious Community in Kaunas: The Past and the Present”

It was only in the first decades of the twentieth century that the history of Lithuanian Tatars began attracting more attention from scholars. Even then the studies of the Muslim religious community in Kaunas were not comprehensive.

Scholars tended to analyze the different historical stages of the Tatar community without due consideration of the parallel process of development of the Muslim community.

The goal of the article is to study the Muslim religious community in Kaunas. The focus is on the emergence and development of the community, its structural, organizational, religious, and communal forms of life and their alterations from the time of settlement of the first Muslim Tatars in the Grand Duchy of Lithuania to the contemporary phase of the community after the restoration of Lithuania's independence.

Shifting political circumstances in the passing centuries brought about many changes in the life of the community. Muslim consolidation was not possible in the Grand Duchy of Lithuania, nor was it possible in the Polish–Lithuanian Commonwealth. The process of unification began only under Tsarist rule.

During the interwar period, Tatars began establishing secular organizations in Kaunas. The religious community was legally incorporated only in the fourth decade of the century. The years of German occupation were relatively stable for the community bringing very little change to Muslim life in Kaunas.

Under the Soviet government the legal status of religious communities was abolished thus greatly reducing opportunities for religious practice.

The situation resumed to a normal state of affairs only after the restoration of Lithuania's independence. In the recent years, a growing number of Lithuanian converts to Islam and the changing population of the country brought about important changes in the structure of the community.

By the turn of the century the Muslim religious community in Kaunas had evolved into a multinational congregation of Islam believers.

Keywords: Tatars, Muslims, Islam, community, history, Kaunas, Lithuania.

V. JEWS IN LITHUANIA: THE VISUAL AND NON-VISUAL REPRESENTATIONS OF MEMORY

Odeta Žukauskienė, "The Return of Jewish Memory: The Forms of Visual Representation"

The goal of the article is to discuss the reemergence of Jewish history and cultural memory in Lithuania just before its independence in the last decade of the twentieth century and to the present day.

Important socio-cultural changes such as the ending of Holocaust denial and the rising awareness of the complex history of Jews in Lithuania are explored in broader theoretical and historical contexts.

An analysis is undertaken of the process of memorialization and the actual forms of memorials: memorial sites, monuments, museums, expositions, and other forms of visual representation.

Since memorial sites and museums play an important role in the shaping of collective memory it is essential to discuss the boundaries and interactions between the visual nature of expositions and the dimension of the unrepresentable.

Monuments that have been created to shape a cultural landscape are distinguished from anti-monuments that have been designed to foster individual participation in the processes of remembrance and self-reflection.

Audiovisual communication yields a immense degree of influence on contemporary society and therefore plays an essential role in advancing a deeper understanding of Jewish history and the Holocaust.

As a result, the article reviews the salient Lithuanian documentaries and fiction movies featuring Jewish plots. It also explores diverse artistic approaches to the Holocaust in their representation of personal, often times very painful, Jewish facts and the possibility of reliving and reenacting them today.

The literary and theatrical representations of Jewish history in present-day Lithuania reach into deformed human temporality wherein personal histories and individual experiences constitute an attempt to represent the unrepresentable.

Keywords: Lithuanian Jews, Holocaust, historical and cultural memory, visual representation, memorials, monuments, documentaries, artistic creation.

Vilma Gradinskaitė, “The *Jung Vilne* Group and the Aspirations of the Younger Generation of Jewish Artists”

Jewish cultural life flourished in interwar Vilnius. Yiddish literature and Jewish art were no exception.

A number of young Jewish writers, poets, and visual artists came together to establish the group called *Jung Vilne* – *Young Vilnius*. The group existed between the years 1929 and 1943, continuing their activities in Vilnius ghetto.

Jung Vilne published three issues of the eponymous journal–almanac in 1934, 1935, and 1936, respectively; organized literary evenings and art exhibitions.

The main goal of the article is to analyze the art of the *Jung Vilne* artists Benzion Mikhtom, Rachel Sutskever-Ushayeva, Sheyne Efron, Jacob Sher, Moses Raviv Vorobeichic, Leiba Zamechek, Raphael Chwoles, and the writer Moses Levin. The discussion is accompanied by a general analysis of the plastic expression of *Jung Vilne* artists.

Jung Vilne artists made a significant contribution to the modernization of artistic life and society in interwar Vilnius. The oeuvre of the group captures important economic, social, political, and ethnic problems whose relevance continues to this very day.

Keywords: *Jung Vilne* artists, Vilnius Jewish art, the avant-garde.

Antanas Andrijauskas, “The Continuity of the Traditions of Litvak Modern Painting in Lithuania”

The goal of the article is to analyze 1) the confluence of cultural particularism and traditionalism in Lithuanian Jewish (Litvak) secular painting; 2) a broad field of issues related to the development of Litvak secular painting: its main themes, motives, and stylistic changes; 3) the specific features of Litvak painting at the beginning of the twentieth century, in the interwar period and thereafter.

The main focus is directed to the principal changes in Litvak painting since the beginning of the postwar period in Lithuania all the way to the present day with special emphasis on the problem of the continuity of Jewish and Litvak cultural traditions.

Three prolific artists have been singled out as representative of their consecutive generations: Savickas, Jacovskis, and Teitelbaumas. Based on the analysis of the socio-cultural and artistic contexts of their work, wider hypotheses and generalizations are proposed concerning the continuity of Litvak artistic traditions in present-day Lithuania.

A comparative discussion is undertaken of these artists' creative sources, aesthetic inspirations, imagery, styles, characteristic plastic expressions, as well as of the impact concrete historical periods, changing socio-cultural, and artistic contexts had made on their creative output.

Keywords: Lithuanian painting, Jewish painting, Litvak painting, tradition, continuity, Savickas, Jacovskis, Teitelbaumas.

About the Contributors

Andrijauskas, Antanas

E-mail: aandrijauskas@gmail.com

Doctor of humanities (PhD, philosophy, 01H) at M. V. Lomonosov Moscow State University (1978); habilitated doctor of humanities (habil. PhD, philosophy, 01H) at the Institute for Philosophy, Sociology, and Legal Studies (1990); true member (academician) of the Lithuanian Academy of Sciences; principal research fellow at the Department of Comparative Cultural Studies, the Lithuanian Institute for Cultural Studies; full professor at Vilnius University and Vilnius Academy of Fine Arts; president of the Lithuanian Association of Aesthetics. Visiting research fellow at Sorbonne University, the Collège de France, and the Center for Art Studies (Paris West University Nanterre La Défense). Visiting professor at numerous universities in Lithuania, France, Japan, Canada, Belgium, Switzerland, Finland, Poland, Russia, and other countries. Author of 16 monographs and 44 studies, editor of 33 books, contributor of over 650 scholarly articles in diverse languages. Winner of the Lithuanian National Prize for Scientific Excellence. Areas of academic interest: history of philosophy, aesthetics, philosophy of art, art studies, comparative cultural studies, civilizational studies, oriental studies.

Gradinskaitė, Vilma

E-mail: vilmagrad@yahoo.com

Doctor of humanities (PhD, art studies, 03H) at Vilnius Academy of Fine Arts (2005), curator at Vilna Gaon State Jewish Museum, associate professor at Vilnius Yiddish Institute and Vilnius University. Internationally recognized for research on Eastern European Jewish art; reader at international science congresses and conferences; contributor of 30 articles on Jewish culture and art, Karaim and Tatar heritage. Areas of academic interest: cultural heritage of the non-Christian national minorities in Lithuania – the Jews, the Karaims, and the Tatars.

Gražulis, Vladimiras

E-mail: vlad.gra@mruni.eu

Doctor of social science (PhD, economics, 04S) at Moscow Institute for Labor Studies (1987); full professor at the Institute of Management, the Faculty of Political and Management Studies, Mykolas Romeris University. Author of 3 monographs, 2 studies and 2 manuals of instruction; contributor of nearly 100 articles in Lithuanian, Latvian, Polish, Romanian, Czech, Slovakian, Slovenian, Hungarian, German, Russian, Ukrainian, and other international science publications. Committee chairman or member for numerous national and international science conferences. Reviewer for several international science publications. Areas of

academic interest: multiculturalism, cultural competence, intercultural training, strategic human resource planning, organization development and management.

Ilgiewicz, Henryka

E-mail: ilgiewicz@mail.ru

Doctor of humanities (PhD, history, 05H) at Adam Mickiewicz University of Poznan (1992); habilitated doctor of humanities (habil. PhD, history, 05H) at Adam Mickiewicz University of Poznan (2007); senior research fellow at the Department of Baltic and Lithuanian Cultural History, the Lithuanian Institute for Cultural Studies. Author of 2 monographs, contributor of circa 50 articles to national and international science publications. Areas of academic interest: Lithuanian and Polish history, history of Lithuanian culture and science.

Juknevičius, Stanislovas

E-mail: juknevicius.s@gmail.com

Doctor of humanities (PhD, philosophy, 01H) at M. V. Lomonosov Moscow State University (1980); senior research fellow at the Department of Modern Lithuanian Culture, the Lithuanian Institute for Cultural Studies. Author of 3 monographs, contributor of over 50 articles to national and international science publications. Areas of academic interest: religious studies, history and theory of values, cultural psychology.

Kojelytė, Ilona

E-mail: ilonakojelyte@gmail.com

Doctoral student of social science (management, 03S) at Mykolas Romeris University (2012–), lecturer at the Department of International Business Studies, the University of Applied Sciences. Visiting research fellow at various institutions of higher education in Belgium, Denmark, Finland, Norway, Poland, Slovakia, Germany, France, Spain, Portugal, and U.S.A. Contributor of several articles to national academic journals; reader at international science conferences in Lithuania, Finland, and Slovenia. Areas of academic interest: multiculturalism, cultural competence, intercultural training, human resource management.

Kobeckaitė, Halina

E. p.: halina.kobeckaite@gmail.com

Doctor of humanities (PhD, philosophy, 01H) at M. V. Lomonosov Moscow State University (1972), associate professor at Kaunas Medical Institute (presently the Lithuanian University of Health Sciences) and Vilnius Institute for Construction Engineering (presently Vilnius Gediminas Technical University). Author of 2 monographs; contributor of over 30 articles to national and international science publications; translator of 22 literary works of fiction from Uzbek, Kazakh, Turkmen, Azeri, Turkish, and Polish to Lithuanian. Ambassador Ex-

traordinary and Plenipotentiary of the Republic of Lithuania to Estonia, Turkey, Uzbekistan, Azerbaijan, and Finland (1994–2011). Chairwoman of the Lithuanian Karaim Cultural Association (1988–1994). Areas of academic interest: theory of translation and culture, aesthetics, protection of the rights of national minorities, culture and history of Lithuanian Karaims.

Lukoševičiūtė, Gintarė

E-mail: gintare.lukoseviciute@fc.vdu.lt

Master's student of humanities (history, 05H) at Vytautas Magnus University (2013–). Contributor of 1 article to a national science publication. Areas of academic interest: processes of migration, history of Lithuanian and Polish Diasporas in the world, Turkish Diaspora in Europe and U.S.A., Muslim communities in Lithuania and Poland.

Miškinienė, Galina

E-mail: galina.miskiniene@flf.vu.lt

Doctor of humanities (PhD, philology, 04H) at Vilnius University (1998); principal research fellow at the Department of Linguistic and Cultural Interaction, the Institute for the Lithuanian Language; associate professor at Vilnius University. Visiting research fellow at the University of Warsaw (Poland), Ankara University (Turkey), Istanbul University (Turkey), the University of Krakow (Poland), etc. Author of 1 monograph and 2 studies; editor of 1 glossary, 1 catalog, and 1 source; contributor of 70 articles to national and international science publications; translator of 2 novels from Turkish to Lithuanian. Areas of academic interest: culture and literature of the Lithuanian Tatars, Turkish literature and culture, translation of Turkish literary works of fiction, Lithuanian–Turkish cultural relations.

Mostauskis, Stanislovas

E-mail: art@stasysart.com

Doctor of humanities (PhD, art studies, 03H) at Vilnius Academy of Fine Arts (2002); senior research fellow at the Department of Comparative Cultural Studies, the Lithuanian Institute for Cultural Studies; associate professor and chair of the Department of Humanities at the Kaunas Faculty of Vilnius Academy of Fine Arts. Author of 1 monograph, contributor of over 20 articles to national and international science publications. Production set designer, script writer and editor for TV projects, member of national and international art projects. Areas of academic interest: nontraditional Western philosophy, aesthetics, psychopathology, post-structuralist discourse, transformations and memories of identity.

Naudžiūnienė, Akvilė

E-mail: akvile.naudziuniene@gmail.com

Doctoral student (history, 05H) at Vilnius University (2013–). Contributor of 2 articles to national and international science publications. Areas of academic interest: history didactics, historical demography, history of national minorities in Lithuania, Jewish history, nationalism studies, multicultural studies.

Račkauskaitė-Burneikienė, Aistė

E-mail: aiste.rackauskaite@mruni.eu

Doctor of social science (law, 01S) at Mykolas Romeris University (2012); lecturer at the Institute of International and European Union Law, the Faculty of Law, Mykolas Romeris University; advocate. Visiting research fellow at the International Institute of Human Rights (Strasbourg, France), the Free University of Brussels (Belgium). Reader at national and international science conferences. Author of 1 manual of instruction, contributor of 6 articles to national science publications and of more to the on-line news portals *Delfi.lt* and *Bernardinai.lt*. Areas of academic interest: national and international protection of human rights, protection of persons belonging to national minorities.

Rubavičius, Vytautas

E. p.: rubavytas@hotmail.com

Doctor of humanities (PhD, philosophy, 01H) at Vilnius University (2001); senior research fellow at the Department of Comparative Cultural Studies, the Lithuanian Institute for Cultural Studies. Author of 2 monographs and 2 collections of articles, essays, and reviews; contributor of over 70 articles to national and international science publications. Expert at the Lithuanian Science Council. Areas of academic interest: postmodern philosophical discourse, postmodern condition of the capitalist system, globalization, challenges of urbanization and European integration, media theory and media culture, national identity and cultural memory.

Sliužinskas, Rimantas

E-mail: r.sliuzinskas@gmail.com

Doctor of humanities (PhD, art studies, 03H) at the Lithuanian Academy of Music and Theatre (1994); full professor at Klaipėda University (KU); principal research fellow at the Institute for the History and Archaeology of the Baltic Sea Region (KU); principal research fellow at the Center of Baltic Studies, the Faculty of Humanities (KU). Author of 2 monographs, contributor of 65 articles to national and international science publications, editor of 14 serial academic publications, reader of circa 120 papers at national and international science conferences. Member of editorial boards for 8 international research periodicals in Lithuania and Poland, member of several international scientific and cultural organizations

affiliated with UNESCO. Areas of academic interest: ethnology, ethnomusicology, cultural anthropology, musical anthropology, history of ethnic cultures, cultural history of national minorities in Lithuania.

Žukauskienė, Odeta

E-mail: odeta.zukauskiene@gmail.com

Doctor of humanities (PhD, art studies, 03H) at Vilnius Academy of Fine Arts (2005); senior research fellow at the Department of Comparative Cultural Studies, the Lithuanian Institute for Cultural Studies; lecturer at the Kaunas Department of Art, Vilnius Academy of Fine Arts. Author of 1 monograph, editor of 1 book, contributor of over 40 articles to national and international academic as well as cultural publications. Member of editorial board for 2 serial science publications. Areas of academic interest: cultural identity, intercultural dialog, cultural heritage and memory of Lithuanian Jews.

Ta315 **Tautinės** mažumos Lietuvoje: virsmai ir atmintys [straipsnių rinkinys] / Lietuvos kultūros tyrimų institutas ; sudarytojas Aivaras Stepukonis. – Vilnius : Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2014. – 278 p.

Santr. angl. – Bibliogr. str. gale ir išnašose. – Asmenvardžių r-klė / sudarė Aivaras Stepukonis, p. 242–251

ISBN 978-9955-868-68-2

Leidinyje nagrinėjami Lietuvoje gyvenančių tautinių mažumų praeities ir dabarties medžiaginės ir dvasinės kultūros, akademinų ir meninių tradicijų, kuopinės atminties ir paveldo, tapatybės išlikimo ir tęstinumo klausimai, taikant tarpdalykines humanitarinių ir socialinių mokslų tyrimų metodikas. Leidinį sudaro penki skyriai, kuriuose įvairiais teminiais pjūviais aptariami gyvybiškai svarbūs lietuvių, karaimų, totorių, žydų ir kitų tautinių mažumų virsmai, pabrėžiamos pastangos suprasti, atgaivinti atmintyje ir puoselėti etnines kultūrines bendruomenes daugiatautėje ir daugiakultūrėje dabartinės Lietuvos aplinkoje.

UDK 323.15(474.5)+323.15(474.5)(091)

TAUTINĖS MAŽUMOS LIETUVOJE: VIRSMAI IR ATMINTYS
Mokslinių straipsnių rinkinys

Redagavo Audronė Jusevičienė, Aivaras Stepukonis

Apipavidalino Dalia Raicevičiūtė

Asmenvardžių rodyklę sudarė Aivaras Stepukonis

Maketavo Laura Petrauskienė

Išleido Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Saltoniškių g. 58, LT-08105 Vilnius

Spausdino Lauros Petrauskienės IV „Leidyba tau“ 150 egz. tiražu

Nūdienos pasaulyje tauta – greta civilizacijos ir religijos – tebėra vienas lemtingiausių ir bendriausių žmogaus tapatinimosi šaltinių bei švyturių. Ši savybė šiandienykštėje Europoje, ypač toje jos dalyje, kurioje tautinės valstybės buriasi į Europos Sąjungą, lėmė, kad su tautine tapatybe, be įprastinių globalėjimo iššūkių, susijęs ir susirūpinimas dėl jos vaidmens, teigiamo arba neigiamo poveikio, projektuojant paneuropinę tapatybę. Būtent šiame kontekste moksliniai atsakymai į klausimus, ką reiškia būti *lietuviais* arba *karaimų kilmės lietuviais*, arba lenkų kilmės lietuviais dabartiniame *globalėjančiame* pasaulyje, arba žydų kilmės lietuviais *Europos Sąjungoje* dabartinio globalėjančio pasaulio sąlygomis, arba totorių kilmės lietuviais *federalėjančioje* Europos Sąjungoje dabartinio globalėjančio pasaulio sąlygomis, – atsakymai į šiuos klausimus tampa ašiniu humanitarinių ir socialinių tyrimų uždaviniu, o kartu ir problemine erdve, kurioje leidinio *Tautinės mažumos Lietuvoje: virsmai ir atmintys* autoriai dalijasi savo naujausių tyrimų rezultatais ir įžvalgomis.

Aivaras Stepukonis

ISBN 978 9955 86 868 2

